

Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»

СУЧАСНА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**СУЧАСНА
ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА:
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Київ 2023

УДК 655.3.066.11:031](0.064)

ББК Ч617.167.7,021

С91

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 5 від 20 жовтня 2023 р.)*

Авторський колектив: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); д. філос. н., проф. А. Арістова; д. тех. н., проф. В. Білецький; д. політ. н. проф. О. Бойко; С. Булах; к. філол. н., с. н. с. Н. Вербич; О. Вечерська; к. архіт. В. Вечерський; д. н. соц. комунік., доц. С. Водоплазья; д. тех. н., проф. Г. Гайко; д. мист., доц. О. Гнатишин; к. філос. н., с. н. с. О. Горкуша; к. і. н., доц. Г. Демочко; к. філос. н., доц. Ю. Доброносова; к. і. н., доц. Л. Дояр; к. соц. н., доц. М. Єнін; к. і. н., н. с. Т. Заболотна; к. біол. н. Л. Зав'ялова; д. філос. н., проф. М. Козловець; д. і. н., проф. О. Коляструк; д. і. н., проф. С. Корновенко; к. і. н., доц. С. Косьяк; д. н. соц. комунік., доц. Т. Крайнікова; д. і. н., проф. Т. Кузнець; к. е. н., доц. Л. Кушнір; к. геогр. н., доц. Л. Кушнір; д. тех. н., проф. Л. Ланде; к. е. н., доц. Л. Олексенко; Т. Остапенко; к. і. н. Ю. Пасічна; д. і. н., проф. І. Петренко; К. Подолець; Ю. Присяжнюк; д. і. н., проф. І. Робак; к. фіз.-мат. н., доц. Ю. Рогущина; д. філос. н., проф. В. Титаренко; д. і. н., проф. С. Троян; д. і. н., проф. О. Удод; д. і. н., с. н. с. О. Федотова; д. філос. н., проф. Л. Филипович; к. філол. н., доц. Є. Шкуров; к. і. н., доц. І. Шліхта.

Рецензенти:

*Земзюліна Н., доктор історичних наук, професор
Капелюшний В., доктор історичних наук, професор
Тельвак В., доктор історичних наук, професор*

С91 Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку: монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. 464 с.

ISBN 978-617-8272-02-9

Репрезентаційний спектр змістового наповнення монографії (композиційно має шість розділів) увиразнює дослідницький поступ в осмисленні подієвої парадигми в ретроспективі та сьогоденні (чільне місце відведено рецепції російсько-української війни), біографічних розвідок, загальних принципів формування, систематизації та особливостей енциклопедичного контенту; розглянуто практичний досвід створення енциклопедій, прикладні аспекти розвитку енциклопедичної справи в різних галузях наукового знання; засади створення та тенденції розвитку електронної енциклопедистики; можливості використання штучного інтелекту в енциклопедистиці; акцентовано увагу на чиннику мовленнєвої культури та правописних нормах; роль енциклопедій у протидії дезінформації; важливість накопичення й збереження енциклопедичної інформації для популяризації національно-культурної ідентичності тощо. Таке тематично-стилістичне розгалуження уможливило маркування відповідей на численні питання, які безпосередньо стосуються українських енциклопедичних реалій, концептуалізацію основних засад та увиразнення основних тенденцій.

Видання розраховане на науковців, фахівців та всіх зацікавлених проблематикою енциклопедистики.

ISBN 978-617-8272-02-9

©Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2023

ЗМІСТ

Осягнення енциклопедичного простору в умовах війни (Алла Киридон)	7
--	---

РОЗДІЛ І УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В РЕАЛІЯХ ВІЙНИ

1.1. Війна Росії проти України (2014–2023 рр.): причиново-сміслова парадигма (Алла Киридон, Сергій Троян).....	12
1.2. Зміна парадигми розвитку та фактори стійкості української економіки в умовах російської повномасштабної агресії (Олександр Бойко)	31
1.3. Іміджеві запити Української держави та відповідні принципи формування енциклопедичного контенту в умовах інформаційної війни (Алла Арістова).....	44
1.4. Інтерекзистенціальні засади ціннісного потенціалу української енциклопедистики перед викликами війни (Юлія Доброносова)	67
1.5. Методологічні виклики для сучасної української енциклопедистики (в аспекті практичного використання) (Оксана Горкуша, Людмила Филипович)	84
1.6. Інформаційно-довідникові матеріали воєнно-історичного спрямування: виклики сучасних воєнних реалій (Віта Титаренко)	92
1.7. Енциклопедичні видання незалежної України у призмі світової та вітчизняної енциклопедистики: концептуальний і контентний аналіз (Лариса Дояр).....	98

РОЗДІЛ II

ІСТОРІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ: ПОСТАТІ, ПОДІЇ, ПОНЯТТЯ

2.1. Внесок Памво Беринди у процес становлення української енциклопедичної справи (<i>Оксана Федотова</i>)	110
2.2. Постать В. Д. Отамановського в українській енциклопедистиці (<i>Ігор Робак, Ганна Демочко</i>)	115
2.3. Вчена-енциклопедистка Віра Жук (1928–2008) (<i>Ірина Петренко</i>)	124
2.4. Анатолій Подолинний і Поділля: досвід локальної енциклопедистики (<i>Ольга Коляструк</i>)	135
2.5. Юозас Бальчіконіс: внесок у литовську лексикографію (<i>Катерина Подолець</i>)	147
2. 6. Професійна біографія в іменах: Корній Генріхович Мікіндо (<i>Тетяна Кузнець, Юлія Присяжнюк</i>)	153
2.7. Полтавський рейд Армії УНР (13–18.02.1920): історіографічний дискурс (<i>Леонід Кушнір, Людмила Кушнір</i>)	191
2.8. Прикраси в традиційному українському жіночому котюмі: символіка та оберегова функція (<i>Світлана Косяк</i>)	205

РОЗДІЛ III

ПІДГОТОВКА ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

3.1. Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»: дискурс інституціоналізації (<i>Алла Киридон</i>)	216
3.2. Академізм vs популярність: проблеми відбору контенту енциклопедичних видань (<i>Олександр Удод</i>)	235
3.3. Природна спадщина: структура та представлення у «Великій українській енциклопедії» (<i>Людмила Зав'ялова</i>)	240
3.4. Енциклопедія як соціальний інститут в умовах викликів сучасності (на прикладі «Великої української енциклопедії») (<i>Максим Єнін</i>)	247

3.5. Основні стратегії, підходи і способи популяризації проекту «Велика українська енциклопедія» (Володимир Білецький)	264
3.6. Тенденції трансформації аграрної історії в Україні (1990-ті — 2020-ті роки): потреба енциклопедизації знань (Сергій Корновенко, Юлія Пасічна)	275

РОЗДІЛ IV

МОВА ТА СТИЛЬ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

4.1. Сучасна українська літературна мова: тенденції розвитку (Наталія Вербич).....	286
4.2. Проблеми створення реєстру гасел «Енциклопедії НТШ» (Оксана Гнатишин).....	299
4.3. Висвітлення теми Голодомору 1932–1933 рр. на сторінках енциклопедичних видань (до проблеми формування глосарію «Електронної енциклопедії епохи Голодомору») (Ірина Шліхта)	308
4.4. Особливості формування «Словника» до видання «Україна. Друга світова війна. Енциклопедія»: персоніфікований аспект (Тетяна Заболотна)	316
4.5. Відтворення історії української медицини в портретах її діячів (Тетяна Остапенко, Світлана Булах)	336

РОЗДІЛ V

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПОРТАЛИ:

ДОСВІД СТВОРЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ

5.1. Створення енциклопедичного контенту за допомогою штучного інтелекту: виклики, кейси, перспективи (Світлана Водозазька, Тетяна Крайнікова).....	348
5.2. Семантичне моделювання на основі генеративного штучного інтелекту (Дмитро Ланде).....	372

5.3. Аналіз напрямів семантизації енциклопедійних інформаційно-аналітичних вебпорталів (на прикладі портальної версії «Великої української енциклопедії») (Юлія Рогушина)	382
5.4. Енциклопедистика у формуванні та розвитку національної інноваційної системи (Лілія Олексенко)	396
5.5. Українські онлайн-енциклопедії та їх використання в освітньому процесі (Геннадій Гайко).....	409

РОЗДІЛ VI

КУЛЬТУРНІ КОДИ ДОБИ В ЕНЦИКЛОПЕДІЙНОМУ ВИМІРІ

6.1. Презентація України та її культури в європейському і світовому цивілізаційному просторі (Микола Козловець).....	416
6.2. Архітектура як складник мультимедійної «Великої української енциклопедії» в контексті іміджевих запитів української держави (Віктор Вечерський).....	431
6.3. Культурна спадщина в умовах російсько-української війни: (на прикладі пам'яток Києво-Печерської лаври) (Ольга Вечерська).....	442
6.4. Онлайн-енциклопедії як засіб формування культурного образу міста в інформаційну епоху (Євген Шкуров)	449
Відомості про авторів.....	459

ОСЯГНЕННЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Війна Росії проти України, яка триває від 2014 р., спричинила глибинні зміни цивілізаційного, екзистенційного, аксіологічного, фізичного тощо порядку, резонувала на різних рівнях системи міжнародних відносин, так чи інакше втягуючи в свою орбіту світову спільноту, спонукаючи до переосмислення багатьох проблем. За цих обставин актуалізується роль української енциклопедистики — одного зі світоглядних чинників формування національної ідентичності, складника національної науки, культури й духовності. Енциклопедії (передусім — національні енциклопедії універсального характеру, якою є «Велика українська енциклопедія») формують своєрідні світоглядні й методологічні регулятиви, парадигмальні норми й уявлення, концептуалізують наукову картину світу, стиль мислення, формують мовленнєву культуру тощо. Інформаційно-довідкові, науково-освітні функції органічно пов'язані з культурними та світоглядними — збереження і популяризація історії, мови, мистецтва, традицій, звичаїв, життя та діяльності видатних особистостей (державних діячів, науковців, письменників, художників та ін.), народів і держав, продукування цінностей та самоідентифікаційних практик у суспільстві. Енциклопедія концентрує, систематизує й унааявнює обсяг знань, рівень свідомості, культурний, духовний потенціал і часово-просторовий континуум певного суспільства, історичного періоду. Виклики, що постали в умовах війни, увиразнили інтерекзистенціальні засади ціннісного потенціалу української енциклопедистики.

Підготовлені упродовж десятиліття видання Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» презентують різноманітні

аспекти, пов'язані зі становленням і розвитком світової і вітчизняної енциклопедистики, формують теоретико-методологічне й практичне підґрунтя для розпрацювання гетерогенної енциклопедичної царини. Йдеться про низку колективних монографій, збірників матеріалів, методичних рекомендацій щодо підготовки енциклопедії тощо¹.

Сучасна українська енциклопедистика в умовах війни не лише продовжує наукове осмислення та інтелектуальну інтерпретацію історії цивілізаційного розвитку, увиразнює особливості актуальної української культури і науки, але й перетворюється на важливий інструмент інформування та протидії пропаганді сторони супротивника, дієвий засіб поширення знань в українському інформаційному просторі, а головню — засвідчує прикмети життєсвіту, який є мішенню агресії Росії. Нові реалії воєнної доби спонукали до узагальнення та переосмислення набутого досвіду в енциклопедичній царині, пошуку подальших шляхів розвитку, осмислення контенту, критеріїв добору гасел до енциклопедій, а також створення та вдосконалення сучасних мультимедійних платформ електронних енциклопедичних видань, використання штучного інтелекту при створенні енциклопедій тощо.

¹ Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 160 с.; Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа, «Енциклопедичне видавництво», 2018. 280 с.; Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу: 36. матер. наук. конф. (30 жовтня 2019 р., м. Київ) / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа, «Енциклопедичне видавництво», 2019. 112 с.; Енциклопедії як глокальні медії: Колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа, «Енциклопедичне видавництво», 2020. 304 с.; Енциклопедичні проекти – чинники національного поступу : монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа, «Енциклопедичне видавництво», 2020. 336 с.; Традиції та новації в світовій енциклопедистиці. 36. матер. наук. конф. Київ : Державна наукова установа, «Енциклопедичне видавництво», 2020. 128 с.; Енциклопедистика: генеза в часі та просторі (до 30-річчя проголошення незалежності України: колективна монографія / за заг. ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа, «Енциклопедичне видавництво», 2021. 320 с.; Енциклопедистика в історії та культурі України (до 30-річчя проголошення незалежності України): 36. матер. наук. конф. «Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу» / За заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. 96 с.; Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву: колективна монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа, «Енциклопедичне видавництво», 2022. 368 с.; Українська енциклопедистика: постаті, події, поняття: збірник матеріалів / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. 208 с. та ін.

У пропонованій монографії увиразнено дискурс енциклопедистики, що формується в умовах повномасштабної фази війни Росії проти України. Репрезентаційний спектр змістового наповнення монографії (композиційно має шість розділів) увиразнює дослідницький поступ в осмисленні подієвої парадигми в ретроспективі та сьогоденні (чільне місце відведено рецепції російсько-української війни), біографічних розвідок, загальних принципів формування, систематизації та особливостей енциклопедичного контенту; розглянуто практичний досвід створення енциклопедій, прикладні аспекти розвитку енциклопедичної справи в різних галузях наукового знання; засади створення та тенденції розвитку електронної енциклопедистики; можливості використання штучного інтелекту в енциклопедистиці; функціонування електронних енциклопедій та е-ВУЕ у соціально-комунікаційному середовищі; акцентовано увагу на чиннику мовленнєвої культури та правописних нормах; роль енциклопедій у протидії дезінформації; важливість накопичення й збереження енциклопедичної інформації для популяризації національно-культурної ідентичності тощо. Таке тематично-стилістичне розгалуження уможливило маркування відповідей на численні питання, які безпосередньо стосуються українських енциклопедичних реалій, концептуалізацію основних засад та увиразнення основних тенденцій.

Монографію підготовлено колективом дослідників, об'єднаних прагненням увиразнення простору енциклопедистики, примноження емпіричного й теоретичного знання у цій галузі, організації інформаційного фронту енциклопедистики в умовах війни та боротьби із зовнішньою інформаційною агресією тощо. Йдеться про авторський колектив у такому складі: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); д. філос. н., проф. А. Арістова; д. тех. н., проф. В. Білецький; д. політ. н. проф. О. Бойко; С. Булах; к. філол. н., с. н. с. Н. Вербич; О. Вечерська; к. архіт. В. Вечерський; д. н. соц. комунік., доц. С. Водозальська; д. тех. н., проф. Г. Гайко; д. мист., доц. О. Гнатишин; к. філос. н., с. н. с. О. Горкуша; к. і. н., доц. Г. Демочко; к. філос. н., доц. Ю. Доброносова; к. і. н., доц. Л. Дояр; к. соц. н., доц. М. Єнін; к. і. н., н. с. Т. Заболотна; к. біол. н. Л. Зав'ялова; д. філос. н., проф. М. Козловець; д. і. н., проф. О. Коляструк; д. і. н., проф. С. Корновенко; к. і. н., доц. С. Косяк; д. н. соц. комунік., доц. Т. Крайнікова; д. і. н., проф. Т. Кузнець; к. е. н., доц. Л. Кушнір; к. геогр. н., доц. Л. Кушнір; д. тех. н., проф. Л. Ланде; к. е. н., доц. Л. Олексенко; Т. Остапенко; к. і. н. Ю. Пасічна; д. і. н.,

проф. І. Петренко; К. Подолець; Ю. Присяжнюк; д. і. н., проф. І. Робак; к. фіз.-мат. н., доц. Ю. Рогушина; д. філос. н., проф. В. Титаренко; д. і. н., проф. С. Троян; д. і. н., проф. О. Удод; д. і. н., с. н. с. О. Федотова; д. філос. н., проф. Л. Филипович; к. філол. н., доц. Є. Шкуров; к. і. н., доц. І. Шліхта. Організаційні питання: к. е. н., доц. Н. Петруха; редагування: к. філол. н., с. н. с. Н. Вербич, к. філол. н., н. с. Л. Колєсник, О. Сьомка, А. Хмельницька.

Автори не претендують на вичерпність аналізу порушених проблем, усвідомлюючи складність і багатогранність задекларованого дискурсу. Водночас маємо сподівання, що порушені питання спонукатимуть до подальшого обговорення проблем розвитку галузі, наслідком чого постане прирощення знань в енциклопедичному просторі. Сподіваємося, що підготовлена монографія стане затребуваним доробком у царині енциклопедистики.

*Доктор історичних наук, професор,
в. о. директора Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»
Алла КИРИДОН*

РОЗДІЛ І

**УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
В РЕАЛІЯХ ВІЙНИ**

1.1. ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (2014-2023 рр.): ПРИЧИНОВО-СМИСЛОВА ПАРАДИГМА

Розв'язана Російською Федерацією загарбницька війна проти України триває майже десять років — від 26 лютого 2014 р. Вона пройшла дві фази:

І — гібридної війни з 26 лютого 2014 р. до 23 лютого 2022 р.

Активна політика Російської Федерації на відродження свого впливу на всьому колишньому просторі СРСР і держав соціалістичного табору в лютому 2014 р. знайшла вираження у війні проти України. За характером це була гібридна війна — особливий тип збройного конфлікту, в якому бойовим діям відведена другорядна роль. Основна мета гібридної війни полягає в нав'язуванні противнику своєї волі шляхом застосування різних видів сили. Гібридна війна — використання комплексу всіх можливих засобів з поєднанням «жорсткої» і «м'якої» сили для захоплення території (військові дії, інформаційна війна, економічна, репутаційна, смислова тощо), де «військові дії задають лише фон для більш масштабної війни в людському розумі»¹. Значну роль у цих процесах відігравали російська мова, РПЦ, поширення ідей «русского мира», які Росія використовувала як потужні інструменти деконсолідації нації. Дослідник Г. Почепцов акцентував увагу на тому, що гібридна війна надає перевагу тому, хто вміє працювати з масовою свідомістю: «Сторона, що атакує, повинна доводити справедливість своїх дій як власному народові, так і народу, на який націлена атака. А для атакованої сторони досить важко давати відповідь такій неоголошеній війні. Гібридна війна стала здобутком нового часу саме тому, що багато потрібних для неї завдань можна виконати за рахунок інформаційного компонента. Чим сильнішим стає розвиток інформаційного компонента, тим легшим буде виконання цих завдань»². Фізичний театр воєнних дій в Україні став продовженням агресивної політики Кремля в інформаційному просторі. На цьому етапі Кремль використав гібридні технології з метою окупації українських територій³. Створивши

¹ Почепцов Г. Гібридна війна: інформаційна складова. URL: [http:// www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Pochepcov_Gibr_vijna_inf_skladova.htm](http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Pochepcov_Gibr_vijna_inf_skladova.htm).

² Там само.

³ Сегеда С. П., Шевчук В. П. Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір // Наука і оборона. 2019. № 1. С. 31–35.

густу інформаційну «димову завісу» у вигляді звинувачень українського керівництва у «систематичному та грубому порушенні прав російськомовного населення України», Кремль у 2014 р. вдався до анексії Криму й силового захоплення Донбасу, видаючи це за «громадянську війну». Відвертим викликом міжнародному праву стало проведення «референдумів» на Кримському півострові і Донбасі та створення квазіреспублік, так званих ДНР і ЛНР, а також приєднання Криму до РФ. Вже тоді російська сторона почала стверджувати, що воює не з Україною, а з США і НАТО. Важко пояснювана й нічим не виправдана позиція колективного Заходу, який сприйняв усі ці brutальні кроки Росії за «чисту монету», перевела протистояння в Донбасі у позиційну фазу і фактично заохотила Путіна до повномасштабної війни проти України у 2022 р.⁴

На агресивний і віроломний з боку Росії характер гібридної війни проти України звертали увагу дослідники⁵, акцентуючи увагу на «битві за Україну» як центральній ланці «світової гібридної війни»⁶.

Проте слід наголосити, що саме російська збройна агресія на сході України та анексія Криму Російською Федерацією стали чинниками консолідації української нації на контрольованій українською владою території,

⁴ Лисенко О. Є. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень: За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25.05.2022 р. // Вісник НАН України. 2022. № 7. С. 95–96.

⁵ Див., напр.: Гай-Нижник П.П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : МП Леся», 2017. 332 с.; Головченко В., Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України: історико-політичне дослідження. Київ : Ніка-Центр, 2016. 184 с.; Задорожній О.В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014: монографія. Київ : К.І.С., 2014. 960 с. Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 320 с.; Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород : РІК-У, 2018. 312 с.; Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ : НІСД, 2019. Київ : НІСД, 2019. 560 с.; Перепелиця Г.М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.; Felshtinsky Y., Stanczew M. Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III. London: Gibson Square, 2022. 304 p. та ін.

⁶ Станчев М. Третя світова: битва за Україну / Пер. з рос.: В. Єшкілев. Київ : Наш Формат, 2015. 456 с.; Херпен Марсель Х Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2016. 303 с.; Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.; Горбулін В. Як нам перемогти Росію у війні майбутнього. Київ : Брайт Букс, 2021. 248 с.; Фельштинський Ю., Felshtinsky Y., Stanczew M. Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III. London: Gibson Square, 2022. 304 p.

свідченням чого стали чисельні добровольчі військові об'єднання та волонтерський рух⁷.

Для позначення протистояння з РФ в Україні з політико-правових міркувань було обрано евфемізми «антитерористична операція» (АТО), а згодом — «операція об'єднаних сил»(ООС). Але за суттю йшлося про війну, яку Росія вела проти України всіма засобами гібридної війни.

Гібридна війна проти нашої держави засвідчила також відсутність дієвості міжнародних глобальних і регіональних безпекових інститутів (ООН, ОБСЄ, ЄС, Ради Європи, СНД) у врегулюванні міжнародних конфліктів і локальних воєн та, як наслідок, — втрату ними міжнародного авторитету.

II — переростання гібридної війни у віроломну широкомасштабну агресію і конвенційну війну Росії проти України з 24 лютого 2022 р.

Для України в контексті її національного, європейського і глобального історичного поступу зініційована Росією війна є Національно-визвольною війною ХХІ століття, яку Україна веде проти російського неоімперіалізму за захист і збереження як свого суверенітету, головних екзистенційних цінностей, демократичного вибору і міжнародної суб'єктності, так і за загальноєвропейські принципи, права і свободи, цінності, міжнародно-правові засади сучасного світопорядку.

Побіжно схарактеризуємо міжнародний контекст першої чверті ХХІ ст. У міжнародних відносинах спостерігались кардинальні зрушення в межах пост-Вестфальського світопорядку, які розпочалися з середини першого десятиліття ХХІ ст. і мали три принципових наслідки.

Перший — відбулося формування нових міжнародних центрів сили (Європейський Союз, Китай, Росія або «піднесення Інших»⁸), що остаточно завершило короткий етап однополюсної американської гегемонії після розпаду СРСР і соціалістичного блоку.

Другий — нові центри сили виявили рішучість і готовність посилювати або повертати свої міжнародні позиції не лише за рахунок засобів «м'якої сили» (soft power), але й шляхом використання силового мілітарного потенціалу. Насамперед це стосується Російської Федерації (виступ її пре-

⁷ Барна О. С. Інформаційний простір України як чинник суспільної консолідації в умовах гібридної війни // Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2019. Вип. 86. С. 371. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2019_86_35.

⁸ Zakaria F. The post-American World. New York; London : W.W.Norton, 2008. 292 p.

зидента В. Путіна на мюнхенському безпековому форумі 10 лютого 2007 р., війна Росії проти Грузії 08–13 серпня 2008 р.⁹).

Третій — відбулося значне зростання конфліктогенності в міжнародних відносинах і перехід до сучасної «холодної війни» у відносинах між Росією та Заходом. З цього часу міжнародна система може визначатися як неопостбіполярна, в межах якої суттєво посилилися ризики виникнення великої війни регіонального чи навіть глобального характеру.

Потенційно небезпечними регіонами для початку потужного збройного конфлікту стали Близький Схід і Східна Європа. Громадянська війна в Сирії з залученням до її орбіти найпотужніших міжнародних гравців (зокрема США і Росії) не лише продемонструвала серйозну загрозу регіональному і глобальному міжнародно-правовому порядку, але й готовність державних і проксі збройних сил руйнувати населені пункти, життєво важливу інфраструктуру, пам'ятки культурної спадщини, здійснювати геноцид щодо цілих груп сирійського населення. Як наслідок, уже в 2015 р. сусідні з Сирією країни (насамперед Туреччина), а також ЄС зіштовхнулися з серйозною міграційною кризою. Війна (хоч і не вийшла за рамки Сирії) дуже серйозно дестабілізувала регіональні близькосхідні міжнародні відносини.

В умовах сьогодення в системі міжнародних відносин відбувається кардинальне переформатування світу, ідеологій і моделей управління через систему взаємопов'язаних конфліктів різної якості та інтенсивності (на найближчі сім-десять років у більшості регіонів світу). Це явище характеризують як «глобальну проксі війну нового покоління»¹⁰.

Цілями Росії у війні проти України є перешкодження (блокування) європейському та євроатлантичному напрямкам руху нашої держави (не допустити членства в ЄС і НАТО), повернення її у сферу впливу Росії, а врешті-решт — дезінтеграція української державності та знищення її суб'єктності. У ширшому вимірі — Росія прагне посилити вплив і контроль над процесами на континенті та світі, змінити конфігурацію балансів у світі, встановити новий світовий порядок за російським сценарієм.

⁹ Киридон А. М., Троян С. С. Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз. Київ–Рівне : РІС КСУ, 2009. 80 с.

¹⁰ Телешун С. Йде глобальна проксі війна нового покоління. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3500358-jde-globalna-proksi-vijna-novogo-pokolinna.html>

Передумови російської агресії проти незалежної України, яка вилилася спочатку в гібридну, а потім і повномасштабну конвенційну російсько-українську війну, виловлюються з часу розпаду СРСР і перших років сучасної незалежної України. Хоча глибинний аналіз витоків подій утверджує в думці, що розвал СРСР лише увиразнив новий етап українсько-російського протистояння. Пошук першопочатків антиукраїнської політики Росії веде до лабіринтів далекого минулого. Не вдаючись у розлогі історичні екскурси, зазначимо лише, що «відверта антиукраїнська позиція російського правлячого класу дореволюційної епохи в радянську добу змінилася на тактичні еволюції (українізація, створення радянської квазіреспубліки УРСР, загравання з українською творчою елітою, теорія «молодшого брата» тощо), неспроможні приховати справжню стратегію антиукраїнського курсу Кремля (Голодомор, Великий терор, боротьба проти українського національно-визвольного руху, русифікація та асиміляція, формування нової інтернаціональної спільноти — «радянського народу»)»¹¹.

Крах радянської імперії та комуністичного блоку наприкінці ХХ ст. став випробуванням для багатьох народів. При цьому прикметними є аналогії реакцій російського суспільства на підсумки «холодної війни» й розпад СРСР та німецького суспільства столітньої давнини на поразку у Першій світовій війні. Дослідники констатують наявність у значної частини росіян так званого «версальського синдрому» (термін з'явився саме для позначення хворобливої реакції німців на травму воєнного фіаско та важкі умови Версальського мирного договору 1919 р.). Спільними й типовими для обох випадків є «комплекс переможених» («нас перемогли, але ми все одно найкращі»), перебільшення «катастрофічності» поразки та прагнення відновити великодержавний статус («встати з колін») і повернути втрачені території. Після зміни влади в РФ у 1999–2000 рр. ці ідеї фактично стали частиною офіційної ідеології та політичної риторики: заяви В. Путіна про розпад СРСР як «найбільшу геополітичну катастрофу ХХ століття» (квітень, 2005 р.) та «несправедливе» включення «споконвічно російських територій» до складу радянської України (грудень 2019 р.); заява депутата Державної Думи від провладної партії «Єдина Росія» Є. Федорова (листопад 2015 р.)

¹¹ Лисенко О. Є. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень: За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25.05.2022 р. // Вісник НАН України. 2022. № 7. С. 87.

про необхідність відновлення російської держави в кордонах СРСР 1945 р. тощо. Вельми характерно, що у пострадянській Росії (як свого часу і в пост-версальській Німеччині) набули поширення міфологеми «змови» та «удару в спину» — намагання пояснити поразку не так об'єктивними причинами, як підривною діяльністю «ворожих елементів» усередині країни, «в тилу». Якщо в німецькому випадку винуватцями оголошувалися переважно євреї та соціалісти, то в російському — «зрадники» в державному апараті та космополітична інтелігенція. Відтак, із метою «відновлення історичної справедливості», пропонувалося «дати належну оцінку» діяльності «руйнівників СРСР». Водночас лунають заклики «задня недопущення помилок минулого» рішуче покінчити і з сучасними «ворогами», до яких найчастіше зараховуються всі бодай потенційно нелояльні до чинної влади та неоімперської ідеології. Саме такі погляди активно пропагує низка провладних інтелектуалів, передусім представники так званого «Ізборського клубу» (О. Дугін, Л. Івашов, О. Платонов, О. Проханов, А. Фурсов).

Фактично від виголошеної заяви під час щорічного звернення до Федеральних зборів (2005 р.) про розпад СРСР як «найбільшу геополітичну катастрофу ХХ ст.» російський президент В. Путін не полишав ідеї відновлення імперської структури, зокрема шляхом повернення України в підпорядкування Кремлю.

Загрозливі тенденції увиразнювали західні експерти. Так, аналізуючи кремлівську політику на пострадянському просторі ще 1996 р. у книзі «Світанок миру в Європі» М. Мандельбаум (колишній радник президента США Б. Клінтона) зауважив: «Сьогодні найнебезпечнішим місцем на континенті є кордон між Росією та Україною... Зусилля Росії, спрямовані на поглинання України цілком або її частини, чи на розпад цієї країни, що буде результатом цілеспрямованої політики відтворення великої Російської держави, чи то внаслідок будь-якого поєднання цих двох чинників... матимуть серйозні наслідки для всієї Європи. Вони можуть істотно пошкодити, а, ймовірно, навіть цілком знищити спільно вироблене після закінчення холодної війни відчуття безпеки. Росія після успішного поглинання України знову може стати міжнародною потугою, що вестиме політику експансії на Захід і становитиме серйозну загрозу для цілої Європи»¹².

¹² Mandelbaum M. The Down of Peace in Europe // Twentieth Century Fund Book. New York : Priority Pr Pubns, 1996. P. 112.

Однак Захід не дослухався до подібних застережень, нарошуючи обсяги фінансово-економічних і торговельних зв'язків із Росією. Навіть після «призупинення» в 2007 р. участі РФ у Договорі про звичайні збройні сили в Європі саме чільні учасники Європейського Союзу (ФРН, Франція, Італія) заблокували ухвалення Планів дій щодо членства (ПДЧ) у НАТО (Membership Action Plan) для України, Грузії й Македонії на квітневому 2008 р. саміті Альянсу в Бухаресті. Чотири місяці по тому квола реакція «Старої Європи» на російську воєнну агресію проти Грузії, мабуть, остаточно переконала президента В. Путіна в безкарності будь-яких агресивних дій на теренах колишнього СРСР. Офіційні Берлін, Париж і Рим тоді навіть позірно не звернули уваги на очевидні паралелі між Гітлером і Путіним, що відштовхувалися від тези про національне приниження Німеччини чи Росії, яке слід подолати й піднятися з колін шляхом загарбання сусідніх територій під гаслом захисту «співвітчизників» та «історичних прав»¹³.

Витоки сучасної російської політики щодо Києва ґрунтувалися саме на такому баченні, свідченням чого є реалії українсько-російських відносин 1991–2013 рр.

Перші розбіжності оприсутнилися вже під час створення Співдружності незалежних держав (СНД): Україна не підписала Рішення про прийняття Статуту СНД і з застереженнями ратифікувала Угоду про Співдружність незалежних держав. Застереження України стосувалися надмірного впливу центральних координуючих органів на політику незалежних держав, неоднозначного тлумачення окремих положень Угоди і загального її спрямування офіційними колами сторін, що її уклали. Йшлося безпосередньо про призначення Угоди як основи для створення нової союзної держави. Україна так і залишилася тільки засновницею СНД, брала участь у реалізації взаємовигідних проєктів, але членом цього об'єднання не стала, що не могло задовольнити РФ.

Надалі серйозні колізії в українсько-російських відносинах виникли у зв'язку з підготовкою та підписанням міждержавного договору про дружбу та співробітництво. Приміром, такий рівноправний договір був підписаний Україною з Угорщиною 19 грудня 1991 р., з Польщею — 18 травня 1992 р. З Росією — аж 31 травня 1997 р. (саме цей найвищого рівня міждержавний документ, у якому обидві сторони визнавали незалежність, суве-

¹³ Головченко В. Історико-інформаційна складова гібридної агресії Росії проти Української держави // Науковий журнал 2017. № 1(4). С. 35.

ренітет і кордони одна одної, РФ брутально розтоптала в лютому 2014 р. і продовжувала робити це й надалі, що спонукало Україну до офіційного припинення дії договору восени 2018 р.). Проблеми стосувалися багатьох важливих питань: визнання кордонів (були визнані, але їхню повну делімітацію та демаркацію, зокрема в Азовському морі, Росія відмовилася здійснити); майбутнього статусу Криму, Севастополя (російська Державна дума навіть приймала антиукраїнські рішення щодо статусу Севастополя); поділу та базування Чорноморського флоту (під шаленим тиском офіційної Москви він урешті був поділений у співвідношенні приблизно 80:20 на користь Росії зі збереженням бази ВМФ РФ у Севастополі до 2017 р.).

На початку XXI ст. українсько-російські відносини особливої гостроти набули у зв'язку з різним ставленням Києва і Москви до європейської, євразійської, євроатлантичної інтеграції, а також з напруженням у безпечовому полі двосторонніх відносин. Так, Росія здійснила спробу прямого відторгнення від України о. Тузла в Керченській протоці, що спричинило воєнно-політичне напруження і загрозу війни в жовтні 2003 р. Україна також різко негативно відреагувала на війну Росії проти Грузії 08–13 серпня 2008 р. й виявила солідарність з державним керівництвом і народом Грузії. Уже тоді постали питання «Сьогодні Грузія — завтра Україна?», «Чи стане Україна наступною мішенню «доктрини Путіна?», «Київ наступний у списку Кремля?» тощо (наведено заголовки публікацій у ЗМІ).

Водночас не в бажаному для Москви напрямі розвивалися інтеграційні вектори Києва. Так, незважаючи на підписання Україною Угоди про формування єдиного економічного простору 19 вересня 2003 р. (Закон про ратифікацію угоди Україною містив застереження: «Україна братиме участь у формуванні та функціонуванні Єдиного економічного простору в межах, що відповідають Конституції України»), Україна не приєдналася до євразійської інтеграції у форматі участі в економічному чи митному союзі.

В українському суспільстві та державному керівництві все більше зміцнювалися переконання в необхідності тісної співпраці з НАТО (програма «Партнерство заради миру» 1994 р. і Хартія про особливе партнерство 2007 р.) і долученні до Європейського Союзу (Угода про партнерство і співробітництво 1994 р. і прагнення нової угоди з перспективою членства в ЄС для України). Росія вчинила політико-дипломатичний тиск на Північноатлантичний Альянс, який на Бухарестському саміті (квітень, 2008 р.) відмовив Україні в Плані дій щодо членства в НАТО (хоча підтверджував

майбутню перспективу членства України). Саме тоді, у квітні 2008 р. на закритому засіданні Росія-НАТО В. Путін заявив тодішньому президенту США Дж. Бушу, що України як держави ніколи не існувало [«частина її території — це Східна Європа, а частина, і, значна, подарована нами (Росією — *авт.*)»].¹⁴ Згодом цю фразу у різних варіаціях він повторював з регулярною стабільністю. Зокрема, у відомій статті «Про історичну єдність росіян та українців» у липні 2021 р. заявив, що «сучасна Україна — цілком і повністю дітище радянської епохи»¹⁵. Напередодні початку тотальної фази війни проти України російський президент 21 лютого 2022 р. підтвердив: «Сучасна Україна цілком і повністю була створена Росією. Точніше, більшовицькою, комуністичною Росією. Цей процес розпочався практично одразу після революції 1917 року»¹⁶. Так само про ліквідацію сучасної незалежної України як головну найближчу зовнішньополітичну мету Російської Федерації говорив В. Жириновський — послідовний і красномовний українофоб, одна з улюблених «балакучих голів» В. Путіна. Розділити Україну він пропонував ще у березні 2014 р.¹⁷, а в серпні 2021 р., зокрема, заявив: «Можна назвати новий регіон Малоросійський край або Малоросійський федеральний округ зі столицею в Донецьку, Києві або Харкові. До нього в якості губерній увійдуть Херсонська, Миколаївська, Одеська, Тираспольська, Вінницька, Сумська, Чернігівська області – це більша частина сучасної України, приблизно 25 млн населення. Таким чином буде усунена держава Україна у нинішній своїй якості антиРосії». На той час лідер ЛДПР навіть запропонував атакувати Україну в новорічну ніч о 4-5-й годині ранку¹⁸. Загалом така поведінка уповні вписується в експансіоністську логіку дій неоросійського імперіалізму.

¹⁴ Путін — Бушу: «Україна — це не держава». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/>

¹⁵ Стаття Володимира Путіна «Про історичну єдність росіян та українців». URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>

¹⁶ Путін майже годину висловлював своє бачення життя в Україні: фактчекінг звернення. URL: <https://www.slovoidilo.ua/amp/2022/02/22/statija/polityka/putin-majzhe-hodynu-vyslovlyuvav-svoje-bachennya-zhyttya-ukrayini-faktchekinh-zvernennya>

¹⁷ Аксьонов П. Пропозицію ЛДПР розділити Україну не зрозуміли в Європі. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140324_ldpr_ukraine_europe_yg.amp

¹⁸ «Коли всі напідпитку»: Жириновський запропонував атакувати Україну в новорічну ніч (відео). URL: <https://focus.ua/uk/amp/voennye-novosti/501849-kogda-vse-podshofe-zhirinovskiy-predlozhit-atakovat-ukrainu-v-novogodnyuyu-noch-video>

Заява уряду М. Азарова про відтермінування підписання Угоди про асоціацію України з ЄС в листопаді 2013 р. (чого прагла Росія з метою недопущення інтеграції України в європейський економічний і політичний простір) каталізувала процеси Революції гідності¹⁹. Розстріл Майдану і втеча президента В. Януковича мали своїм наслідком зміну владної верхівки в Україні. Основним геополітичним наслідком Революції гідності (гаслами якої були: європейський вибір, свобода, гідність) для України став вибір нею європейського інтеграційного шляху як базового вектору розвитку, відхід від проросійського зовнішньополітичного курсу і зменшення залежності від Російської Федерації практично у всіх сферах життєдіяльності. Все це викликало як вкрай негативну реакцію Кремля, так і агресію Росії проти України у формі гібридної війни, анексії Криму і підтримці незаконних проросійських терористичних квазіутворень на Донбасі²⁰.

Саме ці обставини, які в результаті створили потужне турбулентне поле в українсько-російських відносинах, Росія фактично використала як привід для агресії щодо України, яка з лютого 2014 р. знайшла вираження в гібридній війні, що супроводжувалася окупацією і прямою анексією Росією частини української території.

Серед приводів до тотальної конвенційної війни, яку Росія розпочала проти України 24 лютого 2022 р., можна розглядати прагнення Кремля саме в рік сторіччя утворення СРСР (30.12.1922 р.) відродити російський вплив на пострадянському просторі шляхом проголошення сучасної російської неоімперії у вигляді міждержавного об'єднання під егідою Москви. Обов'язковим його складником, на переконання В. Путіна, мала б стати Україна, без контролю над якою Росія не бачить свого майбутнього як повноцінної держави-імперії.

Серед основних *причин російсько-української війни* виокремимо такі.

Цивілізаційна — війна російської євразійської цивілізації проти локальної української цивілізації. Йдеться про міжцивілізаційні відмінності.

¹⁹ Копійка В., Дорошко М., Балюк В. Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності: монографія. Київ : Ніка-Центр, 2018. 280 с.; Кузьо Тарас. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. К.: Дух і Літера, 2018. 560 с.

²⁰ Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ : КАЛАМАР, 2017. 268 с.; Україна. 30 років незалежності. Стислий довідник / За ред. д.і.н., проф. Киридон А.М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. 536 с.

Саме вони формують сутнісні смислові розломи в розумінні стану і перспектив розвитку, які російська сторона розцінює як такі, що несуть загрозу позиціям РФ як глобального актора та позиціям «руського міра» як ідеологічної опори сучасного російського суспільства й російської державності. Небажання України вписуватися в російську цивілізаційну парадигму розвитку, орієнтація на загальноєвропейські та євроатлантичні демократичні цінності стали визначальним мотивом сучасного «хрестового походу» Росії проти України як в політичному, соціальному, культурному, інформаційно-ідеологічному, гібридному, так і, врешті, збройному ключі.

Імперська — за світове домінування. Імперська ідея в історичному вимірі завжди була й продовжує виступати пропагандистським конструктом і обґрунтуванням експансіоністської російської політики з метою розширення сфери впливу й максимального послаблення позицій противника/-ів. Звідси, російсько-українська війна вмотивовується, з точки зору офіційної Москви, необхідністю воювати на території України проти США і їхніх союзників по НАТО («проти англо-саксів»). Тим самим, російське державне керівництво пояснює примушування України до миру як необхідний крок для захисту своїх власних регіональних і глобальних інтересів. Насправді йдеться про задоволення експансіоністських імперських амбіцій на регіональне і глобальне домінування. Війна проти України — це лише один із інструментів його досягнення, реалізації поставленої мети (поряд з енергоносіями, гонкою озброєнь, інформаційною війною тощо). Фактично імперська фабула була окреслена у виступі В. Путіна на безпековому форумі в Мюнхені 10 лютого 2007 р., який став відправною точкою для нової «холодної війни» між Сходом (РФ та її союзники) і Заходом (держави-члени НАТО, насамперед, США і ЄС).

Геополітична — за простір, розширення як квінтесенцію імперськості. Росія як держава насамперед телурократична (держава «суші») буде свою могутність на основі контролю величезного континентального євразійського простору. У цьому сенсі вона спирається на три субпростори, які є «китами» російської імперськості: східноєвропейський, кавказький і центральноазійський. Ключовою зоною східноєвропейського простору Росія як імперія завжди розглядала Україну. Відповідно, підпорядкування українського простору — територіально найбільшого в Європі державного утворення, великого ринку з точки зору робочої сили,

послуг, капіталів, господарського потенціалу — наповнювало повноцінним змістом саме поняття російської імперськості. Воно уможливлювало контроль Чорного моря, визначальний вплив на Балкани і Центральну Європу. Згідно з офіційними спробами російської владно-пропагандистської машини обґрунтувати справедливість віроломної війни проти України, вона одночасно була «попереджувальним ударом, спеціальною операцією, щоб зупинити геноцид, і загарбницькою війною задля імперіалістичної експансії»²¹. Але справжнє надзавдання РФ — знищення всього, що несе печать інакшості, відтак — знищення України як держави, а українців як нації.

Екзистенційна — у дослівному розумінні, екзистенційна війна — це війна за існування, за буття, за життя. Тобто, у широкому значенні терміну «екзистенція», ми маємо абсолютно відмінні неоімперіалістичну російську (рашистську) й українську візії такої війни. Осердям російсько-української війни є зіткнення різних життєсвітів, «наявність онтологічного конфлікту, який проявляється у війні на знищення»²². Для Росії це війна, спрямована на знищення України як держави і українства / українського народу / української нації як носія відмінного від російської і «руського мира» світогляду, світосприйняття та колективної пам'яті. Для України це поняття набуло особливого значення від 2014 р.; головний зміст екзистенційної війни становить боротьба за відстоювання суверенітету, незалежності, свободи, гідності, демократії, права на європейський вибір як загальнолюдські цивілізаційні цінності та смисли самого нашого буття. Для України і українців задля історичної перспективи нам не залишається нічого іншого як боротися за свої екзистенційні смисли, за своє буття, за право бути українцями і мати власну незалежну державу. В основі цієї боротьби знаходиться відстоювання свободи як права людини на вільний вибір. Натомість В. Путін розглядає все українське з позицій великодержавного шовінізму як внутрішню для Росії екзистенційну загрозу. Як резонно зауважив професор української історії Гарвардського університету С. Плохій, у результаті російсько-української війни відбувається переформатування

²¹ Гарасим А. Геноцид? Так, справді геноцид. Його здійснює Росія проти українців. Докази й аргументи. URL: https://texty.org.ua/articles/106089/genocyd-tak-spravdi-henocyd-arhumenty-i-fakty/?src=read_next_banner&from=106752

²² Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. С. 299.

української державності на засадах політичної нації, а Україна веде війну не лише за своє право на незалежне буття, але й за всю Європу²³.

Особистісно-психологічна — як смисложиттєва проекція світоглядних антиукраїнських комплексів-конструкцій російського президента В. Путіна. Вони оприявнили його обурення небажанням України долучитися до проросійського єдиного економічного простору, а потім і культурних травм від українських революцій, в основі яких знаходилися неприйнятні для авторитарного складу російського президента головні українські цінності — незалежність, свобода, воля, гідність, європейськість. Відповідно російський президент декларує своє ставлення до України не як до сучасної незалежної держави, а як до бунтівної провінції, що прагне позбавитися російської опіки. Ця сув'язь сенсосмислових суджень і мотивацій зумовлює поведінкові характеристики буття В. Путіна: він не допускає існування українства й українського у будь-яких виявах, насамперед — принципово заперечує українську державність (не лише на буттєвому рівні, але й на рівні ідеї). Подібні світоглядні матриці скеровують дії російського керівника щодо розв'язаної російсько-української війни.

Неоросійський імперіалізм задіяв від самого початку у війні проти України всі можливі *засоби* «гібридного» впливу, з-поміж яких треба виокремити такі:

- 1) збройна агресія;
- 2) пропаганда з обманом і підміною понять;
- 3) торговельно-економічний тиск;
- 4) енергетична блокада;
- 5) терор і залякування громадян;
- 6) кібер-атаки;
- 7) заперечення факту війни попри безліч неспростовних доказів;
- 8) використання проросійських сил і держав-сателітів;
- 9) звинувачення інших у власних злочинах²⁴

У ході ведення бойових дій військ Російської Федерації проти України та діяльності й поведінки російських загарбників на тимчасово окупованих територіях їх цілями були і є не тільки Збройні сили України, військові

²³ Плохій С.: «Ця війна є війною за всю Європу». URL: <https://zbruc.eu/node/110984>

²⁴ Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород : PIK-Y, 2018. С. 77–78.

об'єкти та відповідна інфраструктура, але й цивільне населення, українські міста і села, лікарні, школи, культові споруди, приватні забудови, багатоквартирні будинки тощо. Буденністю розв'язаної Росією віроломної війни стали масові вбивства росіянами українського мирного населення, обстріли з реактивної артилерії, гармат, бомбардування авіацією житлових кварталів Харкова, Маріуполя, Сум, Миколаєва та десятків інших міст і селищ. Бомбардування і обстріли населених пунктів призвели до того, що була спровокована найбільша гуманітарна криза з часів Другої світової війни, здійснювалися геноцид, етноцид і екоцид в Україні. Відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (ухвалена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 09.12.1948 р.), геноцидом є дії (вбивство; завдання тяжких тілесних або психічних ушкоджень; навмисне створення життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення; дії, розраховані на унеможливлення народження дітей; насильницька передача дітей цієї групи іншій групі), в основі яких лежить намір повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.

За даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), за час повномасштабної війни Україну покинули 10,6 млн громадян, переважно — жінки з дітьми. Ще 6,5 млн громадян України стали внутрішніми переселенцями. З 24 лютого 2022 р., коли почалася широкомасштабна збройна атака Російської Федерації, до 10 вересня 2023 р. УВКПЛ зафіксувало 27 149 втрат серед цивільного населення країни: 9 614 загиблих і 17 535 поранених. Це включало:

- 21 941 втрата (7 481 убитих і 14 460 поранених) на території, контрольованій Урядом України, коли сталися втрати: у Донецькій і Луганській областях: 10 545 загиблих (4 262 загиблих і 6 283 поранених); в інших регіонах: 11 396 втрат (3 219 загиблих і 8 177 поранених);

- 5 208 загиблих (2 133 загиблих та 3 075 поранених) на окупованій Російською Федерацією території при втратах: у Донецькій і Луганській областях: 3 581 загиблих (794 загиблих і 2 787 поранених); в інших регіонах: 1 627 втрат (1 339 загиблих і 288 поранених)²⁵.

Метою рашистів залишається прагнення знищити максимальну кількість українців і деморалізувати тих, хто вцілів.

²⁵ Собенко Н. В ООН назвали кількість цивільних жертв війни в Україні. URL: <https://suspilne.media/570617-v-onn-nazvali-kilkist-civilnih-zertv-vijni-v-ukraini/>

Окрім того, наслідком агресії РФ стала активна міграційна хвиля населення. Так, станом на літо 2023 р. за кордоном залишалося близько 5,6–6,7 млн українців (майже на півмільйона більше, ніж наприкінці 2022 р.). На збільшення кількості біженців вплинули, зокрема, російські обстріли по енергосистемі України узимку, посилення атак на міста у травні та підбив Каховської ГЕС на початку червня 2023 р.²⁶

Спрямована проти України і українства людиноненавистницька російська неоімперська або рашистська пропаганда і така сама практика віроломної спочатку гібридної, а потім широкомасштабної війни Росії проти України й українського народу в 2014–2023 рр. утверджують у думці: окупаційні російські війська зайшли в Україну з єдиною метою — бажанням вести війну і вбивати українців. Анонсовані ж російською стороною причини агресії — демілітаризація, денацифікація, недопущення вступу України в НАТО, захист російськомовних, національна безпека Російської Федерації тощо — пропагандистські вигадки й інформаційні виверти. Силовий складник війни, що приносить смерть та матеріальні руйнування, від 2014 р. діяв у просторово обмежених, локальних вимірах. При цьому обмежені масштаби військової активності супроводжувалися необмеженим поширенням дискурсу війни. Відбувалась боротьба за домінування певних уявлень про світ та події в соціальному й індивідуальному довкіллі і одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опіній, за когнітивний та комунікативний контроль, владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою, намагання зруйнувати їхню ідентичність²⁷.

Отже, російсько-українська війна має всі ознаки «надзвичайної події». Спочатку гібридна і потім повномасштабна війна Росії проти України з кінця лютого 2014 р. стала логічним продовженням і практичним втіленням російських владних шовіністичних ідеологем і потужної пропагандистсько-інформаційної антиукраїнської кампанії. З самого початку вона мала характер неспровокованої і віроломної агресії з боку Російської Федерації, яка відбувалася з порушенням чинно існуючих міждержавних і між-

²⁶ Горбань М. Понад три мільйони українських біженців можуть залишитися за кордоном — дослідження. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinski-bizhentsi-mozhut-zalyshytysya-za-kordonom-doslidzhennya/32582546.html>

²⁷ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. С. 20.

народних правових норм. Після початку сучасного етапу тотальної конвенційної війни Росії проти України 24 лютого 2022 р. внаслідок дій російських окупаційних збройних сил в Україні до злочину агресії додалися масові злочини проти людяності, воєнні злочини і геноцид.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. уже стало фактором глобальних геополітичних потрясінь і викликів. Війна трагічно та надовго змінила життя та долі мільйонів людей в Україні. Це — новий трагічний досвід та водночас нова актуальна реальність для українського суспільства. Війна спричинила безпрецедентні за масштабом людські та матеріальні втрати, порушення нормальних умов життя і діяльності людей, низку глибоких криз у різних сферах суспільного устрою, які, своєю чергою, створили передумови для соціально-структурної динаміки. Серед цих криз, зокрема, матеріально-інфраструктурна (руйнування, пошкодження або захоплення великої кількості житлових будинків і приватного майна, а також підприємств, інфраструктурних об'єктів та установ, що призвело до часткової або повної зупинки їх діяльності). Міграційна криза, яка різко змінила регіональну структуру населення (за рахунок переміщення зі Східного і Південного регіонів до Західного і Центрального) і поселенську (зокрема, станом на 2022 р. близько 2 млн, або 30 % усіх ВПО, вимушено мігрували з міста в село). Криза сфери зайнятості (понад 5 млн українців, або близько третини населення працездатного віку, стали безробітними; скорочення кадрів зачепило усі сфери діяльності, проте найбільше (до 40–50%) — галузі будівництва, добувної промисловості, транспорту)²⁸.

Однак (попри жажіття й руйнування війни) перебіг історичного розвитку оприсутнив «об'єднавчий потенціал війни» (про що писали західні дослідники — А. Гастінгс, Д. Міллер, Е. Сміт, Є. Томпсон та ін.: нації зазвичай консолідуються довкола важливих подій у спільній історії, серед цих подій велике значення мають війни та їхні наслідки, пов'язані чи зі здобутками, чи з втратами). Війна стала подією, що інтенсифікувала процес національної самовизначеності, стимулювала консолідацію етносу та згуртування української нації навколо ціннісної самоідентифікації, оприсутнила готовність українців до спротиву агресії й захисту незалежності України.

²⁸ Українське суспільство в умовах війни. 2022: монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

Для України де факто — це війна за незалежність, відновлення територіальної цілісності держави в її міжнародно визнаних кордонах, свободу й європейський вибір.

Нагальним постає завдання вивчення, узагальнення та концептуалізації причинно-наслідкового ланцюга російсько-української війни в хронологічному діапазоні 2014–2023 рр. Водночас вважаємо за потрібне обумовити можливу рухомість визначеної верхньої межі хронології (2023 р.), усвідомлюючи незавершеність процесу (зрозуміло, що дійсний пізнавальний статус підтвердження чи спростування достовірності викладеного виявиться лише пізніше). Звісно, перебуваючи в зоні об'єктивного реагування, в умовах бурхливих і доленосних для України, Європи і світу подій, ніби ще складно робити глибинні узагальнення (стосовно сутнісних процесів, хронологічних рамок тощо). На гранично короткій дистанції спостережень 2022–2023 рр. достовірність суджень і констатацій підлягає коригуванню і переосмисленню з огляду на високу динаміку ситуації екстраординарності події. Серед майбутніх векторів фундаментального осмислення війни Росії проти України представниками гуманітарних наук у найширших дисциплінарних контекстах історик О. Лисенко виокремлює такі²⁹:

1) *світоглядно-ідеологічний* — ідеологічні конструкти в Росії новітнього часу; духовні «скрепи» «святої Русі», концепт «руського мира»; «українська ідея» крізь призму державного будівництва; аксіологічний фронтір: цивілізаційний вибір України і Росії; рашизм як ідеологія і політична практика;

2) *політико-правовий* — ретроспектива міжнародних відносин ХХ — початку ХХІ ст. у світовому та європейському просторах; закладання кількох центрів впливу; формування світової та регіональної систем безпеки; війни та збройні конфлікти як інструмент зовнішньої політики; Україна як актор міжнародного життя: проблема правосуб'єктності; російсько-українські відносини на рубежі ХХ–ХХІ ст.; перспективи трансформації системи колективної безпеки на нових засадах; принципово новий формат колективної безпеки для України; глобальні інструменти регулювання міжнародних відносин (ООН, НАТО, ОБСЄ, багатосторонні угоди та ін.);

²⁹ Лисенко О. Є. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень: За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25.05.2022 р. // Вісник НАН України. 2022. № 7. С. 92–93.

проблема відповідальності політичних еліт; стратегічні прорахунки та помилки доленосного значення; проблема випереджаючого розвитку громадянського суспільства порівняно з процесом формування відповідальних політичних еліт і правової держави в Україні, особливо судової системи та правоохоронних органів; місце олігархату в політичному житті держави; творення «п'ятої колони» в органах влади, силових структурах, бізнесових групах, ЗМІ, середовищі творчої та інтелектуальної еліти; можливості стратегічного планування і моделювання складних політичних та соціально-економічних процесів і явищ;

3) *економічний* — функціонування економіки в умовах війни, проблеми регулювання економічних процесів; міжнародні економічні зв'язки та форми допомоги зарубіжних держав Україні; матеріальні збитки України від війни та окупації і способи їх відшкодування; стратегії виживання різних категорій населення в умовах війни та окупації; моделі економічного розвитку в минулому і майбутньому; проблеми стагнації, криз, прогресу, конкурентоспроможності, креативних проєктів та перспективних брендів, що можуть забезпечити економічний прорив в умовах глобалізації; роль українських олігархів в організації економічного життя України; плани, механізми й алгоритм відновлення економічної та соціальної інфраструктури України; внутрішні й зовнішні ресурси відбудови; форми інтеграції України в економічні відносини сучасного світу в контексті руху до членства у Європейський Союз; оцінка вартості зовнішньої і внутрішньої політики;

4) *соціогуманітарний* — людські втрати України у війні; демографічні процеси в Україні, спричинені війною; проблеми біженців та переміщених осіб; лікування, фізична і психологічна реабілітація, ресоціалізація, форми соціальної підтримки військовослужбовців і цивільних жертв війни; досвід масового насильства, масовий посттравматичний синдром і засоби його подолання; форми соціальної солідарності та волонтерський рух як новітній феномен соціальної самоорганізації; криза християнської культури, пов'язана з дискредитацією православ'я у його російському варіанті;

5) *філософський та психологічний* — життя і смерть на війні; етичний вимір і проблема особистого, групового і колективного вибору; моделі поведінки в умовах воєнних екстрем; світ після війни: гуманізація чи дегуманізація?

6) *воєнно-історичний* — воєнно-стратегічний, оперативний, тактичний аспекти; військово-технічний аспект.

Особливої уваги потребує загалом екзистенційний характер війни, фіксація та вивчення російських злочинів проти людяності, фактичного геноциду українського народу. Актуальні для сучасників внутрішні причиново-наслідкові смисли подій, особливості сприйняття рушійних сил і характеру війни потребують належного виявлення для подальших узагальнень і теоретичних побудов.

1.2. ЗМІНА ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ТА ФАКТОРИ СТІЙКОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ПОВНОМАСШТАБНОЇ АГРЕСІЇ

Органічним складником гібридної війни Росії проти України є економічна війна, головна мета якої — порушення стійкості української економічної системи та послаблення її потенціалу, що, за задумом кремлівських ідеологів, може спричинити політичну дестабілізацію, стимулювати зміни політичного режиму та державного устрою.

Різні аспекти економічної війни в контексті гібридної агресії Росії проти України останнім часом неодноразово були об'єктом досліджень вітчизняних науковців. Зокрема, оцінці економічних втрат України від російської агресії присвячена робота В. Геєця³⁰, проблему функціонування економіки в умовах війни та особливостей її збереження та підтримання досліджували В. Борщевський³¹, С. Башлай, О. Короленко, С. Онешко³², процес регулювання зовнішньоекономічної діяльності України в умовах воєнного стану аналізували О. Воронова, О. Процевят, С. Скрипник³³ та ін. Разом із тим потребують більш глибокого вивчення та аналізу а) структурні зміни умов існування української економіки, що суттєво вплинули та впливають на її стан і фактично створюють нову систему координат розвитку; б) фактори адаптації та відновлення, що забезпечують економічну стійкість в екстремальних умовах повномасштабного російського вторгнення.

Розпочата в лютому 2022 р. повномасштабна агресія Росії проти України суттєво вплинула на масштаб і характер війни в економічній сфері. З одного боку, різко зросли розміри збитків української економіки; по-

³⁰ Геєць В. М. Про оцінку економічних втрат України внаслідок збройної агресії РФ: Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 30.03.2022 р. // Вісник НАН України. 2022. № 5. С. 30–38.

³¹ Борщевський В. Економіка війни та повоєнний економічний розвиток України: проблеми, пріоритети, завдання. URL: <https://www.prostir.ua/?news=ekonomika-vijny-ta-povojennyj-ekonomichnyj-rozvytok-ukrajiny-problemy-priorytety-zavdannya>

³² Онешко С., Башлай С., Короленко О. Особливості збереження та підтримання економічного потенціалу України в умовах війни // Економіка та суспільство. 2022. № 40. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-41>.

³³ Скрипник С., Процевят О., Воронова О. Особливості регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах воєнного стану // Економіка та суспільство. 2022. № 38. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1308/1262>

мітно збільшилися витрати на війну; в умовах високих ризиків відчутно знизився рівень економічної активності вітчизняного бізнесу; у зв'язку зі значною міграцією населення почали виникати проблеми на ринку праці; активні бойові дії на території України гостро поставили проблему кардинальної перебудови логістичних зв'язків та ін. З іншого боку, ескалація російської агресії зумовила суттєве посилення санкційного тиску на Росію, зростання ступеня її ізоляції, втрату російською економікою значних доходів та енергетичних (газ, нафта) важелів впливу на Європу.

У результаті повномасштабної війни українська економіка, за оцінкою ООН, скоротилася у 2022 р. більш ніж на 35 %, а щомісячний дефіцит бюджету України становив 5 млрд доларів³⁴. Така ситуація була зумовлена насамперед дією трьох факторів: збитками, які російська агресія нанесла економічному потенціалу України; веденням ЗСУ бойових дій, що вимагало додаткового фінансування армії та переведення підприємств на воєнний лад; суттєвими структурними змінами умов існування української економіки.

Загальна сума прямих задокументованих збитків, завдана інфраструктурі України через повномасштабне вторгнення Росії, станом на квітень 2023 р. сягає \$ 147.5 млрд. З них сума збитків:

- житлового фонду — \$ 54.4 млрд (Загальна кількість пошкоджених або зруйнованих житлових будинків, серед яких приватні, багатоквартирні будинки та гуртожитки — майже 158 тис.);
- загальної інфраструктури — \$ 36.2 млрд;
- активів підприємств зруйновано або пошкоджено ще на \$ 11.4 млрд.
- інфраструктури сфери освіти — до \$ 9.1 млрд (загальна кількість пошкоджених та зруйнованих освітніх об'єктів сягає 3.2 тисячі, серед них — понад 1.5 тисяч закладів середньої освіти, майже тисяча — дошкільної, 538 — вищої освіти);
- енергетичної інфраструктури — \$ 8.3 млрд;
- інфраструктури охорони здоров'я — \$ 2.7 млрд (зруйновано або пошкоджено 806 об'єктів, серед них — 367 лікарень та 341 амбулаторія)³⁵.

³⁴ Війна знищила 35 % економіки України — ООН. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/viyna-znishchila-35-ekonomiki-ukrajini-on-12122658.html>

³⁵ \$ 147.5 млрд — загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України через війну на квітень 2023 р. URL: https://kse.ua/ua/about-the-school/news/147-5-mlrd-zagalna-suma-priyamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-na-kviten-2023-roku/?utm_source=sendpulse&utm_medium=email&utm_campaign=controversial-naratives-concer

Прямі втрати від першого року війни, за оцінками Світового банку, становили: житловий сектор — 38 % сумарних пошкоджень, транспорт — 26 %, енергетика — 8 %, промисловість і торгівля — 8 %, сільське господарство — 7 %³⁶.

Серйозним тягарем для бюджету України стало пов'язане з війною масштабне збільшення фінансування армії. За словами прем'єр-міністра Д. Шмигала станом на початок грудня 2022 р. за час війни на фінансування армії та сектору безпеки уряд виділив 1 трлн 130 млрд грн. (це більше, ніж за останні 10 років разом узяті)³⁷.

Війна призвела також до суттєвих структурних змін умов існування української економіки, що фактично створило нову систему координат для її функціонування:

1. Складна енергетична ситуація. Перед початком російського вторгнення українська енергосистема була однією з найбільших у Європі та мала потужність у 56 гігават. У березні 2022 р. вона була цілком інтегрована з енергетичними системами Євросоюзу, що дозволяло навіть у перші місяці війни отримувати суттєві надходження до бюджету України від експорту електроенергії³⁸. Втім, починаючи з жовтня, після поразок на фронті, Росія розпочала методичні та систематичні обстріли енергетичної інфраструктури України. Активізувала Російська Федерація у цей час і кібератаки проти українського енергетичного сектора — лише у 2022 р. було заблоковано понад 1,5 млн таких спроб³⁹. На початок 2023 р., за оцінками експертів, було зруйновано понад 40 % енергетичної інфраструктури — як потужностей із генерування, так і передачі електроенергії. Відключення електроенергії дестабілізуюче впливало на економічний розвиток. Його наслідками були не лише зміна графіків роботи підприємств,

³⁶ Богдан Т. Фінансово-економічні наслідки війни. URL: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/550614_finansovoekonomichni_naslidki.html

³⁷ Від початку війни на фінансування армії та безпеку виділили понад 8 1,1 трильйона — Шмигаль. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3628965-vid-pocatku-vijni-na-finansuvanna-armii-ta-bezpeku-vidilili-ponad-11-triljona-smigal.html>

³⁸ Вирватись з мороку: як виживала та змінювалась економіка України за рік війни. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/virvatis-z-moroku-yak-vizhivala-ta-zminyuvalas-ekonomika-ukrajini-za-rik-viyi-12157020.html>

³⁹ У 2022 році заблоковано понад 1,5 млн спроб атакувати енергетику України. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4603075-u-2022-rotsi-zablokovano-ponad-15-mln-sprob-atakuvaty-enerhetyku-ukrainy>

а й зменшення виробництва та часткове закриття потужностей. Особливо частими та тривалими відключення електроенергії були в областях, у яких до війни виробляли понад 55 % ВВП⁴⁰.

2. Руйнування транспортної інфраструктури. За даними «Укравтодо-ру», станом на вересень 2022 р. внаслідок бойових дій росіяни зруйнували та пошкодили 25 тис. км доріг та 315 мостів⁴¹.

3. Суттєва трансформація логістики та виробничих ланцюжків на внутрішньому ринку, адже станом на березень 2023 р. 800 українських підприємств були переміщені з місць бойових дій у західні та центральні області⁴².

4. Вимушена кардинальна зміна шляхів експорту. Цей крок був зумовлений захопленням та блокуванням ворогом більшості морських портів, через які проходило майже 75 % усього українського товарообігу, а це 120 млн тонн вантажів щороку. Частково вихід було знайдено внаслідок використання дунайських портів та залізничних перевезень через Польщу та Румунію. За оцінкою Федерації роботодавців транспорту України (ФРТУ), здійсненою в липні 2023 р., через обмеження номенклатури вантажів, що йде через порти, Україна втратила мінімум 10 % ВВП, 18 млрд доларів США валютної виручки, 500 тис. робочих місць та 135 млрд грн податків (співставно з бюджетом витрат України на освіту або охорону здоров'я). Крім того, логістичний механізм, що діє в умовах війни, призводить до низки проблем:

а) погіршення стосунків між Україною та її найближчими сусідами по Євросоюзу — українські аграрії не можуть вивезти необхідну частку продукції морем і змушені спрямовувати більше продукції на ринки країн-сусідів, спричиняючи там додаткову напругу;

б) встановлений порядок пропуску суден у межах «зернової угоди» зумовлює значне збільшення вартості морських перевезень (тривале очікування пропуску судна через Босфор, довгі терміни зберігання продукції в

⁴⁰ Макроекономічний прогноз: якою буде економіка України у 2023 році. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/makroekonomichniy-prognoz-yakoyu-bude-ekonomika-ukrajini-u-2023-roci-12095712.html>

⁴¹ Як вітчизняний транспорт допоміг вижити українській економіці та її громадянам під час війни. URL: <https://www.unian.ua/economics/transport/yak-vitchiznyaniy-transport-dopomig-vizhiti-ukrajinskiy-ekonomici-ta-jiji-gromadyanam-pid-chas-viyni-12105600.html>

⁴² За рік в Україні було переміщено 800 підприємств — Мінекономіки. URL: https://lb.ua/economics/2023/03/02/547684_rik_ukraini_bulo_peremishcheno_800.html

портах), що зрештою призводить до зниження закупівельних цін на аграрну продукцію та втрати коштів від експорту;

в) спекуюючи на гострій потребі світу в продовольстві, Росія за допомогою «зернової угоди» фактично узаконила «право піратства» на морі та отримала безпрецедентні права на повний контроль за зовнішньою торгівлею України;

г) низка галузей української економіки втратили експортні ринки або не змогли забезпечити себе імпортною сировиною внаслідок того, що Україні дозволили торгувати лише зерном, яке до війни складало лише 40 % вантажної бази українських портів⁴³.

Варто підкреслити, що боротьба навколо «зернової угоди» є своєрідним «лакмусовим папірцем» у процесі аналізу суттєвих структурних змін умов існування української економіки часів повномасштабного вторгнення і тому заслуговує на докладніший опис та аналіз. Ще в довоєнний період Україна відігравала роль важливого гравця на міжнародному зерновому ринку та була одним із гарантів продовольчої безпеки у світі. У 2019–2020 рр. за загальним обсягом експорту всіх зернових культур наша країна посіла друге місце, пропустивши вперед лише США (по окремих культурах Україна посіла 2 місце за обсягом поставок ячменя, 4 — по кукурудзі, 5 — по пшениці)⁴⁴. Розпочата в лютому 2022 р. російська агресія заблокувала українські морські порти та унеможливила український зерновий експорт, що мало наслідками зростання глобальних цін на пшеницю вже в березні 2022 р. на 40 % — до найвищого з 2008 р. рівня; збільшення загрози голоду в країнах, що залежать від експорту продовольства; нанесення значних збитків українській економіці (з початку війни в Україні було заблоковано близько 20 млн тон агропродукції)⁴⁵.

⁴³ ФРТУ наголошує на необхідності повного розблокування українських портів URL: <https://frt ukr.org/frtu-nagoloshuye-na-neobhidnosti-povnogo-rozblokuvannya-ukrayinskyh-portiv/>

⁴⁴ Україна стала другим в світі експортером зерна URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3176429-ukraina-stala-drugim-u-sviti-eksporterom-zerna.html>

⁴⁵ Підсумки 2022 року для України: війна, політика, громадська думка, економіка, міжнародна ситуація; соціально-політичні трансформації. URL: <https://uiamp.org/uk/pidsumky-2022-roku-dlya-ukrayiny-viyna-polityka-hromadska-dumka-ekonomika-mizhnarodna-sytuatsiya>; Війна в Україні підняла світові ціни на пшеницю до 14-річного максимуму. URL: <https://www.unian.ua/economics/agro/viyna-v-ukrajini-pidnyala-svitovi-cini-na-pshenicyu-do-14-richnogo-maksimumu-novini-11734366.html>

22 липня 2022 р. в Стамбулі Україна та Російська Федерація домовилися про розблокування чорноморських портів. Цю угоду, що отримала назву «Чорноморська зернова ініціатива», було досягнуто за посередництва ООН та Туреччини, з якими Україна та Росія підписали договори терміном 120 днів. Характерно й показово, що вже 23 липня 2022 р. збройні сили РФ нанесли удари по порту м. Одеси. Втім, 1 серпня 2022 р. перше судно з українським зерном залишило порт м. Одеси. Деблокада українських портів, орієнтовно мала щомісячно поповнювати бюджет України не менш як на 1 млрд доларів за рахунок додаткової експортної виручки⁴⁶.

Після атаки безпілотників на кораблі російського Чорноморського флоту в м. Севастополі, що відбулася 29 жовтня 2022 р., Росія оголосила про безстрокове припинення своєї участі в «зерновій угоді». Реальними причинами російського демаршу були бажання зняти санкції з російського судноплавства, отримати можливості експорту агропродукції з окупованих українських територій; заблокувати надходження доходів до бюджету України від експорту зерна; створити проблему в країнах, що відчують брак продовольства, з тим, щоб вони почали тиснути на Захід і Україну щодо термінової необхідності укладення миру на будь-яких умовах.

Лише після тривалих переговорів із Туреччиною та ООН Росія 19 листопада погодилася поновити свою участь у «зерновій угоді», яку в березні і квітні 2023 р. було продовжено. Разом із тим, намагаючись використати свою участь у «Чорноморській зерновій ініціативі» як важіль впливу для зняття санкцій, Російська Федерація з середини квітня почала безпідставно обмежувати роботу в межах угоди, а з травня робила спроби фактично її заблокувати, відмовившись від реєстрації нового флоту та затримуючи проведення інспекцій флоту, який іде на завантаження до українських портів. У такий спосіб Росія здійснювала тиск на світове співтовариство, заявляючи, що підставою для продовження в липні «зернової угоди» є виконання її умов: відновлення доступу до SWIFT для підсанкційного «Россільхозбанку», дозвіл на експорт російського аміаку, поновлення поставчань сільськогосподарської техніки та запчастин на світові ринки, зняття обмежень на страхування та перестрахування кораблів з російським продовольством та добривами.

⁴⁶ Деблокада портів принositиме Україні \$ 1 мільярд валютної виручки щомісяця — Мінекономіки. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3534948-deblokada-portiv-prinositime-ukraini-1-milard-valutnoi-virucki-somisaca-minekonomiki.html>

Природу, цілі та деталі поведінки Росії в межах «зернової угоди» розкриває закрита підсумкова Доповідь «про роботу російської частини спільного координаційного центру в ході реалізації Ініціативи». Документ було підготовлено для вищого воєнно-політичного керівництва Росії, але українська розвідка наприкінці липня 2023 р. його перехопила та оприлюднила. Відповідно до цього документа, так званий «спільний координаційний центр» бачив своїм головним завданням «стримування безконтрольного зростання експорту зерна з українських портів». У Доповіді детально та поетапно розкрито методи та технології, які використовувала російська сторона для створення перешкод на шляху реалізації «зернової угоди»: введення жорсткого регламентування реєстрації нових кораблів, що перевозять зерно; встановлення обмежень на кількість інспекційних команд, що перевіряють кораблі; обмеження допуску суден до порту Південний у зв'язку з «відсутністю прогресу» у питанні транспортування російського аміаку; зупинка реєстрації зерновозів до ухвалення рішення про продовження участі російської сторони в «зерновій угоді». У висновку документа його автори зазначають: «Вжиті превентивні заходи дозволили ефективно стримувати кількість суден, що направляються в українські порти і значно обмежити обсяг вивезення продовольства з України, що в цілому призвело до неможливості Києвом експортувати близько 20 млн т вантажів та не надходження до українського бюджету коштів від їхнього продажу»⁴⁷.

Отже, переговори по «зерновій угоді» та дії навколо неї були для Росії маніпулятивною політичною грою, яку вона використовувала як інструмент для з'ясування «меж дозволених» та «апробації можливостей» щодо зняття санкцій «за певних значущих для світу обставин».

Граючи в цю гру і розраховуючи отримати в ній дивіденти, Росія 17 липня 2023 р. заявила про призупинення дії «зернової угоди» через невиконання її умов. У результаті такого шантажу ціни на пшеницю лише за день зросли майже на 7 %⁴⁸. Підтверджуючи, що продовольство є зброєю для держави-терориста, Росія 18 і 19 липня здійснила атаки на порти

⁴⁷ Закрита «Доповідь» для кремлівської верхівки розкриває, як саме росіяни зривали «Зернову угоду». URL: <https://gur.gov.ua/content/zakryta-dopovid-dlia-kremlivskoi-verkhivky-rozkryvaie-iak-same-rosiiany-zryvaly-zernovu-uhodu.html>

⁴⁸ Пшениця дорожчає після виходу РФ із зернової угоди. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/economics/4607279-pshenytsia-dorozhchaie-pislia-vykhodu-rf-iz-zernovoi-uhody>

в містах Одесі та Чорноморську, унаслідок яких зазнала пошкоджень зернова інфраструктура міжнародних та українських трейдерів та перевізників⁴⁹.

Реагуючи на вихід Росії із «зернової угоди» та ракетні обстріли м. Одеси, дуже точно цілі й розрахунки російського військово-політичного керівництва схарактеризував секретар Ради нацбезпеки та оборони (РНБО) Олексій Данілов: «План — поставити світ на коліна і зробити Росію унікальним зерновим постачальником. Після провалу ідеї «енергетичної наддержави» Путін хоче стати «зерновою надімперією»⁵⁰. Ніби на підтвердження слів українського посадовця В. Путін у статті «Росія і Африка: об'єднуючи зусилля для миру, прогресу та успішного майбутнього», яка було опубліковано наприкінці липня 2023 р., з одного боку констатує, що «зернова угода» не виправдала свого гуманітарного призначення та втратила сенс, з іншого, — намагається переконати, що Російська Федерація «спроможна замістити українське зерно як на комерційній, так і на безоплатній основі»⁵¹.

Незважаючи на блокування Росією «зернової угоди», Україна спільно з міжнародними партнерами зуміла знайти раціональний вихід зі скрутного становища через: а) створення тимчасового гуманітарного коридору для транспортування сільськогосподарської продукції, що проходить територіальними водами Румунії, Болгарії та Туреччини; б) переконання міжнародних страхових компаній у безпеці цього маршруту експорту продовольства, що зумовило процес відновлення покриття страхових ризиків. Згідно з укладеним договором про безпечний коридор, усі кораблі, що прямують в Україну, проходять перевірку в м. Стамбулі (Туреччина), і їхні вантажі мають складатися тільки з сільськогосподарських товарів. У результаті станом на початок жовтня 2023 р. три основні чорноморські порти України відновили приймання суден для експорту зерна, а перші 10 кораблів уже скористалися зерновим коридором. Значною мірою ця ставка України на створення власного торгового шляху стала можливою після

⁴⁹ Ворог вночі атакував два чорноморські порти: пошкоджено зернові термінали.. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/07/19/702363/>

⁵⁰ Данілов назвав головну мету атак росіян на Одесу. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4609099-danilov-nazvav-holovnu-metu-atak-rosiian-na-odesu>

⁵¹ Стаття Володимира Путіна «Россия и Африка: объединяя усилия для мира, прогресса и успешного будущего». URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/71719>

певної нейтралізації Чорноморського флоту Росії внаслідок ракетних ударів та атак українських морських дронів⁵².

Отже, практично всі процеси, пов'язані з боротьбою навколо «зернової угоди», фактично демонструють природу та тенденції російсько-українського протистояння в економічній сфері. Росія блокує українські порти та руйнує їхню інфраструктуру, грає на протиріччях і зіткненні інтересів між країнами, використовує економічний тиск та шантаж. У такий спосіб вона намагається завдати Україні максимальних збитків, зменшити надходження до бюджету, ослабити її потенціал для спротиву повномасштабній агресії та одночасно посилити свої позиції на світовому ринку. Натомість Україна, шукаючи вихід із скрутного становища, не лише не пішла на поступки, а й знайшла адекватну відповідь: з одного боку, спробувала використати можливості та канали альтернативного експорту зерна, а невдовзі спільно з міжнародними партнерами створила тимчасовий гуманітарний коридор для транспортування сільськогосподарської продукції водним шляхом, з іншого — знайшла сили та засоби для нейтралізації російського Чорноморського флоту.

5. Криза на ринку праці. Ця криза виникла, з одного боку, у зв'язку з руйнуванням підприємств та зниженням економічної активності бізнесу в умовах високих ризиків, з іншого — масштабною міграцією населення та мобілізацією, що були зумовлені повномасштабним вторгненням Росії в Україну. У результаті відбулося значне скорочення ринку праці, зростання невідповідності між попитом і пропозицією робочої сили та посилення кваліфікаційних і регіональних диспропорцій на ринку праці. За даними Державної служби зайнятості, напередодні російського вторгнення офіційний рівень безробіття в Україні становив майже 10 % (для порівняння: у країнах ЄС цей показник у середньому становить 7 %). Втім, уже в перші місяці війни українці втратили майже третину робочих місць⁵³. У результаті в Україні рівень безробіття у 2022 р. зріс майже до 26 %⁵⁴. На початку

⁵² Ukraine Defies Russia by Trying to Revive Black Sea Trade. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-10-02/ukraine-black-sea-trade-defies-russia-s-threats>; Основні українські порти на Чорному морі приймають судна для експорту зерна// <https://hromadske.radio/news/2023/10/03/osnovni-ukrainski-porty-na-chornomu-mori-pryymaiut-sudna-dlia-eksportu-zerna>

⁵³ Світчери підуть в робітники? Як змінився ринок праці під час війни і що буде після неї. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c2xpp4uuny1o>

⁵⁴ Кількість безробітних в Україні сягає 2,9 млн осіб — НБУ. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/02/3/696678/>

2023 р. ситуація на ринку праці стала поліпшуватися. Хоча рівень безробіття залишається ще високим. За оцінкою Нацбанку України у квітні 2023 р. він становив близько 20 %⁵⁵.

Суттєво вплинули на ринок праці викликані війною масштабна міграція населення та мобілізація. Дослідження Gradus Research засвідчує, що за 11 місяців війни кожен третій українець став мігрантом⁵⁶. Хоч у 2022 р. значна частина вимушених біженців повернулася на постійні місця проживання, масштабні міграції суттєво дестабілізували ринок праці, збільшили дефіцит висококваліфікованих працівників. Ще одним дестабілізаційним фактором стала мобілізація, яка станом на травень 2023 р. торкнулася 83 % підприємств і компаній в Україні. При чому в половині з них мобілізували кожного десятого працівника, майже 40 % мобілізованих були висококваліфікованими працівниками⁵⁷. У результаті на ринку праці утворилася парадоксальна ситуація: гострий дефіцит кадрів на тлі високого рівня безробіття.

Незважаючи на дію перерахованих факторів, українська економіка не обвалилася, а вистояла, адаптувалася до зовнішніх викликів, і починаючи з 2023 р. потроху почала стабілізуватися. За даними Держстату, економіка України адаптується та відновлюється більш швидкими темпами, ніж прогнозували раніше. І це підтверджує зростання реального ВВП у I кварталі 2023 р., порівняно із 4-м кварталом 2022 р., на 2,4%⁵⁸. Ці зміни пов'язані з поживленням економічної активності, що зумовлено покращенням ситуації в енергетиці, вирішенням логістичних проблем, відновленням роботи багатьох підприємств, сезонною економічною активністю, а також стабілізацією фронту, зменшенням інтенсивності бойових дій у деяких регіонах держави та деокупацією частини територій України.

⁵⁵ Інфляційний звіт. Квітень 2023 р. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q2.pdf?v=4

⁵⁶ Кожен третій українець став мігрантом за 11 місяців війни — дослідження Gradus Research. URL: https://lb.ua/society/2023/02/02/544550_kozhen_tretiy_ukrainets_stav.html

⁵⁷ Пошук роботи: як змінився ринок праці в Україні під час війни та що буде після. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/1872/posuk-roboti-yak-zminivsia-rinok-praci-v-ukraini-pid-cas-viini-ta-shho-bude-pislya>

⁵⁸ Економіка почала зростати: реальний ВВП у першому кварталі 2023 р. в порівнянні з попереднім виріс на 2,4%. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=49126e6e-a8f0-4203-81f0-9798f91e30bd&title=EkononikaPochalaZrostati>

Факторами, що забезпечили стійкість української економіки були:

а) *у зовнішній сфері:*

Системна, регулярна і зростаюча міжнародна фінансова підтримка України. Протягом 2022 р. наша держава отримала більше 30 млрд доларів у вигляді грантів та пільгових кредитів, що дозволило профінансувати понад половину потреб держбюджету України⁵⁹.

Запровадження на початковій фазі війни Євросоюзом, Канадою та Великобританією режиму безмитної торгівлі з Україною строком на один рік, що дало можливість українським виробникам отримати додаткові кошти від більш широкого експорту своєї продукції на західні ринки.

Укладення «Зернової угоди», за якою з серпня 2022 р. було розблоковано українські чорноморські порти, що збільшило надходження валюти до держбюджету від експорту аграрної продукції.

б) *у внутрішній сфері:*

Згуртованість і характер українського народу, консолідація суспільства, зумовлена необхідністю боротьби із зовнішнім ворогом.

Збереження керованості та координованості в роботі вертикалі влади на різних рівнях, здатність вітчизняних управлінців і бізнесменів швидко адаптуватися до складних умов.

Забезпечення стабільної роботи критичної інфраструктури (енергетики, транспорту, банків, електронних комунікацій, охорони здоров'я та ін.).

Збереження відносної фінансової стійкості — банківської, валютної, боргової.

Проведення негайної відбудови на звільнених територіях, що дало змогу бізнесу відновити там свою роботу.

Запровадження нових фінансових інструментів підтримки та відновлення бізнесу. З цією метою в жовтні 2022 р. Кабінет Міністрів України затвердив кілька важливих документів: 14 жовтня постанову, згідно з якою підприємства, які через війну втратили свої виробничі потужності, зможуть отримати кредит на відновлення виробничих потужностей під 9 % терміном до 5 років на суму до 60 млн грн; 21 жовтня 2022 р. ухвалив рішення про чергове виділення 67,6 млн грн переможцям державної програми

⁵⁹ Вирватись з мороку: як виживала та змінювалась економіка України за рік війни. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/virvatis-z-moroku-yak-vizhivala-ta-zminyuvalas-ekonomika-ukrajini-za-rik-viyini-12157020.html>; Звіт про фінансову стабільність. Грудень 2022 року // https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2022-H2.pdf?v=4

«Власна справа» для надання мікрогрантів українцям на започаткування власної справи або розширення бізнесу.

З початку 2022 р. станом на жовтень цього року отримали пільгові кредити на 67,75 млрд грн українські аграрії, а за державною програмою «Доступні кредити 5–7–9 %» суб'єкти підприємництва отримали кредитів на загальну суму 149,17 млрд грн⁶⁰. Зміни податкового законодавства, розвиток державних програм та запровадження нових фінансових інструментів відновлення бізнесу сприяли посиленню підприємницької активності: у 2022 р. з моменту початку повномасштабної війни було зареєстровано близько 202 тис. нових ФОПів⁶¹.

Отже, українська економічна система, незважаючи на значні збитки та проблеми, що виникли в результаті російської повномасштабної агресії, продемонструвала в економічній війні високий рівень стійкості⁶²:

- на зовнішньому рівні виявила здатність адаптуватися до впливу політичних, воєнних, економічних, соціальних та виробничо-технологічних викликів (знайдено за кордоном джерела фінансування дефіциту бюджету; розшукано нові шляхи і ринки збуту для експортної продукції; запроваджено міжнародні санкції проти російського агресора);

- на внутрішньому рівні продемонструвала спроможність системи приймати своєчасні управлінські рішення та забезпечувати адекватні викликам зміни у сфері фінансових, виробничих і трудових ресурсів (збереження керованості та координованості в роботі вертикалі влади на різних рівнях; забезпечення стабільної роботи критичної інфраструктури; внесення змін до податкового законодавства, які стимулювали економічний розвиток; запровадження державних програм та нових фінансових інструментів відновлення бізнесу та ін.);

- на галузевому рівні використала можливості системи встановлювати оптимальні взаємовідносини між структурними елементами економіки

⁶⁰ Огляд інструментів підтримки бізнесу в період воєнного стану в Україні (жовтень 2022 р.). URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-instrumentiv-pidtrymky-biznesu-v-period-voynnoho-stanu-v-3>

⁶¹ Бізнес у війну: 202 тисячі фопів за рік. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/fops-per-year>

⁶² Рівні економічної стійкості описані за моделлю: Козловський С. В., Мазур Г. Ф. Забезпечення стійкості сучасної економічної системи — основа економічного розвитку держави // Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 1. С. 5–12.

в процесі їх взаємодії та інтеграції (суттєва трансформація логістики та виробничих ланцюжків на внутрішньому ринку; проведення негайної відбудови на звільнених територіях);

- на глобальну рівні продемонструвала здатність економіки української держави вносити свій вклад у загальний розвиток світової економіки (укладення «Зернової угоди», яка дала змогу значній кількості країн, що потерпають від дефіциту продовольства, уникнути голоду).

1.3. ІМІДЖЕВІ ЗАПИТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ВІДПОВІДНІ ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО КОНТЕНТУ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

*«Уявлення про Україну в Західній Європі
не має нічого спільного з реальністю в цій країні»*

(Юг Мінгареллі, керівник представництва
Європейського Союзу в Україні)

Ситуація російсько-української війни, особливо її кульмінаційна фаза — повномасштабне вторгнення Росії в Україну, сформувала не тільки принципово новий історичний, геополітичний, цивілізаційний, міжнародно-правовий, глобально-безпековий контекст, а й визначила нову парадигмальність духовно-культурної царини — світоглядну, ідеологічну, екзистенційну, наукову, інформаційну, комунікативну тощо.

Тотальна криза симулякрів світової, європейської й національної безпеки, узвичаєних стереотипів і міфів щодо української (й російської) історії та державності, відносин, пріоритетів і цінностей; чергові виклики цивілізованому людству щодо буттєвості людяності/звірства, культури/варварства, подвигу/злочину, державоонтології зла — обумовили й нові суспільні запити глобального, національного, державного, особистісного рівнів.

Серед принципових складників нової картини втягнутого у війну та поствоєнного світу — імідж Української держави, який набув значення соціального дисплею європейських цінностей, інтегрального показника актуальної й потенційної зреалізованості України на зламному етапі державної та європейської історії. Без сумніву, перед науковими колами постав складний комплекс проблем щодо переосмислення іміджу держави (у різних площинах: як соціального факту, феномену, процесу, візії, міжнародного і внутрішнього чинника, соціальної технології, особливого типу інформаційного продукту, стратегеми тощо), його структури, стійкості, динаміки, засобів, методів і політики формування, функцій суб'єктів, агентів і стейкхолдерів іміджетворення, механізмів імідже-конкуренції та протидії інформаційно-пропагандистським атакам.

Завдання рефлексії власної державо-іміджетворчої ролі, усталених принципів, матриць і критеріїв формування контенту, інформаційно-

методологічних парадигм, конкурентоздатності в інформаційному просторі висунула сучасна ситуація й перед енциклопедистикою. І це завдання стає тим більше актуальним, чим гострішає проблема вберегти міжнародний інтерес до України та українського питання, не втратити ті радикальні зсуви в бік позитивного (небайдужого) сприйняття України і українців (як держави, що самовіддано й героїчно виборює власну незалежність, демократичний і проєвропейський вибір, її нескореного і звиятного народу), що сталися серед світової спільноти в ситуації найбільшої — від часів Другої світової — війни на європейському континенті.

На часі вироблення *власного* національного наративу *власними* зусиллями — вільного від нав'язаних країною-агресором інформаційних дискурсів; насиченого актуальними ідентифікаціями українців, із артикульованою національною ідеєю; достатньо стійкого для протистояння ворожим пропагандистським технологіям; культурно- й ціннісно-місткого, аби сприяти національній солідарності й відбудові державі у повоєнні часи. Створення такого іміджу держави в глобальному інформаційному просторі є не просто стрижневим складником зовнішньої політики, але чинником національної безпеки, інформаційним, соціальним та людським капіталом⁶³.

Мета підрозділу — висвітлити вплив іміджевих запитів Української держави на принципи формування енциклопедичного контенту в умовах інформаційної війни.

Серед головних дослідницьких *завдань*: узагальнити розуміння іміджу держави та його основних складників; окреслити головні іміджеві запити України в умовах тяглої гібридної війни та повномасштабного вторгнення РФ; визначити актуальні принципи формування енциклопедичного контенту з погляду державо-іміджетворчого значення сучасної енциклопедистики.

Сучасні особливості формування іміджу держав, вибору й реалізації іміджевої стратегії та роль у цьому процесі інформаційно-комунікативних технологій перебувають у фокусі уваги різних дослідників і наукових шкіл, соціальних технологів і експертних середовищ. В активному дослідницькому обігу доробок класиків фрейдизму й неофрейдизму, соціологів, політологів, PR-технологів: С. Ангольта, Е. Бернайза, С. Блека, К. Боулдінга,

⁶³ Піскорська Г. К., Яковенко Н. Л. Імідж України в контексті російсько-українського конфлікту // Міжнародні відносини. Серія: Політичні науки. 2015. № 5. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2517/2247; Saunders R. A. Ukraine's Nation Brand — Why It Matters // Зовнішні справи. 2008. № 7. С. 38–39.

Л. Брауна, Г. Брюса, Ф. Буарі, Д. Гавра, Д. Гертнера, Г. Даулінга, Р. Джервіса, Н. Еліаса, С. Катліпа, К. Келлера, Ф. Котлера, М. Маклюена, Дж. Ная, Л. Паквета, Р. Саундерса, А. Сентера, Е. Семпсена, А. Скотта, В. Фана та ін. Теоретико-прикладні й практичні аспекти іміджології активно розробляли й українські дослідники⁶⁴: О. Антонюк, Д. Богуш, О. Бойко, С. Бонда-

⁶⁴ Антонюк О. В. Сучасний стан стратегії просування бренда держави в Україні // Економіка та держава. 2011. № 8. С. 64–67; Вербицька Г. Міжнародний імідж України: проблеми та шляхи формування // Український інформаційний простір. 2013. Число 1. Ч. 2. С. 4–9; Водотика К. Магда Є. Якою бачить Україну світ. Харків : Віват, 2016. 352 с.; Гнатюк С. Л. Публічний імідж держави в Україні: напрями та чинники покращання // Стратегічні пріоритети. 2011. № 2. С. 49–53; Гнатюк С. Формування позитивного міжнародного іміджу Української держави в інформаційному просторі: аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2009. URL: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/December2009/02.htm>; Гребініченко О. Ю. «М'яка безпека» та сучасні виклики міжнародному іміджеві Української держави // Гребініченко О. Ю., Гуцал С. А., Скляренко О. А. Україна в системі міжнародної безпеки: монографія. Київ : НІПМБ, 2009. С. 517–542; Зубик О. Імідж України: погляд з-за меж // Всеукраїнська експертна мережа. URL: http://experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11063 ; Інформаційна політика України: європейський контекст : монографія / Л. В. Губерський, Є. Є. Камінський, Є. А. Макаренко та ін. Київ : Либідь, 2007. 360 с.; Качинська Н. Міжнародний імідж України в контексті забезпечення захисту національних інтересів. URL: https://www.researchgate.net/publication/323539070_Miznarodnij_imidz_Ukraini_v_konteksti_zabezpecenna_zahistu_nacionalnih_interesiv; Квактун О., Вертецька О., Калініченко К. Концептуальні основи формування міжнародного іміджу України // Економічний простір. 2018. Вип. 135. С. 39–48; Кулеба О. В. Роль сучасних інформаційно-комунікативних технологій у формуванні міжнародного іміджу держав // Інвестиції: практика та досвід. 2011. № 3. С. 104–107; Магда Є., Водотика Т. Імідж в умовах гібридної війни. Яким шляхом піти Україні // Європейська правда. 2016. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2016/10/18/7055993/>; Нагорняк Т. Л. Брендинг територій як державна та регіональна політика. Донецьк : «Ноулідж», 2013. 367 с.; Нагорняк Т. Л., Польовий М. А., Бондаренко С. В., Осмоловська А. О. Доктринальність політики просування зовнішнього іміджу держави в умовах формування нового світопорядку // Політичне життя. 2022. № 4. С. 100–111; Осмоловська А. О. Політика формування іміджу України в інформаційному просторі закордонних держав після 2014 р.: дис. ... д-ра філософії: спец 052 «Політологія». Вінниця, 2021. 252 с.; Пашков М., Чалий В. Міжнародний імідж України: погляд із Польщі // Національна безпека і оборона. 2000. № 3. С. 53–59; Пашков М., Чалий В. Міжнародний імідж України: погляд із Росії // Національна безпека і оборона. 2000. № 3. С. 60–67; Петкова О. Методичні аспекти дослідження іміджу країни // Політичний менеджмент. 2008. № 5. С. 168–174; Піскорська Г. К., Яковенко Н. Л. Імідж України в контексті російсько-українського конфлікту // Міжнародні відносини. Серія: Політичні науки. 2015. № 5; Попова Т. Репутація України у світі. Необхідно покращувати імідж держави // Радіо Свобода. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29107381.html>; Семченко О. А. Імідж держави й національний брендинг: взаємообумовленість понять // Політикус. 2015. № 2. С. 74–78; Семченко О. А. Іміджева політика України. Київ : Академія, 2014. 272 с.; Старостіна А. О., Кравченко В. А., Личова Г. Міжнародний імідж країни: сутність, фактори формування, рівні сприйняття // Маркетинг в Україні. 2010. № 4. С. 61–66; Чалий В. Міжнародний імідж України: оцінки експертів // Національна безпека і оборона. 2000. № 3. С. 17–26; Чечель О. Ю. Формування іміджу держави на міжнародній арені // Інвестиції: практика та досвід 2016. № 10. С. 82–86 та ін.

ренко, Г. Вербицька, О. Вертелецька, К. Водотика, Б. Дем'яненко, С. Гнатюк, О. Гребініченко, Л. Губерський, Щ. Зубик, К. Калініченко, В. Королько, В. Кравченко, Г. Лавриненко, Т. Лебедева, Є. Магда, Т. Нагорняк, О. Онопрієнко, А. Осмоловська, М. Пашков, Т. Попова, Г. Почепцов, О. Семченко, Є. Тихомирова, Ю. Чала, В. Чалий, О. Чечель та інші.

Аналітичний огляд вітчизняних і зарубіжних джерел, присвячених розпрацюванню концепту «імідж держави», дозволив виділити спектр питань, які лишаються в полі постійного дослідницького інтересу та наукових дискусій.

По-перше, йдеться про співвідношення понять «імідж держави», «імідж країни», «міжнародний імідж», «бренд держави», «національний брендинг», «репутація держави», «візія держави», «позиціонування держави» тощо.

Попри відсутність загальноприйнятих висновків, найперше щодо визначення іміджу держави, дискусія стала корисною у розумінні іміджу: а) як інтегрального утворення, сукупності образів та ідентифікацій; б) як продукту не тільки цілеспрямованої політики й певної державної стратегії формування, а й результату діяльності зацікавлених стейкхолдерів, конкурентів, опонентів, стихійного утворення; в) як орієнтованого на широкі кола реципієнтів (не тільки на суб'єктів міжнародних відносин, цільових адресатів, а й на політичні, комерційні, освітні, культурні інститути, медіа, пересічних громадян); г) як зверненого й на зовнішнього і на внутрішнього споживача; ґ) як носія аксіологічних та емоційних атитюдів, тобто такого, що передбачає і включає не тільки образ/образи держави, а й оціночне та емоційне ставлення до нього/них з боку суб'єкта сприйняття; д) як мінливого, динамічного, контекстуально залежного утворення, що визначене багатьма чинниками національного розвитку, внутрішньодержавними та міжнародними подіями, ефективністю внутрішньо- й зовнішньополітичного курсу держави; е) як синтезу раціональних та ірраціональних уявлень, що апелюють до образів, асоціацій, стереотипів, метафор чи символів (а відтак із феноменологічно неминуchoю штучністю, віртуальністю, спрощенням, ідеалізацією, гіперреальністю образів); є) як інструменту геополітичної конкуренції.

Серед численних спроб дефініцій іміджу держави: «узагальнений образ-ідея країни», «форма презентації держави у світовому інформаційному просторі», «система уявлень та візій щодо певної держави, які

сформовані в умовній колективній свідомості зовнішніх спільнот», «стереотипний образ у масовій свідомості», «сукупність образів, які продукуються в зовнішньому інформаційному просторі», «сукупність емоційних і раціональних уявлень про країну в основних сферах її життєдіяльності: політичній, соціальній, економічній, екологічній, науковій, культурній, спортивній», «сукупність вірувань та вражень людей щодо країни», «сукупність реальних і штучно створених характеристик системи державних інститутів, політичних, правових, економічної систем»; «сукупність відносно стійких, знаково опосередкованих, символічно виражених, когнітивно ґрунтованих, емоційно забарвлених уявлень про державу, що сформувалися у цільовій аудиторії» тощо.

У підсумку численні дефініції концепту «імідж держави» суголосні у розумінні іміджу як сполучення раціональних, емоційних та аксіологічних компонентів; когнітивно сконструйованого образу (образів) реальності із елементами міфотворчості, символами, стереотипами, асоціаціями, знаками, маркерами, що формується, транслюється й тиражується головно в медіапросторі, з урахуванням інтересів та очікувань цільової аудиторії, та просувається через стратегічні наративи (ключові повідомлення, легенди, сюжети).

Поряд із тим за останні півстоліття апробовано численні методологічні підходи, вироблені в межах психології, конфліктології, соціології, політології, теорії міжнародних відносин, менеджменту, семіотики, теорії комунікації, соціальної інженерії, маркетингу тощо, із синтезами інституціональних та дискурс-методологій, контент-аналізу, івент-аналізу, медіа-аудиту тощо.

По-друге, актуальною в іміджезнавчому дискурсі лишається проблема внутрішньої структури іміджу держави, ієрархія його базових складників і рівнів.

Так, на думку Е. Семпсона, імідж країни постає як сукупність її образів-складників, серед яких визначальні: політико-географічний, природно-ресурсний, цивілізаційно-культурний, соціоментальний, виробничо-економічний, національно-ціннісний⁶⁵. Дослідник при цьому вирізняє три ключові компоненти іміджу: самоімідж (відображає актуальний стан самосприйняття суб'єкта), зовнішній імідж (значущий для оточення) та

⁶⁵ Sampson E. The image factor. London : Kogan Page. 1994. P. 144.

необхідний імідж (враження, яке необхідно досягти, власне мета створення іміджу). За висновком Т. Нагорняк, базовими структурними складниками іміджу країни є її образні та репутаційні характеристики, з-поміж яких ключові: соціально-правовий захист населення, громадська політична участь, якість державного управління та законодавчої бази, екологічне становище, комфортність інфраструктури, корупційність влади та виборчого процесу, можливості для культурного розвитку⁶⁶. Своєю чергою, А. Осмоловська пропонує модель іміджу держави, складники якої: образ влади (президента, політикуму, державних рішень і дій); соціокультурні образи (культурна спадщина, видатні постаті, культурні та спортивні події, творчі колективи, народні традиції, образи національних героїв, національні свята й символи тощо); міжнародна репутація та івент-ланцюги (події та їх інтерпретація, в контексті яких згадується держава); образи локальних територій; показники економічного розвитку; асоціативні образи держави та її населення, характеристики та ментальні особливості її народу; усталені стереотипи щодо поведінки та соціального статусу громадян⁶⁷. Очевидно, такий перелік, хоч і є методологічно продуктивним для вирішення певних дослідницьких завдань, — недостатній для фіксації сталих образів-складників іміджу (згадаємо хоча б такі актуальні для зовнішнього споживача компоненти зовнішнього іміджу, як-от туристична привабливість країни, правовий простір і захист прав людини — ключові маркери демократії, умови буття й розвитку національних меншин). Підсумки колективної праці дослідників Т. Нагорняк, М. Польового, С. Бондаренка та ін. презентують «інтегральну модель формування публічного іміджу держави», що передбачає синергію суб'єктів публічної дипломатії та нову якість стратегічної міжнародної комунікації⁶⁸. Йдеться про зустріч різних потоків формування й структурування іміджу: як «знизу», від локальних громад і суб'єктів (регіональних, полікультурних, науково-освітніх, експертних), так і «зверху» (офіційні державні символи, репутаційні

⁶⁶ Нагорняк Т. Л. Брендинг територій як державна та регіональна політика. Донецьк : «Ноулідж», 2013. С. 31.

⁶⁷ Осмоловська А. О. Політика формування іміджу України в інформаційному просторі закордонних держав після 2014 р.: дис. ...д-ра філософії: спец. 052 «Політологія». Вінниця, 2021. С. 4–5, 154.

⁶⁸ Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки // Міністерство закордонних справ України. 2021. URL: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/Crpatertii/public-diplomacy-strategy.pdf>

характеристики, соціально-економічні показники розвитку, рейтингові індикатори та продукти цифрової дипломатії)⁶⁹. Г. Піскорська, Н. Яковенко асоціюють зі стрижневим, узагальненим образом-ідеєю країни такі основні інструментальні складники: а) інвестиційний клімат; б) туристичний потенціал та відповідні інфраструктури; в) соціальні характеристики (якість життя, безпека, рівень людського розвитку тощо); г) національні символи (всесвітньовідомі представники країни, історичні події та місця, «зірки», бренди, ТМ тощо); г) імідж керівництва та/або керівників держави⁷⁰.

Різні підходи обмірковані в працях С. Ангольта, К. Водотики, Є. Магди, О. Семенченка, В. Фана, О. Швеця та ін. Серед складників іміджу також виділяють умови ведення бізнесу і втягнутість у міжнародні конфлікти; розвинутість освітньо-наукової сфери й риси національного характеру; впізнаванні особливості народної культури й репутацію національних еліт... Назагал уявлення про імідж держави як складний інтегральний конструкт є усталеним.

Увиразненням ментальної відмінності російської науки є висунення на чільні іміджетворчі позиції географічного й ресурсного чинників, образу лідера держави й політичної історії, міжнародного авторитету держави (Д. Гавр, А. Савицька, Є. Галумов, І. Глінська та ін.).

По-третє, актуальними лишаються дискусії навколо конкуренції в іміджетворенні в контексті міжнародної політики, інформаційних та гібридних воєн. Щодо України, йдеться про ефективність/неефективність власних зусиль держави у створенні та просуванні позитивного само-іміджу співвідносно тим конкуруючим образам України, що генеруються: а) в дискурсі прикордонних країн (Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова), б) країн-стратегічних партнерів (наприклад, Польщі, США, Великої Британії, Німеччини), в) країни-агресора (Росія) та її сателітів (Білорусь, Іран). Переважним предметом обговорення є попередній досвід недієвості

⁶⁹ Bondarenko S., Nagornyak T. & Polovyi M. Modern Information Models of the National Interests' Protection Policy of the World Countries // European Journal of Transformation Studies. 2018. № 6 (1). P. 44–55; Нагорняк Т. Л., Польовий М. А., Бондаренко С. В., Осмоловська А. О. Доктринальність політики просування зовнішнього іміджу держави в умовах формування нового світопорядку // Політичне життя. 2022. № 4. С. 100–111.

⁷⁰ Піскорська Г. К., Яковенко Н. Л. Імідж України в контексті російсько-українського конфлікту // Міжнародні відносини. Серія: Політичні науки. 2015. № 5. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2517/2247

зусиль українських агентів зі створення позитивного іміджу та етапи змін в іміджі держави, які спричинив контекст російсько-української війни.

Від часу здобуття Україною незалежності фактично йдеться про конкуренцію в зовнішньому медіадискурсі принципово різних моделей іміджу, більшість яких *формувався не Україною*⁷¹.

Пригадаємо, серед меседжів та образів України, які транслиувалися від кінця 1980-х рр. у міжнародний медіапростір: «Чорнобильська катастрофа», «транзитна країна», «молода демократія перехідного періоду», «політична нестабільність», «високий рівень корупції», «поганий інвестиційний клімат», «аграрна країна», «енергозалежність», «кримські татари», «офшорні компанії», «вродливі жінки», «відомі спортсмени», «неефективність влади», «колядки, писанки, борщ», «Помаранчева революція», «вишиванка», «перемога на Євробаченні», «українські олігархи», «Майдан», «втеча Януковича», «бандерівці», «Євро-2012», «Революція гідності», «анексія Криму», «війна на Сході», «збиття малайзійського “Боїнгу”», «декомунізація». На оці — уривчасті, фрагментарні, часом беззмістовні меседжі й образи, які не формують сталого іміджу держави. Моніторинги 2000-2012 рр. демонстрували переважно негативне висвітлення української тематики в іноземних ЗМІ та домінацію негативних образів нашої країни в очах світової аудиторії⁷². Ситуацію ускладнювала неспроможність України відповідати на кинуті інформаційні виклики. Зрештою, поширилося розуміння, що сформований (не Україною!) імідж держави становить реальну загрозу її національним інтересам⁷³.

Чимдалі, зі загостренням російсько-українських відносин та зміною конститутивних принципів функціонування інформаційного простору в РФ (із ризомно-субсидіарних на контрольовані вертикально-владні), продукування іміджів України ставало передусім стратегічним завданням Росії й спиралося на цілеспрямовану ретрансляцію російських ідеологічних

⁷¹ Так, на початку 2014 р. на Україну трансливалося 69 російських телеканалів, на території країни друкувалося 1176 російськомовних періодичних видань.

⁷² Зубик О. Імідж України: погляд з-за меж // Всеукраїнська експертна мережа. URL: http://experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=11063; Міжнародний імідж України: міфи та реальність: аналітична доповідь // Національна безпека та оборона. 2000. № 3. 42 с. URL: <http://www.uceps.org/ua/>

⁷³ Качинська Н. Міжнародний імідж України в контексті забезпечення захисту національних інтересів // 2010. URL: https://www.researchgate.net/publication/323539070_Miznarodnij_imidz_Ukraini_v_konteksti_zabezpecenna_zahistu_nacionalnih_interesiv. С. 299

наративів, політичного та емоційного обурення спробами виходу України з орбіти РФ. Контрольоване просування негативного пулу образів, подій, новин, фейків та політичної міфології перетворилося на важливу ділянку гібридного фронту проти України й Заходу. Серед меседжів, активно насаджуваних РФ щодо України: «росіяни і українці — один народ», «історична спорідненість», «Україна — частина “русского мира”», «зростання націоналізму і неофашизму», «державний переворот», «екстремісти і радикали захопили владу в Києві», «київська хунта», «внутрішній громадянський конфлікт», «порушення Мінських домовленостей», «церковний розкол»...

Від 2014 р. головні інформаційні дискурси навколо України формуються навколо теми війни (АТО, ООС) на Сході. Висновують, що саме тоді для України прочинилося справжнє «вікно можливостей»: російська агресія, окупація Криму та східних регіонів, brutальне порушення РФ принципів міжнародного права та кроки цивілізованого світу на його захист, як ніколи, сприяли перезавантаженню позиціонування України у світі⁷⁴. Проте й ці події суттєво не змінили сприйняття України зовнішніми стейкхолдерами як країни, що знаходиться поряд із Росією та в її орбіті, лишається її історичною частиною, залежна у своїх політичних рішеннях та економічному розвитку, має великий зовнішній борг, неподоланну корупцію та низький рівень життя населення. Після 2014 р. ключовими образами Української держави для зовнішньої аудиторії стали «територія війни» й «гуманітарна катастрофа», а власне українським стратегічним меседжем — роль жертви російської агресії.

Однак із початком повномасштабної російсько-української війни зовнішній медіадискурс якісно змінився. Чи не вперше сформувалася геополітична та інформаційна ситуація, коли імідж України у визначальних рисах формується нарешті самою Україною, а його зміст визначений образами відчайдушної боротьби за державний суверенітет, ідентичність і культурні цінності проти агресора й водночас — разючою відмінністю на тлі агресора. Активно насаджуваний російською пропагандою образ України як території «внутрішнього конфлікту держави і громадянського суспільства», «неонацизму й неофашизму» у свідомості помітної частини світового співтовариства заступив образ народу, що дає відсіч підступно-

⁷⁴ Попова Е. Репутація України у світі. Необхідно покращувати імідж держави // Радіо Свобода. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29107381.html>

му й лютому ворогу у загарбницькій війні-геноциду українства (з рисами глобального конфлікту і глобальної небезпеки); а парадигмальне сприйняття України «як частини Росії» витіснене усвідомленням її особної державної ідентичності та європейськості.

Відтак закладено передумови для усталення принципово нового — позитивного й атрактивного — іміджу України, сприятливого для розв'язання стратегічних завдань держави і реалізації стратегічних пріоритетів. На користь реальності його формування та життєздатності свідчить унікальна в новітній історії України система міжнародної підтримки, консолідації західних країн навколо допомоги Україні та відсічі агресору. Утверджується розуміння, що новий імідж держави базуватиметься значною мірою на світоглядних засадах нової філософії модерної безпеки і трансквівілізаційних зв'язків та поствоєнного міжнародного права.

По-четверте, у фокусі неослабного наукового інтересу лишається питання критеріїв вимірювання/оцінки різних аспектів розвитку країни, що впливають на її репутаційну характеристику та іміджеві візії. Зазвичай цю функцію покладають на систему спеціально розрахованих рейтингів та індексів — об'єктивізацію систематичного міжнародного моніторингу економічної, політичної, правової, соціальної, інформаційної царин більшості країн світу.

До кола авторитетних індикаторів відносять: рейтинги рівня розвитку демократії та свободи від міжнародної правозахисної організації «Freedom House» (з 1973 р.); індекс економічної свободи (англ. The Index of Economic Freedom) від «Wall Street Journal» і дослідницького інституту Heritage Foundation (від 1995 р.); індекс людського розвитку (англ. Human Development Index) від Програми розвитку ООН (з 1990 р.); індекс демократії (англ. Democracy Index) від «Economist Intelligence Unit»; індекс корупційності (англ. Corruption Perceptions Index) від антикорупційної організації «Transparency International» (з 1993 р.); всесвітній індекс свободи преси (англ. Worldwide Press Freedom Index) від міжнародної неурядової організації «Репортери без кордонів» (з 2002 р.); індекс глобалізації (англ. KOF Globalisation Index) від Швейцарського економічного інституту при Федеральній вищій технічній школі Цюриха та «Foreign Policy» (з 2006 р.); а також численні інші показники — економічної свободи та умов ведення бізнесу (Index of Economic Freedom, Doing Business Index), інноваційного розвитку країни (Global Innovation Index), ризиків, безпеки й тероризму

(напр., Global Peace Index), нестабільності держав (напр., Fragile States Index), конкурентоспроможності у сфері туризму (напр., Travel and Tourism Competitiveness Index) тощо.

У 2014–2019 рр. після тривалого відкату Україна дещо поліпшила свої позиції у міжнародних рейтингах, проте з 2020 р. спостерігаємо втрату здобутих позицій (осідання в групі нестабільних і небезпечних для проживання країн із «не-вільною економікою», стійкою корупцією, поганим інвестиційним кліматом)⁷⁵. Вочевидь, повномасштабна війна, завдане руйнування економіки країни та політичні обставини військового стану зроблять рейтингові позиції держави у найближчі роки ще нижчими. Разом з тим, повторимо, ситуація війни здійснила парадоксальний для новітньої світової історії вплив на позитивацію іміджу України: попри економічний і соціальний відкат виснаженого війною та окупацією суспільства, впізнанність України та міжнародна підтримка її борні стали відчутним соціальним та інформаційним капіталом.

По-н'яте, окремою темою наукових та експертних розмірковувань є іміджеві стратегії, технології та ефективність просування іміджу. За нашими спостереженнями, провідним трендом у фаховому середовищі є визнання найефективнішими напрямками позиціювання держави та просування її інтересів стратегій «soft power» та «smart power». Вочевидь саме ці стратегії стануть найзапитанішими і в просуванні іміджу Української держави, яка із початком російської агресії вимушено сконцентрувалася переважно на збройному протистоянні ворогу («hard power») та дипломатичних зусиллях.

По-шосте, на наш погляд, активно, але непродуктивно (без помітної евристичної новизни) обмірковуються функції іміджу держави (переважно позитивного). Моніторинг джерел дозволив виділити такі: номінативну (чітке вирізнення держави в геополітичному просторі в поточних умовах світової політики і міжнародних відносин); ідентифікаційну (впізнан-

⁷⁵ Див. наприклад: Україна на Терезах Демократії: Індекс Freedom House // Вокс Україна. URL: <https://voxukraine.org/ukrayina-na-terezah-demokratiyi-indeks-freedom-house/> ; Freedom in the World 2022 // Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2022> ; Індекс сприйняття корупції – 2021 // Transparency International Ukraine. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-sprinyattya-koruptsiyi-2021/> ; Human Development Report 2021-22: Uncertain Times, Unsettled Lives: Shaping our Future in a Transforming World // Human Development Report. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22pdf_1.pdf ; Globalization Index – top 50 countries 2022 // Statista Research Department. URL: <https://www.statista.com/statistics/268168/globalization-index-by-country/>

ність іміджевих характеристик, змістовної ключової інформації); презентаційну; репутаційну; ідеалізацію (продукування найсприятливішого образу країни); компаративну; естетичну; адресну (спрямованість на конкретні суспільні групи, запити та очікування цільової аудиторії); рекламування державних інститутів; просування національних інтересів на міжнародній арені; формування громадської думки; комунікаційні функції.

Відповідно, у фокусі уваги перебувають і ті механізми, які задіяні у формуванні функціонально-дієвого іміджу держави: позиціонування (виділення унікальних характеристик об'єкта), маніпулювання, міфологізація (інтерпретація існуючих або створення нових міфів), емоціоналізація (надання іміджу емоційного забарвлення), вербалізація (створення адекватних словесних форм для фіксації іміджевого повідомлення), психологічної детермінованості, імперсоналізації та ін.

Зміна геополітичного й внутрішньополітичного контексту з початком російсько-української війни та її переходом у фазу повномасштабного вторгнення РФ обумовлює нові запити на зміст і просування іміджу держави. Це спонукає до визначення поняття «іміджевий запит» та категоризації таких запитів за певними критеріями.

Як зазначалося, разом із російською агресією, окупацією Криму і східних територій України (2014 р.) щодалі відчутнішою ставала втрата контролю України над своїм інформаційним простором та процесом формування зовнішнього іміджу держави. Ключовим образом держави стає «територія війни»; спроби транслювати власні національні образи на засадах загальноукраїнської національної ідентичності, єдиних цінностей та національної безпеки не були вдалим (не тільки серед зовнішнього споживача, а й на територіях окупованого прикордоння, що стали об'єктами конкуруючої іміджевої політики агресора). Чимдалі образ країни формувався під впливом країн, що контролювали глобальний інформаційний простір, пропагандистської машини РФ, яка продукувала і нав'язувала медіа власні візії та інтерпретації України.

Усвідомлення потреби цілеспрямованого формування, образонаповнення, просування й ретрансляції в інформаційному просторі позитивного іміджу України щоразу спонукало законодавця до нових кроків у формуванні відповідної галузі політики (іміджетворення), пошуку реальних

механізмів її здійснення. Постійне повернення цієї тематики в політичний дискурс опосередковано свідчило про недовіру вжитих заходів та низьку ефективність вироблених репутаційних стратегій.

Першим резонансним дослідницьким проектом, що надав важливий емпіричний та експертний матеріал для підготовки законодавчих ініціатив, був багатосторонній проект Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова у 1999–2000 роках з вивчення міжнародного іміджу України (із залучанням експертів з Росії, Польщі та Великої Британії). Отримані результати стали вихідною матрицею для порівняльного аналізу змін в іміджі держави у наступні роки⁷⁶.

Перші систематичні спроби на державному рівні конституювати й реалізувати іміджеву політику припадають на початок 2000-х років. Так, «Державна програма забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003–2006 роки» (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2003 р. за № 1609) визначала створення позитивного іміджу, як внутрішнього, так і зовнішнього, одним із ключових завдань держави, необхідну умову для здійснення успішних внутрішньо-політичних та соціально-економічних перетворень⁷⁷. Вже тоді документ висував завдання транслювати об'єктивну інформацію про Україну, формувати уявлення про нашу державу як країну з багатою, унікальною культурою та історичною спадщиною, демократичним устроєм, поширювати інформацію про здобутки та духовні цінності українського народу; просувати образ держави як надійного і передбачуваного партнера в міжнародному співробітництві. Програма акцентувала нагальність активізації інформаційно-пропагандистської діяльності органів виконавчої влади, спрямованої на підвищення міжнародного авторитету України та створення її позитивного іміджу; передбачала вироблення єдиного комплексного підходу до формування та здійснення інформаційно-пропагандистської політики держави. «Необхідність забезпечення позитивного іміджу України, — зазначено в документі, — повинна стати загаль-

⁷⁶ Див.: Петкова О. Методичні аспекти дослідження іміджу країни // Політичний менеджмент. 2008. № 5. С. 168–174.

⁷⁷ Державна програма забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003–2006 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2003 р. № 1609 // Урядовий портал. 2003. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/3145664>

нонаціональною ідеєю, яка б згуртовувала навколо себе багатоетнічне українське суспільство»⁷⁸.

Наступним кроком стала «Державна цільова програма формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011 року» (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 р. за № 554⁷⁹). Позитивний імідж держави, поінформованість світового товариства про країну вбачалися необхідними умовами для забезпечення захисту національних інтересів України, дотримання стратегічного курсу на європейську інтеграцію тощо. Висувалися завдання формування іміджу України як європейської держави, що наполегливо здійснює демократичні перетворення, розбудовує економіку, привабливу для міжнародних інвестицій, є країною, атрактивною для міжнародного туризму; просування іміджу українців як представників високоосвіченої європейської нації з глибоким історичним корінням, визнаними здобутками в освіті, науці, культурі, спорті. Серед очікуваних результатів цільової програми: збільшення інформаційних матеріалів з української тематики в міжнародному інформаційному просторі, медіа- та іміджевої продукції про Україну, презентаційних заходів, що популяризують Україну за кордоном тощо.

Координацією технологій позиціонування України та оцінками їхньої успішності займалися Міністерство закордонних справ України, Державний комітет туризму України, Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України, спеціалізовані департаменти урядових структур, Центр Разумкова, Українське агентство міжнародного розвитку, були задіяні корпоративні й позаурядові структури. На початку 2015 р. при Нацраді реформ було створено групу щодо просування інтересів України у світі. Проте зустрічі її складу були нерегулярними, того ж таки року група припинила свою діяльність.

В умовах вибореного Євромайданом політичного курсу на європейську інтеграцію та перших років російської агресії; військового, політичного, економічного, культурного та інформаційного протистояння з РФ, особнє місце серед нормативних документів іміджетворчої політики мала посісти «Концепція популяризації України у світі та просування інтересів

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Про затвердження Державної цільової програми формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 554 // Урядовий портал. 2009. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/220953935>

України у світовому інформаційному просторі» від 2016 р. (розрахована на перспективу до 2020 р.). Втім, документ так і не був схвалений Верховною Радою України⁸⁰.

Згодом Постановою Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 467 створено Міжвідомчу комісію з питань популяризації України у світі та затверджено відповідний план заходів (постанова втратила чинність 2021 р.). У травні 2018 р. Кабінет Міністрів України затвердив форму знаку (бренду) України «UkraineNOW», розробленого під керівництвом згаданої Міжвідомчої комісії; бренд став утіленням розробленої із залученням зарубіжних фахівців концепції «Україна — це можливості»⁸¹.

У підсумку заходи цільових Державних програм і тимчасових інституцій так і не змогли істотно поліпшити ситуацію. Попри загальне методологічне розуміння значущості державної іміджевої політики як цілісної стратегії просування загальнонаціональних цінностей, актуальних асоціацій та ідентифікацій українців, її реалізація ставала практично нездійсненною через низку деструктивних чинників: як внутрішніх (загострення системної кризи, конфлікт політичних еліт, депривація суспільства, відсутність національно-орієнтованих форм співпраці інститутів держави, бізнесу, громад, дипломатичних кіл, медіа), так і зовнішніх (військова агресія, технології інформаційної війни).

Новою спробою вивести на стратегічний рівень зусилля з формування позитивного іміджу України в світі стала «Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки» (ухвалено Наказом МЗС від 24.03.2021 р.) — перший подібний документ міністерства. При цьому головувало розуміння, що публічна дипломатія є лише складником стратегічних комунікацій держави, а процес формування позитивного іміджу України потребує щонайтіснішої координації з різними державними й недержавними інституціями, кадрових, фінансових та матеріальних ресурсів. Відтак до процесу розробки документу були залучені провідні експерти, представники державного сектору,

⁸⁰ Про схвалення Концепції популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2016 р. № 739-р // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/739-2016-%D1%80#Text>

⁸¹ Коментар державного секретаря Міністерства інформаційної політики Артема Біденка. URL: <https://web.archive.org/web/20181213003018/https://ua.112.ua/mnenie/yak-stvoriuvavsia-reklamnyi-brend-ukrainy-445050.html>

культури та креативних індустрій, бізнесу, установ України та Українського інституту⁸².

Повномасштабна війна, висування України на фронт оборони європейської цивілізаційної ідентичності та чинних принципів світопорядку, «осьова доба» трансформації образу України серед світової спільноти та значущість цього для міжнародної підтримки у відсічі агресору, а відтак — і для самозбереження держави, щобільше вигострили іміджеві запити українства.

Під *іміджевими запитами* тут і далі розуміємо особливий аксіополітичний дискурс, що артикулює (або спонукає до того) актуальні міжнародні, суспільно-політичні, економічні, культурні, інформаційні тощо потреби держави у формуванні, змістовому наповненні й просуванні свого позитивного іміджу та впливу на зовнішню й внутрішню цільову аудиторію.

До ключових іміджевих запитів Української держави віднесемо:

I. *Запити на технологію формування* позитивного іміджу України:

- визначення кола реально дієвих суб'єктів виформування державного іміджу на сучасному етапі (Президент України, основні інститути влади, Збройні сили України, медіа, інститути й агенти міжнародної та публічної дипломатії, культурні центри, наукові мережі, громадські організації, волонтерські рухи, діаспора тощо);
- вироблення комплексної іміджевої політики держави, а також репутаційної та брендингової стратегій як її складників;
- упровадження дієвих механізмів, інструментів і форматів іміджеформування;
- чітка сегментація цільових аудиторій, їхніх потреб і очікувань;
- визначення ключових наративів та візуальних образів для репрезентації України в світі;
- випрацювання комплексної державної інформаційної політики, адекватної завданням сучасного іміджетворення.

II. *Запити на змістове наповнення іміджу*, ціннісно значущого для цільової аудиторії. 3-поміж основних меседжів, що їх має транслювати імідж України:

⁸² Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки // Міністерство закордонних справ України. 2021. URL: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/Сrпaтepії/public-diplomacy-strategy.pdf>

- цивілізаційна роль державних утворень на українських теренах, спадкоємність їхніх політичних і культурних цінностей у європейській історії;

- історична тяглість традицій державотворення української нації, рецепції європейського досвіду демократії;

- об'єктивне відтворення власної історії, деконструкція нав'язуваних колонізаторами ідеологічних міфів; європоцентрична візія України;

- самоцінність та особистість ідентичності України як держави, спростування ідеологем «руського мира» та фальшованих візій українського минулого й сучасності;

- суб'єктність України в просторі міжнародних відносин і публічної дипломатії;

- культурні, духовні, ментальні цінності українського народу;

- впізнаваний внесок українців у європейську і світову культурну спадщину;

- роль України у боротьбі проти Росії як держави-спонсора тероризму, носія ідеології й практики рашизму, державного фашизму та доміциду;

- захист державного суверенітету України, перемога та звільнення від агресора всіх окупованих територій;

- правові механізми відплати й покарання за скоєні в Україні військові злочини;

- пошанування подвигу і звитяги українців;

- образ повоєнної «нової України» як інакшої соціально-політичної реальності, території солідарності, свободи, інновацій.

Поряд із тим запитом і стратегічним завданням Української держави стає посилення інтелектуального, освітнього, культурного, ціннісного аспектів її іміджу на противагу панівним наразі політико-військовим. Крім того, важливим іміджевим запитом щодалі ставатиме розбудова внутрішньополітичного іміджу держави як засіб ведення широкого суспільного діалогу й зворотного зв'язку з громадянством, населенням, інспірування громадянської активності й відповідальності.

III. *Запити на просування іміджу України:*

- інституціонування міжнародних стратегічних комунікацій;

- упродовження іміджевої політики як необхідного складника всіх векторів зовнішньої державної політики України (безпекового, дипломатичного, правового, економічного, соціального тощо);

- широкий інформаційний супровід всіх кроків української влади і значущих для українського суспільства подій;

- забезпечення постійної присутності комплексної, багатоканальної та об'єктивної інформації про Україну у світовому інформаційному просторі;

- посилення участі України на міжнародних заходах та інформаційних майданчиках, у міжнародному академічному, культурному і громадському середовищі;

- співпраця зі «старою» й «ноюю» українською діаспорою, артикуляція інтересів і потреб українців, що мешкають в інших державах;

- протидія ворожій пропаганді, дезінформації, маніпулятивним технологіям та насадженню негативних іміджеобразів України, передусім відповідь на виклики проросійського інформаційного дискурсу, підтримка довіри до інформаційної політики РФ серед міжнародної спільноти;

- розвиток та употужнення медіаресурсів України, вироблення нових якісних медіапродуктів іміджетворчого значення;

- залучення всіх можливих каналів просування позитивного державного іміджу на глобальному, національному, регіональному, локальному рівнях;

- захист національних інтересів і національної безпеки України; поширення українського погляду на основі міжнародні, глобальні події;

- створення національного бренду України для вступу в Євросоюз;

- матеріально-технічна та інформаційно-комунікаційна підтримка наукових, освітніх, енциклопедичних медіаресурсів, що ретранслюють міжнародній спільноті досягнення, реформи та перетворення, здійснювані в Україні;

- формування привабливого інвестиційного клімату, сприятливого простору бізнесової діяльності, атрактивної туристичної інфраструктури.

Зрозуміло, що задоволення іміджевих запитів можливо тільки на основі найтіснішої координації зусиль державних органів, недержавних організацій, ЗМІ, науково-дослідних, експертних середовищ, творчих асоціацій і центрів, бізнес-кіл, територіальних громад, діаспори.

Мусимо визнати, що серед ключових акторів політики формування і просування державного іміджу України ні в офіційних документах, ані в робочих проєктах нових іміджевих, репутаційних, брендингових стратегій не згадується українська енциклопедистика як потенційний іміджетворчий

ресурс. У кращому разі йдеться про «публікацію книг, брошур, каталогів» про Україну, «роботу з культурними і науковими центрами», «співпрацю з медійними та онлайн-платформами», де вітчизняні енциклопедисти змушені відшукувати свою нішу.

Між тим сучасна українська енциклопедистика та її здобутки, а передусім ті енциклопедичні продукти, що створюються як універсальні, науково-орієнтовані, мультимедійні, багатофункціональні, розраховані на широку аудиторію масиви інформації, є важливим сегментом інформаційного простору України зі значним (хоча й нерозпізнаним) іміджетворчим потенціалом. Вони покликані репрезентувати Україну світові, а водночас українські наративи і візії цього світу, статі, за висловом А. Киридон, «інтелектуальною візитівкою» держави та оприявнити український спосіб рецепції й освоєння всесвітньої історичної, політичної, культурної, наукової, ідейної тощо спадщини.

Питання про сучасне значення енциклопедистики (як науки, практики, інформаційного ресурсу, медіатехнології, вебпростору тощо), зокрема актуальної та потенційної ролі «Великої української енциклопедії», для формування і просування позитивного іміджу Української держави, неодноразово зринало на сторінках профільних видань⁸³. Йшлося і про те, що зазнав змін самий спосіб функціонування сучасної енциклопедії: а) як науково-авторитетного, динамічного й гнучкого інформаційного ресурсу, що здатен швидко реагувати на виклики, запити і події сьогодення; б) нового типу соціальної інституції (бо створює особливий тип наукової мережі зі своїми практиками, цінностями, технологіями і фіксованими нормами); в) носія особливої інформаційної культури.

Енциклопедичні портали, зокрема е-ВУЕ, що важливо, є прикладом цілеспрямованих і керованих інформаційних потоків, що орієнтуються на об'єктивну, вивірену часом, інформацію, ціннісні пріоритети суспільства (які сьогодні піддаються цілеспрямованим атакам агресора), національний менталітет, віддзеркалення національної ідентичності. Вони формують, візуально, мультимедійно й семантично упорядковують інформаційно-комунікативний простір, що ретранслює і візію України, і рецепцію

⁸³ Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 160 с.; Енциклопедії як глокальні медії: колективна монографія / За ред. д.і.н., проф. А. М. Киридон. Київ : ДІА, 2020. 394 с.

України, її ідентичнісні засади та маркери, і особливості українського сприйняття світу.

Показово, що ситуація війни надзвичайно вигострила теоретико-методологічні дискурси в найрізноманітніших царинах інтелектуально-інформаційної діяльності — серед української академічної науки, публіцистики, журналістики, освіти, інформаційно-комунікаційної політики, в науково-педагогічному, експертному тощо середовищах. Не обійшла ця проблематика й епістеми вітчизняної енциклопедистики. Відтак постало завдання переоцінки, уточнення, актуалізації тих засадничих принципів, що засновково визначають формування й наповнення енциклопедичного контенту в умовах гібридної війни. Успішне просування інтересів України у світі неможливе без переавантаження власних парадигмальних підходів.

На наш погляд, до переліку актуалізованих принципів сучасної української енциклопедистики варто віднести такі:

1) *Принцип контекстуальності* — врахування й віддзеркалення впливу сучасного контексту (безумовно, й ситуації війни) на предметне розгортання й характеристику об'єктів енциклопедичного дослідження/опису. В жодному разі не йдеться про ангажованість контенту, наповненість суб'єктивно витлумаченим, навмисне-оцінним, апологетичним чи нищівно-критичним змістом. Мається на увазі об'єктивна фіксація тих конотаційних зсувів, що сталися під впливом сучасних подій (наприклад, «місто-герой», «Герой України»), концептуальний зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього та наповненість енциклопедичних статей актуальним темпорально-просторовим і інтерпретативно-інформаційним контекстом.

2) *Принцип україноцентричності* — світоглядно-філософська парадигма інтерпретації світу крізь призму української ідентичності, у фокусі української національної ідеї та національного світогляду; із просуванням фундаментальних засад існування і розвитку українського народу — мови, культури, духовності, державності.

3) *Принцип репрезентативності* — властивість вибраного й упорядкованого енциклопедичного тезаурусу адекватно і значуще відтворювати як дотичний до України, так і позаукраїнський, глобальний, універсально-орієнтований контент. Це завдання глибокої, валідної й багатоаспектної рецепції світової матеріальної, культурної, духовної спадщини (у широкому розумінні — як накопичуваного тисячоліттями соціального

досвіду), реконструкції історичного буття цивілізації в епістемологічному дискурсі сучасного знання.

4) *Принцип комеморативності* — фіксація та інституціювання колективної пам'яті і комеморативних практик у сучасних соціокультурних умовах; конструювання, збереження і ретрансляція різних рівнів соціальної пам'яті (як одну з визначальних умов тяглої соціальної й національної ідентифікації). При цьому новим і значущим складником енциклопедичного контенту мають стати міліарні комеморативні практики російсько-української війни.

5) *Принцип антропоцентричності контенту* — орієнтованість на те, що компонентами іміджевого потенціалу України є не тільки об'єкти її культурної, історичної, матеріальної, наукової тощо спадщини та новочасні здобутки, але передусім їхні персоналії-творці, автори, носії, інспіратори.

6) *Принцип інформаційної протидії* — формування об'єктивного, вивреного, науково-обґрунтованого контенту, авторитетної джерельної бази, поширення високої культури національного енциклопедичного дискурсу з урахуванням його іміджетворчої ролі на протигагу ворожим пропагандистським наративам, інформаційним/деінформаційним атакам, вкидам, фейкам, мові ворожнечі й брехні, ІПСО, актам психологічного тиску і символічного насильства. При цьому деконструкція чергового російського міфу чи спростування нововитвореного фейку та й назагал завдання альтернативи «брудним» інформаційним технологіям не повинні ставати граничною ціллю застосування енциклопедичного інструментарію, — сучасні іміджеві запити вимагають «діяти на випередження». Власне з цим пов'язаний наступний принцип енциклопедистики —

7) *принцип пропозиції актуального контенту*. Іміджеві ресурси універсальних мультимедійних енциклопедій безпосередньо впливають з їхніх інформаційно-технологічних можливостей привертати й живити увагу внутрішньої й зовнішньої аудиторії. Відхід від традиційних форм організації енциклопедичного контенту дозволяє створювати і просувати нові енциклопедичні продукти й нові структурно-організовані масиви актуальної інформації — рухомі рядки, вебсторінки, тематичні рубрики, пов'язані вебсайти, семантичні кокони та ін. Бажано, щоб інформація про країну подавалися всіма основними мовами.

8) *Принцип позитивації контенту*. З огляду на запитаний іміджевий потенціал енциклопедистики, цей принцип вбачається нами багатоаспект-

но. По-перше, нагальною є радикальна зміна основних інформаційних меседжів⁸⁴: саме енциклопедичний контент здатен живити образ «сильної країни», європейської країни, країни-осередку цивілізації в Східній Європі, країни з демократичними традиціями, значним інтелектуальним потенціалом, високими досягненнями в різних царинах суспільного життя, звитязного народу («нескорена нація») з почуттям гідності, цінностями справедливості та свободи (замість панівних образів країни постраждалої, зруйнованої, окупованої, кризової, небезпечної для життя, країни-жертви, країни з втраченим економічним і демографічним потенціалом тощо). По-друге, позитивація контенту передбачає чітке окреслення та трансляцію споживачу національних стратегем: формулювання бажаного місця України в Центральній-Східній Європі (як регіонального лідера), на Європейському континенті (з позицій членства в ЄС, ключових компонентів гарантування європейської та світової безпеки), в глобальному світі («Україна — простір свободи», «Україна — простір можливостей», «Україна — простір інновацій», «відкрита економіка», «інтеграція в світову систему» тощо⁸⁵). По-третє, універсальна енциклопедія, що транслює широкий аудиторії інтегральну картину здобутків держави, опосередковано виконує завдання руйнування тяглого національного комплексу меншовартості. Сучасна Європа знає багато прикладів вдалого позиціонування, досвід яких може стати корисним для ефективного брендингу України.

9) *Принцип глокалізації контенту*, значущість якого ставатиме позірнішою у поствоєнну добу. Метанаративом енциклопедичного дискурсу стають процеси й наслідки глокальних трансформацій в Україні, що постали як результат інтерференції (або накладання, нашарування, змішування) регіональної й транснаціональної динаміки; розмаїті кейси сполучення універсальних трендів й локального партикуляризму.

10) *Принцип відповідальності*, який з необхідністю поширюється на всі медіаресурси, засоби масової комунікації, прямо причетні до формування національного іміджу.

⁸⁴ Попова Т. Репутація України у світі. Необхідно покращувати імідж держави // Радіо Свобода. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29107381.html>

⁸⁵ Див.: Магда Є., Водотика Т. Імідж в умовах гібридної війни. Яким шляхом піти Україні // Європейська правда. 2016. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2016/10/18/7055993/>

Україна отримала як ніколи реальний і тяжко вистражданий шанс на перезавантаження власного іміджу. Зсуви у сприйнятті держави з боку міжнародного співтовариства відбилися й на зміні енциклопедично-довідкового контенту про Україну на порталах авторитетних медіаресурсів (приміром, The World Factbook у загальній довідці про Україну вже містить кілька ключових наративів, що свідчать про зміну візій нашої держави і відмову від нав'язуваних Росією міфонаративів: «Україна була *центром першої східнослов'янської держави Київської Русі*, яка протягом 10–11 століть була найбільшою і наймогутнішою державою Європи»; «культурна та релігійна *спадщина Київської Русі* заклала фундамент українського націєтворення протягом наступних століть»; «Україна пережила період жорстокого радянського владарювання, яке спричинило *два насильницькі голодомори* (1921–22 та 1932–33 років), в яких загинуло понад 8 мільйонів осіб»; «у Другій світовій війні *німецька та радянська армії* були відповідальними за ще від 7 до 8 мільйонів смертей» «до початку 2022 року понад 14 000 мирних жителів було вбито або поранено в результаті *російської агресії на Сході України*»; «24 лютого 2022 року Росія вдалася до загострення свого конфлікту з Україною, вторглася в країну з кількох фронтів, що стало *найбільшим військовим нападом на суверенну державу в Європі* з часів Другої світової війни» тощо⁸⁶).

Але незамінним презентатором інтегрованого історичного досвіду, культурного універсуму, соціальних надбань, світоглядного космосу, пантеону видатних діячів України є не зарубіжна, а вітчизняна енциклопедистика. При цьому імплементація випрацьованої іміджевої політики потребує не тільки співпраці всіх зацікавлених агентів іміджетворення, а й безпосередньої підтримки української енциклопедичної справи з боку державних структур.

⁸⁶ The World Factbook // URL: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/ukraine/>

1.4. ІНТЕРЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ ЗАСАДИ ЦІННІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ВІЙНИ

*Світ занадто великий
і, щоб більше про нього знати,
треба цікавитися багатьма речами.
(Василь Стус, із листа до сина від 09.10.1978)*

Філософське осмислення майже десятилітньої російсько-української війни дозволяє окреслити її екзистенціальну специфіку, що проявляється у зіткненні життєсвітів і цінностей. На актуальному її етапі, який розпочався 2022-го, загроженість української культури спонукає замислитись про те, що існування цінностей, котрі формують її унікальність, залежить від живої присутності їх у житті, самореалізації, життєвих виборах і творчості конкретних людей, об'єднаних Ми-зв'язками. Сучасна українська енциклопедистика не лише увиразнює особливості актуальної української культури і науки, а й засвідчує прикмети життєсвіту, який є мішенню агресії проти України. З огляду на це вона має потужний комунікативний і ціннісний потенціал, осмислення якого належить до актуальної проблематики філософських і міждисциплінарних студій.

Метою розгляду є виявлення інтерекзистенціальних засад ціннісного потенціалу української енциклопедистики, що увиразнюється перед викликами війни. Реалізація її потребуватиме, по-перше, характеристики особливостей філософського розмислу щодо існування культури у повсякденні війни, і по-друге, з'ясування специфіки інтерекзистенціальних засад ціннісного потенціалу української енциклопедистики в увиразненні нею прикмет життєсвіту, частиною якого вона є.

Огляд найновіших досліджень соціокультурної специфіки енциклопедистики засвідчує, що в осмисленні її ціннісного потенціалу українські дослідники роблять перші кроки, причому часто йдеться про рефлексію, здійснену самими авторами енциклопедичних статей. Хоча спеціально присвячених ціннісному потенціалу енциклопедистики праць небагато, на увагу заслуговують висновки, накопичені під час розгляду різних аспектів її сучасного стану у публікаціях Алли Киридон, Максима Єніна, Алли

Арістової, Наталії Черниш, Наталії Гаврилишиної, Ганни Карась, Мар'яни Чорної. Міждисциплінарний характер нашого дослідження зумовлює залучення до його методології підходів і концепцій з філософії культури і феноменології, звернення до висновків представників екзистенціальної психології та актуалізацію ідей Леонідаса Донскіса і Зігмунта Баумана, положень аксіологічних концепцій Романа Інгардена і Ганса Йоаса, підходів до розуміння життєсвіту Альфреда Шюца і Томаса Лукмана.

У найновіших публікаціях українських філософів, присвячених пошуку орієнтирів для філософування про війну з ситуації війни, на першому плані часто опиняється проблематика її екзистенціального підґрунтя. Це помітно у Євгена Бистрицького, Людмили Ситниченко, Ганни Чміль, Надії Корабльової, котрі у своїх пропозиціях щодо особливостей філософського розмислу щодо існування культури перед викликами війни виходять на увиразнення зв'язку між індивідуальним існуванням і самоздійсненням та існуванням української культури у її розмаїтті. Екзистенціальні виміри актуального етапу російсько-української війни стали предметом міркувань Тараса Лютого, Вахтанга Кебуладзе, Володимира Єрмоленка у форматі філософської есеїстики і діалогів із залученням можливостей нових медіа. Минулого року під час круглого столу «Війна як соціокультурний феномен» Євген Бистрицький⁸⁷ висловив цінну думку про російсько-українську війну як *війну екзистенційного вибору*, в смисловому центрі якої перебуває зіткнення ідентичностей, а Людмила Ситниченко⁸⁸ вказала, що сьогодні йдеться про трагічну й екзистенційно-обтяжену форму боротьби за визнання можливості самого існування українського як окремого, життєвого, національного і культурного світу. Пізніше ці українські філософи у спільній праці⁸⁹, яка є відповіддю на висловлене німецьким філософом Юргеном Габермасом у газеті «Süddeutsche Zeitung» у квітні 2022-го, наголосили, що опір українців у війні мотивують захист від знищення спільного Ми й особливості способу життя у всіх його вимірах, починаючи від національної культури та політичного ладу і завершуючи

⁸⁷ Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 1 // Філософська думка. 2022. № 3. С. 21–22.

⁸⁸ Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 2 // Філософська думка. 2022. № 4. С. 120.

⁸⁹ Бистрицький Є., Ситниченко Л. Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса // Філософська думка. 2022. № 3. С. 64–82.

повсякденням із характерними прикметами відповідного йому життя-світу.

На екзистенційному підґрунті війни акцентує і Надія Корабльова⁹⁰, котра для окреслення специфіки індивідуального існування та існування культури в горизонті війни пропонує в центр філософського розмислу поставити екзистенційно-трагічні смисли, втілені в *концепті події-трагедії*. Натомість Ганна Чміль⁹¹ виходить із того, що невизначеність і багатоваріативність феноменальності війни перетворює її на онтологічну проблему, та центрує розмисел довкола концепту «*розколотої Реальності екранного дзеркала*», що дозволяє відповісти на питання спроможності відеоряду просунути нас в доступі до феномену війни. Дослідниця наголошує, що тексти і матеріали про сучасну війну за певної інтерпретації ведуть до спрощення, причиною чого нерідко є те, що думка рухається лінією напруги між зацікавленою екзистенціально-емоційною і відсторонено-раціональною оцінками проблематики війни, а спроби зняти цю рефлексією неминуче залучають ціннісні установки.

Український і польський філософ Антон Марчинський в есеї «Зло, війна, мовне сум'яття»⁹² з циклу філософських фейлетонів про онтологію війни, оприлюднених у програмі Української служби Польського радіо «Hortus (in) conclusus»), стверджує, що у часи війни ми зустрічаємося із бездонністю досвіду, та пов'язує пошук філософією шляхів доступу до пізнання війни із пошуками способів осмислення зла. На його думку прагнення філософського осягнення постає перед викликом — досвід випереджає і перевершує рефлексію, і це веде до мовного сум'яття. Антон Марчинський зазначає, що отождоження війни і зла, без необхідності входження у термінологічні нюанси, неunikне для постраждалих внаслідок неї, тому й письмо філософа про війну ставить питання про те, як саме це варто робити і чи можна (і чи варто) за такої ситуації зберігати академічну нейтральність.

Вочевидь подібне питання постає і перед авторами статей «Великої української енциклопедії», присвячених тематиці актуального етапу

⁹⁰ Корабльова Надія. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії // Культурологічна думка. 2023. № 23. С. 27–37.

⁹¹ Чміль Ганна. Екранне дзеркало: розколота реальність часів війни // Там само. С. 8–26.

⁹² Марчинський А. Зло, війна, мовне сум'яття. Філософський фейлетон. Hortus (in) Conclusus. URL: <https://polskieradio.pl>

нинішньої війни і написаних на малій часовій відстані, наприклад, текстів про певні її події або сучасних українських героїв.

Антон Марчинський вказує, що в осягненні війни в часи війни, а не рідко і з її повсякдення, значення має не лише емоційний фактор, особистий досвід пережитого самих авторів чи відсутність такого досвіду, але й зміна оптики адресатів, до яких спрямовано текст. Це перегукується із думкою висловленою Зіґмундом Бауманом⁹³ у виголошеній в Університеті Вітаутаса Великого ще 2010-го лекції, в якій він мовив про те, що найважче писати про ситуації, котрі ти не тільки не пережив, але й не бажав би коли-небудь пережити. Написання українськими науковцями статей, тісно пов'язаних із подіями актуальної російсько-української війни, та створення хроніки війни⁹⁴ неодмінно міститиме «сліди» переживань подій війни в досвіді авторів і наслідки переплетіння їх власних наративів із наративами, котрі визначають магістральні лінії розуміння трагічних подій в українській культурі теперішнього і майбутнього. Важко не погодитися із Аллою Арістовою⁹⁵, котра, аналізуючи значення хронікального річища сучасного українського енциклопедичного дискурсу, вказує на трансформацію сутнісних прикмет хроніки, що сьогодні перетворилася на спосіб рефлексії культурного досвіду, засіб переоцінки онтологічних, ціннісних і ментальних засад українства та ресурс інформаційної війни. У такому непростому за змістом і способом подачі інформації форматі українська енциклопедистика отримує шанси увиразнити свій ціннісний потенціал і поставити питання про те, як писати про події війни зсередини її повсякдення в умовах загроженості української культури й ідентичності.

Коли йдеться про осереддя певного життєсвіту, ми неодмінно зачіпаємо і питання відповідних йому цінностей та їх актуалізації у досвіді особистості і спільноти. До сьогодні відкритим залишається питання про те, чим є енциклопедистика більше — смисловим простором запитань чи універсумом відповідей, смисловим картографуванням простору чи перехрестям модулів минулого, теперішнього і майбутнього. Ніби очевидно, що

⁹³ Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / Пер. з англ. Олександра Буценка. Київ : Дух і Літера, 2014. С. 15.

⁹⁴ Хроніка повномасштабної війни: 24 лютого – 24 грудня 2022 р. / Укладачі: С. Гірік, А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. 152 с.

⁹⁵ Арістова А. В. Хроніки війни в оптиці наративістики: функціональний аспект // Наративи війни у фольклорних, літературних та медійних текстах: зб. тез Міжнар. наук. конф. (27 квітня 2023 р.). Тернопіль : ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2023. С. 5–6.

тексти енциклопедій навіть у їх актуальній електронній формі, являють собою набір відповідей, в яких проступають смисли і координати розуміння подій, концептів, ідей, значення певних постатей. Проте можна запропонувати іншу оптику і розглянути енциклопедичний дискурс як простір актуалізації запитального потенціалу і полілогічного спрямування людського існування, що рухається від невизначеності до певного горизонту визначеності, в чому і проявляється парадоксальність комунікативного спрямування енциклопедичного дискурсу. В умовах війни це, як ніколи, актуально, бо цінності української культури не лише потребують актуалізації, але й постають у розвитку і динаміці в запитально-відповідальному форматі енциклопедичного дискурсу. Отже, сама єдність запиту і відповіді з одного боку є запорукою розвитку українського енциклопедичного дискурсу, а з іншого — вказує на зв'язок між запитанням, відповіддю і відповідальністю, котрий неодмінно постає у результатах роботи авторів енциклопедичних статей. Так розкривається комунікативний потенціал енциклопедистики, пов'язаний зі збереженням смислових обрисів життєсвіту української ідентичності та підтримкою її спроможності чинити опір злу, спрямованому на те, що щоб поставити під сумнів і знищити її відмінності.

Для розуміння того, як енциклопедичний дискурс може проявити ціннісний потенціал в опорі викликам війни, варто пригадати особливості глобального ціннісного контексту, котрий уможливив антилюдяну практику російської агресії проти України та загалом російсько-українську війну в центрі Європи. Для розуміння цього корисними будуть висновки Леонідаса Донскіса та Зігмунта Баумана, кристалізовані у їх діалогах, в яких йдеться про актуальну форму *плинного атомізованого зла*, котре «ховається від очей і тікає від мічення»⁹⁶ і здатне обтікати всі перешкоди на своєму шляху. Вплітаючись у тканину буденного життя, воно змушує всі альтернативні способи життя видаватися неможливими, в результаті чого люди припиняють взагалі бачити альтернативи і починають думати, що живуть у світі без альтернатив.

Протиставляючи плинне зло і стає зло, Леонідас Донскіс вказує, що перше спроможне прикидатися нейтральним прискоренням життя і

⁹⁶ Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив / Пер. з англ. Олександра Буценка. Київ : Дух і Літера, 2017. С. 8.

передбачає занепад уяви⁹⁷, тому й не дивно, що у враженому ним світі дедалі частіше йдеться про ціннісний нейтралітет та девальвацію цінностей і понять. Зігмунт Бауман⁹⁸ також наголошує на зв'язку *плинної форми зла із явищем адіафоризації*, котра має на меті і в результаті аксіологічну нейтралізацію, адже адіафора означає нейтральні в ціннісному розумінні ідеї та вчинки.

Отже, пам'ятаючи про прикмети глобально поширеного плинного зла та адіафоризації, повномасштабне вторгнення російської армії в Україну можна розглядати як прояв *«затвердіння» плинного зла*, котре, проте, не скасовує можливості актуалізації і його плинних форм і форматів поза територією бойових дій і в країнах, котрі живуть в мирному повсякденні, причому поширення другого буде підсилювати міцність першого.

Український енциклопедичний дискурс у часи війни свідчить про ціннісну специфіку й екзистенціальну силу української культури й ідентичності та є простором актуалізації притаманних їй цінностей, однак його сприйняття в горизонті глобалізованого світу в інших країнах може бути опосередковане впливом «плинного зла» навіть за умов засудження на міжнародному рівні зла «затверділого». Спрямованість енциклопедичного дискурсу як діалогу не лише на адресатів всередині України, але й на численних Інших у світі, пов'язана із новітнім екзистенціальним виміром визнання всього українського у світі. Леонідас Донскіс слушно зауважує: «Пам'ять приходить до нас іззовні. Вона є наслідком Іншого. Це тільки здається, що ми зберігаємо пам'ять у певному місці. Насправді вона з'являється звідкілясь, щоб захистити нас. Ми потребуємо чуттєвого досвіду, що створюється, встановлюється і розповідає світові про нас, але в дійсності свідчення світові про нас дають інші. Пам'ять, що рятує нас від небуття, приходить звідкілясь. Вона живе не тут — десь в іншому місці»⁹⁹. У продовженні подібних міркувань він доходить висновку, що парадокс полягає в тому, що Іншим ми виявляємося потрібними «як частки реальності та історії, а не як уявна спільнота, об'єднана колективним сприйняттям та відчуттям»¹⁰⁰, і в результаті пам'ять скоріше не ідеологічно визначає нас, а захищає. Таким є і механізм увиразнення зв'язку

⁹⁷ Там само. С. 18.

⁹⁸ Там само. С. 71.

⁹⁹ Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / Пер. з англ. Олександра Буценка. Київ : Дух і Літера, 2014. С. 154.

¹⁰⁰ Там само. С. 155.

між самоздійсненням української культури й ідентичності та її визнанням з боку Інших за межами України, на діалог із якими працює й українська енциклопедистика.

Водночас як у приватному, так і публічному дискурсі на другому році повномасштабного вторгнення і десятому році війни нерідко присутні згадки про небезпеку поширення «втоми» від неї, причому йдеться найменш про два її різновиди. Одна пов'язана зі сприйняттям російсько-української війни поза межами України в мирних чи умовно мирних країнах, друга — з психологічним перевантаженням від існування в горизонті війни самих українців, коли варто говорити скоріше про особливості пролонгованого впливу повсякдення війни на ціннісну самореалізацію особистості в загрозеній культурі, пов'язану із екзистенціальними аспектами переживання відповідних цьому повсякденню ситуацій, що проявляються у гострому відчутті непевності і невизначеності. Зігмунт Бауман наголошує: «Життя в умовах тривалої й, вочевидь, невикорінної непевності продовжує два однаково принизливих почуття: незнання (не відання того, що принесе майбутнє) і безсилля (нездатність вплинути на хід речей)»¹⁰¹. Здійснювати в такій ситуації життєві й екзистенційні вибори важко, хоча саме в них ми зустрічаємося із динамічною самоідентифікацією та ідентифікацією людиною близьких їй цінностей.

У повсякденні російсько-української війни самоздійснення українців нерідко пов'язане перш за все із вибором української ідентичності — вибором екзистенційним, що передбачає вибір потенційно загрозеної ідентичності, усвідомлення вразливості і крихкості власного існування та переживання живого і втіленого зв'язку між свободою, відповідальністю і цінностями. Подібний вибір пов'язаний із усвідомленням того, що певні життєві альтернативи можуть бути втрачені назавжди, а переживання його незворотності підвищує відповідальність за відбір одних альтернатив і відкидання інших та впливає на специфіку вирішення особистістю граничних ситуацій, визначаючи хід її життя в майбутньому.

По суті ми маємо справу із тим, що Фредерік Саломон Перлз¹⁰² окреслював, як перебування у мить вибору на перехресті кількох дійсностей,

¹⁰¹ Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / Пер. з англ. Олександра Буценка. Київ : Дух і Літера, 2014. С. 120.

¹⁰² Perls F. S. Ego, hunger and Agression: A Revision of Freud's Theory and Method. The Gestalt Journal Press. 1992. 342 p.

кожна із яких існує за власними правилами, адже й сама ситуація вибору може виникнути тільки тоді, коли особистість, яка живе в цих дійсностях, утримує таке перехрестя, однак це залежить від того, наскільки це необхідно для неї. Особливої гостроти ситуації надає те, що «специфіка буття людини в ситуації війни не здатна унеможливити думки про смерть, пов'язана з непозбувністю перспективи смерті»¹⁰³, у результаті чого переживання тривоги стає частиною повсякдення війни, а осмислення події-трагедії — важливою частиною когнітивного виміру внутрішнього життя людини. Проте навіть у такій ситуації рельєфно проступає спроможність людини у виборі ідентифікувати себе із цінностями певної культури, що підсилює вибір себе.

Незайве згадати думки про переплетіння людського існування з існуванням цінностей Романа Інґардена¹⁰⁴, котрий не втомлювався наголошувати, що без турботи вони можуть зникати, та пов'язував самоздійснення людини із творенням нею ціннісного світу, виводячи на перший план саме ціннісну самореалізацію. З його перспективи поява цінностей пов'язана з відповідальністю особи за власні дії, тому ситуація життєвого вибору й вибору себе може виступати передумовою появи цінностей, однак суб'єкт повинен мати свободу рішення і поведінки, коли джерелом його рішень виступає особове Я.

Міркуючи про те, що вибір української ідентичності в умовах повномасштабного вторгнення російської армії в Україну перетворився для багатьох українців в Україні на екзистенційний вибір і вибір себе та водночас став проявом ціннісної вітальності, котра в термінах екзистенціальної психології співмірна із «так» життя і цінностям, нам варто не забувати про специфічний антропологічний контекст, в якому відбувається така самоідентифікація.

На перший погляд парадоксальним здається спостереження Леоніда Донскіса щодо того, що вислів «криза ідентичності» є плеоназмом, бо сам активний пошук ідентичності виступає симптомом кризи, а «гарячковий пошук ідентичності замість спроби самоусвідомлення, самовираження чи самоаналізу означає не більше й не менше, як кризу конкретної людини та її особистості або соціальної групи, або ж суспільства загалом»¹⁰⁵.

¹⁰³ Корабльова Н. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії // Культурологічна думка. 2023. № 23. С. 34.

¹⁰⁴ Ingarden R. *Książeczka o człowieku*, Kraków: Wydawnictwo Literackie Kraków, 1987. 176 s.

¹⁰⁵ Донскіс Л. Сучасність у кризі. Діалог про культуру причетності. / Пер. з англ. Наталі Комарової. Київ : Дух і Літера, 2022. С. 20–21.

У сучасному світі ідентичність часто свідчить саме про моральну відповідальність і відповідальність за певні цінності, котрі особа реалізує в своєму житті, і якраз це ми можемо спостерігати в часи актуального етапу російсько-української війни. Водночас мінливість ідентичності, характерна для сучасного світу, підсилює екзистенціальні та інтерекзистенціальні смисли самоідентифікації і в мирні часи, а в часи війни може ставати додатковим викликом. Навіть попри це ідентичність «виконує місію дзеркала для нас чи для когось іншого, з ким ми щось разом переживаємо і з ким ототожнюємо себе, тобто наново себе підтверджуємо та затверджуємо»¹⁰⁶.

Міркуючи про долю ідентичності в сучасному світі, Сергій Пролеєв¹⁰⁷ пропонує відрізнати три патерни — самість, ідентичність і сингулярність. Якщо в першому йдеться про емансипацію особистості і самовизначення, то в другому — про рефлексивну самовіднесеність, опосередковану присутністю Значущого Іншого, і перехід до інтерсуб'єктивності. Філософ означає ідентичність як самість, яка визначає себе через участь в універсальних проєктах¹⁰⁸, причому підставою визнання значущого Іншого є можливість злиття смислових горизонтів, тобто досяжність взаєморозуміння. Висновок філософа щодо сучасного мережевого світу тривожний, бо він наголошує, що сучасна антропологічна ситуація є ситуацією дезавування ідентичності та поширення існування в форматі сингулярності, для якої характерна відсутність автономії самості та приналежності ідентичності, коли життя переходить в режим входу — виходу, а особа залежить тільки від спонтанності власних залучень. Сингулярність, про яку він говорить, не тотожна ані самості, ані ідентичності, хоча спроможна відтворювати властивості обох у новому вигляді, тому в ній ми стикаємося із відтворенням як принципу самовизначення, так і принципу колективної всезагальності.

Не поглиблюючи тривоги щодо можливості занепаду ролі ідентичності і самості на користь сингулярності, нам варто усвідомлювати, що сьогодні актуалізація цінностей та увиразнення специфіки української ідентичності, на що спрямована й українська енциклопедистика, не може не враховувати окреслені виклики, адже нерідко як «зло плинне», так і «зло затверділе»,

¹⁰⁶ Там само. С. 26.

¹⁰⁷ Пролеєв С. «Суспільство знань» як антропологічна ситуація // Філософія освіти. 2014. № 1(14). С. 7–23.

¹⁰⁸ Там само. С. 20.

прагне нівелювати смисл ідентичності, замінивши її сингулярністю. Роль енциклопедичного дискурсу як продуктивного полілогу тут важко переоцінити, бо в ньому в часи медіамережевого розмаїття і тотальної медіаізації виразним стає її здатність бути способом акумуляції культурного досвіду, оновленого в сучасних реаліях, коли ми зустрічаємося із культурою як пам'яттю, яка уможливорює горизонт певного життєсвіту, його теперішнє і майбутнє.

Надто просто було б, міркуючи про ціннісний потенціал сучасної української енциклопедистики як частину українського опору, обмежитися її роллю у контрпропагандистських заходах чи згадати її медіаосвітній потенціал та роль у протидії інформаційній агресії і боротьбі з брехнею. Попри те, про такі аспекти сьогодні неодмінно має йтися, обмеження ними схоже на заикленість на увиразненні ролі енциклопедичного дискурсу, коли нам важливе не тільки її значення, а смисли. Сьогодні ж українська енциклопедистика прагне окреслити розуміння світу, співмірне життєсвіту, проти якого й спрямована російська агресія. Водночас вона є простором смислового оприсутнення української ідентичності у світі і містить в собі смислові прикмети відповідного життєсвіту.

Коли ми говоримо про російсько-українську війну на нинішньому етапі як війну життєсвітів, то йдеться про життєсвіт у феноменологічній настанові — як світ, котрий співвідноситься із людською суб'єктивністю та наділений смислами. Саме тому для розкриття ціннісного потенціалу енциклопедистики звернемося до концепту життєсвіту у тому його розумінні, який постав у Альфреда Шюца і Томаса Лукмана, та орієнтирів розуміння інтерекзистенціалітету людського існування Томаса Ренча.

У присвяченій життєсвіту статті на порталі «Великої української енциклопедії» Ольга Наконечна¹⁰⁹ наголошує, що життєсвіт постає як світ, у якому людина виявляє себе, розкриваючи свій багатогранний зміст, і має покладатися на себе, а не на анонімні сили науки чи соціальної організації, тому виступає горизонтом для розуміння смислу дій, цілей та інтересів, пов'язаний із висвітленням екзистенції та з можливістю виникнення граничних ситуацій вибору, в тому числі і вибору себе. Тож процесуальність життєсвіту дозволяє особі не тільки входити у світ культури та цінностей,

¹⁰⁹ Наконечна О. Життєвий світ. URL: <https://vue.gov.ua>.

але й усвідомлювати відповідальність у ціннісній самореалізації, простором якої нерідко стає повсякдення.

Власне цей сюжет присутній і в Романа Інґардена, який наголошує на зв'язку між актуалізацією, здійсненням і творенням цінностей та діяннями і вчинками особи. Сам вчинок, пов'язаний з реалізацією вибору, «окреслює навколо себе своєрідне смислове поле, що залучає людину до надситуативних духовно-ціннісних зв'язків із буттям і робить необоротною саме її людськість, надає справжності, достатності, життєздатності тим цінностям, які вона так стверджує, незважаючи ні на що, «котить свій камінь утору»¹¹⁰. Тому в ціннісній самореалізації Роман Інґарден акцентує на основах існування особистості — цінностях, ідентичності, особистості із усім її характером та зв'язку між відповідальністю і цінностями, котрі можуть бути актуалізовані тільки в реальних діях.

Екзистенціальний аспект цінностей увиразнює те, як вони постають у повсякденному житті завдяки втіленню їх у діях та окреслюють специфіку життєсвіту і культури. Ціннісна самореалізація передбачає увиразнення специфіки існування цінностей, що можуть бути актуалізовані діяннями людини і залежать від індивідуальної і колективної уяви, простором оприсутнення розвитку якої виступає життєсвіт. Останній момент прикметний, адже вказує на зв'язок між уявою і цінностями і увиразнює потенціал енциклопедистики у розвитку здатності уявляти, котра протистоять спробам країни-агресорки підкорити собі суб'єкта зсередини.

Здається, трохи дивно було б говорити про комунікативний і ціннісний потенціал енциклопедистики в ситуації пролонгованого деструктивного впливу на багатьох людей повсякдення війни, але було б ще більш дивно, якби ми забули, що українська енциклопедистика є частиною українського життєсвіту, який ми і захищаємо і який стає внутрішнім осередком нашого опору. Зіґмунт Бауман означував культуру як «безперервне, постійно незавершене й у принципі не здатне бути завершеним зусилля зробити смертне життя терпимим»¹¹¹. Якщо знання про смертність та страх смерті формують людський спосіб життя у світі та нас самих як

¹¹⁰ Наконечна О. Вчення Р. Інґардена про людину: ціннісний вимір // Філософія Романа Інґардена і сучасність: колективна монографія. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 141.

¹¹¹ Бауман З. Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / Пер. з англ. Олександра Бученка. Київ: Дух і Літера, 2014. С. 124.

людей, тоді культура — це плід безперевного зусилля зробити життя при розумінні смертності терпимим. Саме розуміння неминучості смерті «підштовхнуло людей до дії, а людську уяву до польоту»¹¹².

В умовах загроженості української ідентичності і розуміння того, що цінності потребують турботи і піклування, здійсненням чого виступає життя і діяння того, хто визнає свою українську ідентичність, стає очевидним, що розвиток української енциклопедистики виступає своєрідним «так», сказаним життю української культури і вітальності відповідного життєсвіту попри усвідомлення їх вразливості в граничній ситуації їх загроженості. До цього необхідно додати, що основоположним структурним компонентом нашого життєсвіту виступають Інші, а входження в життєсвіт, за влучним спостереженням Ганни Арендт, відбувається через мовлення та дії, в яких «люди показують хто вони, активно виявляють свою унікальну особистісну тотожність і тому уможливають свою появу в людському світі»¹¹³.

Томас Ренч в обґрунтуванні інтерсуб'єктивності людського існування іде далі за багатьох дослідників і розвиває ідею *інтерекзистенціалітету* або соціального і комунікативного мовно-діяльного апріорі для кожної людської практики. Він виходить із того, що без *попередніх комунікативних життєвих форм або інтерекзистенціалів* ніколи не було б окремих суб'єктів орієнтування, адже «ми стаємо і є людьми лише у попередньо комунікативно влаштованому світі»¹¹⁴. Така апріорна не-приватність, на думку Ренча, має наслідки для філософії, і вочевидь вона має наслідки і для багатьох компонентів культури, позначених активним творенням та актуалізацією цінностей. Тут йдеться про первинність інтерсуб'єктивності над суб'єктивними людськими можливостями. Томас Ренч наголошує, що людське життя може відбуватися всередині меж, адже світ передбачає горизонт, в якому можлива поява предметів досвіду, тому первинний світ комунікативно влаштований, наша ситуація в ньому первинно інтерсуб'єктивна, тому спільне життя визначають інтерекзистенціали, ба більше — кожна проста ситуація також засвідчує для нас інтерек-

¹¹² Там само.

¹¹³ Арендт Г. Становище людини / Пер. з англ. Марії Зубрицької. Львів : Літопис, 1999. С. 137.

¹¹⁴ Ренч Т. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія / Пер. з нім. Володимира Приходька. Київ : Дух і Літера, 2010. С. 34.

зистенціальну конституцію людської присутності у світі. За Ренчем, інтерекзистенціалами як в практиці так і в мовленні, виступають такі структури публічного світу дії, які «трансуб'єктивно гарантують об'єктивність»¹¹⁵. Серед численних їх груп чільне місце посідають педагогічні, економічні, естетичні, релігійні, політичні, а інтерекзистенціали праці, кохання і смерті опосередковані тілесно, так само, як і комунікативні інтерекзистенціали. Важливим є ще один нюанс, на якому наголошує Томас Ренч, — необхідність розрізнення інтерекзистенціалів репресивних та емансипаторних (просвітництво, захист прав людини сприяння автономії і комунікативній солідарності).

З такої перспективи модули комунікативної солідарності постають як практичні історичні життєві форми, натомість автономія означає не власність окремих суб'єктів, а комунікативний інтерекзистенціал, причому автономія Інших є смислосконститутивною для власної автономії. На актуальному етапі війни важливим є висновок Томаса Ренча про те, що перспективи автономії та комунікативної солідарності є однопочатковими інтерекзистенціалами. Вочевидь саме про таку комунікативну, інтерсуб'єктивну й інтерекзистенціальну засаду життєсвіту, яка уможливило реакцію на граничні ситуації часів війни, йдеться і Надії Корабльовій, котра наголошує, що в події-трагедії формується *подія-солідарність*. Тривога й відчай, які зумовлюють стресогенність ситуації події-трагедії війни, впливають на стратегії життя розуму, котрий має переробляти досвід в ситуації постійного стресу. Ми повинні звернути увагу і на те, що актуальний етап російсько-української війни «ставить питання про можливість такої уявлювальної спільноти, яка може бути вільною і незалежною, не гноблячи і не завоюючи інших народів і спільнот, і маркуватись як «національна спільнота», для якої характерне бажання не лише платити податки, щоб достойно жили й мали захист твої співвітчизники, а й ризикувати власним життям, захищаючи їх, бажання бути разом»¹¹⁶. За словами Надії Корабльової, подібна спільнота конфігурується як солідарність певного Ми перед лицем ворога та пов'язана не стільки із формуванням певної ідентичності, а з підтримкою самої спільноти як процесу взаємодії у ситуації війни. Тут і проступає зв'язок між інтерсуб'єктивністю життєсвіту

¹¹⁵ Там само. С. 185–186.

¹¹⁶ Корабльова Н. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії // Культурологічна думка. 2023. № 23. С. 31.

та інтерекзистенціальним потенціалом енциклопедистики, котрий реалізується у її здатності актуалізувати цінності української культури у діяннях суб'єктів.

Для поглиблення розуміння цього звернемося до виділених у «Структурах життєсвіту» Альфреда Шюца і Томаса Лукмана рівнів життєсвіту повсякдення, котрі по-різному оприсутнюють його основоположну інтерсуб'єктивність. Вже на першому з них — світі ближнього довкілля (нім. *Umwelt*) — життєсвіт постає як спільний світ суб'єктів або як форма інтерсуб'єктивної спільності, є світом спільного досвіду, коли «досвіди у Ми-зв'язку є спільними досвідами»¹¹⁷, і це важливо як для структури соціальних зв'язків, так і для структури соціальної діяльності у зустрічі.

На другому рівні життєсвіту повсякдення відбувається перехід до опосередкованого досвіду Іншого, до ширшого світу довкілля навколишнього світу (нім. *Mitmwelt*), у якому існують сучасники, і де соціальні партнери постають як представники певних типів, причому інтимність стосунків знижується, а анонімність зростає, досягаючи часом доволі високого рівня і переростаючи у Ви-зв'язок¹¹⁸. На відміну від Ми-зв'язку на другому рівні сенси конституюються не в спільному часі, хоча переживання тих, хто взаємодіє, позірно тривають в спільному часі об'єктивного світу, однак внутрішні часи їх переживань не синхронізовані, в результаті чого виникає потреба у використанні готових структур сенсу і типізацій — знання про соціальний світ є типовим знанням про типові процеси. На наступному рівні, у попередньому світі (нім. *Vorwelt*) або світі минулого, анонімність ще більше зростає, і в ньому нам дані наші попередники, досвід яких постає у майже чистій об'єктивності. Нарешті, на рівні світу нащадків або світу майбутнього люди постають як загально типізовані «люди майбутнього».

Всі ці рівні життєсвіту повсякдення по-різному відображені і відрефлексовані у енциклопедистиці, як по-різному можуть бути очевидно чи зовсім неочевидно пов'язані із подіями актуального етапу російсько-української війни різні статті в українських енциклопедичних виданнях чи на порталі «Великої української енциклопедії». Водночас зв'язки між ними стають виразними, коли висловлене авторами і спрямоване на

¹¹⁷ Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту / Пер. з нім. Вахтанга Кебуладзе. Київ : Український Центр духовної культури, 2004. С. 81.

¹¹⁸ Там само. С. 82–83.

діалог із різними аудиторіями передбачає актуалізацію цінностей, які відрізняють український життєсвіт у його прагненні визнання, і в цьому на мінімальному рівні проявляє себе *інтерекзистенціалітет ціннісного потенціалу енциклопедистики* на сучасному етапі її розвитку.

Важливим аспектом прояву цього виступає і креативність, притаманна енциклопедичному дискурсу та представлена в різноманітних формах і форматах на актуальному етапі його розвитку. На думку сучасного німецького соціолога і філософа Ганса Йоаса¹¹⁹, не варто відокремлювати цінності від існування людини, краще вивести на перший план питання про їх втілення у реальному житті індивіда та замінити образ споглядача цінностей на образ дієвця і творця. Думки про генезис цінностей у нього тісно пов'язані із розумінням дії як динамічного процесу і стану, загалом притаманного існуванню людини в світі, та її спроможності змінювати повсякдення, ключем до чого є креативність як осереддя самої природи дії. Концепція ситуативної креативності¹²⁰ Йоаса передбачає, що творча дія розгортається у випадковій ситуації, котра виникає емерджентно, тому сама ситуація конститує дію, а креативність дії означає перегляд моделей поведінки, притаманих повсякденню, особливо у ситуаціях, які увиразнюють кризу дії звичної, із чим, до слова, якраз і стикаємося в часи війни. Дослідник наголошує, що цінності виникають в процесі формування самості й досвіду самотрансценденції, тому з одного боку є суб'єктивними, з іншого — соціально даними, що проявляється у інтерсуб'єктивності і комунікативності, причому важливу роль у виникненні цінностей відіграє феноменологічне розмаїття ціннісного досвіду, яке не можна зрозуміти без врахування досвіду переживання смертності, втрати, травматизації та відкриття границь самості через насильство, що виступає протилежністю досвіду самотрансценденції. Ганс Йоас робить важливий висновок про виникнення цінностей як комплекс різних феноменів, в кожному з яких проявляється зв'язок із формуванням самості людини.

Акцент на інтерсуб'єктивній і креативній природі появи й існування цінностей важливий для розуміння того, як українська енциклопедистика може і творити їх, і актуалізувати, тим самим підсилюючи комунікативну

¹¹⁹ Joas H. The Genesis of Values. Translated by Gregory Moore. Chicago : University Chicago Press, 2000. 256 p.

¹²⁰ Joas H. Creativity of Action. Translated by Jeremy Gaines and Paul Keast. Chicago : University Chicago Press, 1996. 336 p.

солідарність, базовану на спільності життєсвіту на різних його рівнях. Вочевидь нині має йтися про енциклопедичний дискурс як *простір ціннісної співтворчості*, основою якої виступає ціннісна самоідентифікація, в якій ефекти самості підсилюють ефекти ідентичності, і дозволяють давати відповіді на виклики повсякдення війни.

Однією із цілей нинішньої агресії проти України залишається прагнення змусити нас припинити бачити альтернативи і вимкнути нашу здатність до креативності в ціннісному плані. Опір пропозиції говорити життя «ні» та вибір сказати йому «так», водночас маючи широкий горизонт власного життєсвіту, свідчить передусім про прагнення енциклопедистики накопичувати питання і давати часом парадоксальні відповіді, котрі породжують новизну в ситуації невизначеності. Екзистенціальна специфіка російсько-української війни спонукає до поглиблення ролі української енциклопедистики, котра з одного із важливих чинників контрпропаганди і потужної складової освітніх і медіаосвітніх ініціатив перетворюється на смисловий простір увиразнення, актуалізації і творення цінностей, що є базою існування життєсвіту, проти якого і спрямовано агресію. Саме існування цінностей, котрі формують унікальність української культури й ідентичності, пов'язане із життєвими виборами і самореалізацією конкретних людей, об'єднаних Ми-зв'язками. Якщо ми звертатимемо увагу на інтерекзистенціальні засади ціннісного потенціалу української енциклопедистики, котрі виразні у повсякденні війни, то більш рельєфно поставнуть і зв'язки між індивідуальним існуванням і самоздійсненням та існуванням української культури у її розмаїтті в часи її загроженості.

Навіть побіжний огляд пропозицій українських філософів, висловлених протягом півтора року після початку нинішнього етапу російсько-української війни, засвідчує, що розмисел щодо її екзистенціального характеру наново ставить питання про роль переживань як адресатів, так і адресантів розмислу, що є актуальним як для філософування, так і для міждисциплінарного енциклопедичного розмислу. Парадоксальність і плідність сучасної української енциклопедистики пов'язана з формуванням особливого простору актуалізації її запитального потенціалу і полілогічного спрямування людського існування, що рухається від невизначеності до визначеності. В сучасному глобальному горизонті, де співіснують різноманітні форми плинного і «затверділого» зла, енциклопедичний дискурс-діалог спрямований на зміцнення зв'язку між самоздійсненням укра-

їнської культури й ідентичності та її визнанням з боку Інших за межами України.

Актуалізація ідей Романа Інґардена і Альфреда Шюца дозволяє нам увиразнити спроможність енциклопедистики бути проявом ціннісного й екзистенціального «так», сказаного українцями життю в умовах загроженості індивідуального існування та існування української ідентичності і культури, а звернення до концепту інтерекзистенціалів або комунікативних життєвих форм, запропонованого Томасом Ренчем, — вийти на обговорення того, яким чином пов'язані в енциклопедичному розмислі різні рівні життєсвіту повсякдення. Найкраще ціннісний потенціал сучасної української енциклопедистики проявляє себе саме в творенні й актуалізації цінностей, важливим чинником чого виступає креативність дій окремих дієвців, що може стати предметом майбутніх міждисциплінарних досліджень енциклопедисного дискурсу.

1.5. МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ (в аспекті практичного використання)

Класична енциклопедистика завжди мала свої специфічні методологічні підходи, якими доволі успішно користувалася й нині користується. Чи не найґрунтовнішою вимогою до енциклопедій є достовірність, перевіреність, надійність, усталеність інформації, яку не просто було забезпечити і в попередні історичні періоди укладання енциклопедій. В умовах практично щохвилинного оновлення інформаційних даних енциклопедистика зі сталої сфери знань часто перетворюється на пошукову, дослідницьку діяльність.

Перед тим, хто працює в цій галузі, крім проблем фактичного характеру (віднайдення, перевірка, узагальнення конкретних фактів), постають проблеми методологічного ґатунку. Особливо тепер, в умовах російсько-української війни, коли життя перетворилося в мало прогнозований процес, а його відрефлексування — у небезпечний пошук об'єктивних оцінок, наближених до оптимальних висновків. Перш за все це стосується гасел з гуманітаристики, зокрема релігієзнавства, де часто в режимі бойових дій доводиться формувати зміст поняття. Але саме така ситуація загострює вибір актуальних гасел, наводить оптику подання їх змісту, підвищує відповідальність авторів і редакторів до кожного слова, яке має нести в собі й усталеність інформації, і актуальність моменту. Чим має керуватися автор енциклопедії, щоб забезпечити отой баланс?

В українському релігієзнавстві, та й в гуманітаристиці назагал, напроцьовані наукові принципи, які дозволяли і дозволяють авторам об'єктивізувати реальність у певних історичних та актуальних контекстах. Але нині панівним контекстом-умовою для сучасної української гуманітаристики має стати війна. Чи для всіх гуманітаріїв вона є тією дійсністю, яка вимагає не тільки швидкого реагування на конкретні події суспільного, зокрема й релігійного, життя, а й корекції тих методологічних підвалин, які «працювали» в мирний час, а нині виявилися недостатніми для усвідомлення та прояснення процесів, що відбуваються в світі та Україні? Виникла гостра потреба поглибити й розширити класичні методологічні підходи, сформульовані ще на початку ХХІ ст. Фундаментальні методологічні настанови українського академічного релігієзнавства, засвоєні не як зов-

нішні формальні та непохитні приписи, але як світоглядні орієнтири і запобіжники недоброчесному фальшуванню, є якісними засадами адекватного гуманітарного дослідження. Принаймні, нам зараз не доводиться сором'язливо приховувати чи й заперечувати висловлених раніше тверджень, а наші наукові припущення виявились адекватними дійсності, бо підтвердились наступними емпірико-історичними подіями.

Попри те, методологічні підвалини (щонайперше — принципи наукового дослідження) гуманітаристики, зокрема й академічного релігієзнавства, не слід абсолютизувати як непохитні скрижалі, непорушні кордони чи жорсткий незмінний каркас. Гуманітарна наука, а водночас і релігієзнавство, зазнає щомиттєвих трансформацій, адже світ, де живе і самоусвідомлюється сучасна людина, набуває вигляду швидкозмінливого контексту, в якому виринають щораз нові світоглядні виклики та суспільні проблеми. Тому, не відкидаючи і не спростовуючи, а поглиблюючи методологічні установки фундатора сучасного українського релігієзнавства проф. А. Колодного, академічні релігієзнавці усвідомлюють необхідність переглянути вже усталені методологічні принципи в нових обставинах — російсько-української війни. Оскільки саме життя висловлює нові вимоги до гуманітарної науки, припускаємо можливість актуалізувати за необхідності й нові наукові принципи та підходи. Зрештою, в ієрархії наукових, зокрема і релігієзнавчих, принципів, особливо затребуваним ситуацією війни Росії проти України стає принцип контекстуальності.

Трагічні зміни контексту життя українців призводять до загострення сприйняття мовної, культурної, інформаційної, релігійної проблематики та з необхідністю корегують експертну нейтральність, об'єктивність, незаангажованість. На нашу думку, ситуація війни звільняє дослідників, експертів від безстороннього, позаконтекстуального аналізу взаємин між різними конфесіями, церквами. Війна розставляє все на свої місця, адже екзистенційний простір мільйонів українців залежить від адекватного позиціонування та активності всіх його представників — і державних діячів, і релігійних лідерів, і науковців, і молоді, і студентів, а зараз і військових. У цьому глобальному протистоянні добра і зла, цивілізації й антицивілізації у науки, щонайперше гуманітаристики, особлива місія — бути щирим арбітром і правдивим виразником дійсності. Чи може вона бути поза політикою? Безсторонньою, нейтральною, «чистою наукою»? Дискусія про включення/невключення науки в соціальний чи ідеологічний контекст —

давня, та має свої особливості для кожного історичного періоду. В часи тоталітаризму нейтральність — найбільш омріяно-ідеальна позиція науки, яка прагне захиститись від тотального контролю. Однак тоталітаризм, що інструменталізує усе, підпорядковує собі й науку, щонайбільше — гуманітаристику, на яку покладається обслуговувальна щодо провідної ідеології функція, закамуютьована позірною нейтральністю та декларативною незаангажованістю. Тому після звільнення України з СРСР та української науки від ролі лише обслуговувального для панівної ідеології знаряддя, настав період утвердження в українській гуманітаристиці власне справжньої, а не позірної, об'єктивності й незаангажованості. Однак, натомість, дійсних запобіжників від закамуютьованого під нейтральність та об'єктивність застереження інтересів певної ідеології не існує. Понад те — часто саме підкреслена нейтральність дослідника виявляється лише прикриттям для лобіювання ним певного прихованого інтересу. Крім того, демонстративне абстрагування від дійсності, позірна «незаангажованість» та винесення позиції дослідника понад життєвий контекст у ситуації, коли чиниться злочин проти людяності, — часто призводить до шкідливого релятивізму й урівняння «задля об'єктивності» значення аргументації з оцінки ситуації злочинця та того, проти кого чиниться злочин.

Тож автор ВУЕ має враховувати сам подієвий контекст (в даному разі військову агресію Росії проти України) як умову прояву/маніфестації релігії, що задає її функціональні та змістовні особливості. Відтак контекст дійсності — це місце зустрічі релігієзнавця з живою релігією, а контекстуальність — розуміння трансформаційних процесів і в самій релігії (історичність релігії), і в її функціонуванні як людського феномену в умовах війни, з одного боку, та одночасна зануреність дослідника в цей контекст — з іншого. Контекстуальність вимагає від дослідника постійної корекції його позиції, зв'язки ним сформульованих припущень із дійсністю, зважування доречності застосування певних методів та визначень, критичного переосмислення висловленого ним самим при зміні контексту та колегами, із застосуванням цілого методологічного апарату українського академічного релігієзнавства.

Прикладом таких контекстуальних підходів стала праця над розділом ВУЕ, присвяченому культовим спорудам в Україні, який вже частково наповнений, але потребує і кількісного, і якісного покращення.

Від початку широкомасштабного наступу росіян в російсько-українській війні на 1.10.2023 р. близько 500 культових споруд в Україні зруйновані. Найбільше постраждали споруди УПЦ, яка втратила 244 храми, УПЦ — 39, РКЦ і УГКЦ — 12, протестанти — 156, 15 синагог, 7 мечетей¹²¹. Руйнування храмів, згідно із міжнародними і українським законодавством, прирівнюється до злочинів, а в умовах війни — до воєнних злочинів. Щодо заходів, які передбачені Гаазькою конвенцією ще 1954 р., то, як свідчить практика, протоколи конвенції не працюють. І не тільки щодо українських реалій, але й щодо вірменських соборів і монастирів в Нагорному Карабасі чи християнських храмів в Боснії. І хоча причини втрат релігійних пам'яток культурної спадщини, на перший погляд, різні (десь це наслідок етнічного геноциду, а десь — результат військових дій) можна побачити їх причиново-наслідковий зв'язок.

Тому, як ніколи, актуалізується питання про методологічні підходи в розв'язанні проблеми та її описанні. Незважаючи на те, що ми живемо, за словами А. Киридон, «у парадигмі складності», важливо позначати винних у руйнуванні храмів, монастирів, синагог, мечетей тощо, чітко окреслювати потерпілих, вимагати від держав і міжнародних організацій у царині захисту культурної спадщини активних дій у вигляді моніторингу, санкцій, засудження, широкої інформаційної кампанії.

Коли всі факти руйнації споруд будуть задокументовані й оприлюднені, тоді розміри культурної катастрофи стануть видимими. В Україні, де завжди існувала нестача культових споруд, культурні втрати у війні особливо відчутні. Після 1991 р., коли релігія повернулася в публічне поле, з'ясувалося, що багато історичних релігійних пам'яток було або зруйновано радянською владою, або використовувалися не за призначенням — як склади, спортивні зали, медичні заклади (диспансери), сиротинці та інтернати, музеї, архіви, навіть сільськогосподарські ферми, військові частини тощо. На 2022 р. при тому, що держава почала повертати релігійним організаціям їхнє майно, активно відбувалося будівництво храмів та молитовних будинків, рівень забезпеченості релігійних організацій приміщеннями для богослужінь становив 72 %. Зі втратою 487 культових споруд цей відсоток значно зменшився.

¹²¹ Релігія у вогні. URL: https://en.religiononfire.mar.in.ua/wiki/Main_Page.

Тому актуальним завданням для України є збереження тих історичних споруд, які колись належали окремим церквам, і досі не повернуті їм. Перш за все це стосується Миколаївського костелу в Києві. Петиція до Кабінету міністрів України щодо повернення костелу католицькій парафії¹²² щодня набирає голоси підтримки. Тому питання культових споруд, де можна провадити богослужіння, й досі гостре для України.

В Україні до війни зареєстровано близько 37 тис. релігійних організацій, обліковано 28 841 приміщень, з яких 17 407 — це культові споруди (Державна служба статистики, 2021 р.). За збереження пам'яток культурної спадщини, зокрема й релігійних, в Україні відповідальна держава, яка створила Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Він містить перелік об'єктів культурної спадщини, які держава офіційно бере під охорону. Після внесення до реєстру (займається Департамент культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури на інформаційної політики України) об'єкти набувають статусу пам'яток.

За даними ЮНЕСКО, з моменту російської агресії на 15.07.2022 р. в Україні 163 об'єкта культурної спадщини, серед яких 72 релігійних будівель, 30 історичних будівель, 18 культурних центрів, 17 пам'ятників, 12 музеїв, 7 бібліотек були частково чи повністю знищені¹²³. Ці дані щодня поповнюються новими втратами.

Україна знаходиться під захистом Гаазької конвенції 1954 р., яка створила загальну, спеціальну і підсилену систему захисту культурних цінностей. Ратифікувавши обидва Протоколи, вона може сподіватися на найвищий рівень захисту. Нещодавно Комітет ЮНЕСКО підтримав ініціативу українського уряду щодо внесення 20 об'єктів на територіях України в Міжнародний список культурних цінностей, які перебувають під посиленням захистом. Йдеться про собор Св. Софії, Києво-Печерську лавру, ансамбль історичного центру м. Львова, резиденцію Буковинських митрополитів, старовинні дерев'яні церкви Карпатського регіону тощо.

Крім міжнародних і державних зусиль, з'явилися громадські ініціативи, які документують втрати релігійної спадщини в Україні в результаті

¹²² Див.: <https://petition.kmu.gov.ua/petitions/5649>

¹²³ Соломко І. В результаті повномасштабної агресії Росії в Україні пошкоджено 163 культурних об'єкти ЮНЕСКО // Голос Америки. 2022. URL: https://www.holosameryky.com/a/culturalna_spadschyna_ukrainy_zbytky_vid_viny/6661330.html.

російсько-української війни. Назвемо проєкт МАР «Релігія в огні» і проєкт Українського культурного фонду «Храми під вогнем».

Від березня 2022 р. МАР за підтримки ДЕСС і Конгресу етнічних громад України взялася за документування військових злочинів Рсії проти релігійних громад України¹²⁴. Ведеться постійний моніторинг, збір даних, документування, матеріали постійно оновлюються та озвучуються в інформаційному просторі як України, так і закордоння; передаються у державні органи влади, міжнародні структури, правникам, які готують інформацію для міжнародних судів.

Проєкт «Храми під вогнем» — відеолізація втрачених пам'яток, опис руйнувань, з технічною документацією, що спростить підготовку матеріалів для судів¹²⁵

Але тут важливо не тільки виявити зруйновані й постраждалі пам'ятки, а й захистити їх:

- юридично;
- фізично;
- фінансово;
- інформаційно;

• методично, де прислужаться міжнародні фахівці, зокрема з Центру світової спадщини ЮНЕСКО, які мали досвід порятунку пам'яток в умовах надзвичайних ситуацій.

Така суголосога часу пошукова діяльність науковців, зокрема і авторів та співробітників ВУЕ, має реалізуватися в синхронній практичній роботі, наприклад зі створення «Центру порятунку релігійної спадщини» — ініціатива, що може координуватися громадськими організаціями, ініціаторами згаданих проєктів за участі держави та міжнародних структур.

Перед таким координувальним центром постануть невирішені проблеми, для успішного розв'язання яких потрібно:

1. Вдосконалити законодавство України шляхом внесення в закон про захист пам'яток культури спеціальної статті, якою б у період воєнного стану зумисне руйнування культових споруд було б прирівняно до воєнних злочинів, за що передбачити кримінальну відповідальність.

¹²⁴ Релігія у вогні. URL: https://en.religiononfire.mar.in.ua/wiki/Main_Page.

¹²⁵ Храми під вогнем. URL: <https://www.temple-under-fire.com>.

2. Виділити у реєстрі пам'яток культури (національного та місцевого значення) саме культові об'єкти. Продовжувати формувати окремий список зруйнованих чи вже втрачених культових об'єктів — пам'яток культури за участі держави. Поширювати цей список серед відповідних інституцій.

3. Формувати окремий реєстр протиправних дій та злочинів проти членів релігійних організацій та їхнього майна.

4. Організувати навчання юристів щодо правильного оформлення позовів до судів, зокрема і міжнародних, з приводу порушення прав і свобод членів релігійних організацій. Організувати практичні семінари, формувати пропозиції до навчальних курсів у закладах вищої освіти.

Є завдання і для міжнародної спільноти:

1) Посилити міжнародний контроль за дотриманням Гаазької конвенції щодо захисту пам'яток культурної спадщини за рахунок постійного моніторингу конкретної ситуації зі збереження пам'яток культури у формі створення спостережних груп/комісій.

2) Створити програму/координаційний центр для підтримки ініціатив українських державних та громадських організацій, які готують і подають позови про воєнні злочини саме щодо культових споруд (консультації, поради, складання текстів позовів, виходячи з практики діяльності міжнародних судів).

3) Поширювати інформацію про культові споруди, які зазнали руйнувань в Україні, покращити інформацію про захист культових споруд через регулярне поширення даних про стан об'єктів, що зазнали руйнувань.

4) Організувати і провести кампанію з інформування про втрачену культурну спадщину релігійних об'єктів у результаті військових дій, зокрема виставки фотографій зруйнованих будівель чи демонстрації відео про втрати в різних країнах Європи.

5) Звернутися до європейських церков із закликом адресно допомогти у відновленні зруйнованих культових споруд, які мають культурну і релігійну цінність.

6) Розробити програму підтримки і ремонту зруйнованих будівель за участі міжнародних організацій, передбачивши підготовку проектної документації, фінансової підтримки тощо. Координувати надання допомоги з-за кордону одновірцями постраждалих громад.

Від вибору оптимальної (правильної) у поточний історичний момент методології залежить і ефективна реалізація практичних завдань із захисту та збереження пам'яток культурної спадщини.

1.6. ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДНИКОВІ МАТЕРІАЛИ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ: ВИКЛИКИ СУЧАСНИХ ВОЄННИХ РЕАЛІЙ

Воєнно-історична робота й імплементація її результатів у різні сфери суспільного буття (наукового, навчального, просвітницького, воєнно-патріотичного) має важливе значення для формування цілісного державницького світогляду громадян України (як військових, так і цивільних), утвердження їх національної ідентичності, патріотизму, збереження історичної пам'яті, воєнних традицій свого народу.

Широкомасштабна агресія Росії проти України, розв'язана 24 лютого 2023 р., актуалізувала й вивела на новий рівень висвітлення питань воєнно-історичного спрямування. Як зазначив Головнокомандувач ЗСУ генерал В. Залужний: «Ми будемо говорити про війну, згадувати наші спільні бої, наші перемоги та віддану роботу. Ми будемо говорити про це, тому що наша війна — не загарбницька. Вона визвольна й героїчна. Український народ пишається своїми героями, справжніми патріотами та бійцями. Але сьогодні швидкоплинне, тому важливо зберегти для нащадків основні факти і свідоцтва нинішньої боротьби, об'єктивно висвітлюючи як героїчні, так і трагічні сторінки її історії»¹²⁶.

З початком вторгнення Російської Федерації на територію України стала необхідність якісної й повної фіксації, опису й дослідження сучасних воєнних подій. Відтак у квітні 2022 р. було створено воєнно-історичну комісію Збройних сил України з написання щомісячного Воєнно-історичного опису російсько-української війни (від початку вторгнення 24 лютого 2022 р.), а 21 червня 2022 р. було створено Центр досліджень воєнної історії ЗСУ з підпорядкуванням Центральному воєнно-науковому управлінню Генерального Штабу ЗСУ¹²⁷.

Діапазон воєнно-історичної роботи включає і необхідність протидії фальсифікації української воєнної історії та негативному інформаційному впливу у воєнно-історичних питаннях¹²⁸, про що зазначають, зокрема,

¹²⁶ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий-березень 2022 р.). Київ : Міністерство оборони України, 2022. С. 5.

¹²⁷ Наукова і науково-технічна діяльність у Збройних Силах України 2022. Інформаційне видання Генерального штабу Збройних Сил України. Річник 2022. 232 с.

¹²⁸ Концепція воєнної історії України, 2017. С. 2–3. URL: <http://surl.li/mhill>

дослідники трансформаційних процесів воєнної історії Є. Хан та І. Вановська¹²⁹. У сьогоденні воєнних буднів такий функціонал воєнно-історичної роботи набуває особливої гостроти, позаяк російська пропагандистська машина (через низку засобів масової комунікації й соціальних мереж з метою рефлексивного управління масами по обидві сторони фронту) постійно поширює відверто брехливу, викривлену інформацію про військові події, українських військовослужбовців молодшого та старшого офіцерського складу, в цілому про ЗСУ та їх окремі роди військ чи військо-ві підрозділи.

Лише повна, об'єктивна фіксація бойових подій російсько-української війни, осмислення й узагальнення їх хронології, конструювання цілісної картини військового сьогодення — максимально сприятиме реалізації як світоглядної і освітньо-виховної, так і власне інформаційної функцій воєнно-історичної роботи у сучасних умовах війни. Фактично, це є об'єднувальним завданням для різних структурних підрозділів ЗСУ й інших воєнізованих структур, які здійснюють воєнно-історичну роботу. Але, попри спільність завдань, навіть форм інформаційно-довідникових матеріалів, методологічні підходи до їх смислового наповнення відрізняються і мають свою специфіку у кожному структурному підрозділі, який займається відповідною роботою.

Коротко зупинимось на компаративному аналізі інформаційно-довідникових матеріалів різних структур, фокусуючи свою увагу на тих, які концептуалізовані групою воєнно-історичної роботи воєнно-наукового відділу Командування штабу Сил ТрО. Для чіткішого розуміння співвідношення родів сил ЗСУ, зазначимо, що Сили територіальної оборони (Сили ТрО) — окремий наймолодший рід сил ЗСУ, створений 01 січня 2022 р. на підставі Закону України «Про основи національного спротиву»¹³⁰. А вже 31 травня 2023 р. у структурі Сил ТрО був сформований окремий воєнно-науковий відділ штабу Командування Сил ТрО, до складу якого увійшла група воєнно-історичної роботи. Перед групою стояло

¹²⁹ Хан Є., Вановська І. Трансформація воєнної історії та відновлення історичної пам'яті в умовах протидії інформаційній експансії // Актуальні питання гуманітарних наук. 2022. Вип. 48. Т. 1. С. 41.

¹³⁰ Про основи національного спротиву: Закон України № 1702-IX від 16 липня 2021 р. // Відомості Верховної Ради України. 2021. № 41. Ст. 339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

амбітне завдання — створення воєнно-історичного календаря Сил ТрО на 2024 р.

Перш, ніж приступити до реалізації цього проєкту, необхідно було вивчити досвід подібної роботи в інших структурах — як військових, так і цивільних. До цивільних джерел, які стали засновковим орієнтиром проєкту слід віднести історико-хронологічну збірку «Хроніка. 500 днів повномасштабної війни. 24 лютого 2022 р. — 8 липня 2023 р.», видану Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво»¹³¹. «Хроніка» скрупульозно фіксує події російсько-української війни у формі щоденних довідок, що дозволило виокремити важливі події військового значення. Були взяті до уваги й напрацювання військових структур (зокрема Головного Управління морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України та Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України)¹³² та структури МВС (зокрема Національної гвардії України)¹³³, розроблені з метою поширення військово-історичних знань і розвитку традиції вшанування українських воїнів. Проаналізовані інформаційно-довідникові матеріали (у формі календарів) містять інформацію про події військової історії України, видатних українських військових діячів різних часів та тих наших сучасників, які боронять незалежність і територіальну цілісність Української держави і приналежні до структур, де й укладалися ці матеріали.

Концепція військово-історичного календаря Сил територіальної оборони Збройних Сил України, абсорбуючи вже існуючі здобутки, мала на меті орієнтацію на ширшу цільову аудиторію у порівнянні з українським військово-історичним календарем науково-дослідного центру гуманітарних проблем (НДЦГП) Збройних Сил України та військово-історичним календарем Національної гвардії. Відмінність концептуалізації полягала у тому, що у першому прикладі (військово-історичний календар НДЦГП) робиться значний акцент на давніших історичних подіях та постатях, по відношенню до новітньої історії України, але меншою є представленість

¹³¹ Хроніка. 500 днів повномасштабної війни. 24 лютого 2022 р. — 8 липня 2023 р. / Укладачі: к.і.н. Сергій Гірик; д.і.н., проф. Алла Киридон; за заг. ред. д.і.н., проф. Алли Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. 260 с.

¹³² Український військово-історичний календар. 2023 / За ред. В. М. Мороза; Упорядник В. Р. Мараєв. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2022. 106 с.

¹³³ Військово-історичний календар Національної гвардії України на 2023 рік. Київ : Іміджево-видавничий центр НГУ, 2022. 259 с.

цивільних свят і відзначень. У другому прикладі (військово-історичний календар Нацгвардії) головна увага фокусується на особистостях, які проявили себе у російсько-українській війні і приналежні до структури МВС, але присутнє ширше включення опису цивільних свят.

У розробці військово-історичного календаря Сил ТрО ЗСУ було, в першу чергу, враховано специфіку цього окремого роду сил ЗСУ, який об'єднав українців (різних за віком, статтю та досвідом, професійною спрямованістю, релігійними уподобаннями тощо) — однією метою національного спротиву російському агресору.

Відповідно до такого підходу, концепт календаря Сил територіальної оборони покликаний охопити три складові:

- військову,
- цивільно-військову та
- цивільну.

Інформаційні блоки включають низку державних свят, військово-професійних (основних видів ЗСУ, окремих родів сил ЗСУ, окремих родів військ ЗСУ), цивільних (народні свята, релігійні), опис важливих подій в російсько-українській війні тощо. Для учасників проекту важливою є орієнтація матеріалів календаря на загальнолюдські цінності, духовні потреби майбутніх споживачів цієї продукції, що має оптимізувати взаємовідносини між Силами ТрО ЗСУ і цивільним населенням. Своєю чергою, така оптимізація «впливає на масову свідомість, формуючи позитивну думку про армію (у тому числі й ТрО ЗСУ — *авт.*) та забезпечуючи її підтримку широкими верствами населення, коригує настрої суспільства, зокрема почуття захищеності і стабільності, впливає на створення зовнішнього іміджу держави, коли вона бере участь у міжнародних миротворчих місіях»¹³⁴.

Відтак до уваги розробників календаря Сил ТрО ЗСУ були взяті різні варіанти цивільних календарів, з орієнтацією на професійні свята, міжнародні та всеукраїнські відзначення певних днів. З метою зацікавити читачів (як військових, так і цивільних) і підвищити їхній просвітницький рівень, використовувалися матеріали інформаційного й практично-орієнтованого характеру. Враховуючи той факт, що Україна є поліконфесійною державою і у лавах Сил ТрО захищають територіальну цілісність нашої країни військовослужбовці різних віросповідань, були

¹³⁴ Данилов В. Особливості формування іміджу Збройних Сил України // Політичний менеджмент. 2009. № 5. С. 89.

проведені консультації з представниками релігійних деномінацій, які найбільше представлені в середовищі особового складу Сил ТрО, з тим, щоби врахувати їхні віросповідні особливості при укладанні календаря.

Але основною специфікою проекту календаря Сил ТрО ЗСУ є те, що особлива увага приділяється деталізованому опису історії створення Сил ТрО ЗСУ, окремих його військових частин (підрозділів), опис бойових подій тощо. За визначенням Командувача Сил ТрО ЗСУ генерал-майора І. Танцюри: «Зараз всі бригади Сил ТрО захищають всю Україну на всіх фронтах. Ми стали уособленням єдності нації і жаги до перемоги»¹³⁵. Відтак була проведена кропітка робота зі збору фактологічного матеріалу у військових підрозділах Сил ТрО. На жаль, вона не може бути повністю імплементована у воєнно-історичний календар. При опрацюванні матеріалів, поданих військовими підрозділами (що й складало основний фактаж бойових подій), враховувалася актуальність інформації на момент укладання календаря задля запобігання порушення режиму секретності та витоку службової інформації. У подальшому можливе повніше використання цієї фактологічної бази у інших інформаційно-довідникових матеріалах. Назагал цей хронологічний фактаж у перспективі стане потужною основою для опрацювання воєнними істориками і формулювання ними відповідних історичних закономірностей перебігу російсько-української війни й ролі у ній Сил ТрО ЗСУ.

Ще один інформаційний блок, сформований для воєнно-історичного календаря Сил ТрО, заслуговує на окрему увагу. Це — біографічні довідки про основний керівний склад Сил ТрО ЗСУ, щоденних героїв-військово-службовців, які відмінно виконують роботу у зоні своєї відповідальності. У календарі окремим форматом подаються біографії наших героїв-захисників, які полягли, забезпечуючи національну безпеку й оборону, відсіч і стримування збройної агресії Російської Федерації. Зберегти пам'ять про їхній подвиг, донести й закріпити її у суспільній свідомості — обов'язок групи воєнно-історичної роботи воєнно-наукового відділу штабу Командування Сил ТрО ЗСУ.

На жаль, попри те, що військові дії не припиняються вже понад 600-й день, пересічні громадяни швидше знають, хто такі «гіві» й «мотороли» чи

¹³⁵ Звернення Командувача Сил ТрО ЗСУ генерала-майора Ігоря Танцюри до військовослужбовців з нагоди річниці створення Сил територіальної оборони. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=865491444740702>

умовні «герої» й «герої-блогери», тиражовані засобами масової інформації чи соціальними мережами, аніж імена реальних героїв-захисників, що воюють зараз чи віддали свої життя у цій визвольній війні за нашу свободу й незалежність, територіальну цілісність і право українців вирішувати своє майбутнє. Додатковою спонукою роботи у цьому напрямі стала публікація у соцмережах вуличного інтерв'ю, респондентами якого стали молоді українці. На питання: «Що ви знаєте про оборону Маріуполя?», — лунали відповіді на кшталт: «Нічого не знаю. Новин не читаю. Там все погане, а я — за добро. І не хочу себе навантажувати поганим». «Без поняття», — інша відповідь. На запитання «Що з хлопцями з Азовсталі зараз?», відповіді: «Не маю уявлення», «Не дуже багато знаю, бо у Німеччині для українців багато своїх проблем». Нагадаємо, що оборона Маріуполя тривала 86 днів — з 24 лютого до 20 травня 2022 р. І дотепер у російському полоні перебувають наші захисники, які вийшли з «Азовсталі».

Ці та інші події війни, як і окремі її постаті, не відійшли у таке далеке минуле, щоби їх не пам'ятати. Відтак не втрачає актуальності вислів Максима Рильського: «Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього, хто не відає про славу своїх предків, той сам не вартий пошани». Українці мають пишатися своїми героями, розуміти й поцінювати свободу, яку мають і пам'ятати, що Україна сьогодні — це форпост демократичного світу.

1.7. ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПРИЗМІ СВІТОВОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ І КОНТЕНТНИЙ АНАЛІЗ

Енциклопедії, як особливий вид літератури, потребує перманентного вивчення задля постійного вдосконалення процесу їх підготовки і видання. У даному сенсі енциклопедичні тематики ніколи не втрачають актуальності і затребуваності. В сучасній Україні проблемам розвитку світової та вітчизняної енциклопедистики приділяється значна увага. Академічний рівень вивчення, цілком очікувано, очолює Інститут енциклопедичних досліджень Національної Академії Наук України, який видає збірники наукових праць¹³⁶, довідники з методики укладання енциклопедій¹³⁷, щорічний науковий журнал «Енциклопедичний вісник України»¹³⁸ та ін.

Зазначеній проблемі присвячені колективні монографії, які, за результатами всеукраїнських наукових конференцій, щорічно готує Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»¹³⁹. Різноманітні аспекти енциклопедистики розглянуто в одноосібних монографіях Н. Черниш¹⁴⁰, С. Борчука¹⁴¹.

¹³⁶ Українські електронні та паперові енциклопедичні видання. Основні здобутки і перспективи: наук. збірник / [Т. І. Березюк, М. Г. Железняк та ін.]. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. — 252 с.

¹³⁷ Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань / [Т. І. Березюк, М. Г. Железняк та ін.]. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. — 252 с.

¹³⁸ Енциклопедичний вісник України: зб. наук. праць Інституту енциклопедичних досліджень НАН України. Виходить щорічно з 2009 р.

¹³⁹ Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі/ [За ред. А. М. Киридон]. — Київ: «Енциклопедичне видавництво», 2017. — 312 с.; Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні/ [За ред. А. М. Киридон]. — Київ: «Енциклопедичне видавництво», 2018. — 280 с.; Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу/ [За ред. А. М. Киридон]. — Київ: «Енциклопедичне видавництво», 2020. — 336 с.; Енциклопедії як глокальні медії/ [За ред. А. М. Киридон]. — Київ: «Енциклопедичне видавництво», 2020. — 304 с. та ін.

¹⁴⁰ Черниш Н. Нариси з історії світової енциклопедичної справи. — Київ: Наша культура і наука, 2009. — 212 с.; її ж Нариси з історії української енциклопедичної справи. — Львів: ЛА «Піраміда», 2018. — 348 с.; Редагування енциклопедичних видань. — Львів: Світ, 2015. — 236 с.; Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань: методичні рекомендації. — Львів: Фенікс, 1998. — 91 с.

¹⁴¹ Борчук С. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. — Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2014. — 604 с.

У пропонованому розділі розглянемо енциклопедичні видання України, видрукувані впродовж 1991–2023 рр.

Незаперечною істиною, попри її поважний вік і деяку дефінітивну застарілість, є твердження шотландського історика XVIII ст. А. Фергюсона: цивілізація починається там і тоді, де з'являється писемність. Наявність писемних знань (особливо в енциклопедичному форматі) свідчить про значні досягнення того чи іншого суспільства на певному етапі його розвитку. Енциклопедії — це лакмусовий папірець культурних здобутків будь-якого народу.

Енциклопедії, без перебільшення, віддзеркалюють обличчя етносу, нації, держави. І так було від стародавніх часів: шумеро-аккадська цивілізація позначилася клинописною «Урра-Хубуллу», давньоєгипетська — папірусним «Рамессеумським ономастикомом», давньокитайська — анналами Люйші III ст. до н. е., давньоримська — енциклопедією Плінія Старшого I ст. н. е.

Значну кількість енциклопедичних зводів знань було створено за часів середньовіччя: латиномовні «Етимологія» Ісидора Севільського VII ст. та «Зерцало Великое» XIII ст., арабомовна «Енциклопедія братів чистоти» XII ст. У XV ст. з'явилася китайська «Енциклопедія Юнле», яка складалася з 11 095 томів і містила накопичені людством знання станом на 1407 р. Останню називають найбільшою паперовою енциклопедією у світовій історії (до наших днів збереглося лише 400 томів цієї праці).

Першим вітчизняним досвідом в енциклопедичній справі є «Лексикон словенороський», написаний видатним українським мовознавцем Памвою Бериндою. Книга вийшла у типографії Києво-Печерського монастиря у 1627 р. й містила тлумачення і україномовний переклад близько 7 тисяч слів іншомовного походження.

Від XVIII ст. світ напружував безліч енциклопедичних видань, що цінуються дотепер. Так, найстарішою англomовною енциклопедією вважається «Британіка», що почала виходити у 1768 р. Упродовж 1772–1782 рр. друкувалася китайська «Сіку цюаньшу» (найповніше на той час зібрання китайської літератури, класифікованої за 4-ма розділами). Безумовним тріумфом епохи Просвітництва (XVIII ст.) стала «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел», укладена французькими вченими Дені Дідро і Жаном Лероном Д'Аламбером. Найпотужнішим німецько-

мовним виданням є «Енциклопедія Брокгауз», що друкувалася впродовж 1796–2006 рр. (на сьогоднішній день представлена 30 томами у 21 перевиданні). З 1829 р. видається енциклопедія США «Американа», з 1876 р. — шведська енциклопедія «Нордик фемілебук». Найбільшою у світі енциклопедією на сьогоднішній день є японська «Конзіруйен» (виходить з 1907 р.; станом на 2023 Р. нараховує понад 1 тис. томів).

Розшматована наприкінці XVIII ст. між двома імперіями (Російською та Австрійською, згодом, Австро-Угорською) бездержавна Україна тривалий час послуговувалася енциклопедіями своїх метрополій, зокрема: вищеназваною «Енциклопедією Брокгауз», «Енциклопедичним лексиконом Адольфа Плюшара» (то була перша універсальна енциклопедія, писана російською мовою), «Воєнним енциклопедичним словником», укладеним російським істориком австрійського походження Логгіном Зедделером, польськомовною «Великою загальною ілюстрованою енциклопедією», відомою під назвою «Енциклопедія Сікорського». Остання почала виходити з 1890 р. і була ровесницею російськомовного «Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона». Поважним виданням імператорської Росії був «Енциклопедичний словник Гранат», що виходив з 1910 р. — інтерес до нього, за твердженням Аркадія Жуковського, проявляв і головний редактор «Енциклопедії українознавства» Володимир Кубійович.

Незадовго до національно-визвольних змагань українського народу у Києві 1907–1909 рр. вийшов 4-томний «Словник української мови», укладений Борисом Грінченком. Праця містила 68 тис. слів і, попри гоніння, що на той час зазнавала українська мова, була відзначена премією Імператорської Академії Наук. Книга зафіксувала напрацьовані Б. Грінченком правила україномовного правопису і відкрила шлях для розвитку вітчизняної енциклопедистики.

Завдяки цьому, вже в першій половині XX ст. українська наука впевнено наближалася до створення власної енциклопедії. У 1930 р. у м. Львові аматор видавничої справи Василь Микитчук власним коштом розпочав друк 3-томної «Української загальної енциклопедії». Остання виходила впродовж 1930–1935 рр. за редакцією відомого українського вченого, одного з очільників Наукового товариства імені Шевченка Івана Раковського (1874–1949).

Зусиллями української політичної еміграції, що входила до складу Наукового товариства імені Шевченка, у французькому м. Сарсель була

запроектована багатотомна «Енциклопедія українознавства» за редакцією українського науковця, географа Володимира Михайловича Кубійовича (1900–1985): перший том книги вийшов у 1949 р. у м. Мюнхені. «Українську малу енциклопедію» впродовж 1957–1967 рр. у далекій Аргентині видавав провідний діяч ОУН, професор, історик, визнаний енциклопедист України Євген Дометійович Онацький (1894–1979).

Розквіт радянської енциклопедистики в Україні припав на другу половину ХХ століття. Головна редакція «Української радянської енциклопедії» (далі: УРЕ) була заснована у 1927 р. за реформатора українського правопису, Народного комісара освіти УСРР Миколи Скрипника. Проіснувавши до 1934 р., вона так і не спромоглася здійснити видання. Власне, в умовах пошуку класових ворогів це було і неможливо — Україна переживала жахи «розстріляного відродження». Поновлення цієї інституції відбулося 17 грудня 1957 р. (в часи хрущовської «відлиги»). Відтоді розпочалася плідна наукова робота у цьому напрямі.

Упродовж 1957–1983 рр. на чолі редакції стояв український поет, автор державного гімну УРСР Микола Платонович Бажан (1904–1983). Саме за його керівництва було видано понад 100 назв різноманітних енциклопедій. Здебільшого, це були україномовні видання, як-от: 17-томна «Українська радянська енциклопедія», 3-томний «Український радянський енциклопедичний словник», 4-томна «Радянська енциклопедія історії України», 4-томна «Енциклопедія народного господарства УРСР», 3-томна «Українська сільськогосподарська енциклопедія», 2-томна «Енциклопедія кібернетики», 26-томна «Історія міст і сіл УРСР», 6-томна «Історія українського мистецтва», 2-томна «Історія АН УРСР», 2-томний «Шевченківський словник», що став першою в історії СРСР персоніфікованою енциклопедією, «Словник художників України», «Словник іншомовних слів», філософський, політичний, економічний, юридичний, біологічний словники, історико-архітектурний довідник «У пам'яті народній» та багато інших важливих галузевих видань. Зазначені україномовні енциклопедії видавалися й у російському перекладі, а серед суто російськомовних варто назвати 2-томну «Енциклопедію неорганічних матеріалів» та «Словник з кібернетики».

Особливе місце серед видань УРЕ посідає енциклопедичний довідник «Київ», який вийшов у 1981 р. Це була чи не перша в УРСР спроба створення повноцінної краєзнавчої енциклопедії окремо взятого населеного пункту,

що уміщувала різні напрями краєзнавчих досліджень — історичний, географічний, етнографічний, топонімічний, науково-технічний тощо. Через багато років, вже за часів незалежної України, набутий досвід і запропонований у цьому довіднику формат викладення матеріалу був використаний українськими краєзнавцями, як-от: «Валківська енциклопедія»¹⁴² (її називають першою регіональною енциклопедією часів незалежної України), ілюстрована енциклопедія «Запорізька область»¹⁴³, «Енциклопедія Криворіжжя»¹⁴⁴, «Енциклопедія Львова»¹⁴⁵, «Край Прибузький. Енциклопедія Гайворонського району»¹⁴⁶, «Дрогобиччина»¹⁴⁷, «Тернопільщина: історія міст і сіл»¹⁴⁸ (остання продовжила традиції 26-томної енциклопедії УРЕ), «Енциклопедичний словник Лемківщини»¹⁴⁹, «Донеччина»¹⁵⁰, «Енциклопедичний словник Тереховляни»¹⁵¹, «Енциклопедія Ічнянщини»¹⁵² тощо.

Правонаступником УРЕ стало видавництво «Українська енциклопедія імені М.П. Бажана», яке протягом 1990-х років видало кілька енциклопедій академічного рівня, зокрема: «Українську літературну енциклопедію»

¹⁴² Лисенко І. М. Валківська енциклопедія. У 4-х т. Київ : Рада [та ін.], 2000–2013.

¹⁴³ Запорізька область: ілюстр. енциклопедія. У 2 кн. / [ред. рада: Є. Червоненко (голова) та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2004.

¹⁴⁴ Енциклопедія Криворіжжя у 2-х т. / [авт.-упор. В.П. Бухтіяров]. Кривий Ріг : ЯВВА, 2005.

¹⁴⁵ Енциклопедія Львова: У 4-х т. / За ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів : Літопис, 2007–2012.

¹⁴⁶ Край Прибузький: Енциклопедія Гайворонського району / Укл. О.А. Павличук. Вінниця : Балюк І.Б., 2008. 285 с.

¹⁴⁷ Пастух Р. І. Дрогобиччина: свідки епох: [ілюстр. енциклопед. кн.-альб. про нар.-етимол. і наук. тлумачення назв, дат виникнення, реліг., культ., госп., та майновий стан міст, селищ, сіл, хуторів р-ну]: у 2 кн. / Роман Пастух, Петро Сов'як, Ігор Шимко. Дрогобич : Коло, 2012.

¹⁴⁸ Тернопільщина. Історія міст і сіл: [енциклопед. вид.: у 3 т. / редкол.: О. Сиротюк (співголова), В. Хомінець (співголова) та ін.]. Львів: Тернограф, 2014.

¹⁴⁹ Енциклопедичний словник Лемківщини / Укл. І. Красовський, І. Челак. Львів : Астролія, 2013. 751 с.

¹⁵⁰ Донеччина = Donetsk region: Энциклопедия в 2-х т. / Глав. ред. А. Бразовская. Луганск : Бизнес-компаньон; Київ : Новий друк, 2013. 823 с.

¹⁵¹ Енциклопедичний словник Тереховляни / Укл. В. Маланюк, М. Ковальчук, Г. Кушнерик та ін. Тернопіль : Тернограф, 2014. 416 с.

¹⁵² Енциклопедія Ічнянщини: 10 тисяч статей, довідок, документів, ілюстрацій: Довідник. / Укл. В. Шевченко. Київ : Гнозис, 2014. 926 с.

дію»¹⁵³, «Географічну енциклопедію України»¹⁵⁴, енциклопедичний довідник «Чернігівщина»¹⁵⁵, енциклопедію «Мистецтво України»¹⁵⁶, енциклопедичний довідник «Митці України»¹⁵⁷, біографічний довідник «Мистецтво України»¹⁵⁸ тощо.

У 1990-х рр. в Україні почали перевидаватися енциклопедії, підготовлені науковцями діаспори. Як наслідок, наразі ми маємо кілька перевидань «Енциклопедії українознавства» за редакцією В. Кубійовича¹⁵⁹. У 2016 р. видавництво «Пульсари» Київського національного університету імені Тараса Шевченка розпочало перевидання «Української малої енциклопедії» Євгена Онацького — на сьогоднішній день вийшло два томи цієї унікальної праці¹⁶⁰.

Загалом, обсяг енциклопедичної продукції, виданої в Україні за роки незалежності, перевищує захмарну позначку у 5 тис. одиниць. Таке потужне зібрання складають книги, що їх видавці й автори так чи інакше ідентифікують як енциклопедичні видання. На жаль, у визначенні цього статусу спостерігається легковажність. Параметри енциклопедичного видання повсякчас порушуються. Найменування деяких книг «енциклопедіями», по суті, дискредитує вітчизняну енциклопедистику. Адже, характерними ознаками енциклопедій є не лише доступність (популярність) викладу та лапідарне подання інформації, але й висока наукова достовірність і позадискусійність тексту. Останні два пункти, зокрема, пояснюють, чому енциклопедії не можуть бути одноосібними, а потребують великого колективу авторів із найвищою науковою кваліфікацією. Між тим, за роки

¹⁵³ Українська літературна енциклопедія: У 5-ти т. - Т. 1-3/ Відп. ред. І.О. Дзевєрін. Київ : Головна редакція УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988–1995.

¹⁵⁴ Географічна енциклопедія України: у 3 т./ ред. кол. Ф.С. Баби́чев [та ін.] Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1989–1993.

¹⁵⁵ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник/ За ред. А.В. Кудрицького. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. 1005 с.

¹⁵⁶ Мистецтво України. Енциклопедія в 5 т./[Відп. ред. А.В. Кудрицький]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1995–1998.

¹⁵⁷ Митці України. Енциклопедичний довідник/[За ред. А.В. Кудрицького]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. 848 с.

¹⁵⁸ Мистецтво України: біографічний довідник/[За ред. А.В. Кудрицького]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1997. 700 с.

¹⁵⁹ Енциклопедія українознавства/ Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові. Перевид. в Україні. Львів : Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, 1993–2000.

¹⁶⁰ Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Київ : Пульсари. 2016–2018.

незалежності одноосібна енциклопедистика в Україні зазнала неабиякого розквіту.

Видання енциклопедичного змісту мусять відповідати чітко артикульованим стандартам. Вони не мають містити суперечливих даних, контраверсій, політичних уподобань, упереджень, особистих авторських суджень тощо. До обов'язкових вимог у справі підготовки енциклопедичного видання належать:

- 1) алфавітна побудова книги;
- 2) пояснення вжитих скорочень;
- 3) чітка структура енциклопедійних гасел (статей);
- 4) високий академічний рівень редакційної ради;
- 5) престижна якість поліграфічного виконання.

Зазначеним вимогам здебільшого відповідають видання інститутів НАН України: Інституту енциклопедичних досліджень, Інституту історії України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики, етнографії імені М. Т. Рильського, Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, Інституту держави і права імені В. М. Корецького, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, Інституту народознавства, Інституту надтвердих матеріалів імені В. М. Бакула та ін.

Зазвичай, енциклопедії видаються у кількох томах. Виходячи з кількості останніх, їх поділяють на великі (понад 12 томів), малі (понад 7 томів) та короткі (понад 3 томи). Видання, що налічують менше 3-х томів, мають потрактовуватися як довідники або словники. З урахуванням такої градації єдиною великою енциклопедією, виданою за часів державної незалежності України, є «Енциклопедія сучасної України»¹⁶¹, що стала спільною працею Інституту енциклопедичних досліджень НАН України та Наукового товариства імені Шевченка (на сьогоднішній день видано 24 томи). Серед великих енциклопедій галузевого спрямування єдиною є 20-томна «Велика українська юридична енциклопедія», видана впродовж 2016–2019 рр. Національною академією правових наук України¹⁶². Переважна ж більшість енциклопедичних видань України 1991–2023 рр.,

¹⁶¹ Енциклопедія сучасної України/ [НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України]. Київ : Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2001–2023.

¹⁶² Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т./ [редкол.: Тацій В.Я. (голова) та ін.]; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2016–2020.

виходячи з зазначеної класифікації, є короткими енциклопедіями або довідниками.

Українська енциклопедистика доби незалежності поділяється на універсальну («Велика українська енциклопедія», «Велика сучасна енциклопедія» «Енциклопедія сучасної України», «Енциклопедія українознавства», «УСЕ (Універсальний словник-енциклопедія)») та галузеву (широко- та вузькоспеціалізовану) («Енциклопедія історії України», «Велика українська юридична енциклопедія», «Українська музична енциклопедія», «Українська фольклористична енциклопедія», «Літературознавча енциклопедія», «Шевченківська енциклопедія», «Франківська енциклопедія», «Українська дипломатична енциклопедія», «Екологічна енциклопедія», «Економічна енциклопедія», «Велика українська кримінологічна енциклопедія», «Енциклопедія міжнародного права», «Енциклопедія державного управління», «Геополітика. Енциклопедія», «Астрономічний енциклопедичний словник», «Гірничий енциклопедичний словник», «Геодезичний енциклопедичний словник», «Енциклопедія термометрії», «Опір матеріалів. Навчальна енциклопедія», «Енциклопедія водного господарства, природокористування, природовідтворення, сталого розвитку», «Енциклопедія видавничої справи», «Енциклопедія банківської справи України», «Енциклопедія аграрних фінансів», «Енциклопедичний тлумачний словник фармацевтичних термінів», «Енциклопедія некропознавства» та багато інших).

Аналізуючи стан сучасної енциклопедистики України варто підкреслити особливу активність не тільки дослідних установ НАН України, але й столичних навчальних закладів IV рівня акредитації, зокрема: Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Національної академії державного управління при Президентові України, Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Національного фармацевтичного університету, Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського та ін. До цієї творчої когорти входить чимало й регіональних закладів вищої освіти, а саме: Львівський національний університет ім. Івана Франка, Львівська політехніка, Харківський авіаційний інститут Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського, Луцький національний технічний університет, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Національний університет «Острозька

академія», Карпатський університет імені Августина Волошина, Міжрегіональна академія управління персоналом, Європейський університет, Університет «Львівський Ставропігон», Університет «Україна» тощо. З ініціативи «Львівського Ставропігону» видано першу в Україні енциклопедію, присвячену громадсько-релігійній організації «Львівське Успенське братство» (1439–1778)¹⁶³. Університет «Україна» видав унікальний довідник з археологічного музейництва¹⁶⁴.

Загалом, історичні тематики в енциклопедистиці незалежної України набули особливого поширення: впродовж досліджуваного періоду вийшли праці, присвячені трипільській археологічній культурі¹⁶⁵, історії українського козацтва¹⁶⁶, Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького¹⁶⁷, Голодомору 1932–1933 рр.¹⁶⁸, дисидентському рухові в УРСР 1960–1990 рр.¹⁶⁹ тощо. Зазначені праці стали суттєвим доповненням до академічної «Енциклопедії історії України», виданої Інститутом історії України НАН України¹⁷⁰.

Результативну енциклопедичну роботу в різні часи також виконували Українська академія аграрних наук (за її кураторством у м. Білій Церкві впродовж 2002–2009 рр. виходили томи практичної енциклопедії «Картопля»¹⁷¹), Академія педагогічних наук України (її зусиллями у 2008 р. було

¹⁶³ Сушинський Б. Енциклопедія Львівської Ставропігії XIII-початок XXI ст. Одеса: Астропринт, 2021. 496 с.

¹⁶⁴ Археологічне музейництво: Енциклопедичний довідник / Укл. Д. В. Кепін. Київ: Ун-т «Україна», 2010. 268 с.

¹⁶⁵ Енциклопедія Трипільської цивілізації. У 2 т. / [Гол. ред. кол. Л. М. Новохатько, М. І. Сенченко та ін.]. Київ: Державне підприємство «Книжкова палата України імені Івана Федорова», 2004.

¹⁶⁶ Українське козацтво. Мала енциклопедія / Відп. ред. С.Р. Лях. 2-ге вид. Київ : Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. 670 с.

¹⁶⁷ Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія в 3-х т. / Укл. С. С. Коваленко. Київ : Стікс-Ко, 2007–2009.

¹⁶⁸ Енциклопедія Голодомору: [наук.-мемор. вид./ авт.-уклад., передм. В. Марочко; вступ. слово С. Нищука]; Мін-во культури України, Нац. музей «Меморіал жертв Голодомору», Асоц. дослідників голодоморів в Україні. Дрогобич : Коло, 2018. 575 с.

¹⁶⁹ Рух опору в Україні 1960–1990: Енциклопедичний довідник / Гол. ред. О. Зінкевич. Київ : Смолоскип, 2010. 804 с.

¹⁷⁰ Енциклопедія історії України в 10 т. / ред. рада: В.М. Литвин (голова) [та ін.]; редкол.: Смолій, В.А. (голова) [та ін.; НАН України, Ін-т історії України]. Київ : Наук. думка, 2005–2013.

¹⁷¹ Картопля: практ. енциклопедія. В 4 т./ Мін-во аграр. політики України, Укр. акад. аграр. наук. Біла Церка : БДАУ, 2002–2009.

видано «Енциклопедію освіти»¹⁷²), Державна архівна служба України (2008 р. вийшла «Українська архівна енциклопедія»¹⁷³), Національна академія медичних наук України (2019 р. під її егідою вийшов енциклопедичний біобібліографічний довідник «Медицина України в персоналіях»¹⁷⁴), Національна академія мистецтв України (2014 р. під її патронатом побачила світ 5-томна «Українська енциклопедія етномистецтвознавства та етнокультурології»¹⁷⁵), Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (з 2006 р. видає енциклопедичний довідник «Державні нагороди України»¹⁷⁶), Національна академія правових наук України (зусиллями її фахівців у 2021 р. було видано «Енциклопедію соціогуманітарної інформології»¹⁷⁷).

Загалом, серед видавців енциклопедичних праць незалежної України чимало різноманітних громадських організацій, як-от: заснована у 1991 р. у м. Києві недержавна Українська академія наук, що за сприянням діаспори видала 3-томну «Енциклопедію народної медицини»¹⁷⁸, Мистецький благодійний фонд імені Михайла Бойчука, який посприяв друку «Енциклопедії Бойківщини»¹⁷⁹ та ін.

Мусимо підкреслити, що енциклопедистика України часів незалежності, перш за все, демонструє неналежне використання термінології, чим, власне, і пояснюється нереалістично велика кількість (понад 5 тис. пози-

¹⁷² Енциклопедія освіти / [голов. ред. В. Г. Кремень; Акад. пед. наук України]. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1036 с.

¹⁷³ Українська архівна енциклопедія / [С. Абросимова та ін.]; Держ. ком. арх. України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства. Київ : Горобець, 2008. 880 с.

¹⁷⁴ Червяк П. І. Медицина України в персоналіях: (енциклопед. біобібліогр. довід.). у 3 т. / [Нац. акад. мед. наук України]. Київ: Фенікс, 2019.

¹⁷⁵ Українська енциклопедія етномистецтвознавства та етнокультурології. У 5 т. / [В. Авдеев та ін.]; Нац. акад. мист. України, Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтва, Ін-т культурології НАМ України. Київ : НАККіМ, 2014.

¹⁷⁶ Державні нагороди України. Кавалери та лауреати: [довідк.-енциклопед. вид./ авт.-упоряд. Болгов В.]. Київ: Ін-т біогр. дослідж.: Наук. т-во геральдики та вексилології, 2006–2019.

¹⁷⁷ Енциклопедія соціогуманітарної інформології / [координатор проекту та заг. ред. К. І. Беляков]; НДІ інформатики і права Нац. акад. прав. наук України. Т. 1. Київ: Гельветика, 2020. 471 с.

¹⁷⁸ Енциклопедія народної медицини: у 3 т./ укл. і відп. ред. О. Михайлевський. Львів: Сполом, 2006.

¹⁷⁹ Енциклопедія Бойківщини: культура, мова, славні імена/ за ред. Р. Дяківа; Мистец. благодійн. фонд ім. Михайла Бойчука. Київ : Юрка Любченка, 2016. 406 с.

цій у бібліографічному покажчику, що його склала провідна фахівчиня Книжкової палати України О. М. Устіннікова) енциклопедичних видань, що вийшли друком впродовж 1991–2023 рр.

Енциклопедистика незалежної України набула своєрідних рис, а саме:

1) пазлування поняття «енциклопедія», його сегментація не за галузями наукових знань, а за орієнтацією на цільову аудиторію (домогосподарки, діти, представники субкультур, хоббі тощо) та види існуючих суспільних інтересів (дозвілєвих практик);

2) підготовка і видання енциклопедій в незалежній Україні зазнало масштабної монополізації, на тлі якої народилася надмірно демократизована галузь, що є безмежною у своїх тематичних виборах та неконтрольованою у написанні і поліграфічному виконанні;

3) за роки незалежності в енциклопедистиці України поширився принцип одноосібного авторства, що суперечить вимогам укладання праці, як такої, адже, наукова достовірність, відсутність суб'єктивних тверджень та полемічних гіпотез забезпечуються лише за обставин великого авторського колективу з високим рівнем фаховості;

4) за роки незалежності розквітла краснзнавча енциклопедистика, що є незаперечним здобутком української видавничої справи, разом з тим, остання часто й густо є одноосібною, що позначається на змістові і породжує контрверсійні судження, зокрема, у викладенні подій регіональної історії;

5) безумовно позитивною ознакою української енциклопедистики доби незалежності стала її виразна орієнтація на визначальні історичні події, що є потужними факторами впливу на формування суспільної свідомості;

6) вражаючим здобутком енциклопедистики незалежної України є її майже стовідсоткова україномовність — незадовго до трагічних подій 2014 р. українською мовою видавалися енциклопедії як у сімферопольському видавництві «Таврида», так і у видавництвах Донецька. Інакше кажучи, енциклопедичні видання незалежної України формували з українців згуртовану політичну націю.

РОЗДІЛ II

ІСТОРІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ: ПОСТАТІ, ПОДІЇ, ПОНЯТТЯ

2.1. ВНЕСОК ПАМВО БЕРИНДИ У ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОЇ СПРАВИ

Українська енциклопедична справа пройшла давній історичний шлях розвитку та позначена суттєвими напрацюваннями, чим завдячуємо низці неординарних особистостей, до яких правомірно віднести й Памво Беринду — науковця, друкаря, гравера, педагога, поета тощо. Він належав до когорт знаних діячів літературної та культурно-просвітницької ниви XVI–XVII ст. Праці вченого стали своєрідними витокami становлення вітчизняної енциклопедистики та, безперечно, являють інтерес для сучасних дослідників.

Висвітленню життєдіяльності та творчого доробку згаданого митця присвячено чимало публікацій. Їх окремою сюжетною лінією є з'ясування значення роботи «Лексикон словенороський і імен толкованіє» для розвитку енциклопедичного напрямку. Так, заслуговує на увагу розвідка В. Німчука, де детально аналізується даний словник Памво Беринди¹. Зокрема, висловлена думка щодо наявності у книзі ознак «тлумачного, етимологічного й енциклопедичного» словникового видання². Дотична до того точка зору обґрунтована у фундаментальній праці Н. Черниш, яка схильна вважати «Лексикон» найпершим зразком друкованого українського енциклопедичного твору³. Між тим, автори М. Железняк, О. Іщенко, М. Степаненко стверджують, що згаданий словник (порівняно з іншими західноєвропейськими виданнями того часу) за методикою виконання позбавлений чітких ознак, що вказували б на його конкретну приналежність до енциклопедичних праць⁴. Розумінню обраної проблематики сприяв історичний огляд Т. Березюк, О. Іщенка, Р. Пилипчука, О. Савченко, Н. Феценко, А. Шушківського, які констатують значний вплив П. Беринди «...на поступ словникарства й енциклопедистики не лише в Україні, а й

¹ Німчук В. Памво Беринда і його «Лексиконъ словеноросскій и именъ Тълкованіє». Лексикон словенороський Памви Беринди. Київ, 1961. С.1–40.

² Там само. С. 8.

³ Черниш Н. Нариси з історії української енциклопедичної справи. Львів : Піраміда, 2018. С. 8.

⁴ Железняк М., Іщенко О., Степаненко М. Українські енциклопедичні видання: проблеми формально-змістової взаємодії // Вісник Книжкової палати. 2023. № 4. С. 12.

Росії, Білорусії та навіть Румунії»⁵. У ході роботи також стали у нагоді публікації Я. Ісаєвича⁶, О. Нагірняка⁷, Д. Чуба⁸, О. Рожнятовської⁹ та ін.

Вивчення стану розробленості питання свідчить про потребу додаткового з'ясування ролі наукового внеску Памво Беринди у процес становлення вітчизняної енциклопедистики, чим і пояснюється необхідність подальшого висвітлення заявленого проблемного аспекту.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, науковості, системності. В ході опрацювання теми використано такі наукові методи, як: історико-генетичний, проблемно-хронологічний, джерелознавчого аналізу, ретроспективний, аналітичний, теоретичного узагальнення.

Знаний український енциклопедист, Памво Беринда (світське ім'я — Павло) народився, за однією з версій — між 1555 і 1560 рр. в Єзуполі на Прикарпатті (тепер Івано-Франківщина), свідченням чого є застосовані у його працях діалектні одиниці¹⁰, а, за іншою — у селі Чайковичі або Тур'є на Самбірщині (сучасна Львівська область)¹¹. Достеменно невідомо, де саме вчений здобув освіту, але на підставі певних джерел можна припустити, що він був вихованцем Львівського Ставропігійського братства та Острозької школи¹², результатом чого стало чудове знання латини, церковнослов'янської, грецької, польської, румунської, сирійської мов тощо.

⁵ Березюк Т. І., Іщенко О. С., Пилипчук Р. В., Савченко О. В., Феценко Н. М., Шушківський А. І. Здобутки української енциклопедистики: характеристика найважливіших видань // Наука України у світовому інформаційному просторі. Вип. 12. Київ : Академперіодика, 2015. С. 9.

⁶ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII століть / відп. ред. Ф. І. Стеблій. Київ : Наукова думка, 1966. 351 с.

⁷ Нагірняк О. Друкар, лексикограф, письменник // Пам'ять століть. 2007. № 1. С. 190–191.

⁸ Чуб Д. Визначальна пам'ятка української лексикографії: 350 років з часу друку словника Памви Беринди // Люди великого серця: статті, розвідки, спогади. Мельбурн, 1981. С. 117–120.

⁹ Рожнятовська О. А. Мислитель, письменник, лексикограф. До 375-річчя із дня смерті Памви Беринди (не раніше 50-70-х рр. XVI ст. - 1632) // Календар знаменних і пам'ятних дат. 2007. № 3. С. 30–35.

¹⁰ Тишкевич М. Памво Беринда — укладач першого українського словника // Український інтерес. 10 вересня 2023. URL: <https://uain.press/blogs/1072985-1072985>

¹¹ Беринда Памво // Енциклопедія «Наукове товариство імені Шевченка». URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-239>

¹² Там само.

Проте, як зазначає В. Німчук, рідною мовою дослідника була українська¹³.

За сприяння єпископа львівського і кам'янець-подільського Гedeона Балабана, Павло входив до складу наукового-просвітницького гуртка, а також опікувався друкарнею братів Балабанів.

У перше десятиліття XVII ст. ним були видані «Служебник» (1604), «Требник» і «Євангеліє учительне» (1606). Друкарські і граверні роботи почав виконувати у Стратинській та Крилоській друкарнях¹⁴.

У силу життєвих обставин (овдовів 1614 р.), П. Беринда прийняв чернечий постриг. 1619 р. разом із братом та сином переїхав до м. Києва, де остаточно оселився в Києво-Печерській лаврі. Спочатку виконував обов'язки головного редактора при лаврській друкарні, працював перекладачем, згодом отримав титул її очільника (архитипографа), тобто головного друкаря. Вірогідно, він також мав відношення до функціонування Київської братської школи, оскільки разом з іншими знаковими фігурами українських просвітників (Петро Могила, Йов Борецький, Єлисей Плетенецьким та ін.) входив до складу відомого товариства галицьких та київських дослідників, що займалося культурно-науковою та видавничою діяльністю¹⁵.

20 серпня 1627 р. побачила світ ґрунтовна праця діяча «Лексикон словенороський і імен толкованіє», над якою він працював майже 30 років. Опубліковане власним коштом, видання вміщувало 6082 слова на базі застосування загальних і власних назв (наведених, головню — церковнослов'янською мовою), супроводжуваних їх перекладом та тлумаченням в розмовному варіанті (відповідно до вимог української мови на етапі XVII ст.). Основною ціллю підготовки словника окреслювалося поновлення церковнослов'янської літературної мови як засобу боротьби з покатоличенням та полонізацією національно-культурного життя українського соціуму.

Розпочиналася книга віршованим твором-панегіриком за авторством Т. Земки, після чого надавалася присвята, адресована Дмитру та Данилові

¹³ Німчук В. Памво Беринда і його «Лексіконъ славенорощскій и именъ Тлъкованіє». Лексикон словенороський Памви Беринди. Київ, 1961. С.1–40.

¹⁴ Дзюба О. М. Беринда Памво // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Berynda_P

¹⁵ Беринда Памво // Енциклопедія «Наукове товариство імені Шевченка». URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-239>

Балабанам, у якій П. Беринда розповідав про етапи роботи над словником та особливості його бібліографічної підготовки¹⁶.

Структурно працю сформували дві частини: «Лексикон» (церковнослов'янсько-український словник) та «Имена свойственная» (реєстр тлумачень мастичних одиниць — топонімів і антропонімів, у тому числі, загальних неслов'янських назв).

Перша частина включала такі важливі джерела, як от: праці Лаврентія Зизанія, Максима Грека, Мануїла Ритора, словники періоду Київської Руси та приклади напрацювань староукраїнської глосографії. Наводилися також варіанти тлумачення власних назв (онімів) з Антверпенської Біблії 1571 р.

Словник містив розподіл слів за такими категоріями:

- церковнослов'янські (власні та запозичені з інших мов);
- спільнослов'янські, розповсюджені в українській мові протягом XV–XVII ст.;
- українські словникові одиниці¹⁷.

Тлумачення, розміщені у цій частині видання, тяжіли до енциклопедичного принципу подання, оскільки напроти будь-якого слова вказувалася інформація з приводу його етимологічного походження. Окремий наголос робився на образному вживанні словоформ. Принципово новим можна вважати намагання розтлумачити дослідником значення дефініцій «переносні», «метафоричні», «іншомовні»¹⁸.

Підґрунтям для складання церковнослов'янського реєстру стали: Острозька Біблія, церковнослов'янські рукописи й стародруки, видані з середини XV ст. до початку XVII ст. До слів неслов'янського походження (грецьких і латинських) пропонувалися супроводжувальні ремарки-пояснення, де містилися зауваження щодо їх можливих запозичень, а також українські слова-відповідники. Особливу увагу Памво Беринда, зокрема, приділяв семантичному опрацюванню багатозначних мовних елементів.

¹⁶ Памво Беринда — укладач першого українського словника: інформаційний лист-екскурс до 450-річчя від дня народження П. Беринди / КЗ «Житомирська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О.Ольжича» Житомирської обл. ради; уклад. О. Ковальчук, ред. Г. Врублевська. Житомир, 2020. 13 с.

¹⁷ Тишкевич М. Памво Беринда — укладач першого українського словника // Український інтерес. 10 вересня 2023. URL: <https://uain.press/blogs/1072985-1072985>

¹⁸ Коцюба В. В. Вийшов перший словник української мови «Лексиконъ славенноросскій і именъ тълкованіе» Памва Беринди, 17 ст. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4233>

У цілому статті словника мали такі елементи: реєстрове слово; його тлумачення; переклад за допомогою одного чи декількох відповідників.

Цілком очевидно, що наведені тлумачення віддзеркалювали рівень розвитку наукової думки того часу в контексті теологічної картини світобачення. Саме тому з позиції сьогодення деякі з них сприймаються як псевдонаукові. Однак величезною перевагою даного словника є те, що поруч з наведеними словами, там, де це було доцільно, наводилися спеціальні вказівки із зазначенням числа, способу поданого дієслова, часу, важливі пояснення щодо переносного вживання словоформ. Отже, Памво Беринда (на відміну від його попередників) «...першим в історії української лексикографії уклав систематичний, досить великий словник, який було видрукувано окремим виданням»¹⁹.

Наприкінці словника надавалася післямова, де фігурував цікавий фактаж, корисний для подальшого опрацювання зібраної джерельної бази та дослідження історичних процесів.

23(13) липня 1632 р. Памво Беринда пішов з життя та був похований на території Києво-Печерської лаври. Згодом його словник став активно застосовуватися у навчальному процесі, зокрема шкільній практиці, з метою чого 1653 р. зазнав перевидання друкарнею Кутейнського монастиря поблизу м. Орша (сучасна Білорусь).

Відомий історик української культури І. Огієнко високо оцінював підготовлену лексикографом працю, відзначаючи її значущість для усього православного світу, гарну «живу українську мову» та цінність доказів щодо використання української мови для церковного служіння²⁰.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що поява енциклопедичного словника Памва Беринди стала важливою подією в історико-культурному житті українського народу, а також у сфері слов'янської лінгвістики. Виходячи з наявних у праці тлумачно-етимологічних елементів, її, на нашу думку, доцільно вважати прообразом сучасного словникового видання енциклопедичного типу.

¹⁹ Памво Беринда — укладач першого українського словника: інформаційний лист-екскурс до 450-річчя від дня народження П. Беринди / КЗ «Житомирська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Ольжича» Житомирської обл. ради; уклад. О. Ковальчук, ред. Г. Врублевська. Житомир, 2020. С. 7.

²⁰ Беринда Памво. Енциклопедія «Наукове товариство імені Шевченка». URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-239>

2.2. ПОСТАТЬ В. Д. ОТАМАНОВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ

Постать Валентина Дмитровича Отамановського (1893–1964) для радянської влади, беззаперечно, була занадто провокативною та «незручною» в плані висвітлення на сторінках енциклопедичних видань. Адже Валентин Дмитрович, підпадаючи під багато критеріїв для заслужених згадок у солідних фоліантах, порушував найголовніший — був непримиренним борцем за волю й незалежність української держави. Тому до енциклопедій радянського часу його персоналія не могла потрапити. Таке ставлення влади спричинило те, що, по-перше, про В. Отамановського майже нічого не було відомо на теренах України, і, по-друге, у його біографії з'явилися суттєві прогалини навіть у закордонних публікаціях, у яких було більше можливостей для об'єктивного висвітлення його життєвого шляху та наукового внеску в українську науку. Ці два чинники, вочевидь, з від'ємною синергією зумовили те, що й за добу незалежності похибки в дослідженні постаті В. Отамановського не виправили, вони повторювалися з видання до видання.

Одними з перших з'явилися статті про В. Отамановського в «Українській загальній енциклопедії» за редакцією І. Раковського²¹, в «Енциклопедії українознавства»²² В. Кубійовича, а згодом, після здобуття незалежності України, висвітлення постаті відомого науковця продовжилося на сторінках закордонних та вітчизняних видань. Серед закордонних варто зазначити «Українську малу енциклопедію», видану в м. Буенос-Айресі²³, «Encyclopedia of Ukraine»²⁴, опубліковану в м. Торонто 1993 р., а серед вітчизняних — «Енциклопедію історії України»²⁵ 2010 р. та інші.

²¹ Отамановський Валентин. Українська загальна енциклопедія / За ред. І. Раковського. Львів, Станіслав, Коломия : б. в., 1932–1934. Т. 2. С. 956.

²² Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія українознавства: У 10 т. / Наук. т-во ім. Т. Шевченка; [Голов. ред. В. Кубійович]. Перевид. в Україні [репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. Львів : НТШ,

[1994]. Т. 5. С. 1905.

²³ Отамановський Валентин // Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1962. Т. 5, кн. X : Літери Ол. Пер. С. 1259.

²⁴ Otamanovsky Walentin // Encyclopedia of Ukraine. Toronto etc.: Univ. of Toronto press, 1985–1993. Vol. III : L – Pf / Ed. by D. H. Struk. 1993. P. 738.

²⁵ Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 07 : Мл.-О. С. 699–700.

На превеликий жаль, постать В. Отамановського не була всебічно висвітлена через низку об'єктивних причин. Проте дослідники вже закарбували його ім'я в українській історичній науці, що давало надію на продовження розвідок про персоналію В. Отамановського. Колись Р. Бжеський (Млиновецький) обурювався: «Чому не віддається належного В. Отамановському?»²⁶. Його дивувало те, що ім'я видатного сина українського народу несправедливо занедбане, його майже не згадують на Батьківщині, але звияжні заклики студіювати спадок Валентина Дмитровича в умовах радянщини були приречені. На початку доби української незалежності в опублікованих статтях також не висвітлили усієї повноти та величі постаті В. Отамановського. Натомість вони містили неточності, які вдалося виправити не так давно. У цій статті зроблено спробу розкрити еволюцію персоналії В. Отамановського в енциклопедистиці та наголосити на окремих акцентах його життя, про які бракує інформації.

Донедавні наукові розвідки, присвячені постаті В. Отамановського, зокрема в енциклопедичних виданнях, надзвичайно обмежені й нечисленні. Уперше відомого борця за українську незалежність згадали на сторінках видання «Української загальної енциклопедії»²⁷ за редакцією І. Раковського. У другому томі надрукована невеличка біографічна довідка про вченого. Звісно, що обмежена вона тими роками, коли енциклопедія побачила світ, проте життя Валентина Дмитровича було надалі не менш цікавим та суперечливим. Том із довідкою на чотири рядки про В. Отамановського побачив світ 1934 р., коли Валентин Дмитрович перебував на засланні, засуджений за гучною справою Спілки визволення України. Цілком зрозуміло, що в енциклопедії подано лише перший етап його буремного життя, тісно пов'язаний із визвольними змаганнями та відстоюванням незалежності України, проте за даними енциклопедичного видання про нього відомо лише таке: «укр. гром. діяч, один із засновників вид. «Вернигора», опісля дир. Вінницької філії Всенар. Бібліотеки України»²⁸.

Не оминув увагою постать Валентина Дмитровича відомий вчений, енциклопедист, діяч Наукового товариства ім. Т. Шевченка В. Кубійович,

²⁶ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.: (Про що «історіямовчить») 2-ге вид. переглянуте і значно доп. Торонто : Чужина: Друком вид. «Гомін України». 1970. [Т. 1]. 1970. 571 с.

²⁷ Отамановський Валентин // Українська загальна енциклопедія... С. 956.

²⁸ Там само.

який на сторінках «Енциклопедії українознавства», надрукованої в Європі, розмістив статтю про нього статтю²⁹. Стаття вийшла досить лапідарною в інформаційному плані. Важливі події в житті Валентина Дмитровича не знайшли в ній свого відображення (наприклад, участь у битві під Крутами та подальший захист української державності). Майже немає інформації щодо його життя й діяльності після Другої світової війни. Указано тільки про роботу в м. Ленінграді. Але це був тільки один з епізодів, пов'язаний із захистом докторської дисертації. Проте дорікати авторам енциклопедії важко: Валентин Дмитрович перебував «у тіні», рекламувати колишнього «буржуазного націоналіста» радянська влада бажання не мала, а йому самому нагадувати про себе було небезпечно. Він намагався не афішувати своєї буремної молодості. У особовому листку з обліку кадрів, заповненому для влаштування на роботу в Харківський медичний інститут, Валентин Дмитрович частково замовчав, а частково неправдиво вказав деякі факти своєї біографії. Зокрема, не вказано ані про участь у заснуванні Української Центральної Ради, ані про Крути, ані про еміграцію, ані про судимість за справою «СВУ» тощо³⁰. Період ув'язнення за вироком у справі СВУ подано як роботу в Казанській бібліотеці.

В. Кубійович зазначав, що вбачав «Енциклопедію українознавства» таким «джерелом знань, яке міститиме для чужинців правдиву інформацію про минуле й сучасне України»³¹. Шляхетна мета науковця, на жаль, мала гірки присмак, адже знайомити з постаттю В. Отамановського треба було не тільки чужинців, але й самих українців, які опинилися в тоталітарних лежцях і не мали жодної згадки про професора на сторінках тодішніх енциклопедичних видань. Закордонне видання не потрапило до України, що ще більше погіршило стан обізнаності населення про жертви сталінізму, про тих, хто боровся за Батьківщину та її незалежність. Приклад В. Отамановського не поодинокий, багато імен видатних діячів так і не стали відомими широкому загалу українства.

²⁹ Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія українознавства...

³⁰ Архів Харківського національного медичного університету «Здравоохранения УССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. Кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах».

³¹ Кубійович В., Маркус В. Дві українські енциклопедії. Нью-Йорк, Вид-во «Пролог», 1961. 147 с.

В. Отамановського згадував відомий громадський діяч та науковець Є. Онацький, який навесні 1947 р. емігрував до м. Буенос-Айреса та уклав 8-томну «Українську малу енциклопедію». Він також був членом Української Центральної Ради. Можна припустити, що він особисто контактував із Валентином Дмитровичем, тому інформація в його виданні для дослідників становить неабияку цінність. У статті про В. Отамановського він позначає його, як члена «Братства самостійників», вказує на видавничу діяльність у «Вернигорі», роботу директором Вінницької філії Всенародної Бібліотеки України та акцентує увагу на тому, що В. Отамановського засуджено на шість років суворой ізоляції. Подальша доля вченого для упорядника була невідома. З огляду на те, що після заслання В. Отамановський не повернувся до активної громадсько-політичної діяльності, необізнаність Є. Онацького певною мірою зрозуміла.

Активно цікавилися професором В. Отамановським та вивчали його політичні погляди діаспорні науковці Канади — Р. Млиновецький та П. Мірчук³². Їхні студії посприяли тому, що ім'я Валентина Дмитровича постало на сторінках закордонних праць, зокрема в «Енциклопедії України»³³, виданій у м. Торонто. Незважаючи на те, що постать В. Отамановського знайшла належне визнання за кордоном, у радянській Україні доля вченого всіляко замовчувалася. Це зумовило низку похибок щодо висвітлення фактів його біографії. У торонтівському виданні, як і в інших закордонних енциклопедіях, не відображена участь В. Отамановського в боях під Крутами, проте вказано про його ініціативу у створенні Української Центральної Ради, активну наукову і просвітницьку діяльність, засудження у справі Спілки визволення України. Варто зауважити, що вийшла «Encyclopedia of Ukraine» досить пізно як для того, щоб замовчувати якісь значущі факти в житті Валентина Дмитровича — у 1993 р. Про його багатогранну і плідну науково-освітню діяльність у післявоєнні роки не сказано нічого, вказано тільки дату й місце смерті — 10 березня 1964 р., м. Харків³⁴.

³² Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.: (Про що «історія мовчить») 2-ге вид. переглянуте і значно доп. Торонто : Чужина: Друком вид. «Гомін України». 1970. [Т. 1]. 1970. 571 с.; [Т. 2]. 1973. 670 с.; Млиновецький Р. Історія українського народу. (Нариси з політичної історії). Мюнхен : б. в., 1953. 643 с.; Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол укр. державности. Філадельфія : Т-во Укр. Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського, 1960. 136 с.: іл.

³³ Otamanovsky Walentin // Encyclopedia of Ukraine...

³⁴ Там само.

Доба незалежності стала періодом посилення уваги до історії; суспільно-політичні зміни давали сподівання на розвій історичної науки в оновленій країні. До того ж для цього був науковий ресурс: у цей час активно запрацював Інститут історії України, краєзнавчі спілки, регіональні історичні клуби тощо. Заповнення «білих плям», розглядання «під призвою», вивчення «нових обривів» — закличні гасла на сторінках фахових видань мали спричинити закономірний якісний прорив у дослідженнях, проте деякі з них так і залишилися пустими обіцянками. Студіювання персоналій так само стикнулося з проблемами, які зумовили похибки навіть у виданнях доби незалежності. Таких енциклопедій виходило не так багато. На увагу заслуговує довідникове видання — бібліографічний довідник «Українські історики ХХ століття», у якому вміщено статтю про В. Отамановського О. Малюту³⁵. Дослідниця припустилася прикрих помилок, хоча минуло досить багато часу, щоб належно вивчити постать вченого: на сторінці 166 натрапляємо на тиражоване кліше щодо «Сина України», яке потрапляє з одного видання в інше. По-перше, помилково зазначено рік видання (1917, насправді книга опублікована 1919 р.), що вже траплялося в працях істориків.

Постать В. Отамановського закономірно увійшла до «Енциклопедії історії України» (2010 р.). Стаття до Т. 7 (Мі—О) доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ С. Кота базувалася на попередніх дослідженнях науковця, зокрема роботі «Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський)»³⁶. На превеликий жаль, представити персоналію належним чином у цій статті також не вдалося через брак джерел, хибні, упереджені уявлення, сформовані попередніми працями. Це зумовило прикрі помилки у виданні. Зокрема, обурливим фактом щодо В. Отамановського є такий: «1917 створив і очолював «Братство самостійників», був членом Української Центральної Ради від Української партії соціалістів-революціонерів». Неправильно вказанно дату створення «Братства...» (1917 р.). Ця законспірована організація, за даними істориків, створена приблизно в 1914–1915 рр., про що є беззаперечні

³⁵ Малюта О. Отамановський Валентин Дмитрович // Українські історики ХХ століття : бібліогр. довід. / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2006. Ч. 3. С. 165–169. (Сер. «Українські історики» ; вип. 2).

³⁶ Кот С. І. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). Київ ; Хмельницький, 1991. С. 133–142.

дані у різних виданнях, зокрема й енциклопедичних³⁷. Крім того, в умовах конспірації та через брак даних, складно визначити, чи був В. Отамановський його головою, чи ідейним натхненником, як зазначають інші видання.

Викликає сумніви теза про належність до політичної сили, в якій був представлений Валентин Дмитрович у складі Української Центральної Ради. Видається недоречним згадувати Українську партію соціал-революціонерів, оскільки 8 (21) квітня 1917 р. на Українському національному конгресі Валентина Дмитровича Отамановського обрано до УЦР від партії самостійників, про що є відповідна інформація у «Вістях з Української Центральної Ради». Там наведено повний список членів Центральної ради, обраних на першому Українському Національному з'їзді. Зокрема, «Від партії самостійників: 22) Отамановський»³⁸.

Не зовсім коректною є теза про те, що В. Отамановський — «один з організаторів виступу полків ім. Б. Хмельницького та ім. П. Полуботка», оскільки вона не відображає всієї повноти роботи Валентина Дмитровича з розбудови збройних сил молодій державі. Адже В. Отамановський не просто організатор виступу: разом із М. Міхновським він був засновником полку ім. П. Полуботка³⁹. Тлумачення, подане в енциклопедії, значно звужує роль вченого до підбурювача чи координатора, проте не вказує на його глибоке розуміння того, що без потужних збройних сил Українській Центральній Раді буде складно втримати першість у політичних перегонах із різними силами, що утворилися на теренах України після Лютневого перевороту.

Теза «у травні 1918 емігрував до Австрії» неточна, адже достеменно відомо, що 10 липня, у роковини Полтавської битви, В. Отамановський перебував у м. Києві, де очолив народне віче біля пам'ятника Богдану Хмель-

³⁷ Братство самостійників / А. І. Шушківський // Енциклопедія сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. URL: <https://esu.com.ua/article-37631>

³⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У двох т. / Нац. АН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і упр. України. Київ : Наук. думка, 1996. (Пам'ятки історії України. Сер. V, Джерела новітньої історії). Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. / [Упоряд.: В. Ф. Верстюк та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. 1996. 588 с.: іл.

³⁹ Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. Київ, 1998. 254 с.

ницькому. Тоді народне віче збило з пам'ятника напис «волим под царя восточного православного»⁴⁰.

Історична розвідка в «Енциклопедії історії України» закінчена досить традиційним реченням: «З 1958 жив і працював у Харкові». Проте воно зовсім не відображає харківського періоду життя вченого, що був плідним часом його роботи як сформованого науковця, педагога, організатора науки. Дослідники знехтували можливістю звернутися до університету та ознайомитися із харківським періодом життя Валентина Дмитровича, тому після 1958 р. піддали його ім'я науковому занедбанню.

Ця сторінка життя вченого наповнена цікавими та важливими подіями, які, на нашу думку, повинні бути відображені в енциклопедичних виданнях для створення повної картини наукового доробку Валентина Дмитровича. В. Отамановський підняв на якісно новий рівень наукову й навчально-методичну роботу на очолюваній кафедрі латини. З ініціативи та під керівництвом професора В. Отамановського молоді викладачі почали досліджувати латинську мову наукових праць вчених-медиків. Усі викладачі кафедри працювали над кандидатськими дисертаціями. Валентин Дмитрович розпочав велику роботу щодо інтеграції курсу латинської мови з курсами клінічних кафедр, кафедр анатомії та фармакології, значно наблизив науковий складник до практичної частини. Професор принципово змінив підхід до викладання латини студентам-медикам, пристосувавши його до практичних потреб охорони здоров'я. Сам професор остаточно зосередив коло своїх наукових інтересів на історії охорони здоров'я, медицини та аптекарської справи. Його історико-медичні статті були опубліковані в центральній республіканській та загальносоюзній пресі. Непересічною подією у вивченні історії вітчизняної медицини став вихід монографії В. Д. Отамановського «Борьба медицины с религией в Древней Руси»⁴¹.

Зосередившись у науковій діяльності на історії медицини, Валентин Дмитрович у м. Харкові все ж закінчив свої розвідки про визначного подільського історика, письменника та краєзнавця, лікаря за фахом Йосипа

⁴⁰ Млиновецький Р. (Роман Бжеський). Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. Т. 1. 1970. Торонто. 578 с. Т. 2. 1973.

⁴¹ Отамановский В. Д. Борьба медицины с религией в Древней Руси / проф. д-р ист. наук В. Д. Отамановский ; под ред. проф. М. И. Барсукова и доц. И. А. Устинова. Москва : Медицина, 1965. 188 с.

Антонія Ролле (1830–1894), що зробив помітний внесок у становлення подільського краєзнавства, дослідження й популяризацію історії Подільського краю. В. Отамановський вивчав його життя та творчість, починаючи з 1920-х рр. Результатом цього стала стаття «И. А. Ролле и Ю. Д. Талько-Гринцевич», опублікована 1962 р. у центральному журналі «Советское здравоохранение»⁴² і статтю про Й. А. Ролле в першому виданні «Української радянської енциклопедії»⁴³.

Згадуючи про стрімкий розвиток енциклопедистики під впливом нових технологій, необхідно зазначити наявність електронних енциклопедичних видань, які можуть конкурувати із паперовим варіантами. Актуальними виданнями є «Енциклопедія сучасної України»⁴⁴ та «Українська бібліотечна енциклопедія»⁴⁵, де вміщені статті про Валентина Дмитровича.

В «Енциклопедії сучасної України» автор підготував статтю на ретельно відібраних та перевірених фактах із залученням неоцінених джерел, до яких раніше науковці не зверталися: особисто заповненої особової справи Валентина Дмитровича, яка зберігається у Харківському національному медичному університеті з 1958 р. Зрештою, стаття про В. Отамановського написана вже після видання ґрунтовної монографії про вченого «Валентин Отамановський — вчений, революціонер, організатор науки»⁴⁶. У цьому дослідженні враховано всі історичні похибки та докладно висвітлено життєвий і творчий шлях В. Отамановського, відображено його громадянську позицію в історичних подіях. У монографії описані останні роки життя Валентина Дмитровича, представлені його здобутки в науково-педагогічній сфері. Тепер харківський період життя професора В. Ота-

⁴² Отамановский В. Д. И. А. Ролле и Ю. Д. Талько-Гринцевич : (к истории рус.-польск. науч. связей) // Советское здравоохранение. 1962. № 8. С. 75–77.

⁴³ Ролле Йосип Антоній // Українська радянська енциклопедія / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ, [1963]. Т. 12 : Пряшів — Світлофор. С. 340.

⁴⁴ Отамановський Валентин Дмитрович / І. Ю. Робак // Енциклопедія сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-77214>

⁴⁵ Отамановський Валентин Дмитрович / Т. Р. Кароева // Українська бібліотечна енциклопедія. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%9E%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%BE%CC%81%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%20%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>

⁴⁶ Робак І. Ю, Савчук З. С. Валентин Отамановський — вчений, революціонер, організатор науки. Харків : Колегіум, 2013. 184 с.

мановського вже не є таємницею, автори подали вичерпні дані про роботу науковця на кафедрі латини Харківського медичного інституту.

У 2019 р. опубліковано допис Т. Кароевої в «Українській бібліотечній енциклопедії». Це розлога стаття, створена на основі базових джерел про Валентина Дмитровича. Наприкінці допису зазначені праці вченого та література про нього, вміщено світлинку надгробку, встановленого на могилі на 2-му міському кладовищі⁴⁷. Іменем В. Отамановського назвали Центр медичного краєзнавства.

Варто відзначити доволі специфічний електронний ресурс — Вікіпедію. Суттєвим недоліком цього сайту є те, що його наповнюють люди без відповідної освіти, виникають питання щодо модерації та внесення виправлень. Однак сторінка про В. Отамановського⁴⁸ виглядає досить потужно й достовірно з наукової точки зору. Тут подано дані про ранні роки та юність вченого, його участь у «Братстві самостійників», Українській Центральній Раді, бою під Крутами, висвітлена діяльність у м. Вінниці, за судження та роки заслання, побіжно сказано про харківський період життя. Ця інформація є важливою для того, щоб якомога більше людей познайомилися з постаттю В. Отамановського зі сторінок популярного ресурсу.

Аналіз енциклопедичних джерел, присвячених персоналії В. Отамановського, яскраво демонструє, що історичні дослідження не вибачають помилок. Студіювання життєвого шляху видатного борця за українську державність значною мірою завершене. Проте проблема відтворення даних в українській енциклопедистиці все ж залишається і потребує виваженого підходу до створення статей про персоналії, гармонійного висвітлення всіх етапів і сторін життєдіяльності видатних особистостей, використання всіх доступних ресурсів для досягнення цієї мети.

⁴⁷ Установлена одразу після поховання табличка давно зруйнована. Її рештки дбайливо зберігають співробітники Центру в місцевому медичному університеті, де й працював вчений перед смертю.

⁴⁸ Отамановський Валентин Дмитрович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD_%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

2.3. ВЧЕНА-ЕНЦИКЛОПЕДИСТКА ВІРА ЖУК (1928–2008)

З-поміж відомих українських істориків-вихідців із Полтавщини варто назвати архівіста, фахівця у сфері славістики, зокрема болгаристики, краєзнавця, глибокого знавця джерел, авторку багатьох наукових праць — Віру Никанорівну Жук (1928–2008). Внесок Віри Жук у розвиток сучасної вітчизняної історичної науки, зокрема болгаристики та регіоналістики, важко переоцінити. Віра Жук після Льва Падалки, Іван Павловського, Миколи Арандаренка, Василя Бучневича та інших продовжила традиції дослідження історичного краєзнавства Полтавщини. Її ім'я золотими літерами вписане в історичну регіоналістику Полтавщини.

Діапазон досліджень Віри Жук був досить широким. Протягом своєї наукової діяльності вчена підготувала кілька монографій, брала участь у написанні колективних наукових історичних видань — книг, збірок документів, 13 випусків серії брошур «Наш рідний край». Віра Жук багато працювала над створенням методичних рекомендацій, посібників для вчителів та учнів з історії рідного краю. Вона є авторкою багатьох наукових студій та енциклопедичних довідок. Загалом Віра Жук підготувала понад 1 000 наукових розвідок.

У радянські часи краєзнавство було темою не тільки не престижною й певною мірою принизливою, а іноді навіть забороненою. Однак, попри всі перешкоди й невизнання, нехтуючи власним здоров'ям, кар'єрою і приватним життям, Віра Жук системно вивчала історичне минуле Полтавщини. Вона здійснила фундаментальні дослідження, повернула із забуття багато імен дослідників, які зробили вагомий внесок у розвиток краю, описала важливі історичні події, які нерідко змінювали хід історії та впливали на міжнародні відносини.

Мета студії — дослідити роль Віри Жук (1928–2008) як історика-енциклопедиста, проаналізувати її участь у підготовці та виданні енциклопедичних статей у багатотомних та інших наукових енциклопедичних виданнях.

Як досвідченого знавця архівних джерел, Віру Жук залучили до створення полтавського тому фундаментальної енциклопедії — 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область» (1967 р.)⁴⁹ та «Історія

⁴⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К. : Головна ред-я УРЕ АН УРСР, 1967. 1028 с.

міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972 р.)⁵⁰ на громадських засадах. Для цих унікальних видань Віра Жук підготувала нариси із минулого міст, сіл, селищ міського типу. Зараз в історичній науці України гостро стоїть питання про перевидання цієї фундаментної праці. Це потребує великих зусиль щодо згуртування роботи істориків-краєзнавців на державному та місцевому рівнях.

Думка про написання «Історії міст і сіл Української РСР» зародилася ще на початку 1960-х рр. серед науковців, краєзнавців, учителів, співробітників архівних установ⁵¹. 29 травня 1962 р. підписана постанова ЦК КПУ № 16/18-3 «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» — першої фундаментальної історичної праці, кожний том якої висвітлював історію населених пунктів окремих областей України, а їх на той час налічувалося майже 40 тисяч⁵².

Для роботи над цим важливим енциклопедичним виданням місцеві історики, архівісти, краєзнавці зібрали багатий матеріал. Важливе місце у збиранні матеріалів для написання нарисів про міста й села належало обласним державним архівам, музеям, краєзнавчим науково-дослідним установам. Неабияку роль у цьому відіграли й наукові бібліотеки, де найбільше зосереджено краєзнавчу літературу. Очолювала цю роботу Державна історична бібліотека України, яка спільно з Інститутом історії АН України розробила методичні рекомендації щодо організації роботи обласних бібліотек із надання допомоги авторам «Історії міст і сіл Української РСР», роботу архівістів очолював на міністерському рівні О. Г. Мітюков.

Полтавську обласну редколегію «Історії міст і сіл Української РСР» було створено згідно з постановою бюро Полтавського обкому КП України від 18 червня 1962 р. Спершу до її складу увійшло 11 осіб — працівники партійних і радянських органів, викладачі вузів Полтави, інших установ, зокрема й обласного державного архіву. Обласна редколегія організувала виявлення і взяття на картковий облік документальних матеріалів і друкованих джерел в обласному державному архіві, партійному

⁵⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.

⁵¹ Тронько П. «Історія міст і сіл України»: досвід і нагальні проблеми видання // Краєзнавство. 2009. № 3–4. С. 40.

⁵² Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. С. 88.

архіві Полтавського обкому КПУ, обласній бібліотеці імені І. П. Котляревського, краєзнавчому музеї. Працівники архіву, зокрема й Віра Жук, склали списки населених пунктів та залізничних станцій області, список друкованих джерел про Полтавщину.

У липні 1962 р. створено районні комісії для збирання матеріалів для «Історії міст і сіл Української РСР» та сільські робочі групи. У лютому 1963 р. створено також дві обласні редакційні колегії для написання «Історії міст і сіл Української РСР» Полтавської області. Протягом 1963 р. надійшли перші матеріали з 3-х районів, зібрані за анкетами-довідками. Секретарями обласних редколегій були працівники архіву, тому ці матеріали були сконцентровані в архіві. Як зазначала Віра Жук, перші зібрані матеріали були написані на низькому науковому рівні, здебільшого на основі спогадів, без глибокого використання архівних матеріалів та друкованих джерел. Усі окремі питання — географічне положення населеного пункту, деякі економіко-статистичні дані сучасного стану населеного пункту та відомості про кращих людей села могли бути використані в роботі⁵³.

Існування двох обласних (промислової і сільської) редколегій гальмувало роботу, не давало можливості зосередити працю редакційної колегії тому в одному місці. За спільною постановою бюро сільського та промислового обкомів КПУ від 23 березня 1963 р. створено об'єднану Полтавську обласну редколегію. До її складу входило 18 осіб: І. Т. Буланій — секретар обкому КПУ (голова редколегії), Г. С. Бардик — голова товариства «Знання» в Полтаві (заступник голови редколегії), О. А. Бевзо — старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР; П. Х. Білий — викладач Полтавського кооперативного інституту, В. М. Вербицька — бібліотекар-бібліограф Полтавської обласної бібліотеки імені І. П. Котляревського, І. Н. Гальчук — інструктор обкому КПУ (відповідальний секретар редколегії), С. О. Данішев — викладач Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, П. Н. Ємець — завідувач партійним архівом, В. Н. Жук — старший науковий працівник Полтавського обласного державного архіву (заступник відповідального секретаря), Р. Г. Костюк — редактор, Г. І. Кулик — викладач Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, І. Ю. Легенький — співробітник Полтавського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів, А. Г. Мо-

⁵³ Жук В. Н. Упорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» // Архіви України. 1969. № 6. С. 54.

монт — директор Полтавського обласного державного архіву, І. А. Олещенко — викладач Полтавського сільськогосподарського інституту, М. С. Пліш — завідувач відділу в газеті «Зоря Полтавщини», О. Х. Соколовський — викладач Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, О. А. Тарасенко — літературний редактор газети «Зоря Полтавщина», Н. С. Яворська — завідувач відділу у «Зорі Полтавщини».

Обласна редколегія значною мірою оновила склад робочих груп, виділила із спеціалістів-істориків Полтави кваліфікованих авторів для написання нарисів та закріпила за окремими нарисами кількох місцевих істориків або краєзнавців-ентузіастів.

За спогадами відповідального секретаря полтавського тому «Історії міст і сіл Української РСР» І. Гальчука, В. Жук була єдиною із членів редакційної колегії, яка мала відповідну базову освіту історика-архівіста та досвід безпосередньої роботи з архівними документами. Вона була професіоналом високого класу. В. Жук підбирала дослідників, добре знала місцевих авторів, які готували історичні довідки для тому. При цьому дбала про те, щоб не пропустити ім'я жодного автора нарисів: вона рекомендувала дослідника-аматора з м. Миргорода М. Аббасова і вчителя-історика Г. Хміля з с. Хомуць Миргородського району, які підготували блискучі історичні довідки.

Перед безпосереднім дослідженням документальних матеріалів архівні працівники ретельно проаналізували історію адміністративно-територіальних змін, підготували довідки, склали списки населених пунктів Полтавської області із зазначенням їх перейменувань. Потім ці списки використали різні автори нарисів та інші дослідники під час роботи над документальним матеріалом. Начальник відділу В. Н. Жук і старший науковий співробітник Полтавського обласного державного архіву З. М. Суховська підготували такі довідки, у яких було зафіксовано адміністративно-територіальні зміни на Полтавщині з 1654 р. до 1960-х рр.⁵⁴

В. Жук та співробітники Полтавського обласного державного архіву розробили методику підготовки довідок до унікального видання «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область». Невеликий колектив почав насамперед із списку населених пунктів і залізничних станцій та списків опублікованих і архівних джерел про міста і села Полтавщини, які зберігалися в

⁵⁴ Тронько П. Т. Летопись дружбы и братства (Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР в 26-ти т.). Київ : Наукова думка, 1981. С. 32.

архіві та за його межами, потім працівники архіву взяли на картковий огляд всі документи і свідчення з цієї теми у своєму сховищі, пізніше — в архівах і бібліотеках міст Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та інших. З виявлених документів і статей у газетах і журналах знімали машинописні чи фотокопії, які були концентровані в обласному архіві.

Значну увагу В. Жук та архівісти м. Полтави надавали спогадам старожилів, учасників, очевидців подій, ветеранів війни та праці. Дослідниця неодноразово їздила у відрядження у населені пункти Полтавщини, де ретельно, скрупульозно збирала свідчення, архівні документи, старовинні фото, матеріали сільських народних музеїв тощо. Свідчення про нові матеріали систематично подавала в редколегію тому про Полтавську область.

Для широкого й усебічного використання з науковою метою всі зібрані матеріали необхідно було відразу після закінчення роботи над томами сконцентрувати в обласних державних архівах, правильно систематизувати, описати, якнайповніше розкрити їхній зміст. Представники Полтавської області одні з перших завершили роботу над своїм томом і сконцентрували в обласному державному архіві матеріали обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР»⁵⁵.

До праці «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» Віра Никанорівна підготувала (самостійно і співавторстві) 12 ґрунтовних статей про населені пункти області: Великі Будища, Великі Кринки, Глобине, Градизьк, Диканька, Ковалівка, Комишня, Куликівка, Манжелія, Нові Санжари, Піщане, Федорівка. Історичні довідки про ці населені пункти ґрунтовані на залученні архівних та опублікованих джерел, свідчень очевидців подій та відзначені аналітичним осмисленням фактів. Незважаючи на те, що розвідки написані із залученням марксистсько-ленінської ідеології, вони досі не втрачають актуальності, адже містять цінний фактичний матеріал та узагальнення.

До тому «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» Віра Никанорівна підготувала у співавторстві історичну розвідку про с. Жовнине. Така наукова розвідка, вірогідно, не була випадковою. У роки радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. у с. Жовнині переховувалася від вивезення на примусові роботи до Німеччини рідна сестра Віри Жук — Ольга Никанорівна.

⁵⁵ Жук В. Н. Упорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» // Архіви України. 1969. № 6. С. 54–55.

У полтавському томі «Історії міст і сіл Української РСР» вміщено 58 нарисів про всі міста, найвизначніші селища міського типу й села та історико-економічний нарис про область; 25 довідок-економічних характеристик районів та 347 довідок про села-центри сільських рад. Це була лише частина матеріалу, який зібрала велика група авторів і членів робочих груп під час підготування тому.

Після завершення підготування тому «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область» усі матеріали було передано до обласного державного архіву. Там В. Жук та інші співробітники архіву ці матеріали розібрали, усі впорядкували, описали й підшили усі цінні справи. Таким чином було сформовано 850 справ з усіх документальних матеріалів та понад 70 папок фотоілюстрацій.

Історик зауважувала, що матеріали обласної редколегії систематизували на кулька груп: першу групу утворили безпосередньо матеріали про роботу самої редколегії (1962–1968 рр.). Це постанови й методичні вказівки Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР», постанови (копії) бюро Полтавського промислового та сільського обкомів і єдиного Полтавського обкому КПУ про створення обласної редколегії та підготовку до друку тому, протоколи засідань обласної редколегії, плани, звіти, відповідні записки тощо.

До другої групи ввійшли матеріали про адміністративно-територіальний поділ Полтавщини та джерела про Полтавщину, копії документів, спогади та інші документи, підготовлені чи зібрані редколегією під час роботи. Це рішення Полтавського облвиконкому про перейменування й укрупнення населених пунктів, зміни в адміністративно-територіальному поділі, алфавітні списки населених пунктів області, відомості про кількість населених пунктів і залізничних станцій тощо. Серед матеріалів цієї групи є цікаві спогади, замітки, вирізки з газет, відомості про перебування на Полтавщині видатних людей та інформація про важливі події.

Третя група — це матеріали про передовиків сільського господарства області (1961–1966 рр.). Сюди включено «Золоті книги кукурудзаводів» (1961, 1963 рр.), матеріали про трудові досягнення передовиків Полтавської області та місцевих районів.

У четвертій групі сконцентровано зібрані матеріали про окремі населені пункти та область: історико-економічні нариси про Полтавську область, анкети-довідки, нариси та довідки про кожен окремий населений

пункт. Хоча вони надійшли вже у 1969 р., коли редколегія закінчила свою роботу, але були долучені до матеріалів редколегії.

П'яту групу становлять ілюстрації, зібрані для тому «Історії міст і сіл Української РСР».

У межах кожної групи всі джерела систематизовано в такому порядку: документи першої і другої груп подано за роками, а в межах років — за значенням. Документи третьої групи в основному систематизовано так само, але матеріали про трудові досягнення передовиків і трудові рапорти — за районами в алфавітному порядку. У документах четвертої групи на першому місці історичні нариси про Полтавську область і м. Полтаву, статті, довідки та інші матеріали, потім матеріали про всі інші населені пункти, які систематизовано за назвами населених пунктів у алфавітному порядку. Матеріали п'ятої групи (фотоілюстрації) класифіковані так: спершу фотоілюстрації, що стосуються всієї області (карти, плани міст), далі ті, що стосуються м. Полтави, райони в алфавітному порядку.

Розібрані й систематизовані матеріали передали в лабораторію, де їх підшили, пронумерували аркуші. Потім основний упорядник фонду склав його опис, куди заніс усі справи, систематизовані за п'ятьма розділами⁵⁶. Ці матеріали мають вагоме значення для дослідження історії Полтавщини, тому В. Жук зробила все можливе для їхнього збереження і систематизації.

Отже, В. Жук брала активну участь у підготовці полтавського тому «Історії міст і сіл Української РСР». Її робота полягала у підборі авторів — науковців, істориків, філософів та доборі сіл, які чимось відзначені в історії, й мали бути описані. Дослідниця мобілізувала практично всіх полтавських істориків для участі в написанні історичних довідок; працювала в центральних архівах, збираючи матеріали; закликала людей по радіо надавати важливу інформацію для тому. З матеріалу, що не увійшов до полтавського тому, дослідниця сформувала відповідний фонд у Полтавському обласному державному архіві.

Робота над полтавським томом «Історія міст і сіл Української РСР» тривала 1962–1967 рр. Усі викладачі й науковці, які брали участь у підготовці тому працювали безкоштовно, на громадських засадах. Про свою виконану наукову роботу вони звітували на кафедрах, відділах тощо. Цей том з'явився у грудні 1967 р., його вихід було приурочено до 50-річчя про-

⁵⁶ Жук В. Н. Упорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» // Архіви України. 1969. № 6. С. 54–55.

голошення радянської влади в Україні. Підготовка видання стала своєрідним подвигом місцевих науковців, краєзнавців, дослідників-аматорів. «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» — найповніший на сьогодні літопис населених пунктів Полтавщини. У ній відображено історичний розвиток міст і сіл із найдавніших часів до 1960-х рр. Уперше за свою багатовікову історію майже всі міста і більшість селищ міського типу, а також значна кількість сіл одержали свою «наукову біографію».

Авторському колективу довелося шукати нові підходи до праці, фактично бути піонерами в цій галузі історичної науки, тому, на жаль, у томах є недоліки, що притаманні були в той час усій історичній науці. За словами академіка П. Т. Тронька, «не завжди ми вміли уникати в книгах схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз, зробити належний правдивий науковий аналіз і узагальнення. Мало місце лакування дійсності, пропуски «незручних» з ідеологічного погляду сюжетів, фактичні помилки. Але, в цілому, спираючись на кращі традиції історичного краєзнавства, «Історія міст і сіл Української РСР» ґрунтовно узагальнює і розвиває попередні досягнення в цій справі. Водночас вона знаменує собою період від вибіркового вивчення історії окремих населених пунктів до розробки історії міст і сіл у межах великих регіонів. Ця праця започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії. Значення цієї праці полягає і в тому, що в процесі її підготовки до першовитоків своєї історії прилучились десятки тисяч аматорів-дослідників, шанувальників своєї минувшини. Вона дала могутній поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні, сприяла розповсюдженню знань серед населення про рідний край, його історію, традиції, культуру, значно підвищила інтерес до пізнання і вивчення історії народу»⁵⁷.

В умовах зміни суспільно-політичної ситуації зазнали змін і методологічні принципи історичної науки, відтак можемо вказати на певні структурні недоліки нарису, окремі фактичні неточності полтавського тому «Історія міст і сіл Української РСР», його значну ідеологічну заангажованість тощо. Залучення до наукового обігу окремих фактів, суджень, висновків можливе лише за умови їх верифікації за іншими історичними джерелами. Незважаючи на це, підготовка й видання багатотомної «Історія міст і сіл Української РСР» дало могутній поштовх до розвитку краєзнавства, його

⁵⁷ Тронько П. «Історія міст і сіл України»: досвід і нагальні проблеми видання // Краєзнавство. 2009. № 3–4. С. 42.

наукових і громадських форм. Видання є достойним пам'ятником історії українського народу.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 лютого 1975 р. за вагому участь у виданні полтавського тому «Історія міст і сіл Української РСР» та за виконання обов'язків заступника відповідального секретаря редакційної колегії Вірі Жук присвоїли почесне звання «Заслужений працівник культури Української РСР».

На превеликий жаль, моральне задоволення від добре зробленої копії роботи затьмарила заздрість недоброзичливців. Так, у листі до знайомої Ніни Степанівни Кірдоде від 09 грудня 1984 р. В. Жук писала: «На гіршому досвіді я знаю, як мене обливали брудом після виходу у світ нашого тому «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область», писали у всесильні інстанції, аж до ЦК Компартії України якісь негідники, з якими я ніколи не була знайома»⁵⁸.

У листі від 30 жовтня 1991 р. до відомого українського історика-джерелознавця й архівіста Івана Лукича Бутича В. Н. Жук зазначала: «Роботу над «Історією міст і сіл» я пам'ятатиму до кінця свого життя. Тоді, після виходу у світ книги, над якою я працювала за даром (мені видали 90 крб. премії, якої не вистачило розрахуватися з машиністкою за передрук всіх нарисів), маючи 72 крб. зарплати (а з вирахунком усіх податків і того значно менше), зазначений вище час, не маючи ні вихідних, ні відпусток, на мене посипалося стільки кляуз від різних заздрисних «добродійників» в усі інстанції (від редакцій газет і журналів, ЦК та КДБ), що я відписувала на них десяток років. Виправдовувалася, що я не «аферист» від науки, що я не крапа чужих робіт, не усувала від роботи інших авторів, а навпаки дописувала собі в співавтори усіх, хто дав мені хоч пару якихось рядків. Після цього, не лише від цих кляуз, а й внаслідок інших дій (про які тільки тепер стали відкрито писати) я перенесла параліч і більше п'яти років працювала напівсліпою»⁵⁹.

31 жовтня 1986 р. Полтавський обком КПУ прийняв рішення підготувати багатотомну працю «Звід пам'ятників історії та культури Полтавської області». В. Жук включили до складу авторської групи та призначили науковим консультантом⁶⁰. Однак тоді цей проєкт не був реалізований (хоча

⁵⁸ Державний архів Полтавської області (Далі: ДАПО). Ф. 9164, оп. 1, спр. 132, арк. 6.

⁵⁹ ДАПО. Ф. 9164, оп. 1, спр. 172, арк. 97.

⁶⁰ ДАПО, ф. 9164, оп. 1, спр. 134, арк. 1.

було зібрано чималий матеріал). Складна ситуація в державі на зламі 1980-х рр. зумовила згортання проекту (адже багато статей тоді вже втратили свою актуальність через зміну ідеології та цінностей). Зауважимо, що на Полтавщині роботу над «Зводом пам'ятників історії та культури Полтавської області» почали реалізовувати на початку ХХІ ст. В. Жук підготувала самостійно чи в співавторстві багато статей та довідок до енциклопедичних виданнях, зокрема «Української радянської енциклопедії», енциклопедичного довідника «Полтавщина»⁶¹ (лише в останній понад 500 статей та довідок).

Робота над енциклопедичним довідником «Полтавщина» тривала кілька років і припала на складний історичний період кінця 1980 — початку 1990-х рр. Це була робота на громадських засадах. Доводилося багато їздити в райони, листуватися з місцевим начальством та істориками-краєзнавцями, керівниками районних відділів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Наприкінці життя В. Н. Жук брала участь у підготовці енциклопедичного видання «Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.»⁶², до якого підготувала самостійно й у співавторстві 52 історичні довідки. Присвячені вони відомим, невідомим або маловідомим представникам української еліти — культурним, освітнім, мистецьким, науковим, церковним, державним діячам козацької ранньомодерної доби в Україні, які були причетними до діяльності Києво-Могилянської академії. Зокрема, це С. С. Андрієвський, С. М. Андрущенко, Я. Д. Афаназієвич, В. Ф. Берлинський, В. Д. Берло, П. С. Галецький, П. Я. Гамалія, А. Д. Гоголь-Яновський, І. Дворецький, Г. С. Дейнекін, П. Д. Діомидов, Ф. Д. Домонтович, М. К. Значко-Яворський, О. К. Значко-Яворський, Т. К. Значко-Яворський, І. Ільницький, П. Г. Іскрицький, Є. В. Канівецький, О. Козачківський, П. Г. Коропчевський, Д. Мазаракі, І. М. Максимович, Є. В. Могилянський, А. Петров, О. І. Петров, М. І. Славинський, А. Г. Смирницький, Г. Смирницький, Р. М. Суходольський, В. Ф. Тимківський, І. Ф. Тимківський, О. Т. Тимківський, І. Д. Тишевський, І. Г. Трипільський, Г. С. Шишацький, Т. І. Щербацький, Д. І. Яновський, Я. Яновський та інші. В. Жук буквально

⁶¹ Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. 1022 с.

⁶² Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. / Упоряд. З. І. Хижняк; ред. В. С. Брюховецький. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. 736 с.

до дрібниць збирала й систематизувала інформацію про видатних осіб, осмислювала матеріал і писала лаконічні історичні довідки. За кожною такою інформацією приховані роки копіткої і скрупульозної праці, збереження й узагальнення фактів про життєвий шлях і діяльність вихованців та діячів Києво-Могилянської академії.

Підсумовуючи, зазначимо, що В. Н. Жук підготувала значну кількість праць з різних аспектів історії краю. Її наукові розвідки вирізняються ретельністю, ґрунтовністю, уважним опрацюванням фактажу. Вона вражала своїми енциклопедичними знаннями, працездатністю, дисциплінованістю, вимогливістю, високою фаховістю. Дослідниця підготувала самостійно чи в співавторстві значну кількість енциклопедичних довідок, які значно збагатили історичні знання про нашу історію. Для багатьох колег-архівістів та істориків-дослідників Віра Жук залишається беззаперечним авторитетом.

2.4. АНАТОЛІЙ ПОДОЛИННИЙ І ПОДІЛЛЯ: ДОСВІД ЛОКАЛЬНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

Анатолія Мусійовича Подолинного (01.05.1940–09.06.2023) громадськість Вінниччини знає як непересічного вченого-літературознавця, краєзнавця, фольклориста, поета, перекладача, просвітника, громадського діяча, педагога. Він належав, як написала його колега, професор О. Куцевол, «до когорти небуденних особистостей, котрі своєю різнобічною обдарованістю, глибоким інтелектом, високим професіоналізмом, патріотичною наснаженістю, яскравою неповторною індивідуальністю вражають і захоплюють, позитивно впливають на всіх, хто має можливість спілкуватися з ним»⁶³.

Він був прикладом сумлінного, цілеспрямованого, непоступливого й негучного служіння високій меті — охороні українського слова, творенню новітньої вітчизняної літератури та літературної критики, розбудови національної школи, настійливій літературно-краєзнавчій праці. Його життя повністю виразилося у його праці, кажучи словами І. Франка, — поважний перелік зробленого ним⁶⁴.

Анатолій Мусійович Подолинний народився в багатодітній селянській родині 01.05.1940 р. в с. Шипинках Копайгородського (нині — Жмеринського) району на Вінниччині. Він належав до покоління «дітей війни», рано подорослішав, у його пам'яті закарбувалися трагічні сторінки війни і окупації, повоєнна руїна і голод, важка селянська праця. Був допитливим і спостережливим, багато читав. Зі шкільних років у міру своїх сил допомагав родині зводити кінці з кінцями. Від батьків успадкував не лише звичку до постійної праці, а й норми людської моралі, засвоїв народні поняття про добро і зло, про правду і кривду, про совість і порядність.

Закінчивши середню школу, після невдалої спроби вступити до інституту, вирішив набути професію у сільськогосподарському технікумі в Молдові, по завершенню якого працював зоотехніком у колгоспі. Водночас

⁶³ Куцевол О. М. Урожайне високоліття професора А. М. Подолинного // Анатолій Подолинний — науковець, літературний критик, письменник : до 75-річчя від дня народження : біобіогр. показч. /уклад. Г. М. Авраменко. Вінниця, 2015. С. 6.

⁶⁴ Хоменко Б. Три музи Анатолія Подолинного // Вінницький альбом : літ.-худ. та історико-краєзн. альм. Вип. 3. Вінниця, 2005. С. 98.

не полишав мрію пов'язати своє життя з літературою, рідним словом. Його особистість і світогляд формувалися в складну добу, «коли суспільство, — як пише його старший колега Б. Хоменко, — жило, м'яко кажучи, за химерним принципом — думало одне, говорило друге, а робило третє. Але ні лицемірна офіційна мораль, ні барабанний оптимізм того застійного часу на фоні загальних злиднів і безправ'я не заглушили доброго серця й допитливого розуму юнака»⁶⁵. Ще підлітком почав писати вірші, які друкувала місцева преса. Його помітили місцеві літератори Микола Зарудний і Василь Юхимович, заохочували його поетичні етюди, публіцистичні замальовки.

1961 р. його перша публікація з'явилась у «Літературній Україні»⁶⁶. Того ж року А. Подолинний вступив на філологічний факультет Вінницького педінституту, де студіював українську мову і літературу, а також як додаткову спеціалізацію опановував німецьку мову, працював над вивченням слов'янських мов (чеської, словацької, польської), але головне — поглиблював знання з української мови, взуваючи на літературу рідною мовою, народну творчість, натхненну працю викладачів. Але на факультеті української філології він гостро відчував, як посилювався тиск радянської репресивної політики на рідну мову і культуру, наразився на неприкриті українофобні настрої.

Зі студентських літ добре усвідомлював сутність радянської влади. У щоденниках викладача Василя Горбачука «Мої вінницькі дороги» зокрема читаємо такий запис за 01.01.1965 р.: «Цікава фраза Подолинного: «І все могло бути інакше! Інколи ходиш і скрегочеш зубами». Дядько, в якого він живе на квартирі, розповідав: були петлюрівці — ніхто їх влади не відчував, стояло 7 чол. у селі, їх наче й не було, а як прийшли відділи Примакова, то зразу двох вчителів розстріляли, кількох селян теж, ряд сімей розкуркулили, декого вивезли. (До речі, вчителів вибивали в першу чергу, це я від багатьох чув).

Подолинний каже: «Проїдьте, подивіться на села — 50, 100, 200 сіл, ви ніде не побачите такого, як пишуть про села в літературі. Кому потрібна така брехня? Нащо вона?»⁶⁷. До слова, ці рукописи цього діаріушу саме А. Подолинному передав через півстоліття на читання його колишній ви-

⁶⁵ З невичерпних подільських криниць: до 70-річчя від дня народж. А. Подолинного / уклад. Г. М. Авраменко. Вінниця, 2010. С. 10.

⁶⁶ Подолинний А. Треба бути молодим // Літературна Україна. 1961. 05 трав.

⁶⁷ Горбачук В. Мої вінницькі дороги. Сторінки зі щоденника (1961–1966 роки). Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2014. С. 127.

кладач, а він запропонував надрукувати його, редагував текст і супроводив вступним словом, підкреслюючи: «Навіть сьогодні правда, висловлена Василем Тихоновичем, важко гнітить і обурює. Виникає запитання: чи потрібно нам сьогодні знайомитися з такими своєрідними і вже ніби призабутими свідченнями епохи? Гадаю, обов'язково потрібно, адже ніщо на світі не зникає безслідно, старе, здавалось би, віджило, таїться десь у надрах наших душ, вичікуючи хвилини, щоб вигулькнути назовні»⁶⁸. Все своє професійне життя А. Подолинний дбав про віднайдення правди про історію і культуру рідного народу, про його мову і присвятив себе збереженню їх.

Так у формальній і неформальній обстановці А. Подолинний перймав від національно свідомих викладачів навички опору русифікації, вчився вести полеміку, обстоювати власну думку, відвідував гуртки, додаткові заняття⁶⁹. Знаковою стала для нього літературна студія «Червоні вітрила», яка діяла у вищому навчальному закладі з листопада 1950 р. під керівництвом доцента М. Ф. Присяжнюка, який у складний і несприятливий для розвитку української літератури та мистецтва час зумів згуртувати чимале товариство здібної творчої молоді, надихнути її на активну участь у літературно-мистецькому житті України. У цій студії навчали не тільки римуванню і образним метафорам, тут викладачам і молодим людям йшлося про честь і совість.

Тут вперше довелося познайомитися з творами дисидентів і тут вперше зіткнувся з доносителством, коли однокурсники виказали його за необачно покинутий у гуртожитку самвидавний текст відозви М. Холодного, що загрожувало йому виключенням або «рекрутуванням» у сексоти⁷⁰. Наслідком юнацької необачності були численні бесіди з представниками з «органів», а з іншого боку, тут міцнів характер, вивірялись істини, закладені батьківським вихованням, тут карбувалася його принциповість і непоступливість, тут загострювалось його чуття справедливості і відданості обраній справі.

⁶⁸ Подолинний А. Урок Василя Горбачука // Горбачук В. Мої винницькі дороги. Сторінки зі щоденника (1961–1966 роки). Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2014. С. 4.

⁶⁹ Зелененька І. Анатолій Подолинний і літературна школа Східного Поділля, Барської землі зокрема (у спектрі традицій Михайла Коцюбинського та Василя Стуса) // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. 9–10 верес. 2016 р. Київ ; Бар, 2016. С. 233–234.

⁷⁰ Волошенюк І. Літературний маестро професор Подолинний // Мій письменницький гербарій. Вінниця, 2016. С. 68.

Після закінчення інституту учителював у Ялтушківській середній школі Барського району. При цьому продовжив займатися літературною діяльністю, писав вірші, спробував себе у перекладах, готував рецензії та наукові розвідки. У середині 1960-х рр. став кореспондентом республіканської та місцевої преси, його оригінальні публікації з'являлися в українських літературних часописах. За кожної зручної нагоди налагоджував стосунки з письменниками і журналістами, фольклористами і краєзнавцями, не марнував можливості зібрати спогади ветеранів і народних майстрів, а також підтримував молодих авторів, допомагав впорядковувати їх перші збірки, супроводжуючи їх передмовами, коментарями. Поруч із цим, продовжив системну роботу, розпочату в студентські роки, — збирав відомості про письменників Вінниччини ХХ ст., публікував історико-краєзнавчі та біографічні нариси та есеї в республіканських журналах. Власний учительський досвід спонукав до підготовки хрестоматійних збірок для освітян, розробки методичних рекомендацій для вчителів.

Вже тоді А. Подолинного як лектора-популяризатора залучили до товариства «Знання», утім його щире українофільство дисонувало з радянсько-пропагандистськими цілями цієї організації і його увільнили від цієї справи. Між тим, його напрацюваннями зацікавилися у Вінницькій обласній організації Товариства пам'яток історії та культури, куди він перейшов працювати з 1971 р., переїхавши з сім'єю у передмістя обласного центру.

Можна припустити з великою долею ймовірності, що саме у ці роки його літературний хист назавжди поєднався з краєзнавством, спочатку давши пагін «літературного краєзнавства», а згодом цілісно увиразнився у подвижницькій праці з пізнання і вшанування історії і культури рідного краю. Відтоді обов'язковою умовою його праці стала постійна комунікація з бібліотекарами, небайдужими учителями, краєзнавцями, науковцями, музейниками, колекціонерами, архівістами, фольклористами тощо.

Саме у другій половині 1970-х років вийшли історико-краєзнавчі публікації: «Місто Бар» (1974), «Пам'ять землі Подільської» (1976), фотонариси «Вінниця» (1978), «Музеї Вінниччини» (1979) та ін.

Для А. М. Подолинного «чуття єдиної родини» все його життя відбувалося через людей і мову його «малої батьківщини». З року в рік він старанно і дбайливо накопичував відомості про край, уточнював факти, вивіряв легенди, перевіряв розрізнену, а то й приховану або сфальшовану інформацію, видобуваючи її не лише з архівів, а й зі спогадів людей, з їх

мимохить сказаних гірких реплік і уривчастих фраз про негласну дійсність буття в радянські часи. Дослідницька інтуїція і фахова обізнаність, володіння не лише літературним, а й розмовним словом дозволяли йому вести мову з самими різними людьми, природна толерантність та інтелігентна ненав'язливість налаштовували на довіру і щирість його співрозмовників. При цьому чіпкий слух мовника і поета вловлював не лише суто змістову складову, а й емоційний стан, настрої, почуття людини. Повага до людей, органічна емпатійність і добра пам'ять дозволяли А. Подолинному писати не лише глибоко зважені, інформативно вартісні тексти, а й створювати в них атмосферу роздумів, заохочення до поглиблення знання читачем.

1976 р. був запрошений на кафедру української літератури рідного інституту, де пройшов шлях від асистента до професора. Успішно захистив у 1981 р. дисертацію «Герой української радянської пригодницької повісті 1930-х років і творчість Миколи Трублаїні», здобув вчений ступінь кандидата філологічних наук. 1985 р. отримав учене звання доцента, а в 1998 р. — звання професора Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Упродовж 23 років А. Подолинний опікувався літературною студією педінституту — нині «Вітрила», а раніше — «Червоні вітрила». Поет-подолянин Анатолій Бортняк писав: «Виховані ним літератори, нині знані письменники Віктор Мельник, Валентина Сторожук, Валерій Лазаренко, Галина Калюжна та інші можуть потвердити, що Анатолій Мусійович таки спрямовував ті «вітрила», дарма, що не «червоні», до берегів української, а не «інтернаціональної» свідомості»⁷¹. А. Подолинний став одним із засновників і провідних діячів обласної організації Товариства української мови ім. Т. Шевченка, «Просвіти». Тоді ж долучився до Вінницького товариства «Меморіал», що зародилося в той час при Вінницькому обласному краєзнавчому музеї, був активним учасником багатьох заходів у Вінниці та Києві, спрямованих на утвердження української державності, мови та культури.

На початку 1990-х років Вінницьке обласне управління культури виступило з цінною ініціативою — створити своєрідну енциклопедію літературно-мистецького, культурно-освітнього та громадського життя області — від давнини до сучасності (в 7 т.). Місцеву інтелігенцію захопила ідея: показати світові внесок Вінниччини у скарбницю історії та культури

⁷¹ Бортняк А. Анатолієві Подолинному — 60 // Літературна Україна. 2000. 16 берез.

українського народу. Було сформовано авторський колектив, визначено відповідальних редакторів кожного тому, докладно обговорено усі деталі майбутньої роботи. Зрештою один лише Анатолій Мусійович, якого обрали відповідальним редактором тому про літераторів області, одразу ж приступив до роботи. Перегорнув гори довідково-енциклопедичних, краєзнавчих, літературознавчих видань, склав словник персоналій, розподілив обов'язки між членами редколегії й авторами і сам узявся за перо. Левова частка роботи лягла на плечі редактора. Як наслідок, 1998 р. вийшов з друку літературний словник Вінниччини під промовистою назвою «З-над Божої ріки»⁷². З 697 уміщених у ньому біобібліографічних статей — 422 написав А. Подолинний. Згодом читачі одержали друге, доопрацьоване видання цієї конче потрібної широкому загалові книги. Уже за цим виданням літературознавець Михайло Стрельбицький відзначив «енциклопедичний стиль» А. Подолинного, його добре впізнаваний авторський виклад, якому притаманні «лаконізм, чіткість, прозорість викладу в устремлінні до всеохопності та вичерпності з'ясування природи оцінюваних явищ і проблем»⁷³. І надалі в есе, розвідках, критично-аналітичних статтях автора буде домінувати ця манера викладу.

Нариси про подільських фольклористів (Настю Присяжнюк, Гната Танцюру, Марію Руденко, Володимира Вовкодава та інших) виконані з такою ж прискіпливістю і виваженістю, в їх основі роздум і аналіз опрацьованої різноманітної літератури та власноруч зібраного матеріалу, почасти здобутого у тривалому конкретному спілкуванні з цими особистостями, з їх найближчим оточенням, учнями і послідовниками⁷⁴. З неменшою віртуозністю виконував А. Подолинний лаконічні етюди на документальній основі у жанрі, що його колись називали «причинок до теми». Найяскравіше — про В.Стуса, О. Корсовецького, В. Земляка та інших.

Так само бережно окреслені лаконічні персоналії літераторів, з якими спілкувався (передовсім — Анатолій Бортняк, Василь Кобець, Володимир Забаштанський, Володимир Прилипко, Петро Перебийніс, Степан Лит-

⁷² З-над Божої ріки: Літ. біобібліогр. слов. Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А. М. Подолинного. Вінниця : Континент – Прим, 1998. 351 с.

⁷³ Стрельбицький М. Жанр і стиль енциклопедичні // З невичерпних подільських криниць: до 70-річчя від дня народж. А. Подолинного / уклад. Г. М. Авраменко. Вінниця, 2010. С. 16.

⁷⁴ Вінниччина фольклорна. Довідник / упор. А. М. Подолинний, Т. О. Цвіргун. Вінниця, 2003.

вин, Віктор Мельник та ін.). А. Подолинний успадкував і продовжив літературознавчу лінію свого вчителя Бориса Хоменка: ініціювати, підохочувати й навіть по-доброму провокувати адресатів на спомини й творчість. У його архівах збереглися автобіографічні спомини багатьох подолян, написані на його прохання.

А. Подолинний — упорядник багатьох видань: літературознавчі та фольклористичні — збірку художніх творів подолян для учнів «Крила» (1988), хрестоматії «Українська дитяча література» (у 2-х частинах, 1992) та «Подільські криниці» у 3-х томах (1994; 2001; 2005). Немає на Вінниччині жодного учителя-словесника, який би не користувався цією книгою і не визнав її незамінним посібником у викладанні літератури рідного краю. Письменник Л. Пастушенко зазначає, що «кожен із 3-х томів «Подільських криниць» не є продовженням попереднього, а має самостійно-пізнавальне значення для будь-кого, хто цікавиться рідним красним письменством. Тут з неабияким художнім смаком дібрано твори та найкращі, найглибші відгуки про кожного з поданих письменників» і далі віддає належне упоряднику: «...самовіддана праця професора Подолинного зайвий раз підтверджує, що на теренах відродження України у нас роботи непочатий край. І Вітчизна чекає таких невтомних трудівників, як вінницький ентузіаст і патріот А. Подолинний»⁷⁵.

Як краєзнавець А. Подолинний досліджував творчість письменників Вінниччини, займався вивченням історії, фольклору Поділля. 2001 р. підготував збірник «Письменники Вінниччини», впорядкував фольклорні записи знаного краєзнавця В. Вовкодава «Останній гайдамака. Легенди, перекази, пісні, прислів'я та приказки про Устима Кармелюка» (2001) та «Правда очі коле. Прислів'я та приказки» (2003), «Стебельська Аріядна. Родина і Україна. Статті, вірші, спогади» (2009) та ін.

А. Подолинний підготував понад 150 енциклопедичних статей до «Української літературної енциклопедії», а з 2001 р. — і до «Енциклопедії сучасної України», що робив до кінця життя.

Поруч із інформаційно-довідковими матеріалами для А. Подолинного важливим було видання оригінальних антологій, серед них на особливе місце заслуговує «Стоголосся» (2002), де представлено твори 100 поетів Вінниччини ХХ ст. Друге, доповнене видання під назвою

⁷⁵ Пастушенко Л. Джерела «Подільських криниць» // Літературна Україна. 2007. 15 берез.

«Антологія ХХ століття. Сто поетів Вінниччини за сто років» вийшло 2003 р. в Києві за участю Ніни Гнатюк і 2004 р. відзначене літературною премією ім. Дмитра Нитченка»⁷⁶

Його авторські збірники статей, рецензій, есеїв про подільських літераторів «Жити Україною» (2007 р.) та праця про трагічне становище української мови у ХХ ст. «Тільки б голос твій чути» (2009 р.) стали добре відомими не лише на Вінниччині, але й по всій Україні. Академік І. Дзюба з вдячністю писав до автора: «З великим інтересом читаю Вашу книжку «Тільки б голос твій чути...». Вже не раз обговорювана (але завжди невичерпна!) тема постає у Вас у несподіваних ракурсах і безлічі промовистих подробиць і епізодів — у рухливому калейдоскопі життя. Вже прочитав розділи про Бориса Тена, про Костя Гордієнка, про Володю Забаштанського... Читаю далі»⁷⁷. Таку ж високу оцінку дав і академік НАН України М. Жулинський.

На цю працю відгукнулися етнологи, культурологи, мовознавці, літературознавці. 2010 р. вона була видана вдруге і зібрала не тільки прекрасні рецензії, а й розширене коло читачів. Професор М. Дмитренко підкреслював: «...Багато не тільки свідчень про нищення української мови указами і циркулярами, а й відчайдушної боротьби за рідне слово — цвіт і плід нації. Маємо цікаві матеріали, пов'язані з творчістю письменників, науковців, артистів, тих, хто безпосередньо плекав рідне слово, не дав йому загинути не тільки в таборах та еміграції, а й у материкових умовах. Чимало розділів праці розкривають характерні подробиці непростого функціонування української мови та подвижницького життя її захисників. Не залишає байдужим жоден матеріал цієї багатой на факти праці. ... Анатолій Подолинний створив надзвичайно корисну й повчальну книжку. Утвердження української мови в нашій державі потребує неослабних зусиль»⁷⁸. Його продовжив професор М. Дудар: «Книга професора Анатолія Подолинного «Тільки б голос твій чути...» щонайменше вражає своєю змістовністю, актуальністю, соціальною важливістю, мовленнєво-стилістичною досконалістю. Справді, з її сторінок постає страхітлива картина мововбивства і відчайдушного спротиву йому з боку свідомої інтелігенції. Знову ж таки

⁷⁶ Мельник В. Винагорода за «антологічні» твори // Україна молода. 2004. 23 вересн.

⁷⁷ Анатолій Подолинний — науковець, літературний критик, письменник : до 75-річчя від дня народження : біобіогр. покажч. /уклад. Г.М.Авраменко. Вінниця, 2015. С.23—24.

⁷⁸ Дмитренко М. Цвіт і плід нації // Літературна Україна. 2010. 18 лют.

вважає, певною мірою, чарує те, що про соціальні обставини розвитку української мови писемно висловився не лінгвіст, а літературознавець, висловився ґрунтовно, образно і по-новаторському. На таке здатна лише людина глибоко мисляча, ерудована, мистецьки обдарована і патріотична»⁷⁹.

Для А. Подолинного завжди стрижневими були окремі теми: народна творчість Поділля; історія рідного краю («малої Батьківщини»); доля і творчість письменників XIX–XXI ст., пов'язаних з Вінниччиною. Серед наскрізних тем — найзнаковіша постать Т. Г. Шевченка. Він продовжив справу свого учителя і наставника Бориса Хоменка, який був все життя відданий шевченкіані, впорядкував ґрунтовне видання «Тарас Шевченко «Заповіт» мовами світу» (Київ, 1989), а також підготував (спільно з А. Подолинним) перший бібліографічний покажчик «Тарас Шевченко і Вінниччина» (Вінниця, 2004).

Коштовним подарунком для подільських книжників став іменний словник «Тарас Шевченко і Вінниччина» (2012 р.), приурочений до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка, укладений А. Подолинним. Видання присвячене відображенню 200-літнього внеску науковців і митців Вінниччини до загальноукраїнської Шевченкіани і є цінним доповненням до академічного «Шевченківського словника» 1977 р. Словник містить десятки імен подільських письменників і науковців, які раніше (за радянських часів) з різних причин не могли увійти до нього. Тим часом внесок вінничан до вітчизняної наукової і літературно-мистецької Шевченкіани протягом XIX–XX і початку XXI ст. — надзвичайно змістовний і укладач прагнув відобразити це якнайповніше. Загалом іменний словник містить 180 імен, кожне з яких коштовне у вінку пошани Кобзаря⁸⁰.

Поряд з іменитими шевченкознавцями, життєвий і творчий шлях яких пов'язаний із Поділлям (це зокрема В. Антонович, М. Гербель, М. Гудзій, Є. Кирилюк, М. Коцюбинська, В. Шубравський), знайомимось з новими постатями, серед яких — видатний художник XIX ст. Микола Ге, однією з провідних тем творчості якого була біблійна історія, а в інтерпретації ним образу Христа мистецтвознавці вбачали образ Шевченка; відомий актор, режисер, театральний діяч Тит Гембицький, уродженець с. Люлинці (нині — Хмільницького району), котрий як актор і режисер брав участь

⁷⁹ Анатолій Подолинний — науковець, літературний критик, письменник : до 75-річчя від дня народження : біобіліогр. покажч. /уклад. Г. М. Авраменко. Вінниця, 2015. С. 26.

⁸⁰ Яковенко Т. Шевченкове слово над Вінниччиною // Слово Просвіти. 2013. 3 березн.

у виставах «Назар Стодоля» Тараса Шевченка і «Катерина» Миколи Аркаса (за творчістю Кобзаря); письменник і науковець Микола Євшан, автор низки авторитетних досліджень творчості Шевченка, зокрема книги «Тарас Шевченко» (1911 р.); перший митрополит УАПЦ, педагог і науковець Василь Липківський, активний популяризатор творчості Шевченка, розстріляний у сталінських катівнях 1937 р.

Серед нововведених до словника шевченкознавців — ім'я педагога-науковця, члена уряду УНР Софії Русової, авторки концепції української національної системи освіти і виховання на основі ідей Тараса Шевченка; театрознавця та літературознавця Миколи Лабінського, уродженця с. Ольгопіль (нині — Гайсинського району), упорядника першого енциклопедичного довідника «Шевченківські лауреати 1962–2001» (2001 р.); зірки української еміграції XX ст. письменниці, скульпторки, громадської діячки Аріадни Шумовської-Стебельської, уродженки м. Гнівань (нині — Вінницького району), авторки кількох десятків ґрунтовних наукових розвідок творчості Шевченка, спрямованих переважно проти тих радянських шевченкознавців, які спотворювали спадщину поета на догоду ідеології. Словник, крім нових імен, подає й раніше невідомі факти й подробиці, надзвичайно цікаві з наукової точки зору, проливає додаткове світло на відомі історико-літературні явища та погляди, привертає увагу інших дослідників до певних обставин, оцінок тощо.

Безперечно, роки копіткої дослідницької праці Анатолія Подолінного у Вінницькому обласному державному архіві та Вінницькому обласному краєзнавчому державному музеї, і переважно — у краєзнавчому відділі Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. Тімірязєва (нині — ім. В. Отамановського) увінчалися значними успіхами.

Доскіпливий укладач охопив своїм уважним науковим зором не тільки часовий плін (два століття) впливу Шевченка на подільський світ, а й увесь його літературно-мистецький простір. Значення цього видання — універсальне, усіх імен причетних до шевченкознавства науковців і митців годі й згадати. Тут і творчі біографії видатних художників XIX–XX ст. В. Тропініна, Н. Буяльського, О. Новаківського, К. Пржецлавського, Ф. Коновалюка, і сучасних майстрів пензля: Ф. Гуменюка, М. Драка, М. Маловського, О. Паценка, А. Базилевича, В. Чеканюка, І. Шульги та інших. Серед цієї мистецької когорти — два лауреати Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка — подоляни Андрій Чебикін і Віктор Наконечний. Не оми-

нув своєю увагою укладач і знаного на весь світ майстра художньої та технічної мініатюри Михайла Маслюка, скульптора Миколу Крижанівського, фотохудожника Якова Давидзона, вишивальницю Галину Данилюк.

У словнику увиразнений і музично-театральний світ Вінниччини, що теж протягом двохсот років засобами мистецтва вносив свої здобутки у скарбницю любові до Шевченка, ушляхетнюючи душі подолян. Серед славетних імен видатні композитори: М. Леонтович, П. Ніщинський, К. Домінчен, Г. Давидовський, К. Стеценко, Р. Скалецький, Д. Борковський, ушляхетнені в Україні хорові диригенти П. Муравський, О. Мінківський, В. Гадзінський, А. Дзюба, знаменитий оперний співак А. Кочерга, унікальний кобзар В. Перепелюк, фольклорист Г. Танцюра, доктор мистецтвознавства О. Правдюк, кінорежисери І. Грабовський, І. Савченко, кінооператор і режисер О. Фролов, лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка за 1987 р.

До добре відомих імен літературних авторитетів: Марка Вовчка, Опанаса Марковича, Івана Сошенка — упорядник долучив кілька нових з кола Немирівської гімназії, передусім це ім'я директора гімназії (1853–1857) Михайла Тулова, літературознавця і письменника, прогресивного педагога. Саме в роки його керування гімназією тут учителював О. Маркович, писала свої перші оповідання Марко Вовчок, сам він поділяв погляди поета, досліджував і пропагував його спадщину. Не менш цікаві й авторитетні імена вихованців Немирівської гімназії: Ю. Беліна-Кенджицького — польського поета родом з с. Ковалівки, особисто знайомого з Шевченком, автора одних із перших спогадів про поета; В. Бернатовича — лікаря та письменника, безпосереднього організатора й учасника перепоховання Шевченка у Каневі, про що потім залишив унікальні спогади «Похорони Тараса Шевченка». До словника ввійшли імена політичного діяча і публіциста, професійного революціонера-народника В.Дебогорія-Мокрієвича, педагога та журналіста Івана Клопотовського, що особисто знав Шевченка, лікаря та історика Ю.-А. Ролле, співавтора тритомника «Збірник відомостей про Подільську губернію» (1884 р.), М. Чалого — друга Тараса Шевченка та Івана Сошенка, автора першого біографічного дослідження творчості поета та багатьох інших яскравих спогадів і наукових розвідок про його творчість.

До словника внесене й ім'я Станіслава Змерзлого, лісівника за професією, який упродовж всього свого життя зібрав близько 3-х тисяч видань

творів поета і публікацій про нього, зокрема 15 видань «Кобзаря» XIX — початку XX ст. Крім раритетних видань Шевченка, С. Змерзлий зібрав також значну колекцію репродукцій картин і малюнків Тараса Шевченка, музичних записів, листівок, фото, концертних запрошень.

Своєрідним продовженням іменного словника про Кобзаря та Вінниччину стала наступна книга А. Подолинного «З іменем Кобзаря. Вінничани про Шевченка» (2013 р.). Це антологія текстів (літературознавчих і художніх) подільської шевченкіани, до якої включені фрагменти праць 55 науковців і письменників.

У часи незалежності А. Подолинний максимально доклав зусиль, аби повернути подолянам не тільки літературні скарби, репресовані радянською владою, а й справжню історію краю. 2007 р. був виданий за його редакцією оновлений історичний нарис «Вінниця». Від 1999 р. А. Подолинний входив до складу редколегії, був автором і літературним редактором видання тому «Звід пам'яток історії та культури Вінницької області» (у 3-х кн.). Активно брав участь у Всеукраїнських та регіональних історико-краєзнавчих та літературознавчих конференціях, друкував наукові статті у спеціалізованих історичних виданнях Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, часописі «Краєзнавство». За його участі виходили регіональні часописи «Вінницький альбом», «Русалка Дністрова» тощо.

2015 р. А. Подолинному було присвоєне звання «Почесний краєзнавець України», а також вручена Почесна відзнака Вінницької ОДА «За заслуги перед Вінниччиною». За багатолітню і віддану працю А. Подолинний відзначений літературними преміями імені Дмитра Нитченка (2003 р.), «Благовіст» (2011 р.) та обласними літературно-мистецькими преміями «Кришталева вишня» (1998р.); імені Михайла Коцюбинського (2004 р.); імені Євгена Гуцала (2007 р.); імені Михайла Стельмаха (2017 р.), премією ім. В. Вовкодава в номінації «Літературне краєзнавство» (2018 р.). Заслужений працівник культури України (2001 р.); Відмінник освіти України (2004 р.); нагороджений медаллю «Будівничий України» Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка (2008 р.).

Анатолій Мусійович Подолинний помер 09 червня 2023 р., похований у м. Вінниці. Пам'ять про нього незгасна, його справу продовжать його наступники і учні.

2.5. ЮОЗАС БАЛЬЧІКОНІС: ВНЕСОК У ЛИТОВСЬКУ ЛЕКСИКОГРАФІЮ

В історії української та світової наукової діяльності енциклопедії завжди були ключовими компендіумами знань. Ці унікальні джерела інформації агрегують дослідження з різноманітних дисциплін чи конкретних сфер. Окрім того, можуть бути присвячені діяльності окремої особистості або групи науковців.

Енциклопедичний дискурс сьогодення відіграє вирішальну роль у формуванні свідомості українського суспільства, особливо в контексті російсько-української війни. Сучасний етап розвитку України, маркований викликами політичної сцени та актуальністю зміцнення національної ідентичності, посилює значущість енциклопедій як надійних джерел, які висвітлюють українське минуле та сьогодення. Вони слугують інструментом підтримки україноцентричного підходу, демонструючи об'єктивні факти та аргументи. Актуалізація національного наукового спадку передбачає також опанування глобальних наукових здобутків⁸¹. Прагнення до адаптації та модернізації національного інтелектуального ресурсу корелює з освоєнням світового досвіду. Прикладом такого підходу є амбітний науковий проект «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ). Звертаючи увагу на важливість теми, не можна обійти увагою згадку про 10-ту річницю заснування Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», що відзначають у 2023 р. Ця подія стала значущим стимулом для поглиблених досліджень у сфері енциклопедистики.

Методологічну основу аналізу склали біографічний, текстологічний, історіографічний підходи, доповнені методом узагальнення.

Юозас Бальчіконіс (лит. Juozas Balčikonis; відомий також під псевдонімами J. Bajoro, J. Bijūnėlio, Esero, Molio Motiejaus та ін.) народився 24 березня 1885 р. у с. Еришкяй, яке нині належить до Паневежиському району Литви. Відомий мовознавець, який сприяв дослідженню і стандартизації литовської мови. Від 1944 р. — професор, з 1946 р. — дійсний член Академії наук Литовської РСР. Бальчіконіс відіграв ключову роль у створенні академічного «Словника литовської мови», займаючи посаду головного редактора упродовж 1930–1953 рр.

⁸¹ Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 4–14.

У 1898 р. Юозас успішно завершив навчання в початковій школі, а в 1906 р. — у Паневежиському реальному училищі. 1906–1911 рр. Юозас навчався на філологічному факультеті Санкт-Петербурзького Імператорського університету, був учнем таких вчених як О. Шахматов, О. Соболевський, етнограф Е. Вольтер⁸².

Під час навчання Бальчіконіс зацікавився вивченням народної мови та діалектології. Від 1909 р. він вступив до комісії у м. Вільнюсі, яка займалася збором литовського фольклору, а з 1910 р. під впливом Е. Вольтера сам активно записував зразки литовської народної творчості⁸³.

У 1911–1913 рр. Бальчіконіс був редактором газети «Вілтес» у м. Вільнюсі, а пізніше викладав литовську та латинську мови у низці освітніх закладів (Вільнюська чоловіча гімназія А. Каволюкаса, Воронежська литовська гімназія, Паневежиська чоловіча гімназія та ін.).⁸⁴ З 1921 р. був директором Паневежиської учительської семінарії. У 1925 р. став професором литовської мови на факультеті гуманітарних наук Литовського університету (тепер Університет Вітовта Великого). Згодом став доцентом богословського факультету. З 1930 р. займав посаду головного редактора «Словника литовської мови».

Інтерес до науки в Юозаса проявився ще з юнацьких років. Значний вплив на майбутню діяльність мали вчителі й вихователі Паневежиського реального училища. Завдяки наполегливості, допитливості й принциповості почав писати статті з мовознавства, займатися перекладом, складати вірші й фейлетони. Упродовж 1911–1913 рр. видано низку його публікацій під псевдонімами.

Бальчіконіс опрацював власні автентичні литовські назви м. Вільнюса та його околиць. 1939 р. разом з іншими лінгвістами уклав і відредагував «Словник топонімів Вільнюського краю». Написав низку статей про топоніми м. Вільнюса, Вільнюської області.

У 1944–1960 рр. він не тільки очолював кафедру литовської мови у Вільнюському університеті та викладав кілька курсів, а й активно займався громадською діяльністю, зокрема на посаді директора Інституту литовської мови.

⁸² Vitkauskas V. Juozas Balčikonis. Kaunas : Šviesa, 1985. P. 17–29.

⁸³ Grybauskienė P. Juozas Balčikonis // Tarp knygų. 2010. № 2. P. 20–30.

⁸⁴ Čaplinkas A. R. Balčikonis Juozas // Vilniaus atminimo knyga: mieste įamžintos asmenybės. Vilnius : Charibdė, 2011. P. 38.

Під час роботи над «Словником литовської мови» залучив громадськість до збирання та ведення словникового покажчика. Під керівництвом Бальчіконіса було визначено принципи укладання, написання та редагування словника. Після виходу перших двох томів радянські ідеологи звинуватили мовознавця у використанні «буржуазних» і релігійних термінів, натомість слабе використання радянської лексики. Наклад перших двох томів було конфісковано (книги стали бібліографічними раритетами). Учений категорично не погодився з принципами подальшого редагування академічного словника, тому 1953 р. відмовився від посади головного редактора⁸⁵.

З 1952 р. через розбіжності з ідеологічними авторитетами наукової спільноти припинив університетську діяльність, зосередився на дослідницькій праці. Публікував рукописи, писав рецензії, збирав фольклор. Повернувся до перекладів, зокрема, переклав з польської «Граматику литовської мови» філолога Я. Щ. Отрембського, казки і художні твори. Записав і підготував до видання «Друскінінкайські пісні» у виконанні співачки Ю. Юрконене (збірка побачила світ лише 1972 р., уже після смерті вченого). Помер Юозас Бальчіконіс 05 лютого 1969 р. у м. Вільнюсі.

Академічне видання литовської лексикографії «Словник литовської мови» (лит. «Lietuvių kalbos žodnarys») містить історичну та сучасну лексику. Це унікальний словник в індоєвропейській лексикографії. Займає перше місце за обсягом серед словників литовської мови (22 тис. сторінок, понад 11 мільйонів словесних одиниць і приблизно 236 тис. лексикографічних записів). Окрім актуальної національної лексики, в ньому подано словникові одиниці зі стародавніх литовських текстів, всіх різновидів словників (друкованих і рукописних), литовських діалектів із варіантами наголосу та форм, граматичних і стилістичних характеристик. Ілюстрації до слів подано на основі різних творів (релігійна, наукова, художня, публіцистична література), датованих 1547–2001 рр., та діалектних прикладів, зібраних від початку 1902 р. Томи 1–20 були опубліковані впродовж 1941–2002 рр. У 2005 р. додано електронну версію, яка була доповнена картотекою з 0,5 млн. записів, її оновлено в 2017 р.

Історія цієї лексикографічної праці простежується з 1902 р., (коли К. Буга розпочав збір матеріалів для Словника). На 1923 р. було зібрано

⁸⁵ Pupkis A. Juozas Balčikonis ir didysis «Lietuvių kalbos žodynas». Vilnius : Lietuvių Kalbos Institutas, 2013. P. 47–59.

близько 600 тис. записів. Перші два зошити «Словника литовської мови» були готові в 1924–1925 рр., але після смерті вченого проєкт тимчасово зупинили. У 1930 р. Міністерство освіти Литовської Республіки призначило Ю. Бальчиконіса на посаду головного редактора Словника. Під його керівництвом було вирішено значно доповнити словниковий показник (особливо словами з живої мови) і змінити характер словника (справжні слова, рідковживані іншомовні слова, етимологічні та історичні примітки залишені, значення слів пояснено тільки литовською). У 1933 р. з діалектного мовлення та писемних джерел дібрано 78 774 слова, 1940 р. — 97 930 слів⁸⁶.

До 1941 р. Інститут литовської мови опублікував перший том (літери А—В), другий (літери С—F) у 1947 р. Ці томи ґрунтувалися на матеріалах, які зібрали 857 осіб. У 1952 р. радянське керівництво внесло зміни до методології Словника, метою яких було адаптувати принципи укладання словників до принципів, що панували на той час у російській лексикографії. Вимагали включення більшої кількості інтернаціоналізмів, ілюстрованих реченнями переважно з радянської преси та тогочасної літератури. У результаті такого втручання Бальчиконіс був змушений залишити редакцію.

Подальше редагування словника доручили іншим головним редакторам: К. Ульвідасу (тт. 3–5, 1956–59 рр., тт. 11–16, 1978–95 рр.), Й. Круопасу (тт. 6–10, 1962–76 рр., тт. 1–2, 1968–1969 рр.) та В. Віткаускасу (тт. 17–20, 1996–2002 рр.).

У 1965 р. за підготовку тт. 3–6 «Словника литовської мови» З. Йонікайтай, Я. Круопа, А. Кучінскайтай, А. Лібері, Я. Паулаускас, К. Ульвідас та Б. Восилита були удостоєні державної премії Литовської РСР. У 1996 р. за підготовку тт. 7–16 В. Віткаускас, К. Восіліте, А. Вілютите були удостоєні Премії Литви в галузі науки. Загалом словник укладали 70 авторів, редагувало 23 редактори, а матеріал збирали кілька тисяч осіб (результат — 5 мільйонів записів)⁸⁷.

У 2002 р. було опубліковано двадцятий і останній том «Lietuvių kalbos žodnadro», який підсумовує масштабну роботу литовського мовознавства ХХ ст. Словник засвідчує поширення слів у діалектах, їх походження, історичний контекст, семантичну структуру та інші характеристики. Для ство-

⁸⁶ Dėk žodį prie žodžio — turėsi žodyną: atsiminimai apie kalbininką Juozą Balčikonį / Sud. B. Goberienė, A. Pupkis. Vilnius : Lietuvių kalbos institutas, 2006. P. 21–34.

⁸⁷ «Lietuvių kalbos žodynas» // Visuotinė lietuvių enciklopedija. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/>

рення електронної версії ретельно оцифровано тексти перших шістнадцяти томів. Комп'ютерна технологія була застосована тільки з сімнадцятого тому.

«Словник литовської мови» готували шість десятиліть, за цей час відбулися зміни в принципах підготовки та редагуванні словників, реформувалися орфографія та пунктуація, тому від ідеї видання цього словника як джерела, тобто електронної версії, що повністю відповідає книжковому оригіналу, відмовилися.

Електронна версія словника порівняно з друкованою має низку відмінностей, а саме:

- Діалектизми і слова із стародруків та їх форми виправлено згідно з останніми результатами лінгвістичних досліджень. Артиклі неправильно перенесених слів вилучено, їх ілюстративні приклади виправлено та перенесено до артиклів відповідних слів;

- виправлено явні помилки в наголосах, уточнено дані джерел, що свідчать про наголоси;

- на основі «Списку основних мовних помилок», затвердженого Державною комісією литовської мови, останнього видання «Словника нинішньої литовської мови», окремих публікацій («Поради щодо практики мови», «Поради щодо офіційної мови») та інших нормативних праць виправлено посилання на варіанти, наведені в перших томах; використано ті слова у визначеннях, які трактують як мовні помилки згідно з чинною мовною практикою;

- за рішенням редакційної колегії в окремих випадках наочні приклади виправлено;

- правопис і пунктуацію в текстах тт. 1–10 томів переставлено згідно з чинними правилами. Напр., слова «негарний», «різати», «плюнути» та всі похідні від них (*bjurti, rye arjutė, spjuvis* тощо) пишуть через *j*, положення артиклів змінюється відповідно до алфавіту; виправлене використання великих літер тощо;

- з урахуванням особливостей підготовки електронного видання адаптовано лексикографічне подання та форму (знаки, шрифти), виправлено деякі невідповідності в структурі та розміщенні даних лексикографічних статей тощо.

Варто зазначити, що через величезний обсяг текстів від кардинальних змін у структурі всього Словника поки відмовилися, сподіваючись, що це

вдасться зробити, коли буде підготовлено нове, доповнене й суттєво перероблене видання.⁸⁸

Отже, «Словник литовської мови» — найбільший тезаурус такого типу, визнаний однією з наймасштабніших лексикографічних праць у світі. Поза сумнівом, внесок Юозаса Бальчіконіса у створення цього академічного видання надзвичайно великий. Праці мовознавця відображають результати його досліджень, глибокі знання та любов до литовської мови. Він був захисником чистоти рідної мови, активно боровся з неправильним вживанням та мовними помилками, поширеними в публічному дискурсі, пресі, журналістиці. За свої погляди зазнав критики з боку радянських ідеологічних органів.

Для відзначення внеску мовознавця в науку та культуру на його честь споруджено пам'ятник у м. Паневежисі, відкрито меморіальну дошку в м. Вільнюсі⁸⁹. Праці вченого опубліковано у двох томах у 1978–1982 рр. Юозас Бальчіконіс продовжує залишатися ключовою постаттю в історії литовської мовознавчої науки.

⁸⁸ Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): Elektroninis variantas (2005). REDAKTORIŲ KOLEGIJA: Gertrūda Naktinienė (vyriausioji redaktorė), Jonas Paulauskas Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė. PROGRAMUOTOJAI: Evaldas Ožeraitis, Vytautas Zinkevičius. URL: <http://old.lkz.lt/dzl.php?12>

⁸⁹ Ivanauskienė M. Juozas Balčikonis (1885–1969) // Literatų gatvė: kultūrinis gidas. Vilnius : Modernaus meno centras, 2014. P. 14–15.

2. 6. ПРОФЕСІЙНА БІОГРАФІЯ В ІМЕНАХ: КОРНІЙ ГЕНРІХОВИЧ МІКІНДО

Укладання біографічних нарисів видатних особистостей із нагоди ювілейних дат у їхньому життєписі — давня й укорінена традиція. Однак пропонуване дослідження має іншу мотивацію. Фрагменти інформації про відомого тисячам уманців імені талановитого художника й педагога розпорошені в біографіях його численних учнів, їх переповідають у родинних колах тих, кому пощастило в нього навчатися. У розділі пропонується біографічний нарис про Корнія Генріховича Мікіндо, укладений на підставі проведених інтерв'ю, зібраних розпорошених свідчень з місцевих періодичних видань.

Сучасні вимоги до історіографічного дискурсу сприяють збагаченню гносеологічного потенціалу дослідження увагою до історичних сюжетів, що відображають діяльність впливових непересічних осіб. Звернення до знакових імен із метою пошуку духовних орієнтирів зобов'язує до укладання біографічного нарису та популяризації досвіду функціонування неординарної мистецької школи Корнія Генріховича Мікіндо (1918–1990).

Народився Корній Генріхович Мікіндо 23 вересня 1918 р. у селі Шукайвода Уманського повіту Київської губернії⁹⁰ в небагатій родині. Батько (австрієць за походженням) — Мікіндо Хинько Антоній, помер у рік народження сина (з невідомих причин; за спогадами доньки Корнія Генріховича Ірини — його вбили). Відомостей про родину Корнія Генріховича по батьковій лінії знайти не вдалося. Щодо материнської лінії: є єдиний спогад невістки К. Г. Мікіндо — Лідії Андріївни (що до них додому колись приїздили гості з с. Шукайвода: тітка Корнія Мікіндо та її донька)⁹¹. Мати Марія (в сім'ї її називали Ася) залишилась вдовою з маленькою дитиною на руках. У пошуках роботи та кращої долі вона з сином переїхала до м. Умані⁹². На початок ХХ ст. м. Умань розвивалося як промисловий центр та осередок культури: будували нові підприємства, відкривали нові навчальні та медичні заклади. Місто

⁹⁰ Коробань В. Я хочу, щоб ви не дивились, а бачили...// Хроніка. 2003. 8 жовтня.

⁹¹ Інтерв'ю з Л. Мікіндо від 09. 07. 2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

⁹² Інтерв'ю з В. Коробань від 21. 12. 2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

потребувало робочої сили⁹³. У 1920-х роках по приїзді до м. Умані мати з сином жила по вулиці Червоногвардійській (зараз — вул. Анатолія Слонського) біля школи № 7 у довгих квартирних будинках баракового типу. Вони були дуже бідними. Мати не мала освіти, тому її брали на найважчу роботу: вона прибирала, прала, прасувала, а в період Другої світової війни під час окупації працювала в німців в їдальні⁹⁴. Гарна, темноволоса, але змучена важкою працею жінка все життя жила зі своїм сином, який завжди їй допомагав.

У 1926 р. у віці восьми років Корній невдало впав із дерева й пошкодив коліно. Відтоді він шкутильгав та завжди ходив із паличкою. У дитинстві, коли мати йшла на роботу й залишала хлопчика вдома, він сідав на підвіконні, витягував хвору ногу, спостерігав за дітьми, які бігали й бавилися на подвір'ї, брав олівець чи вуглинку й замальовував побачене⁹⁵. Навчався в Уманській школі № 2. Тоді його шкільним учителем малювання був художник, випускник Петербурзької Академії мистецтв Григорій Турчак⁹⁶. Він був учителем географії, образотворчого мистецтва та вів шкільний гурток малювання. Помітивши хист Корнія до малювання, узяв його до гуртка, який хлопчик відвідував аж до закінчення школи.

1935 р. К. Мікіндо розпочав оформлювати спектаклі самодіяльних драматичних колективів у м. Умані, а також організовував гуртки для молоді з малювання, живопису й ліплення⁹⁷. 1937 р. вступив до Одеського державного педагогічного інституту імені К. Д. Ушинського на історичний факультет. Одночасно з навчанням відвідував уроки мистецької спеціальності при Одеському художньому училищі імені М. Б. Грекова — один із кращих та найбільших мистецьких закладів в Україні з підготовки живописців.

Кумирами Корнія Генріховича були художник і педагог, майстер історичного, жанрового й портретного живопису, академік, професор, член

⁹³ Уманська міська рада. Наше місто. Коротка історична довідка. URL: <https://uman-rada.gov.ua/index.php/nashe-misto> (останній перегляд: 19.01.2023).

⁹⁴ Інтерв'ю з В. Коробань від 21. 12. 2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Гай Т. Художник і педагог: до 110-ї річниці з дня народження Г. Турчака // Уманська зоря. 2000. 11 жовтня.

⁹⁷ Мікіндо В. Біографія К. Г. Мікіндо. 2 арк. // Особистий архів автора.

Імператорської Академії мистецтв Павло Петрович Чистяков та вчені радянської доби — доктор педагогічних наук, професор, художник Микола Миколайович Ростовцев та художник, викладач пластичної анатомії Михайло Цезарович Рабінович. Його настільними книгами стали «Академический рисунок» М. М. Ростовцева та «Пластическая анатомия и изображение человека на ее основах» М. Ц. Рабіновича. Крім цих книг, він купував енциклопедії з мистецтва, живопису, виготовлення сценічних костюмів. Багато книг з образотворчого мистецтва йому дарували друзі, знайомі, колеги.

У той час набувало популярності аматорське мистецтво, Корній Генріхович паралельно з навчанням художньо оформлював вистави Уманського самодіяльного драматичного театру. Познайомившись із різними художниками, він зацікавився мистецтвом і почав виставляти свої роботи. 1937 р. уперше взяв участь у виставці робіт самодіяльних художників у м. Києві. Станом на 2023 р. не знайдено його робіт, крім автопортрету, що знаходиться в Уманській картинній галереї (Художній відділ Уманського краєзнавчого музею). Дата створення роботи невідома (цікаво, що на зворотному боці зображений жіночий портрет).

Закінчивши три курси Одеського інституту, 1940 р. Корній Мікіндо повернувся до рідного міста і при Уманському будинку піонерів організував першу міську дитячу студію малювання⁹⁸. Під час Другої світової війни через інвалідність не міг воювати, працював на агітацію: малював в Уманському будинку культури політичні плакати для фронту та перемоги. Зі слів невістки Лідії Андріївни відомо, що під час німецької окупації м. Умані Корнія Генріховича мало не розстріляли. Він залишився живим завдяки своєму таланту: художника врятував німецький військовий, для якого Мікіндо малював портрети його сім'ї⁹⁹.

У повоєнні роки брав участь у відродженні культурного життя Уманщини. Відновила свою роботу його студія малювання¹⁰⁰. З 01.08.1944 р. до 1953 р. працював в Уманському міськпромкомбінаті керівником художньої майстерні¹⁰¹. Справжнім дітищем Мікіндо була дитяча ізостудія при

⁹⁸ Мікіндо В. Біографія К. Г. Мікіндо. 2 арк. // Там само.

⁹⁹ Інтерв'ю з Л. Мікіндо від 09.07.2023, м. Умань. Інтерв'юєр: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹⁰⁰ Коробань В. П. Пам'ять про вчителя // Умань. 2008. 4 грудня. № 49. С. 3.

¹⁰¹ Справка № 166 Микинде К. Г. из отдела кадров Уманского завода «Вега». 1978. 26 сентября. 1 арк. // Особистий архів автора.

Уманському міському будинку культури, яка тривалий час славилася як одна з кращих провінційних художніх шкіл України. Корній Генріхович був її керівником із 07.07.1954 р.¹⁰². Один з учнів студії, графік-акварелист Марат Школьник писав про неї: «Усе починалось у маленькій кімнаті на третьому поверсі Будинку культури. Кілька глечиків, драпірування, звичайні цеглини і т. ін. А ще було велике бажання малювати і поруч був талановитий вчитель, який дарував усім учням свою теплоту, душевність та велике бажання залучити кожного до подорожі в дивовижну, казкову країну творчості, у якій натхнення разом із працездатністю давали можливість досягти значних успіхів в образотворчому мистецтві»¹⁰³.

Студія знаходилась на третьому поверсі міського Будинку культури. Це була одна велика довга кімната, біла зала. Обабіч кімнати знаходились мольберти і стільчики. Її прикрашали роботи учнів-випускників та цікаві роботи інших художників (живописні та графічні картини, різноманітні ілюстрації, акварельні малюнки, рисунки пером та олівцем), які формували художній смак учнів і слугували за взірць. Як правило, у студії ставили дві «натури»: з одного боку стояли гіпси чи голови, а з іншого — натюрморт. Натюрморт ніколи не розбирали до завершення роботи.

Поруч зі студією знаходилась невеличка кімнатка, підсобне приміщення за типом майстерні. Там Корній Генріхович зберігав натюрмортний фонд, стелажі з драпіровками, чучелами птахів, гіпсовими предметами, бронзовими підсвічниками, справжніми й бутафорними горщиками. Коридор від підсобки до студії прикрашали учнівські роботи. У дворі біля виходу зі студії знаходився старовинний неробочий фонтан із левами. Усе це створювало неповторну атмосферу для творчості.

У студії навчалось кілька груп дітей (у середньому 20–25). Для вступу проходили конкурс (іспит). У визначений день усі малювали певну натурну постановку. Один із учнів, відомий казкар-лірник Олександр Власюк (відомий як Сашко Лірник) розповідав: «Коли я підріс до вступного віку до студії Корнія Генріховича, я мав під час вступу показати свої роботи. Я тоді дуже старався. Як зараз пам'ятаю: узяв фарби брата Васі, який вже на той час навчався у студії, і намалював квіточки мальви, бегемота (чомусь

¹⁰² Справка № 3 для предоставления в горсобес г. Умани. 1978. 25 сентября. 1 арк. // Там само.

¹⁰³ Школьник М. Ізостудії — 60 років: студія образотворчого мистецтва міського Будинку культури // Уманська зоря. 2013. 21 червня.

синього) і ще щось. Я тоді хвилювався, думав: чи візьмуть мене, чи ні. Коли я прийшов на конкурс для вступу, нас посадили, дали дошки, папір і сказали: «Малюйте кожен, що хто хоче». Пам'ятаю, я малював картинки з поеми Гомера «Іліада та Одиссея». Хто що малював точно не згадаю, але мене вразив один хлопчик, який малював дерево з листочками. У нього були дуже вправні рухи і в якийсь момент я подумав, що, напевно, його візьмуть, а мене ні. Але, звичайно, взяли всіх. Мені тоді було 7 чи 8 років»¹⁰⁴.

Студієць (тепер член Національної спілки художників) Віталій Крижановський згадував про вступний конкурс таке: «Так склалась доля, що я потрапив у студію Корнія Генріховича і завдяки йому пішов цим творчим шляхом. Пам'ятаю, на фасаді Будинку культури була вивіска, на якій написано: «Прийом у студію образотворчого мистецтва...» і моя найменша із трьох сестер сказала, що поведе мене в цю студію. Ми приходили кілька разів і вхідні двері були завжди зачинені. Потім ми дізналися про ще один вхід. Коли ми прийшли туди, нам сказали здати разом із документами по малюнку. Це мали бути ті малюнки, які ми самі на той час малювали, наприклад, у школі. Потім усіх дітей зібрали і, як зараз пам'ятаю, нам поставили на екзамені малювати кубик і на ньому циліндр. Мені було дуже цікаво дивитися ті роботи, що виконувались на екзамені, бо хто ж міг знати, що кожна дитина може себе так проявити, намалювати по своєму красивий малюнок»¹⁰⁵.

Студія діяла за певною програмою та графіком навчання, наприклад: у четвер студійці виконували графічний малюнок, а в суботу — живописний акварельними фарбами. К. Мікіндо був прихильником класичної школи. Діти не просто сиділи й щось малювали, а малювали до найвищої досконалості класичні предмети. Пізніше ставили натюрморти. Задавали домашні завдання з композиції. Учитель придумував цікаві завдання, наприклад: для того, щоб відточувати стиль, штриховку тощо потрібно було малювати дрібні предмети — кнопку, світлячок чи голочку, а для того, щоб розвивати почуття пропорції і динаміки, сміливості в рисунку, учитель пропонував малювати нариси — начерки, зроблені за 10–30 секунд. Таких малюнків робили по 10–30 за день. Студієць Олександр Власюк пригадував:

¹⁰⁴ Інтерв'ю з О. Власюком від 06.12.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

¹⁰⁵ Інтерв'ю з В. Крижановським від 28.11.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

«Вступивши до студії, я думав, що ми одразу будемо малювати картини, але почалося з того, що ми почали малювати сірникові коробочки. І ми ці сірникові коробочки малювали дуже довго, не один місяць. Корній Генріхович давав завдання додому, і ми їх вдома також малювали. Потім ми малювали дрібні предмети. Їх потрібно було намалювати певну кількість, наприклад, 10 чи 20. Це було важко, бо хотілося одразу великої творчості, малювати картини, а ми малювали багато разів якийсь певний предмет. Тепер я розумію що це була правильна методика: потрібно спершу набити руку, натренувати око, зрозуміти пропорції — усе це потрібно знати та розуміти, бо, поки цього не будеш знати, немає сенсу малювати щось більше, масштабніше. Я тепер розумію, чому Корній Генріхович так чинив, адже художник починається із сірникової коробочки. Дякуючи Корнію Генріховичу, я розуміюся в мистецтві. Крім того, що ми малювали в студії, Корній Генріхович розповідав ще багато цікавих історій, навчав нас життя. Це було не просто навчання малювання, ні, це вище, це була школа життя, школа мистецтва, розуміння його призначення. Корній Генріхович цьому вчив. Із нас, студійців, не всі стали художниками, наприклад, я не художник, але завдяки нашому учителеві ми всі стали дотичними до мистецтва»¹⁰⁶.

Про відвідини студії, завдання швидких замальовок, начерків та ескізів пригадувала художниця-педагог Людмила Чернишенко: «Я навчалась у студії з 11 років (більше трьох років із перервами). Це була друга половина 1970-х рр. Тоді Корній Генріхович був уже немолодим, але дуже харизматичним. Я пам'ятаю його вже сивоволосим, поважним чоловіком. Він ходив з нами через усе м. Умань до заводу «Мегометр», аж за Лису гору та інші далекі місця на етюди. Особисто я приходила на заняття в суботу та неділю. Мені дуже подобалось перебувати у студії. Та творча атмосфера, тонке почуття гумору, любов до дітей захоплювали мене. Мені дуже пощастило мати такого вчителя. Пам'ятаю, що Корній Генріхович більше давав малювати академічний малюнок. Значну увагу приділяв малюванню з натури (малювали багато натюрмортів, геометричних фігур, різноманітні гіпси). Коли задавав завдання додому, то потрібно було зробити дуже багато начерків. Я починала працювати на маленьких, а потім на великих полотнах. Малювала батьків, а потім усіх підряд. Батьки спочатку позува-

¹⁰⁶ Інтерв'ю з О. Власюком від 06.12.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

ли мені із задоволенням, а потім, як тільки я з'являлась з олівцем, вони одразу зникали, бо це не швидко, потрібно було довгенько сидіти. А це важко. Коли Корній Генріхович дивився на мої роботи, то говорив: «Тобі пощастило з натурниками». Справді, батьки були дуже красивими. Я з мамою часто їздила у її відрядження до м. Києва, м. Ленінграда, м. Одеси. Там я також завжди малювала ескізи. Пам'ятаю, якось Корній Генріхович сказав, що їх потрібно намалювати дуже багато. У мене тоді була стопка паперу, і я їх малювала. Якось я поїхала з мамою до Києва в її робочу поїздку і там несамовито малювала. Пішла з мамою в перукарню і почала малювати перукарок. Одна з них подивилася на мої роботи й сказала: «Я безплатно сделаю маме маникюр» (в обмін на малюнок). А я не могла віддати, бо мені треба було намалювати цих ескізів двадцять чи тридцять. Але все ж мене вмовили. Потім якось, поки стояв автобус, малювала жінку, що сиділа навпроти. Вона мені дуже запам'яталась: неначе білявка з півночі. Мені цікаво було її малювати, бо у нас усі яскраві, а вона була біленька, аж прозора. Я намалювала її, а мама малюнок забрала й віддала натурниці. Тоді я сказала: «Мамо, у мене не вистачає ескізів. Ну вже будеш ти сидіти, і я буду малювати тебе». Я тоді, як і багато інших дітей, була під сильним впливом атмосфери, яка панувала у студії. Колись у 5-му чи 6-му класі потрібно було написати твір на тему: «Ким я хочу бути?». Я написала, що хочу стати викладачем малювання. Так і сталося. Тепер я педагог. Скільки пам'ятаю Корнія Генріховича, він завжди був у гарному настрої, був веселим, любив пожартувати, але завжди нагадував нам не забувати малювати: «Їсти не забуваєте три рази на день, три рази на день беріть в руки олівець». Завжди згадував про своїх перших післявоєнних учнів, дуже пишався ними¹⁰⁷.

Художниця-живописець Людмила Довгань згадує про таке: «Коли я вступила у студію образотворчого мистецтва Корнія Генріховича, життя змінилось кардинально. Оті дитячі забавки відійшли зовсім далеко, а атмосфера, яка панувала на заняттях, захопила мене повністю, і я не могла дочекатись, коли б піти на заняття. У студії спочатку виставляли натюрморти, а потім ми перейшли до зображення живої натури. Пам'ятаю, ми малювали дідуся. Тоді скидалися грішми, бо за натуру, як зазвичай, треба було платити людям. Дідусь ще одну вимогу висунув, що потім він обере роботу, яка найбільше йому сподобалась, і забере собі. Я саме тоді мала

¹⁰⁷ Інтерв'ю з Л. Чернишенко від 30. 01. 2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

вступати й думала: «Хоч би дідусь не вибрав мою роботу, бо в мене мало натурних робіт». І таки дідусь вибрав мою. Така була цікава історія. Я потім ще малювала подруг. Ми малювали один одного. Ми дуже любили Корнія Генріховича, називали його жартома «Дед», бо він був уже старшого віку, а ми ще школярами. Це був педагог із великої літери: вимогливий, талановитий, любив усіх учнів однаково, не виділяв нікого. Не говорив багато, підходив, ставав позаду, дивився на мольберт, казав, що підправити, на що звернути більше уваги, ніколи не сварив, делікатно вказував на якісь недоліки, часто хвалив. Атмосфера на заняттях була дружня. Я не довго там навчалась (два чи три роки), але ці роки я згадую з особливим теплом»¹⁰⁸.

Навчання у студії Корнія Генровича стало подарунком долі для ще одного його учня — Ігоря Івановича Моргая — художника своєрідного таланту, закоханого в мистецтво, у красу рідного м. Умані. У дитинстві він іноді діставав фарби й ретельно копіював репродукції картин видатних майстрів живопису. Ці малюнки потрапили до Корнія Мікіндо, і він запропонував хлопцеві відвідувати його заняття. Навчання в студії було для Ігоря Моргая, як і для багатьох інших студійців, чимось незвичайним та захопливим. Він із нетерпінням чекав студійних занять, а надто спілкування з педагогом Корнієм Мікіндо, який для нього став, як стверджував сам Ігор Моргай, «... частиною мого буття, мого маленького Всесвіту. Я до художньої студії летів на крилах. Тут були мої друзі, мій учитель, моє мистецтво...»¹⁰⁹.

Спочатку у студії заняття проводив лише Корній Генріхович, а потім було ще кілька вчителів, які викладали живопис, етюд, композицію, прикладне ліплення, історію образотворчого мистецтва. Так, Марат Школьник викладав рисунок, а Григорій Турчак — малюнок. Предмети, які викладали ці учителі змінювались, але основним учителем завжди залишався Корній Генріхович Мікіндо.

Студію відвідували різні за віком діти, наймолодші 10–11 років. Було дві групи, старша й молодша. Переважно Корній Генріхович починав набирати дітей у групи з 4-го і 5-го класів. Але траплялись унікальні випадки, коли дітей у студію приймали з 1-го класу. Заняття тривали протягом двох

¹⁰⁸ Інтерв'ю з Л. Довгань від 11. 01. 2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹⁰⁹ Коробань В. Провінційна Умань у творчості Ігоря Моргая. 2023. 25 червня. URL: <http://surl.li/iwdhu>.

годин. Студія працювала шість днів на тиждень. Вихідним днем був лише понеділок. У вихідні дні (субота та неділя) малювали зазвичай живопис аквареллю. Навчання було позмінним. Різні групи працювали в різні дні, три чи чотири рази на тиждень. Удень ходили молодші, а ввечері старші. Деякі діти приходили підготуватися до вступу в університет, вони займалися навіть уночі. Навчання було платним. Дотепер збереглася квитанція про оплату студії (за два місяці — 3,50, а потім плату підвищили до 4 рублів). На зібрані кошти купляли папір, пензлики, фарби «Ленінград» (на той час найкращі, єдині, якими можна було малювати), дощечки та інше приладдя для малювання. Іноді студійці самі здавали гроші й замовляли якесь приладдя (у столяра замовляли етюдники, яких тоді у продажі не було).

Корній Генріхович любив дисципліну й порядок. Йому не подобалось, коли хтось відволікався на якісь інші гуртки. Коли в Будинку культури приїжджали артисти, він сварився, що студійці прогулювали заняття й ходили на вистави. Справді, коли дитина відволікається на багато справ, вона не може зосередитись на чомусь одному. Корній Генріхович любив охайність. Нагадував учням, щоб після малювання прибирали своє робоче місце, баночки від фарб завжди складали у шафу.

Митець організовував виставки учнівських робіт (спочатку в міському Будинку культури, а згодом — у м. Черкасах). Іноді виставку малюнків студійців експонували в міському Будинку культури під час свята квітів.

К. Мікіндо завжди прагнув привити дітям любов до мистецтва, робив усе можливе, щоб їх зацікавити. 1975 р. організував цікаву подію, про яку розповіла художниця-педагог Людмила Чернишенко: «Коли я навчалась у студії, а правозахисниця Надія Суровцова тільки-тільки відстояла Художню галерею (зараз — Художній музей), Корній Генріхович домігся, щоб нам привезли туди виставку оригіналів робіт Наді Рушевої. Це була дуже талановита та геніальна дівчинка, яка прожила тільки сімнадцять років. Вона, як для свого віку, малювала дуже красиві, дорослі малюнки. Корній Генріхович тоді написав у м. Москву чи м. Ленінград і домігся, щоб нам привезли виставку оригіналів її робіт. Це була визначна подія, тому що тоді не було такої можливості, як тепер, побачити такі малюнки. Пам'ятаю, що враження в нас були несказанні, її роботи нас дуже захопили. Для мене це було дуже важливо. Я побачила справжні малюнки. Це були начерки, але ... геніальні. Головна їх сутність — лінія, швидкість, тендітність, легкість. Малюнки в основному були виконані пером і тушшю. Було видно,

що в кожному малюнку ця юна художниця з глибокою психологічною майстерністю розкривала в художніх образах свій внутрішній світ»¹¹⁰. Про цю виставку в статті «Золотий пензлик Наді Рушевої»¹¹¹ писала Валентина Дігтяр (на той час науковий співробітник Уманської картинної галереї). Вона розповідала, що з 27. 02. 1975 р. в Уманській картинній галереї експонувалася виставка робіт талановитої юної художниці Наді Рушевої. Їм'я цієї дівчинки було відоме широкому колу любителів мистецтва (хоч життя її було дуже коротким — 17 років і 36 днів). Безсмертною спадщиною юної художниці стало більше 10 тис. малюнків. Тоді в м. Умані виставку її творів (близько двохсот робіт) експонували лише два тижні. Це були ілюстрації до поезій російського поета О. Пушкіна, до роману Л. Толстого «Війна і мир», роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита», ілюстрації до творів В. Шекспіра «Гамлет» і «Дванадцята ніч», творів Б. Полевого, Є. Пашнева, Л. Кассіля. Були представлені малюнки на теми міфів Еллади, композиції «Адам і Єва», «Спогади про Варшаву», «Матері світу», химерні малюнки про космос і далекі краї, малюнки на теми тодішніх та її власних казок¹¹².

До студії Корнія Мікіндо в м. Умані приходило дуже багато містян, приїжджали діти з Христинівки та усього Уманського району. З часом студія набула такої популярності, що в деякі роки налічувала близько 100 учнів. Багато студійців розповідають, що Корній Генріхович вмів заохотити дітей до праці, був мудрецем, наставником, психологом, з ним завжди було цікаво. Діти часто ділилися з ним своїми життєвими проблемами, і він допомагав їх вирішувати.

Студієць, художник-графік з оформлення книг, ілюстратор Василь Власюк пригадує: «Корній Генріхович був педагогом від Бога, у нього були геніальні здібності до цього. Він начебто і нічого не говорив, тільки час від часу стояв позаду, а потім щось показував. Він був дуже авторитетним. Тільки він заходив зі своєю паличкою, всі одразу замовкали. Була тиша, всі розуміли, що маестро прийшов. У нього було специфічне почуття гумору, він ніколи не сварився, не підвищував голос. Корній Генріхович нас не тільки навчав малювати, а й знайомив з історією мистецтва, розвивав креативні здібності. Наприклад, якось прийшов у клас і показав на декілька

¹¹⁰ Інтерв'ю з Л. Чернишенко від 30. 01. 2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

¹¹¹ Дігтяр В. Золотий пензлик Наді Рушевої // Уманська зоря. 1975. 28 лютого.

¹¹² Там само.

секунд на листочку два обличчя, з'єднані разом і майже одразу прибрав. А потім запитусь: «Скільки очей?». Ми кажемо, що якщо два обличчя, то чотири ока. А він каже: «Ні, дивіться, тут три ока». Навчав нас малювати кубик, кулю, піраміду. А ми були тоді малі, тому було не дуже цікаво малювати різні куби. А він казав так: «Якщо комусь це не цікаво і хтось не хоче малювати, ви тільки скажіть, я поговорю з вашими батьками, вас не будуть сварити». Але ніхто з нас так і не підходив з цим проханням. Окрім кубиків і куль, ми малювали, як зазвичай прийнято в академічних школах, гіпсові візерунки, потім голови, різних аполонів, венер»¹¹³.

Корній Генріхович возив студійців у Київський музей західного і східного мистецтва на екскурсію. Водив дітей на етюди в уманські околиці, в цікаві місця парку «Софіївка», до Осташівки, до річки біля заводу «Мегометр», до ставка та старого млина з боку села Городецького. Місця, які здавалися його учням дуже знайомими, разом з учителем набували якоїсь зовсім іншої сутності, наповненої змістом і неповторною красою. Головний редактор (1994–2015 рр.) районної газети «Уманська зоря», Заслужений журналіст України Валентина Козицька писала, що Корній Генріхович ніколи не читав настанов про любов до природи, до рідного краю. Він не витрачав слів там, де сама за себе скаже травинка, промовить старезний камінь. Він тільки підводив до них, звертав увагу, а найпалкішу любов до природи навіювали його вихованцям вітри, настояні на травах і польових квітах, на пахучому татар-зіллі, що росло на березі річки. Ніколи Корній Генріхович не просторікував про любов до праці. Власним працелюбством вчив він трудитись і в цьому постійному процесі віднаходив насолоду. Він не повчав у мистецтві, не нав'язував власних думок. Але до його слів дослухалися, бо вмів зауважити, поправити, не образивши учня, вмів вловити намітки майбутнього творчого почерку в ще невірній дитячій руці й підтримати, розвинути, спрямувати ці паростки¹¹⁴.

У студії деякі діти навчались із першого до десятого класу, але коли Корній Генріхович бачив, що дитина дуже сильна в малюванні і він не може їй дати більше, спрямовував учнів на навчання до Київської художньої школи імені Тараса Шевченка. Так, тут навчались Віталій Крижановський,

¹¹³ Інтерв'ю з В. Власюком від 27. 11. 2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹¹⁴ Козицька В. К. Г. Мікіндо і його учні — це ціла плеяда в духовності і культурі України // Уманська зоря. 2003. 22 жовтня.

Володимир Бовкун, Петро Богомаз. Студієць, художник-оформлювач, живописець, член Черкаського обласного відділення Національної спілки художників України Віталій Крижановський ділився такими спогадами: «Я навчався у студії Корнія Генріховича 2 роки (3-й і 4-й класи). У мене ще з дитинства була мрія стати художником і коли я зустрів вчителя, у мене одразу забилося серце, було враження, що переді мною справжній художник. Він був дуже цікавою людиною, любив жарартувати, вмів до себе дитину привернути, заохотити до праці. Не любив недбалого ставлення до роботи, поважав тих учнів, які чогось прагнули. Він часто говорив таке: «Можливо, з вас не всі будуть художниками, але я хочу вам розкрити на щось очі, щоб ви щось побачили і по-іншому все це сприйняли». Я його творчих робіт не бачив, але як педагог він був дуже талановитою людиною. Були такі моменти, коли малюєш у студії, а він стане позаду й ніби щось хоче сказати. Серце б'ється, думаю: «Що ж він скаже?». У нього була така практика: якщо бачить, що в дитини є талант та здібності, то може підказати, куди їй далі рухатись, куди вступати на навчання. Наприклад, щодо мене, то в м. Києві була єдина в Україні Республіканська художня школа імені Т. Шевченка, і я підходив туди за віком. Там були спеціальні предмети, гуртожиток. Він радив мені вступати туди. З десяти років я навчався у тій школі. Корній Генріхович міг запалити в дитині іскру бажання, гарно підготувати до вступу. У його студії ми малювали куб, натюрморти, багато інших речей. Коли я складав вступні іспити, мені це все було знайоме — і я вступив. У Київський художньо-промисловий технікум (зараз — Київська державна академія декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука) у якомусь році після 8 класу з м. Умані вступали на один факультет 14 учнів, і всі вступили. Говорили, що К. Мікіндо навіть приїжджав у цей технікум їх провідати. Коли я приїжджав до м. Умані з навчання, то частенько заходив до нього, йому було дуже приємно. Його колишні учні розповідали, що коли він приїжджав у технікум, то казав жартома: «Забыли меня, забыли!». Ось така була історія»¹¹⁵.

Одним із тих 14 студійців, які в один рік вступили до Київського художньо-промислового технікуму, був художник Володимир Савченко. Він поділився такими спогадами: «Я навчався у студії Корнія Генріховича два роки (7 і 8 класи). Це були 1967(68)–1969 рр. Ми тоді були малими дітьми,

¹¹⁵ Інтерв'ю з В. Крижановським від 28.11.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

для нас будь-який вчитель був, як Бог, а Корній Генріхович був божеством над божествами. Це був винятковий чоловік, завжди доброзичливий та усміхнений. Іншого такого, як він, просто не могло й не може бути. Він мав унікальний характер, відчував кожну дитину. У Корнія Генріховича був такий принцип: «Я вчу вас не малювати, а бачити». Це складна формула. Бачити для художника — це значить бачити фарбами, бачити формою. Ми на той час ще не розуміли, що значить для художника бачити. Ми це тоді розуміли буквально. Людина може не стати художником, але може стати мистецтвознавцем, розумітись у мистецтві, цінувати його. Тобто людина, яка закінчила студію Корнія Генріховича, у музеях, галереях, на виставках бачить все зовсім по-іншому, усвідомленіше, точніше, об'ємніше. Ми усі йшли у студію Корнія Мікіндо, щоб навчитись малювати. Дисципліна на заняттях була завжди: усі сиділи тихо. Чути було, як муха летить. Але, звісно, діти як діти: тільки вчитель вийшов, ми одразу починали бешкетувати. Він не виділяв кращих та гірших учнів, ми всі були рівними, усі прийшли навчитися мистецтва. Він часто розповідав нам цікаві історії про імпресіоністів, а якось розповів про таку техніку пуантилізм — це стиль письма в живописі, у якому використовують чисті, не змішані на палітрі фарби, які наносять маленькими мазками прямокутної або круглої форми. Нам потрібно було малювати так, щоб кожен колір брати окремою краплинкою. І я пам'ятаю, як сам виконував таку домашню роботу. Було дуже цікаво. Корній Генріхович любив жартувати. Звертаючись до дівчаток, які щось утнули, він, посміхаючись, казав: «Що з вами буде через сто п'ятдесят років?».

У Корнія Генріховича завжди були вимоги рівня академічної школи. Він до всього ставився так: навчитесь малювати, тоді будете робити, як захочете. Він чітко бачив, у кого який нахил, кого куди зорієнтувати. У нього була чітка настанова: він усіх готував конкретно до вступу у ВУЗ чи технікум. Ставив у студії такі постановки, які потрібно було складати на вступних іспитах у навчальні заклади. Тобто ми вступали добре підготовленими. Тоді багато студійців вступали в інститути, це було унікальним явищем. У ті часи часто вступали після художньої школи в м. Києві, а після студії — дуже рідко. А після студії Корнія Генріховича вступали, тому що в нього була хороша академічна підготовка. По-перше, він знав, які будуть вступні іспити. Тобто, якщо ми мали малювати натюрморти чи якісь інші предмети в навчальних закладах при вступі, то щось аналогічне

ми малювали в студії. По-друге, у нього була чітка позиція щодо кожного, хто мав вступати. Він нас навчав так: хто вступає в училище, малює натюр-морти, хто в інститут — гіпсову голову, а хто в інший навчальний заклад — голову натурника. Коли я навчався у 8 класі, ми вже чітко йшли за програмою для вступу до технікуму чи до училища. У нас була унікальна ситуація: 14 учнів поїхало вступати у Київський художньо-промисловий технікум, і всі вступили. Я був одним із них. Корній Генріхович чітко зорієнтував нас на дизайн. Ми тоді їхали до м. Києва, як герої. Наша група складалась з 30 осіб, половина з них були уманцями. Ми тоді усі приїхали до м. Києва і зайняли цілу кімнату в гуртожитку. Цікаві були часи. Через студію пройшло багато тих, хто не виходив із неї художником, але кожен сформував здатність бачити мистецтво в усьому, отримав людську доброту, яку подавала нам непересічна особистість — Корній Генріхович Мікіндо»¹¹⁶.

Особливою сторінкою в педагогічній діяльності Корнія Генріховича були поїздки на р. Південний Бут (м. Ладижин, с. Степашки) з ночівлею, які найбільше запам'ятались мікіндівцям. На урочистостях з нагоди 100-річчя з дня народження К. Мікіндо один із його учнів, художник Борис Яцюк поділився такими спогадами: «Ми виїжджали з ним, не часто, але раз він організував дуже незвичну подію. Це був виїздний пленер на тиждень під с. Степашки на р. Південному Бузі. Ми орендували автобус Будинку культури, взяли палатки, Корній Генріхович організовував двох батьків, які мали варити нам їжу. Жили ми в палатках, вставали о шостій годині ранку. Він нас будив сонних, і ми йшли малювати пленер. Малювали ми його три рази на день, у різні стани природи: ранок, середина дня і вечір. Потім у кінці робили підсумкову виставку. Він казав що правильно, а що ні. Цей період на р. Південному Бузі ми часто згадуємо. Це було щось незвичне. Гагарін літав у космос, а ми літали в космос пленеру, бо таких виїздних пленерів не робив ніхто. Корній Генріхович був першим, хто це зробив. Ми там жили біля піонерського табору. Коли проходили такі обірвані, у якихось кофтах по території табору, то діточки в галстучках питали: «Ви хто?», а ми відповідали: «Ми — художники». І вони із захопленням на нас дивилися. Ми жили в одному місці, але він водив нас по всьому узбережжю р. Південного Бугу. Виходили зранку й кілька кілометрів йшли на пленер. Ранок, ми сонні, а треба йти. Щоб нас розтормошити

¹¹⁶ Інтерв'ю з В. Савченком від 18. 01. 2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

трохи, потрібно було готувати чай. А як готувати чай? Воду за кілька кілометрів ніхто нести не хотів. Тоді кидали жереб, і хтось із хлопців заходив якнайглибше. Це було болото. Крім наших слідів були ще сліди корів. Дитина заходила майже по груди у воду, зачерпувала відро води, яку ми гріли на вогнищі. Усім кажу, що такого чаю з димком, з водорослями ми не пили більше ніколи. Але завжди його згадуємо. З цим пов'язане створення нашої пісні «Я хочу чаю»»¹¹⁷.

Студієць Олександр Власюк також поділився спогадами про виїздний плер: «Я навчався у студії Корнія Генріховича в 1971–1978(1979) р. Це найкращі спогади з мого дитинства. Особливо багато дали мені поїздки на р. Південний Буг. Ми виїжджали майже на місяць, з нами було кілька батьків. Жили в наметах у лісі. Нас тоді було там близько 40–50 осіб. О п'ятій ранку був підйом на етюди, потім в обід і ввечері. Увесь час ми малювали. Коли ми цим займалися майже весь день, то ставали справжніми професіоналами. Я отримував задоволення від малювання і за місяць став хорошим акварелистом. З тієї поїздки мені найбільше запам'ятався такий епізод. Крім малювання, я ще любив допомагати на кухні, збирати дрова, палити багаття. Ніхто цього не просив, але я допомагав. У кінці поїздки біля спільного багаття Корній Генріхович сказав: «Є серед нас учень, який більше усіх допомагав. Ми його не просили, але він допомагав. Ми доручаємо йому запалити спільне багаття. Це Олександр Власюк». Мені тоді було дуже приємно. Мені дали свічку, і я підійшов, щоб запалити вогнище. Дрова полили гасом, щоб швидко загорілися, але я не встиг запалити, бо хтось кинув туди сірника, і вони загорілись. Мені тоді було неприємно, але сам факт, що Корній Генріхович відзначив мою роботу та старання було важливим для мене»¹¹⁸.

К. Мікіндо створив у м. Умані потужний, як на той час, культурний осередок. Він та його студія були настільки авторитетними, що її знали в усьому колишньому Радянському Союзі. Більшість його випускників були зорієнтовані на вступ до вищих навчальних закладів і, як правило, вступали. Один із перших учнів К. Мікіндо Анатолій Башкевич, роботи якого експонували на закордонних виставках та представляли на аукціонах (Англія), закінчив художній факультет Ленінградської академії мистецтв

¹¹⁷ Відео із зустрічі до 100-річчя з дня народження К. Г. Мікіндо. 8 хв. 12 с. // Там само.

¹¹⁸ Інтерв'ю з О. Власюком від 06.12.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

ім. Репіна¹¹⁹. Валентина Соловйова, яка малювала красиві акварельні малюнки, за рекомендаціями вчителя вступила у Вище училище ім. Мухоміної в м. Ленінград¹²⁰. Були й такі студійці, які вступали на скульптуру. Так, Віктор Рябчук після студії вступив до Київського художнього інституту на скульптуру, працював у бригаді над виготовленням скульптури «Батьківщина-Мати» в м. Києві¹²¹. Доля розкидала учнів студії по багатьох кутках України. Траплялися несподівані зустрічі. Віталій Крижановський розповідав: «...Якось я їхав у метро в м. Києві, на зупинці на мене хтось так подивився і каже: «У Мікіндо вчився?». Я кажу: «Так». Ми розговорилися. Він навчався на архітектурній спеціальності...»¹²².

Корній Генріхович мав педагогічний талант: поступово визначав для себе рівень світосприйняття кожного з учнів, умів виділяти серед них живописців, скульпторів та графіків, радив дитині, куди потрібно вступати. Студія Мікіндо була для дітей іншим світом, цікавим, веселим, не схожим на шкільний. Учні К. Мікіндо після навчання в студії отримували естетичний заряд, який впливав на все їхнє життя, на етичну, моральну та інтелектуальну сфери їхнього буття.

Студієць (нині член-кореспондент Української академії архітектури, член Національної спілки архітекторів України, лауреат Державної премії України в галузі архітектури, кандидат архітектури) Юрій Єгоров поділився такими спогадами: «Я навчався в студії близько п'яти років з перервою. Для мене в м. Умані і в Уманському районі нічого цікавішого за цю студію не існувало. Коли прийшов навчатись до Корнія Генріховича, я був у 3 чи 4 класі. Це був 1956 р. Він уважно дивився на кожну дитину, що приходила до нього, і віддавав нам усе своє тепло. Мене особисто тоді в школі вразили рівень свободи, демократична обстановка, не схожа на шкільну, висока педагогіка та й сам процес творчості, те, як зображення проявлялось на папері, який воно мало вигляд. Це було щось надзвичайне. Ми тоді олівців тримали, як свічку. Коли ми малювали, він завжди нам щось розповідав.

¹¹⁹ Інтерв'ю з В. Крижановським від 28.11.2022, м. Умань. Інтерв'юєр: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹²⁰ Інтерв'ю з В. Савченком від 18.01.2023, м. Умань. Інтерв'юєр: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹²¹ Інтерв'ю з В. Крижановським від 28.11.2022, м. Умань. Інтерв'юєр: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹²² Там само.

Мені подобалась його трішки гумористична форма розмови, тонкий гумор, жартівливі прізвиська. Наприклад, один учень був маленький, але бойовничий, Корній Генріхович називав його «генералом протитанкових військ». Чи, наприклад, Валерія Іщенко (зараз архітектор, навчався в КІСІ) він називав «валеріанова крапелька». Пам'ятаю такий жарт, він казав: «Бу-ква «р» виговаривається м'яко, наприклад, сметана». А всі думають: «Де ж у слові «сметана» літера «р»?». Виявляється літера «р» є у слові «наприклад». У студії в нас було колективне виховання, ми фактично навчалися один в одного. Він дуже відрізнявся від усіх педагогів, які були в мене в школі: не так ходив, не так сидів, не так організовував роботу, ніколи не ставив оцінок. Корній Генріхович завжди хотів, щоб у кожного з нас все виходило. Він говорив: «Хочу привити вам бацилу творчості». І справді, навчаючи нас творчості, добра, гуманності, це все залишав із нами назавжди»¹²³.

Архітектор і художник, один із засновників та перший директор Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань» Віктор Лісаченко поділився такими спогадами: «Я навчався у студії протягом 1970(71)–1978 рр. Тоді у студії було дуже багато дітей. Мені було цікаво туди ходити. Корній Генріхович ставив якусь постановку, усі малювали, а він сідав і розповідав нам цікаві історії. Періодично підходив, дивився на картини, щось підказував. Педагогом він був справді від Бога. У нього був такий принцип: «З вас я геніальних художників зробити не зможу, але навчити ремеслу можу». Він говорив: «Є ремесло, а є творчість. Це дві різні речі. Якщо ти геніальний художник то ти будеш ним, я дам тобі інструмент — ремесло, а якщо ти не геніальний художник, я всеодно дам тобі інструмент — ремесло, і ти будеш щось робити». Мені було там надзвичайно цікаво навчатися, сама атмосфера впливала на мене, там зав'язувалася дружба, в нас були спільні інтереси. Курс у нього був три чи чотири роки, але, як і більшість дітей, я ходив довше. Для мене навіть було великим покаранням, коли батьки не відпускали в студію. Бувало таке, що Корній Генріхович виганяв із занять, якщо у школі дитина отримувала двійку: на наступне заняття не приходить, вивчиш предмет, отримаєш хорошу оцінку, тоді прийдеш. Це стимулювало учнів краще навчатися. У студії було багато цікавих муляжів, гіпсових скульптур та інших об'ємних предметів. У своїй майстерні він нам часто виготовляв пензлики для малювання, які на той

¹²³ Інтерв'ю з Ю. Єгоровим від 08.12.22, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

час були дефіцитними. У студії Корній Генріхович зберігав багато робіт своїх учнів. Цікаво, що я ніколи не бачив, як він сам малював картини. Лише інколи, коли ми ходили на етюди, я бачив в його руках маленький етюдничок, де він малював маленькі картинки. Тоді було цікаво спостерігати за ним. Заняття у студії кардинально вплинули на моє життя, на те, чим я займаюся. Коли мені потрібно було вступати на навчання, Корній Генріхович говорив: «Мистецтво це добре, але краще мати якусь професію». Завдяки вмінням та навичкам, здобутим у студії, я вступив до Київського художнього інституту на архітектурну спеціальність. Тоді з м. Умані зі мною також вступили Сергій Добров та Жанна Шевченко»¹²⁴.

Заняття у студії Корнія Мікіндо не лише навчали дітей малювання, а й давали їм впевненість у житті. Майстер навчав студійців, як зобразити малюнок через власне розуміння та споглядання. Він говорив, що малюнок, як мова: ти можеш показати через нього свої почуття. У цьому переконався студієць, один із засновників та заступник першого директора ДІАЗ «Стара Умань», скульптор Олександр Шевчук. Він згадував: «Для мене Корній Генріхович — це правильний чоловік, на якого потрібно було рівнятися, таким хотілося бути. Він усе споглядав і говорив, що у всьому є щось добре й щось погане, але треба так дивитись на речі, щоб доброго й гарного було більше, ніж поганого. У нього була варіабельність. Не було такого, як у фізиці чи математиці, два плюс два — це чотири. Він казав: «Два плюс два. Тут треба думати, в яких умовах це буде: якщо у складних умовах, то буде три, а якщо у простих — то чотири». Те, чого я навчився у студії Корнія Генріховича дало мені велику впевненість у житті. Коли я навчався у м. Львові на архітектурному факультеті, там були студенти, у яких не було можливості раніше навчатись малюванню і вони це відчували. Я був вже як спеціаліст, як професіонал, знав, як виконувати малюнок, а як живопис. Усе це давало мені впевненість. Учителю навчив мене, що через мистецтво можна показати свої відчуття більше, ніж розповісти словами. Передати те, що відчуваєш через колір, об'єм чи форми»¹²⁵. У виданій автобіографії О. Шевчук згадує: «У 1964 р. я пішов у 1-й клас Уманської середньої школи № 8 та вступив до художньої студії під керівництвом ге-

¹²⁴ Інтерв'ю з В. Лісаченком від 11.01.2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹²⁵ Інтерв'ю з О. Шевчуком від 26.11.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

ніального педагога, вчителя з великої літери Мікіндо Корнія Генріховича, де провчився 10 років. Художня студія для хлопчиків мого віку була більше, ніж заклад, де вчили класичного графічного малюнка, живопису та композиції. Це був для мене храм духовності. Я так і не визначився, чого нам там давали більше — техніки малюнка чи філософії світобачення й розуміння життя та творчого ставлення до всього, що воно дарує. Після школи я закінчив два інститути і проходив стажування на різних рівнях, але такого проникливого розуміння вчителем своїх учнів, яке було у Корнія Генріховича, я більше не зустрічав. Закінчуючи школу і студію, я чітко розумів: моя доля — творчість, пов'язана з образотворчим мистецтвом»¹²⁶.

Про педагогічні якості вчителя та студію Олександр Власюк розповів таке: «Я ходив у студію близько 7–8 років. Корній Генріхович був для мене авторитетним учителем і керівником, він нічого не нав'язував, усе завжди було демократично, і ми це цінували. Він був професіоналом, мав підхід до кожної дитини, правильно навчав нас. У нього одразу було ставлення до нас, як до культурної еліти. Це дуже важливо. Ми себе відчували культурною елітою, і це покладало на нас певні обов'язки, певне ставлення до навколишнього світу. У студії був дуже дружній колектив, між усіма були рівні стосунки, кожен щось цікаве приносив, показував свої роботи, розповідав про нові ідеї. Це була справжня «кузня» культурних кадрів. Усі, хто через цю студію пройшов, так чи інакше, стали дотичними до культури та мистецтва»¹²⁷. Брат Олександра Івановича — Василь Власюк, який раніше закінчив студію та вступив до Львівського поліграфічного інституту (зараз — Академія друкарства), художник-графік з оформлення книг та ілюстратор пригадував: «Я навчався у школі близько 4–5 років. Корній Генріхович запам'ятався мені веселою, усміхненою людиною. Я його не можу згадати злим чи набурмосеним, у нього просто не було неприємних емоцій. У мене особисто Корній Генріхович асоціювався з класичними художниками, наприклад, французькими імпресіоністами, художниками епохи Відродження чи Середньовіччя, на зразок Дюрера. Нас зачаровувало те, що у нього таке прізвище дивне — Мікіндо. Потім ми дізналися, що воно австрійського походження. Мені навчання у школі Корнія Генріховича допомогло зрозуміти світ у цілісності, бо є такий закон у рисунку: коли

¹²⁶ Шевчук О. С. Олександр Шевчук. Умань: «АЛМІ», 2007. 144 с.

¹²⁷ Інтерв'ю з О. Власюком від 06.12.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

малюєш, треба сприймати все разом, не тільки те, на що сфокусувався, а й те, що знаходиться на периферії. Це дуже важливо для творчості, адже творчі рішення з'являються переважно тоді, коли ти з'єднуєш якийсь один елемент з іншим, який буває дуже від нього віддалений. Вони нічим не пов'язані, але ти бачиш між ними щось загальне, з'єднуєш — і виходить дуже цікава річ, якийсь винахід. Ось цю можливість бачити і центр, і периферію якраз дає заняття малюванням, допомагає бачити все загалом. Тому ми всі, хто пройшов цю школу, чимось відрізняємося від тих, хто її не пройшов. У Корнія Генріховича була велика колекція робіт його учнів та випускників. Він іноді приносив і показував найкращі з них і мотивував нас до створення красивих робіт. Пам'ятаю як він мене добряче змотивував. Я після школи вже вступив на навчання, але приходив потім до Корнія Генріховича у гості. Якось приніс йому подивитись мою роботу, а він мені говорить: «О, що це ти мені приніс? Ні, не годиться. Ти зупинився. Начерки ми вже малювали. Досить. Нікуди не годиться. Давай вже далі рухайся». Для мене це був трішки шок, але це мене добряче змотивувало на те, що потрібно щось змінювати»¹²⁸.

Один із учнів К. Мікіндо художник Геннадій Клещар згадував: «Скільки нам тоді було, років 15–16 найстаршим із нас. Пам'ятаю, що він ніколи не вчив, тобто, не повчав (тим більше, що це досить складно в умовах студії: різний вік, мислення, здібності). Використовував багато образних висловлювань, афоризмів, приказок, дотепних жартів... В учителюванні найбільша майстерність — це непомітність і легкість дотику, що допомагає розкрити те, до чого учень вже прийшов внутрішньо; за таким же принципом він своїх учнів шляхом майстерності: неспішно, ґрунтовно, крок за кроком вчив зануренню у працю. ... Він користувався системою школи уторських художників А. Ашбе та Ш. Холлоші. Суть цієї системи в тому, що майстер обирає найбільш здібних учнів і проводить свої ідеї через цих лідерів. Лідери розуміють всю складність ідеї майстра і її втілення. Решта учнів створює органічне середовище, яке й прийнято називати школою... Ми вчилися у друзів, колег, які реально вже так можуть. Це створювало азарт, захопленість, народжувало вібрацію творчості. Щось було там таке, що ми, хлопці, кидали футбол, намічені зустрічі й поспішали у студію у свій вихідний день. Корній Генріхович вмів викликати відчуття радісного

¹²⁸ Інтерв'ю з В. Власюком від 27.11.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

здивування перед світом. А з цього ж і починається народження митця... Своєрідним рефреном у його роботі був вислів: «Працюйте, працюйте і працюйте. Ніяка Паризька академія вас не врятує». Йому було притаманне високоетичне ставлення до праці. «Який працелюб», — у його вустах це звучало як найвища похвала. Я пам'ятаю, як хтось із учнів підмалював крейдою чужу роботу, то він був у такому розпачі, що цей випадок запам'ятався нам назавжди. Не терпів розбещеності, неповаги до чужої праці... Він був закоханий у свою справу, глибоко співчував, брав участь у творчих пошуках учня. «Я, — казав, — можу вчити вас по-іншому, але не хочу», маючи на увазі комплекс схем, механічних прийомів. Часто із присутніх хтось казав: «Корнію Генріховичу, я не знаю, що далі робити» (учню важко самому будувати процес). Але Мікіндо не поспішав, стимулюючи розвиток інстинкту творчого пошуку. Справжня майстерність, на його погляд, повинна була формуватись через власні напрацювання. Зараз все спрямовано на швидкість, а шлях, яким йшов він, надзвичайно тривалий і складний. Він вчив «пропускати» через себе, переживати знайдене, виховував особистість у мистецтві. Можливо, це і є єдиний шлях... Сучасне навчання націлене на тренування руки, а він виховував душу художника. Використання чужих технологій породжує підробку. Це своєрідна маніпуляція, чорна магія. Справжнє мистецтво апелює до людського в людині. Митець — фільтр в суспільстві, який не допускає бруд у масову свідомість. Для К. Мікіндо мистецтво — це постійне самоудосконалення душі»¹²⁹.

Як і Корній Генріхович, педагогічну стежу вибрав його учень, студієць Сирота Олег Васильович, який, хоча навчався у студії лише один рік, на все життя запам'ятав методи та прийоми роботи свого вчителя. Він розповідав: «Я пішов навчатись у студію, коли був у п'ятому класі. Це був 1975 р. Корній Генріхович — це було потужне явище. Він всіх нас дуже вражав. Перед ним одразу хотілось зняти капелюха. Він створив у м. Умані унікальну студію, після якої учні спокійно вступали на архітекторів, дизайнерів, художників-оформлювачів, складали іспити на рівні з випускниками художніх шкіл м. Києва, м. Дніпропетровська. Це була справжня «штудія» в такому німецькому розумінні, від нуля до натурного зображення людини. Корній Генріхович мав свою методику, яка базувалась на академічній основі, та забезпечувала підготовку дітей на високому рівні. Пам'ятаю кілька

¹²⁹ Лященко О. Щедра доля майстра // Уманська зоря. 2003. 22 жовтня.

його завдань, які добре ставили руку майбутньому художнику. Наприклад, Корній Генріхович міг дати завдання намалювати п'ятдесят дрібних предметів на наступне заняття (через кілька днів). У четвер заняття, а у вівторок потрібно принести виконані роботи. Для мене це було дуже складно. Або він ставив розкриту шахову дошку, яку треба було намалювати та затонувати, усі лінії заміряти, з точністю все передати на папері. Ми також малювали цеглинки та кубики в різних ракурсах. Це було складно. Пам'ятаю, що цей кубик ледве виконав, майже закінчив, а Корній Генріхович підійшов, у нього був ще такий товстий жирний олівець, і він кожного підправляв, наводив що і де не так. У той момент я розумів, що це все треба переробляти, бо той олівець не витреш нічим. Але вже тоді я чітко розумів, де припустився помилки.

Я в душі великий романтик і, мріючи про майбутнє, підійшов якось до нього, показав свій малюнок і запитав: «Буде з мене художник?», — а він з посмішкою сказав: «Ні, але архітектор буде». У Корнія Генріховича був такий цікавий вислів: «Навчити малювати можна навіть ведмеда у цирку». І я зараз так кажу, що можна навчити малювати будь-яку дитину.

У Корнія Генріховича був безумовний талант вчителя. Їхоте казав: «Навчити можна лише того, що подобається. А от так зробити, щоб це сподобалось дуже важко». А йому це вдавалось. Він умів дитину зацікавити до творчої праці, умів нас надихнути. У студії сама атмосфера сприяла цьому. Там висіли малюночки учнів старших курсів ізостудії та учнів-студентів з інституту. Вони були дуже якісними, академічними. Це були зображення гіпсових фігур, натурників на повний зріст, гіпсові голови, капітелії. Ми роздивлялися, задумувалися, як таке можна намалювати. Але поступово самі навчилися творити мистецтво. Корній Генріхович часто проводив у студії огляди. Наприклад, якщо ми намалювали якусь роботу, до прикладу — кубик, то малюнки виставляли у студії на великих планшетах. Усі могли подивитися й порівняти, яка в кого вийшла робота. Мені вже 58, але я зараз пішов би із задоволенням до нього навчатися. Пішов би на перший курс, сидів би з усіма малими дітьми і разом малював би, почав би знову, бо в Корнія Генріховича був великий дар надихати»¹³⁰.

У студії Корнія Мікіндо було своє дозвілля, там зав'язувалася дружба між дітьми, спільні вподобання зближували мистецький учнівський ко-

¹³⁰ Інтерв'ю з О. Сиротою від 15.02.2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

лектив. Деякі студійці любили збиратись разом і співати різноманітні пісні. Більше того — самі їх і складали. Про це поділився своїми спогадами студієць Борис Яцюк: «У ті часи, як і в кожному колективі, при ізостудії дітьми був організований хор (підпільно). Ми збиралися, співали пісні гуртів «Машина часу», «Воскресенье». Віртуально, у той час, ми зробили навіть пластинку. Розробив її Олег Васильович Сирота. Гурт наш вокально-інструментальний називався «Вибачайте». На платівці записані наші пісні, наприклад, назви пісень: «Наброски с натури», «Как умирает талант», «Прохання», «Умань — город-сад». Усі ці пісні ми складали самі й самі співали. Така була незвична, творча атмосфера. Наш гурт складали: гітара й вокал — Яцюк Борис, ударні інструменти — Олег Сирота і ще членом гурту був Олександр Власюк (Сашко Лірник)»¹³¹.

Старший науковий співробітник художнього відділу Уманського краєзнавчого музею Валентина Коробань, яка досліджувала творчість Корнія Генріховича та його учнів¹³², писала: «Завдяки його наполегливій праці студія стала для багатьох дітей м. Умані першим кроком у світ українського мистецтва, а сам вчитель назавжди залишився не тільки першопрохідцем у творчій долі кожного, а й людиною, яка вчила розв'язувати життєві, буденні проблеми. Він для дітлашні був другом, ровесником, терплячим батьком і мудрим дідусем. Свою засадничу позицію він сформулював так: «Усе головне в житті людини твориться і відбувається в дитинстві. Саме тоді формується душа і світосприйняття. Дитина повинна на папері показати весь свій внутрішній світ, думки, фантазії. Під час роботи мені важлива свобода дитини та моя як учителя. Навчання мистецтва дітей стало сенсом мого життя. Вважаю, що воно рятує наш світ у глобальному масштабі. Це єдине джерело натхнення та творчості». Із часом поняття «школа Мікіндо» увібрало в себе набагато глибший сенс, ніж звичайна художня студія. Це поняття вийшло за часові та географічні кордони, адже колишні випускники — визначні митці, викладачі, члени творчих спілок, дизайнери та архітектори і просто люди, яким мистецтво допомагає знайти себе і своє призначення у світі»¹³³.

¹³¹ Інтерв'ю з Б. Яцюком від 24.11.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹³² Коробань В. Корнелій Мікіндо: буклет до 100-річчя від дня народження митця 65-річчя заснування школи. Умань, 2018. С. 2–5.

¹³³ Там само.

«Я хочу, щоб ви не дивились, а бачили...»¹³⁴, — говорив Корній Генріхович, педагог, психолог дитячої душі, який намагався навчити учнів вдивлятися не тільки очима, а й внутрішнім світом, світом найпотаємніших куточків дитячої душі, помітити щось зовсім інше невловиме, наповнене змістом і якоюсь неповторною, своєрідною красою.

Кожен учитель славний своїми учнями. Серед студійців: художник Михайло Адаменко; художник, один із засновників художньої студії «Арт» Станіслав Адаменко; живописець, графік, член Національної спілки художників України (далі — НСХУ) Анатолій Башкевич; художник та скульптор, член НСХУ Володимир Бовкун; живописець, член НСХУ Петро Богомаз; художник Борис Борисов; художник Анатолій Братякін; живописець Павло Бурлака; художниця, архітекторка й поетеса Ганна Варламова; живописець Сергій Васянович; художник-графік, оформлювач книг, ілюстратор та психолог Василь Власюк; інженер-будівельник та кораблебудівник, колишній учасник київського гурту «Вій», сценарист, актор, телеведучий, автор телепрограм, казкар-лірник Олександр Власюк (Сашко Лірник); український архітектор, призер та лауреат фестивалів «Архітектура та дизайн», лауреат Державної премії у галузі архітектури Михайло Гершензон; художниця та архітекторка Олена Головіна (Волкотруп); художник Володимир Добров; дизайнер, архітектор, член Спілки архітекторів України Сергій Добров; художник та архітектор Петро Добровольський; художниця-живописець Людмила Довгань; художник-педагог Олександр Драний; художник-графік Валерій Євтушенко; український музичний журналіст, критик, продюсер, теле- і радіоведучий Олександр Євтушенко; художник-графік, член Української Академії архітектури, Національної спілки архітекторів України, Ради головних архітекторів України, лауреат Державної премії України в галузі архітектури, кандидат архітектури Юрій Єгоров; архітектор Валерій Іщенко; живописець Володимир Киркач; художник і громадський діяч, член НСХУ Геннадій Клещар; графік, художник монументального мистецтва, член НСХУ Сергій Кочерган; живописець Сергій Кочерганов; декоратор ляльок Ванда Красільнікова; художник-живописець, член НСХУ Віталій Крижановський; архітектор і художник, один із засновників та перший директор Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань» Віктор Лісаченко; худож-

¹³⁴ Коровань В. Я хочу, щоб ви не дивились, а бачили... // Хроніка. 2003. 8 жовтня.

ник, член НСХУ, засновник дитячої художньої студії «Етюд» Валерій Луценко; художниця Ірина Мікіндо; художник Ігор Моргай; художник-лірик та живописець Наталія Новосьолова; художниця-педагог Ольга Панич; льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу Юрій Романенко; художник-скульптор, педагог, член НСХУ Віктор Рябчук; художник монументального мистецтва, графік і дизайнер, член НСХУ Володимир Савченко; художник-педагог Олег Сирота; художник і кераміст Микола Склярчук; ювелір, член Міжнародної Асоціації Майстрів Сучасної мозаїки Валентина Соловйова; художник-мультиплікатор Олег Софронов (працював над створенням мультсеріалу «Ну, постривай!»); художник, член Спілки художників росії Світлана Тінгаєва; художник-графік Анатолій Тополя; художник та реставратор Олексій Тополя; живописець та реставратор Борис Фігурний; художниця-педагог, старша викладачка Уманської школи мистецтв Людмила Чернишенко; графік-аквареліст, педагог, автор численних поетичних і пісennих творів Марат Школьник; художниця, реставраторка, член НСХУ Жанна Шевченко; скульптор, один із засновників та заступник першого директора ДІАЗ «Стара Умань» Олександр Шевчук; стиліст, телевізійний і театральний іміджмейкер Олександр Шевчук; живописець, скульптор, архітектор, член Спілки архітекторів України Олексій Шевчук; архітектор Юрій Шевчук; живописець Володимир Янковенко; художник, засновник художнього відділу в Уманській музичній школі (тепер Уманська дитяча школа мистецтв «Антарес») Борис Яцюк та багато інших творчих особистостей.

Усі студійці називали Корнія Генріховича «Дед», а він часто казав: «Я хочу заразити вас бацилою творчості»; «Можна дивитися, але не бачити. Я хочу навчити вас бачити»¹³⁵. Його вихованці продовжили навчання в спеціальних вищих навчальних закладах міст Києва, Харкова, Львова, Одеси, Москви, колишнього Ленінграда. Було чимало студійців, які обирали професії не пов'язані з мистецтвом, але залишались на все життя із мудрими настановами улюбленого вчителя. В. Козицька описувала цілі виховної роботи Корнія Генріховича так: «Якось у розмові Корній Генріхович сказав, що він, звичайно, виховує з учнів майбутніх митців, але не це його головна мета. Найперше — допомогти їм віднайти у власному серці паростки добра й чесності, проїнятися незборимим бажанням бути людиною

¹³⁵ Коробань В. Корнелій Мікіндо: буклет до 100-річчя від дня народження митця та 65-річчя заснування школи. Умань, 2018. 24 с.

впродовж усього життя. А ще він вчить любити мистецтво в усіх його проявах». Згодом один із відповідальних працівників ЦК ЛКСМУ писав Корнію Генріховичу про його неоціненну педагогічну діяльність: «Справа ця потрібна, дуже важлива й комсомолові необхідна. Спасибі Вам за турботу про молоде покоління, про його духовне й естетичне змузнення». Ємкі і точні слова»¹³⁶.

Ізостудія також була центром методичної допомоги для самодіяльних художників, скульпторів та інших майстрів народного мистецтва. Із цією метою при МБК працювала художня консультація¹³⁷. Окрім студії, Корній Генріхович працював викладачем малювання в Уманському педучилищі (1953–1961)¹³⁸. Тоді директором Уманського педучилища був Сергій Іщенко, а завідувачем — Григорій Гродзицький. Корній Генріхович працював у педагогічному колективі з викладачами: Іваном Кремінським та Василем Чубатим (українська мова і література), Юлією Ясько та Катериною Усенко (російська мова, російська література й методика викладання), Петром Мазуром-Франком (алгебра та арифметика), Катериною Синицею (історія), Вірою Гаращенко (англійська мова), Федором Бокалом (малювання та каліграфія), Поліною Білінкіс (музика та фортепіано), Гордієм Копернаком (праця в майстерні) та багатьма іншими¹³⁹.

Урізноманітнюючи культурне життя Уманщини, Корній Генріхович організовував виставки місцевих художників, вів велику роботу як лектор-пропагандист образотворчого мистецтва¹⁴⁰. У 1955, 1956, 1958 рр. організував виставки робіт самодіяльних художників та майстрів народної творчості м. Умані та Уманського району, а 1960 р. (до декади української літератури та мистецтва) — у м. Москві¹⁴¹. Працюючи художнім керівником Уманського міського Будинку культури, він створював декорації до багатьох вистав місцевого драмтеатру, зокрема, за п'єсами: М. Старицько-

¹³⁶ Козицька В. К. Г. Мікіндо і його учні — це ціла плеяда в духовності і культурі України // Уманська зоря. 2003. 22 жовтня.

¹³⁷ Мікіндо В. Біографія К. Г. Мікіндо. 2 арк. // Особистий архів автора.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Штатний формуляр педагогічного складу Уманського педучилища на 1951/52. Арк. 21–23 // Там само.

¹⁴⁰ Коробань В. Я хочу, щоб ви не дивились, а бачили...// Хроніка. 2003. 8 жовтня.

¹⁴¹ Коробань В. Корнелій Мікіндо: буклет до 100-річчя від дня народження митця та 65-річчя заснування школи. Умань, 2018. С. 12.

го «Ой не ходи, Грицю» та «Циганка Аза», Л. Юхвіда та М. Аваха «Весілля в Малинівці», А. Шияна «Івасик-Телесик», І. Карпенка-Карого «Безталанна» та «Наймичка», І. Котляревського «Наталка-Полтавка», М. Кропивницького «Доки сонце вийде, роса очі виїсть», В. Минко «Не називаючи прізвищ», О. Островського «Світе, та не гріє», «На порого к делу» та «Без вини виноватые», Г. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик» та «Сватання на Гончарівці», А. Сімукова «Земля родная», В. Шкваркина «Чужой ребенок», В. Розова «В добрый час», А. Гайдара «Р. В. Р.»¹⁴². А на «театральній весні» 1959 р. у Черкасах на огляді самодіяльних колективів за оформлення вистав «Урок кохання» за п'єсою Плехтія та «Вихованка» Островського Корній Мікіндо був відзначений дипломом I ступеня¹⁴³. Для місцевого народного театру, який виступав по селах, Корній Генріхович робив ескізи та бутафорію (вироби з паперу, імітації для сцени, розкладні кімнати). Займався оформленням сцени для гастрольних труп.

У 1970-х рр. Корній Генріхович перебував у центрі культурного та мистецького життя Уманщини. Він очолював студію образотворчого мистецтва, працював художником-оформлювачем та художнім керівником у Будинку культури, створював десятки декорацій до вистав, проводив семінари для самодіяльних художників, об'єднував багатьох художників-аматорів, 1970 р. у складі уманської делегації відвідав виставку досягнень народного господарства у м. Москві. Тоді ж на базі дитячої художньої студії образотворчого мистецтва педагог також організовував обласні курси підготовки керівників художньої самодіяльності (одинадцятимісячні курси художників-оформлювачів). Перші в Україні курси художників-оформлювачів були на той час унікальним явищем. Фактично за один рік готували спеціалістів художників-оформлювачів на рівні спеціальних середніх закладів. Їхня програма відповідала програмам технікумів чи художніх училищ, а диплом відповідав рівневі середнього навчального закладу. Географія студентів була дуже широкою. Зазвичай їх закінчували молоді люди, які хотіли отримати додаткову спеціальність. Навчання на курсах було інтенсивним: з дев'ятої ранку до шостої вечора, п'ять днів на тиждень (понеділок — п'ятниця). По завершенні курсів слухачів атестували як керівник художньої ізостудії та художник-оформлювач, випускники отримували

¹⁴² Мікіндо В. Біографія К. Г. Мікіндо. 2 арк. // Особистий архів автора.

¹⁴³ Коробань В. Корнелій Мікіндо: буклет до 100-річчя від дня народження митця та 65-річчя заснування школи. Умань, 2018. С. 8.

свідомство про спеціальність¹⁴⁴. До свідомства обов'язково додавали табель успішності слухача обласних одинадцятимісячних курсів з підготовки художників-оформлювачів при Уманському міському Будинку культури з виставленими оцінками за навчальні предмети: малюнок, живопис, композицію, театральне оформлення, оформлювальні роботи, естетику, культурно-освітню роботу, практику та захист дипломної роботи. Табелі завіряли печаткою Уманського міського Будинку культури та підписами зав. курсами М. Грамарчука та ст. викладача К. Мікіндо¹⁴⁵.

1973 р. у м. Умані відбувся вже четвертий випуск курсів художників-оформлювачів. На той час директором Будинку культури був М. І. Грамарчук, старшим викладачем К. Г. Мікіндо, також викладали М. Ю. Школьник, О. О. Костриця, Г. О. Ковальов, Ю. М. Наумов, Л. Ф. Савенко, І. Я. Прийма. На курсах художників-оформлювачів навчалась невістка Корнія Генріховича Мікіндо — Лідія Андріївна. Вона поділилась такими спогадами: «У вересні 1974 р. я пішла навчатись на курси художників-оформлювачів. Мені це надзвичайно подобалось. Пам'ятаю моїх прекрасних викладачів — Марата Школьника, який викладав живопис, малюнок маслом та аквареллю та Олександра Драного, який викладав шрифти, що я дуже любила. Якось, побачивши мене за роботою, Корній Генріхович сказав: «Ти шрифтовик від Бога». Справді, пам'ятаю, скільки було праці та старань, як ми завзято трудилися. Курси художників-оформлювачів дали мені дуже багато знань, умінь та навичок для виконання різноманітної оформлювальної роботи. Пам'ятаю, як готувала свою дипломну роботу. Це був «задник» на колишній танцювальний майданчик поблизу уманського стадіону. Тоді докладала максимум зусиль, старань та праці, щоб достойно представити свою роботу. І ці старання не були марними. Робота вийшла хорошою, за що дякую своїм наставникам»¹⁴⁶.

Одна із слухачок цих курсів, художниця-живописець Людмила Довгань поділилась такими спогадами: «Мое навчання на курсах розпочалось у ве-

¹⁴⁴ Свідомство № 162 одинадцятимісячних курсів підготовки керівників художньої самодіяльності в м. Умані Черкаської області Довгань Людмили Григорівни. 1977. 2 арк. // Особистий архів автора.

¹⁴⁵ Табелі успішності слухача обласних 11-ти місячних курсів по підготовці художників оформлювачів при Уманському міському Будинку культури Довгань Людмили Григорівни. 1977. 1 арк. // Там само.

¹⁴⁶ Інтерв'ю з Л. Мікіндо від 09.07.2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

ресні 1976 р. і закінчилось у серпні 1977 р. Вони знаходились у Будинку культури на другому поверсі. У групі нас тоді навчалось близько двадцяти осіб. Курси були дуже цікавими. У нас викладали деякі викладачі з Уманського педуніверситету та працівники Будинку культури, серед яких були Школьник Марат Юхимович та Драний Олександр Геннадійович. На курсах нам викладав і Корній Генріхович, який був театральним художником, навчав нас правильно оформлювати спектаклі. Ми оформлювали для спектаклів задній фон, на якому зображували прив'язку до дії. Цей «задник» був великим, близько 5х6 метрів, ми його розписували. Після закінчення курсів кожен виконував дипломну роботу. У мене була дипломна робота до спектаклю «У неділю рано зілля копала». Потім були іспити, і нам видавали свідоцтва та табелі успішності з оцінками за кожен предмет»¹⁴⁷. Курси художників-оформлювачів перестали функціонувати лише після виходу на пенсію Корнія Мікіндо. Їх перевели в Городище Черкаської області.

Корній Генріхович у 1970-х рр. був настільки відомою людиною на Уманщині, що у нього навіть був власний пункт консультацій. В. Коробань розповідала: «Тих діток, які не могли приїздити до м. Умані навчатись у студії кожного дня, батьки привозили раз на тиждень на консультацію до Корнія Генріховича. Він займався з дитиною пів години чи годину, давав завдання, дитина вдома працювала і приносила виконану роботу. Він перевіряв і давав настанови. Так навчалось багато дітей з м. Христинівка. Однією з таких учениць була Галина Жук, згодом поетеса, яка займається народним мистецтвом та декоративним живописом»¹⁴⁸.

Корнія Генріховича неодноразово запрошували в Черкаський драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка працювати головним художником, але він відмовлявся, адже всім серцем любив м. Умань, ізостудію та курси художників-оформлювачів. Він був знайомий із багатьма відомими людьми м. Умані, зокрема українською громадською діячкою, журналісткою й авторкою мемуарів Надією Суровцовою¹⁴⁹, відомим художником і педагогом Григорієм Турчаком¹⁵⁰ та іншими.

¹⁴⁷ Інтерв'ю з Л. Довгань від 11.01.2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹⁴⁸ Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹⁴⁹ Герасимова Г. П. Суровцова-Олицька Надія Віталіївна. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Surovtsova_N (останній перегляд: 19.01.2023).

¹⁵⁰ Гай Т. Художник і педагог: до 110-ї річниці з дня народження Г. Турчака // Уманська зоря. 2000. 11 жовтня.

Корній Генріхович знав Григорія Турчака ще з часів свого навчання в Уманській школі № 2. Григорій Турачак був тоді не лише вчителем географії та малювання, а певний час працював директором цієї школи. Він навчався в Петербурзькій академії мистецтв і закохався в дівчину-дворянку. Григорій був із бідної родини, а вона — з багатой. Батьки не погоджувались на цей шлюб. Тоді він її викрав і привіз до м. Умані. Тут вони оселилися, він почав малювати, став шанованою та самодостатньою людиною. У них не було дітей, тому вони часто запрошували учнів до себе додому на чаювання. Разом з однокласниками у гості до Турчаків ходив і Корній Мікіндо. Він, будучи тоді дуже бідним хлопчиком, у сім'ї Турчаків бачив теплу атмосферу, гармонійну та красиву пару, певну розкіш, витонченість, і, можливо, це знайомство давало йому поштовх вчитися та прагнути кращого в житті. Багато років по тому, у буремні воєнні роки, склалося так, що Григорій Турчак був змушений відійти з німцями і проживати в Німеччині, Америці та інших країнах світу. Після повернення до м. Умані в 1950-х рр. він не міг знайти роботу. На той час Корній Генріхович Мікіндо вже створив свою студію образотворчого мистецтва в Будинку культури. Друзі та учні Григорія Турчака просили Корнія Генріховича взяти його до себе на роботу. Так шляхи двох талановитих особистостей знову зішлись у площині художньої діяльності¹⁵¹.

Студія під керівництвом К. Г. Мікіндо проіснувала 25 р. Вона завжди мала високий рівень професіоналізму та майстерності її учнів, закладала міцний фундамент для творчості, допомагала багатьом із-поміж розмаїття напрямів і стилів образотворчого мистецтва знайти свій індивідуальний та сформував світогляд, ставлення до довкілля. Після виходу Корнія Генріховича на пенсію студію ще 45 років очолював один із його учнів Марат Школьник. Станом на 2023 р. студія припинила свою роботу (міський Будинок культури знаходиться на реставрації). Зі спогадів Марата Школьника: «П'ять років доля подарувала попрацювати разом з К. Мікіндо, а потім він довірив мені очолити цю популярну серед уманчан студію. За багато років викладацької праці розумієш, що при спільному бажанні учня і вчителя можна кожного навчити малювати. При Уманській студії у 1970–1980-ті рр. були створені 11-місячні курси художників-оформлювачів, де навчалися і отримували високу кваліфікацію творчі люди з бага-

¹⁵¹ Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

тьох областей України. За десять років курси підготували сотні спеціалістів і показали, що за досить короткі строки можна досягти гарних результатів»¹⁵².

К. Мікіндо майже все життя присвятив роботі з дітьми. 25.09.1978 р. він пішов на заслужений відпочинок, але продовжував займатися з дітьми вдома. Зокрема про це згадує Ганна Лохова (через свою хворобу не могла відвідувати студію образотворчого мистецтва, яку на той час вже очолював М. Школьник).

Багато часу К. Г. Мікіндо присвячував роботі, але ніколи не забував про рідних серцю людей, про свою сім'ю. Дуже любив дружину Віру Григорівну (12.03.1925–20.08.2006). Ця енергійна, працьовита жінка кілька років була вчителькою біології та географії, вела ділянки в Уманській школі № 13 (зараз школа № 8), а пізніше, аж до виходу на пенсію (в 45 років), працювала в лабораторії на Уманському вітамінному заводі. Вона не мала такого потягу до романтики та мистецтва, як Корній Генріхович, вони були різними у своїх сферах діяльності, але цим доповнювали одне одного. Після смерті Корнія Генріховича дружина написала його біографію.

Корній Мікіндо зі своєю сім'єю жив по вул. Леніна (зараз — вул. Європейська), 50 у другому під'їзді на першому поверсі в трьохкімнатній квартирі № 21. Подружжя мало двох дітей — Ірину та Олександра. Вони навчалися в Уманській школі № 2 та змалку полюбили ходити до батька у студію малювати. Сусідка Корнія Генріховича з квартири № 27 Коваленко Наталія Олексіївна розповіла, що в цей будинок, який на той час тільки здавався, вони вселилися в 1969 р. «У трьохкімнатній квартирі тоді жила вся сім'я Корнія Мікіндо, яка переїхала сюди у 1969 р. Пам'ятаю, мати дружини Корнія Генріховича — бабуся Надія була дуже хорошою та привітною жінкою, вона мені на пам'ять подарувала вив'язану гачком серветку. Корній Генріхович із дружиною також були дуже приємними людьми, він завжди був веселим та любив пожартувати»¹⁵³.

Донька Ірина 1943 р. н., зі слів невістки К. Мікіндо Лідії Андріївни, після закінчення школи навчалася в Одеському чи Кишинівському художньому училищі за спеціальністю «декоративно-прикладне мистецтво».

¹⁵² Школьник М. Ізостудії — 60 років: студія образотворчого мистецтва міського Будинку культури // Уманська зоря. 2013. 21 червня.

¹⁵³ Інтерв'ю з Н. Коваленко від 11.12.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

Після закінчення навчання за розподілом потрапила у м. Новгород (Росія). Жила там усе життя, працювала на фаянсовій фабриці, займалася розписом. Її робота була пов'язана зі шкідливими речовинами, тому в неї з'явилися проблеми з кістками і вона померла на 70-му році життя. У неї залишилися лише одна донька Анна, 1971 р. н.¹⁵⁴.

Син Олександр (11.01.1948–29.10.2004) не пішов художньою стежиною батька, хоча був таким же відповідальним, добрим і працелюбним. Він закінчив Уманський технікум механізації, електрифікації та сільськогосподарського виробництва, жив із сім'єю в м. Умані. Спочатку працював на Станції юних техніків у м. Умані. Займався з дітками моделюванням, виготовленням та запусканням літаків і вертольотиків. Потім працював на станції СТО, бо за фахом дуже добре розумівся в електрообладнанні автомобілів. Із часом почав працювати в магазині автозапчастин. Продавчиня магазину «Автозапчастини» Наталія Шамаєва, яка працювала з Олександром Мікіндо 2000–2004 рр., згадує: «Олександр Корнійович був чесною, порядною людиною, любив побесідувати на різні теми, був професіоналом. Ми співпрацювали недовго: у кінці жовтня 2004 р. Олександра Корнійовича не стало. У нього залишилось двоє дітей — син Олександр та донька Ірина»¹⁵⁵. Рогозінська Наталія Євгенівна, прибиральниця цього ж магазину також пригадувала Олександра Корнійовича та його сім'ю: «Я працювала з Олександром Корнійовичем приблизно три роки. Він любив порозмовляти з людьми на різні теми, завжди вислуховував їх, був душею компанії, гарно співав. Дуже багато я чула про його батька, талановитого педагога Корнія Генріховича. Мій чоловік Рогозінський Володимир Григорович навчався у його студії образотворчого мистецтва. Часто він розповідав про свого дуже хорошого, веселого та цікавого вчителя. І це справді так. Корній Генріхович був дуже уважним чоловіком, завжди допомагав людям»¹⁵⁶.

За спогадами колеги Олександра Мікіндо — Світлани Голубцової: «Він був дуже хорошою і принциповою людиною. Ми з ним частенько сперечалися з робочих питань, але завжди знаходили правильне рішення, доходили згоди. Часто йшли разом із роботи додому, бо він жив тоді по

¹⁵⁴ Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022, м. Умань. Інтерв'юєр: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹⁵⁵ Інтерв'ю з Н. Шамаєвою від 10.12.2022, м. Умань. Інтерв'юєр: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹⁵⁶ Інтерв'ю з Н. Рогозінською від 10.12.2022, м. Умань. Інтерв'юєр: Ю. Присяжнюк // Там само.

вул. Леніна, а я по вул. Республіканській. Ми обговорювали робочі питання, ділилися планами. Він був скромною, простою людиною. Не був гордим, ніколи не зазнавався, не хизувався тим, що у нього такий талановитий і відомий батько. Я навіть не знала, що його батько художник. Але одного разу перед нарадою в м. Черкасах Олександр зробив ескіз. Я тоді сказала: «О, то ти художник». А він відповів: «Це у мене в генах. У мене батько художник». Так я дізналась про його батька. На ескізі він зобразив природу, пейзаж. Коли Олександра Корнійовича не стало, мене в м. Умані не було. Я приїхала вже на похорон. Помер він через проблеми з серцем»¹⁵⁷.

Найкращий друг Олександра Корнійовича (нині охоронець дитячого садка № 5 в м. Умані) Петро Іванович Стовповий поділився такими спогадами: «Коли я дружив із Сашею, то Корнія Генріховича вже не було. Ми товаришували сім'ями близько 10 р. ... Спочатку я не знав, що його батько видатний художник-педагог, Сашко не любив вихвалитись. Але якось я побував у картинній галереї і побачив картини, де знизу було написано: «Мікіндо». То були дуже красиві картини. Пам'ятаю, зображену природу, переважно пейзажі Софіївки (на одній зображено «Острів кохання», а на іншій — лебеді і трішки фонтан «Змія»). Я тоді здивувався. Побачив якось Сашка і спитав: «Корнійовичу, що це ти мовчиш? Це однофамілець, чи ні?». Він відповів: «То мій батько намалював». Я кажу: «Чому не розказував?» А він каже: «А що ж я буду вихвалитись». Так я випадково дізнався, що його батько був художником»¹⁵⁸.

Олександр Корнійович був одружений з Лідією Андріївною. Вона навчалась на курсах художників-оформлювачів (1974 р.), а з 1975 р. працювала в об'єднанні трьох кінотеатрів у м. Умані: «Комсомолец», «імені Черняхівського» та «Хроніка». Там вона малювала зі своїми колегами «моменти» — різноманітні картини на великих щитах до фільмів, що виходили в прокат, оформлювала фое в кінотеатрах до різних свят. Також оформлювала вітрини «Громадського харчування», щити й машини на тепличному комбінаті. Корній Генріхович їй у всьому допомагав порадами та ідеями, мотивував до творчості. Тоді він був для неї як батько. Лідія Андріївна ділилась такими спогадами про перше знайомство з Корнієм

¹⁵⁷ Інтерв'ю з С. Голубцовою від 20.01.2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

¹⁵⁸ Інтерв'ю з П. Стовповим від 22.01.2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

Генріховичем: «Я одружилась з Олександром у 1974 р. і тоді переїхала у дім К. Г. Мікіндо. Він був хорошим господарем, завжди приходив мені на допомогу. За 16 р., що я його знала, він ніколи не промовив поганого слова, а був завжди для всіх хорошим наставником та радником. Був спокійним, добрим, полюбляв жартувати та розповідати анекдоти. Це була дуже хороша людина, і я дорожу пам'яттю про нього, зберігаю фото, дипломи, грамоти. Пам'ятаю, як ми познайомились: мені було 19 років. Олександр привів мене до себе додому, і я вперше побачила його. Мені дуже запам'ятався його добрий погляд. А очі дотепер переді мною, навіть пам'ятаю, скільки було морщинок навколо них. Вони трішки-трішки посміхались і були такі добрі-добрі. Корній Генріхович сидів у своєму улюбленому кріслі, тримаючи в руках дуже красиву палицю. Ручка її була у вигляді голови змії. Це був подарунок його учнів. Перед Корнієм Генріховичем лежала коробка цукерок «Наталка-Полтавка» і він промовив до мене: «Конфети любиш?» Я знизала плечима, бо й досі їх не дуже люблю. А він у відповідь з усмішкою сказав: «Ну харашо, будем дружить. Садись». Так ми познайомились. Його доброта та хороші слова йшли просто зсередини, від широкого серця¹⁵⁹.

Лідія Андріївна поділилась спогадами про одне з улюблених занять Корнія Генріховича — риболовлю. «У Корнія Генріховича субота й неділя були робочими днями, а понеділок завжди вихідним, цей день він присвячував риболовлі. Він її дуже любив. Хай там що: сніг, дощ чи спека, він щопонеділка ходив на риболовлю. За 16 р., що ми жили в одній квартирі, він лише два рази не ходив. Це коли його онуків Сашу (1976 р. н.) та Іру (1982 р. н.) виписували з пологового будинку, і він разом із сином Олександром мене забирали додому. Збори на риболовлю були справжнім ритуалом. Він готувався з вечора: запарював перловку, замішував тісто на ванілі, готував вудочку. У нього був особливий одяг для літньої та зимової риболовлі. О п'ятій годині ранку він прокидався, обов'язково відварював два чи три яйця. Бо, як приходив з риболовлі додому, то обов'язково мав принести онукам яєчка від зайчика. Тільки дідусь відчиняв двері, заходив пританцьовуючи, онуки, Іра і Саша, одразу вибігали веселі в коридор і чекали яєчка від зайчика. Це було свято. Він розказував цікаву історію про те, що взяв ці яєчка їм від зайчика, і діти із задоволення куштували гостинець. Повертаючись із риболовлі, він завжди приносив рибу. Хоч декілька

¹⁵⁹ Інтерв'ю з Л. Мікіндо від 09.07.2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

рибинок, хоч маленькі карасики, але завжди. Колись із Корнієм Генріховичем на риболовлю ходив батько подруги моєї доньки, то говорив нам таке: «Цього Мікіндо люблять навіть риби, бо ні в кого не клює, а в нього одного клює». Під час риболовлі К. Г. Мікіндо відпочивав, набирався сил, натхнення та енергії, бо дуже любив цю справу»¹⁶⁰.

Навіть коли Корній Генріхович вже був на пенсії, до нього приходило багато дітей, колишніх учнів та колег. Приходили за порадою, а то й просто душевно побесідувати. Він був веселим, енергійним дідусем. І до останніх років життя зберіг душевну доброту, яку дарував оточенню.

Помер Корній Генріхович 20.08.1990 р. Похований на старому цвинтарі у передмісті м. Умані «Міщанка». Мікіндівці щороку відвідують могилу талановитого учителя-педагога. Студійка, художниця та волонтерка Людмила Довгань поділилася такими спогадами: «На той час Корнію Генріховичу було 58 р. Він виглядав літньою людиною з довгеньким сивим волоссям, вусами та паличкою. Завжди був у костюмі, часто носив капелюхи. Здоров'я було в нього не дуже міцне, багато роботи, але він з усім цим справлявся. Дуже любив діток. Пам'ятаю, коли закінчувались заняття, він казав: «Ну що, чимчики, зайчики мої, щоб ви мені були здорові, щоб я вам був здоровий». Після цих слів ми вже знали, що можна закінчувати роботу й збиратись додому. Корній Генріхович завжди був веселим. Він був легким у спілкуванні, багато чого нам розповідав, але в міру: відчував, коли потрібно щось сказати, розрядити атмосферу, підбадьорити. Викладацький талант він мав від Бога, усе в нього було гармонійним. Він був вдумливою людиною, любив сидіти й розмірковувати над новими ідеями, був дуже влучним у слові та своїх думках»¹⁶¹.

Багато майстрів-мікіндівців проживають і працюють у рідному м. Умані. Педагоги, художники, скульптори, архітектори. Вони щороку вшановують пам'ять свого вчителя, організовують виставки до дня народження Корнія Генріховича, беруть участь у різноманітних виставках, плеєрах, мистецьких проєктах і цим сприяють розвитку культури Уманщини. 21.09.2003 р. в Уманській картинній галереї відбулась презентація виставки творів художників, колишніх учнів студії образотворчого мистецтва К. Г. Мікіндо, присвячена 85-річчю з дня народження художника-

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Інтерв'ю з Л. Довгань від 11.01.2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Там само.

педагога. У центрі експозиції був автопортрет Корнія Генріховича. Тут експонували серію акварелей Юрія Єгорова, роботи «Вулиця рідного міста» та «Світанок» Віктора Лісаченка, акварельні роботи Ганни Варламової, пейзажні твори Ігоря Моргая, Віталія Крижановського, Бориса Яцюка, присвячені м. Умані, графічні роботи Валерія Євтушенка «Грот Венери», «Ангел в човні»¹⁶². Активну участь в організації виставки взяли Геннадій Клещар із серією «Кавказ. Гори» (олія) та «Старе єврейське кладовище» (акварель), Жанна Шевченко з цікавими роботами «Портрет М. Грушевського», «Марійка в бабусиних строях», «Південна благодать» та «Михайлівський Золотоверхий монастир», Михайло Гершензон із роботами олівцем і гуашшю та роботою «Портрет К. Г. Мікіндо», який він подарував картинній галереї м. Умані, Сергій Добров із графічними ілюстраціями до творів І. Бабеля, Олексій Шевчук із плакатними роботами, Наталія Новосьолова з роботами «Весілля в українському селі» та «Море», Ярослав Чижевський із картинами «Трипілля», «Козак Мамай», «Кобзар», «Українська родина»¹⁶³.

2008 р. у художньому музеї м. Умані відбулась творча виставка мікіндівців, присвячена 90-річчю з дня народження їхнього учителя. На ній були представлені полотна краєвидів і старовинної архітектури м. Умані Віктора Лісаченка («Вулиці рідного міста», «Нічне місто», «Умань кінця ХІХ ст.»), колориту провінційного м. Умані Віталія Крижановського («Зима в Умані», «Вечірнє сонце», «Подих весни»), вулиць, площ, пам'яток давнини Людмили Довгань («На розі вул. Радянської», «Софіївка. Нижній став» та «Вулиця Воїнів-інтернаціоналістів»), сміливих кольорних поєднань Олега Сироти («Квадрат часу», «Центральна площа в м. Умані ХІХ ст.»), куточків природи, яких не торкнулася урбанізація, Геннадія Клещара («Старе єврейське кладовище», «Умань. Кар'єр», «Осінь», «Лісовий пейзаж»), помірних та композиційних асоціацій Ганни Варламової («Маки», «Кульбаба», «Літо»), трипільської культури, символізму пластичного вислову та просторових рішень Бориса Яцюка (триптих «Земля»). Ця виставка налічувала 95 мистецьких творів більш ніж 20 художників¹⁶⁴. 23 вересня 2008 р. своїм коштом мікіндівці увічнили пам'ять вчителя: встановили пам'ятну дошку (автор скульптор-уманець А. Хрящевський) на будинку по вулиці

¹⁶² Коробань В. Я хочу, щоб ви не дивились, а бачили... // Хроніка. 2003. 8 жовтня.

¹⁶³ Гай Т. Виставка вчителя і його учнів: до 85-річчя з дня народження К. Г. Мікіндо // Уманська зоря. 2003. 22 жовтня.

¹⁶⁴ Коробань В. Умань // Регіональний тижневик. 4 грудня 2008 року. № 49.

тоді Леніна¹⁶⁵. На ній золотими літерами вказано: «Тут жив талановитий художник-педагог Корній Генріхович Мікіндо». У планах студійців — назвати вулицю іменем К. Г. Мікіндо (поки не вдалось реалізувати). 2013 р. учні Корнія Мікіндо презентували в м. Умані свої роботи на виставці творів колишніх студійців, яку організувала Уманська картинна галерея до 95-річчя від дня народження вчителя¹⁶⁶.

2018 р. в м. Умані провели перший пленер, присвячений сторіччю з дня народження К. Г. Мікіндо¹⁶⁷. 23 вересня в залі Художнього музею відбулося відкриття виставки його учнів, які долучились до вшанування світлої пам'яті вчителя. На виставці була родина майстра, колишні студійці та мистецька спільнота міста. Своїми спогадами про дідуса поділилася онучка Ірина Поліщук, слова вдячності й поваги висловлювали його колишні учні: Віктор Лісаченко, Петро Богомаз, Сергій Добров, Олексій Шевчук, Василь Власюк, Олег Сирота, Борис Яцюк, Олександр Шевчук, Віталій Крижановський. На виставці учениця Жанна Шевченко презентувала випуск фотобіографічного буклету «Корнелій Мікіндо. 100 років»¹⁶⁸. Відтоді мікіндівці щороку організовують пленери, присвячені пам'яті вчителя. 2022 р. відбувся вже п'ятий ювілейний пленер (за участі 30 художників), де було представлено 140 картин уманських художників¹⁶⁹.

20.08.2020 р. у Художньому музеї (відділі Уманського краєзнавчого музею) відбулася виставка живопису та графіки «Мікіндівські пленери», присвячена 30-й річниці пам'яті Корнія Мікіндо. Експонували роботи уманських митців-мікіндівців: Володимира Савченка, Бориса Яцюка, Василя Власюка, Юрія Єгорова, Петра Богомаза, Людмили Довгань та Віталія Крижановського¹⁷⁰.

¹⁶⁵ Козицька В. Школа Мікіндо: на будинку № 50 по вул. Леніна відкрито меморіальну дошку художнику-педагогу Корнію Генріховичу Мікіндо — засновнику першої художньої студії в Умані // Уманська зоря. 2008. 4 жовтня. С. 5.

¹⁶⁶ Учні Корнія Мікіндо презентують в м. Умані свої роботи. 2013. 30 серпня. URL: <http://surl.li/itztn>.

¹⁶⁷ Виставка учасників I-го загальноміського пленеру до 100-річчя від дня народження Корнія Мікіндо. 2018. 12 жовтня. URL: <http://surl.li/itzpa>.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Коваль В. «Мікіндівські пленери» — в Умані відкрилась п'ята виставка пленерних картин уманських художників. 2022. 24 вересня. URL: <http://surl.li/itzdq>.

¹⁷⁰ Погребняк О. В Умані відкрили виставку живопису та графіки «Мікіндівські пленери». 2020. 26 серпня. URL: <http://surl.li/iwaif>.

2023 р. виповнилося 105 років від дня народження К. Г. Мікіндо. 01.07.2023 р. в м. Умані відбувся шостий загальноміський пленер художників «Мікіндівські пленери»¹⁷¹, організувала який В. Коробань. У межах заходу проведено майстер-класи уманських художників із пейзажу, натюрморту, архітектурного пейзажу, організовано виїзний творчий пленер у с. Легедзине в Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (директор Владислав Чабанюк). Метою «Мікіндівських пленерів» є збереження традиції пленерного мистецтва й організація мистецької спільноти м. Умані, стимулювання до творчої спільної діяльності, де б художники могли спілкуватися та обмінюватись досвідом¹⁷². Картини, представлені на виставках, — знак поваги, шани, пам'яті наставнику. Це багатогранне мистецтво, якого навчав Корній Генріхович. Кожен мікіндівець має свій неповторний стиль, бачення мистецтва. Але, за висловом О. Лященко: «... було усе ж таки і щось спільне у звучанні усіх цих картин: це жива енергія душі художника, нефальшивий пульс життя»¹⁷³.

Життя та праця Корнія Генріховича — феномен культурної історії м. Умані. Це була неординарна, творча, обдарована особистість, яка репрезентувала своєрідну епоху культурно-мистецького життя Уманщини. Його діяльність залишила помітний слід у культурному житті не лише міста, а й усієї України. Талановитий педагог і художник створив значну кількість декорацій до вистав Уманського Будинку культури. Був організатором численних виставок художників та майстрів народної творчості в м. Умані та на загальноукраїнському рівні. Він зумів сформувати велику когорту майстрів, які знайшли себе не лише в образотворчому мистецтві, але й в інших сферах діяльності. У пам'яті кожного студійця та відвідувача його курсів він назавжди залишиться професіоналом, найкращим вчителем, хорошою та цікавою людиною.

¹⁷¹ Коваль В. «Мікіндівські пленери»: В Умані розпочав роботу VI традиційний загальноміський пленер художників. 2023. 3 липня. URL: <http://surl.li/iubyw>.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Лященко О. Щедра доля майстра // Уманська зоря. 2003. 22 жовтня.

2.7. ПОЛТАВСЬКИЙ РЕЙД АРМІЇ УНР (13–18.02.1920): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

13–18 лютого 1920 р. пам'ятні полтавцям непересічною подією. У ці дні Діюча армія Української Народної Республіки (УНР), перебуваючи у тривалому партизанському рейді, відомому нині як Перший зимовий похід (06.12.1919–06.05.1920), здійснила виправу через засніжений Дніпро на Полтавщину. Серед учасників Першого зимового походу і його лівобережної виправи було чимало уродженців Полтавщини — О. С. Доценко (1897–1941), П. Г. Дяченко (1895–1965), А. П. Зубенко (1890–1963), М. М. Крат (1892–1979), Г. М. Маслівець (1898–1967), Н. А. Никонів (1873–1925), П. В. Певний (1888–1957), К. А. Смовський (1894–1960), Г. П. Чижевський (1886–1936) та ін.

Чимало з них залишили для нащадків короткі, але безцінні спогади про нетривале перебування на Полтавщині в лютому 1920 р. Тоді ніхто з полтавців, майбутніх Лицарів Зимового походу, ще не знав, що для більшості з них то було останнє побачення з Вітчизною. Як з гіркотою писав через півстоліття у Лос-Анджелесі один із учасників походу, уродженець м. Зіньків Г. М. Маслівець: «Ото тоді я востаннє бачив і Полтавщину й Дніпро...»¹⁷⁴.

Спеціальної наукової розвідки про рейд Армії УНР на Лівобережжя під час Першого зимового походу немає досі. Нерепрезентативною є джерельна база з історії цього рейду (штабні документи, мемуари). Практично відсутні письмові документи щодо колективних рішень, які ухвалювалися на оперативних нарадах командування Армії УНР. Комдив Ю. Й. Тютюнник у своєму огляді Першого зимового походу пояснює це тим, що перебіг нарад і рішення, прийняті на них, «не записувалися у протоколах»¹⁷⁵. Відсутні й документи, що мали б регламентувати похідне життя дивізій, полків чи дрібніших військових одиниць: єдиними керівними документами для них були накази по Армії, в яких

¹⁷⁴ Маслівець Г. М. Черкаси // У 50-річчя Зимового походу Армії УНР / Під редакцією ген. М. Крата й хор. Ф. Грінченка. Нью-Йорк, 1973. С. 238.

¹⁷⁵ Тютюнник Ю. Й. Зимовий похід 1919–20 рр. Нью-Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. Ч. 1 : Політичний огляд з документами в тексті. 1966. С. 58. (Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби; кн. 1) (Студійно-наукові матеріали; т. 8).

рішення колективних нарад командирів часом вписувалися як підстава для наказу¹⁷⁶.

Мемуари учасників Першого зимового походу, що є основним джерелом інформації про виправу на Лівобережжя, не відзначаються критичністю викладу й оцінювання фактів, цілісністю загальної картини події, точністю хронологічного й топографічного аспектів у її висвітленні. Не можна назвати задовільним і науково-довідковий апарат мемуаристів. Однак, разом із нечисленними актами спогади складають важливу частину літопису, а іноді є єдиним джерелом специфічної інформації (як у випадку рейду за Дніпро).

Некритично прочитуючи й відтворюючи канву подій походу, наші сучасники-науковці автоматично відтворюють у своїх дослідженнях неточності і помилки авторів мемуарів. Пропонований нарис має за мету здійснити історіографічний огляд документальних і мемуарних джерел з історії Першого зимового походу та головно його задніпровського епізоду, який надалі, — з огляду на маршрут, — пропонується йменувати *Полтавський рейд*.

За документальне підґрунтя нарису про Полтавський рейд слугує спеціальна праця колишнього ад'ютанта Головного отамана військ УНР, уродженця Полтавщини О. С. Доценка «Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920)»¹⁷⁷ (1932), що містить 210 документів. Завдяки сприянню Фондації імені Симона Петлюри в Канаді, у 2001 р. її було перевидано в Україні¹⁷⁸. Джерелом фактажу для нарису є оригінальні мемуарні джерела з історії Першого зимового походу; рідше — опубліковані бойові документи (накази по війську Діючої Армії УНР); графічні документи (топографічні мапи); оперативні, розвідувальні та політичні звіти; щоденники учасників рейду, їхні публікації в часописах; зрідка — архівні документи, що їх виявили й випустили у світ науковці-дослідники.

¹⁷⁶ Тютюнник Ю. Й. Зимовий похід 1919–20 рр. Нью Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. Ч. 1 : Політичний огляд з документами в тексті. 1966. С. 58. (Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби; кн. 1) (Студійно-наукові матеріали; т. 8).

¹⁷⁷ Доценко О. С. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. СЛП + 240 с. (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

¹⁷⁸ Доценко О. С. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Фондація ім. Симона Петлюри в Канаді. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 375 с.

Більшість інформації з опублікованого про Перший зимовий похід зустрічаємо в мемуарах його учасників, представників української діаспори, праці яких вийшли друком за кордоном здебільшого в 1920–1970 рр.: М. В. Омелянович-Павленка¹⁷⁹, командувача Діючої Армії УНР; А. Д. Долуда¹⁸⁰, начальника штабу Армії УНР; І. П. Мазепи¹⁸¹, керівника уряду УНР; О. О. Загородського¹⁸², заступника командувача Армії УНР; Ю. Й. Тютюнника¹⁸³, командира Київської дивізії; М. М. Крата¹⁸⁴, начальника штабу Запорізької дивізії; П. В. Феденка¹⁸⁵, політичного референта при Армії УНР; П. Г. Певного¹⁸⁶, редактора газети «Україна»; П. Г. Дяченка¹⁸⁷, командира полку Чорних Запорожців; Б. Г. Монкевича¹⁸⁸, сотника полку Чорних Запорожців;

¹⁷⁹ Див.: Омелянович-Павленко М. В. Зимовий похід [6.XII.1919–5.V.1920]. Каліш : Друкарня Видавництва «Чорномор», 1934. 193 с. (Бібліотека Українського Воєнно-Історичного Товариства); Омелянович-Павленко М. В. Зимовий похід [6.XII.1919–5.V.1920]. Слово групи лицарів Українського Залізного Хреста. Прага : Видавництво «Stilus», 1940. 54 с.; Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. Київ : Темпора, 2007. С. 228–406.

¹⁸⁰ Долуд А. Д. Зимовий похід 1919–1920 рр. // Український комбатант. Новий Ульм, 1958. № 7. С. 42–49.

¹⁸¹ Див.: Мазепа І. П. Огнева проба. Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919–20. Прага : Видавництво «Колос», 1941. 104 с.; Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Т. 2: Кам'янецька доба – Зимовий похід. Прага : Українське видавництво «Пробоем», 1942. С. 135–229. (Загальна бібліотека; ч. 6).

¹⁸² Загородський О. О. Зимовий похід // Український комбатант. Новий Ульм, 1955. № 3. С. 10–11.

¹⁸³ Тютюнник Ю. Й. Зимовий похід 1919–20 рр. Нью Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. Ч. 1 : Політичний огляд з документами в тексті. 1966. 99 с. (Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби; кн. 1) (Студійно-наукові матеріали; т. 8).

¹⁸⁴ Крат М. Вапнярська операція // За Державність. Варшава, 1938. 36. 8. С. 66–80.

¹⁸⁵ Див.: Самовидець П. Зимовий похід. Тридцять роковини 1919–1949. Політичний огляд. [Б. м.]: [Б. в.], 1949. 28 с.; Феденко П. В. Минуло півстоліття: Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919–1920 р.р. Нью Йорк–Джерзі Сіті : Видавництво «Свобода», 1972. 79 с.

¹⁸⁶ Певний П. Г. За волю та державність. Поход української армії в запілля ворога. 3 5 грудня 1919 року по 5 травня 1920 року. Кн. 1. Станіславів : Видання газети «Українське Слово», 1920. 60 с.

¹⁸⁷ Дяченко П. Г. Чорні запорожці: спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки / Редактор-упорядник Р. Коваль. Київ–Вінниця : Видавництво «Стікс», 2010. 448 с.

¹⁸⁸ Монкевич Б. Г. Чорні запорожці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців; Зі схемами й ілюстраціями. Львів : «Добра книжка»; 3 печатні Артура Гольдмана, 1929. С. 23–72.

В. І. Сім'янцева¹⁸⁹, бунчужного 3-ї («Богданівської») сотні полку Чорних Запорожців; Л. П. Шанковського¹⁹⁰, підхорунжого УГА й Армії УНР та ін.

Піонерами спогадів про Перший зимовий похід та його задніпровський епізод є П. Г. Певний¹⁹¹ і Ю. Й. Тютюнник¹⁹². Редактор газети «Україна», уродженець Полтавщини П. Г. Певний згадує про Полтавський рейд двома реченнями¹⁹³. Свої мемуари про похід він видав по його гарячих слідах у 1920 р. в Станиславові. Під час походу редакція щоденника «Україна» пересувалася в обозі Діючої Армії УНР і, по суті, мала вести літопис дій українського війська. Але опису саме Полтавського рейду П. Г. Певний чомусь не залишив. Доволі лаконічними (що видається несподіваним з огляду на поінформованість дівця) є спогади про рейд на Лівобережжя іншого учасника походу — Ю. Й. Тютюнника¹⁹⁴, які вперше побачили світ у 1923 р. у Коломиї.

Із-поміж усіх згаданих мемуаристів лише М. В. Омелянович-Павленко¹⁹⁵, П. Г. Дяченко¹⁹⁶ та Б. Г. Монкевич¹⁹⁷ виокремлюють лівобереж-

¹⁸⁹ Див.: Сім'янців В. І. В Зимовому поході // За державність. Торонто, 1964. № 10. С. 108–128; Сім'янців В. І. В Зимовому поході (Продовження) // За державність. Торонто, 1966. № 11. С. 206–227; Сім'янцев В. І. Роки козакування 1917–1923 (Спогади). Філадельфія, 1976. С. 177–253.

¹⁹⁰ Шанковський Л. П. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен : Видавництво «Дніпрова хвиля», 1958. С. 174–184.

¹⁹¹ Певний П. Г. За волю та державність. Поход української армії в запілля ворога. 3 5 грудня 1919 року по 5 травня 1920 року. Кн. 1. Станиславів : Видання газети «Українське Слово», 1920. 60 с.

¹⁹² Тютюнник Ю. Й. Зимовий похід 1919–20 рр. Нью Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. Ч. 1 : Політичний огляд з документами в тексті. 1966. 99 с. (Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби; кн. 1) (Студійно-наукові матеріали; т. 8).

¹⁹³ Певний П. Г. За волю та державність. Поход української армії в запілля ворога. 3 5 грудня 1919 року по 5 травня 1920 року. Кн. 1. Станиславів : Видання газети «Українське Слово», 1920. С. 40.

¹⁹⁴ Тютюнник Ю. Й. Зимовий похід 1919–20 рр. Нью Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. Ч. 1 : Політичний огляд з документами в тексті. 1966. С. 60, 61, 69. (Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби; кн. 1) (Студійно-наукові матеріали; т. 8).

¹⁹⁵ Омелянович-Павленко М. В. Зимовий похід [6.XII.1919–5.V.1920]. Каліш : Друкарня Видавництва «Чорномор», 1934. С. 77–82. (Бібліотека Українського Воєнно-Історичного Товариства).

¹⁹⁶ Дяченко П. Г. Чорні запорожці: спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки / Редактор-упорядник Р. Коваль. Київ–Вінниця : Видавництво «Стікс», 2010. С. 62–65.

¹⁹⁷ Монкевич Б. Г. Чорні запорожці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців; Зі схемами й ілюстраціями. Львів : «Добра книжка»; 3 печатні Артура Гольдмана, 1929. С. 31–37.

ний рейд Армії в окремий розділ своїх спогадів, але самого рейду не йменують. Частину окремого розділу відводять йому у своїх працях О. С. Доценко¹⁹⁸ й Ю. Й. Тютюнник¹⁹⁹, але теж не позначають рейд власною назвою.

В Україні дослідження Першого зимового походу стали з'являтися лише в 1990-х рр., у період відновлення незалежної держави. У цей час піонером загального огляду походу став В. І. Верига, який у своїй праці «Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.» (1998)²⁰⁰ кількома реченнями згадує також і про лютневий перехід Діючої Армії УНР на Лівобережжя. Услід за В. І. Веригою до розгляду теми Першого зимового походу вдається В. Ф. Солдатенко²⁰¹ у монографії «Українська революція» (1999), проте Полтавського рейду не згадує. Серед інших дослідників Першого зимового походу — М. А. Ковальчук, який проаналізував склад війська на початковому етапі походу²⁰² й упорядкував сучасне видання спогадів командарма М. В. Омеляновича-Павленка²⁰³ (2007). Р. М. Коваль упорядкував і видав спогади командира полку Чорних Запорозжів П. Г. Дяченка²⁰⁴ (2010). Окремим аспектам Першого зимового походу присвятила цикл статей

¹⁹⁸ Доценко О. С. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. LXXII–LXXX. (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

¹⁹⁹ Тютюнник Ю. Й. Зимовий похід 1919–20 рр. Нью-Йорк : Видавництво Чарторійських, 1966. Ч. 1 : Політичний огляд з документами в тексті. 1966. С. 60, 61, 69. (Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби; кн. 1) (Студійно-наукові матеріали; т. 8).

²⁰⁰ Верига В. І. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. : у 2-х томах : Том 2; НАН України, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича. Жовква : Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. С. 179–187.

²⁰¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. Київ : Либідь, 1999. С. 827–849.

²⁰² Ковальчук М. А. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: [наук. монографія]. Київ : Темпора, 2006. 576 с.; Ковальчук М. А. Чисельність Армії УНР в Кам'янецьку добу Директорії (червень – листопад 1919 р.) у світлі архівних документів // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ. 2007. Вип. 12. С. 159–197.

²⁰³ Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. Київ : Темпора, 2007. 608 с.

²⁰⁴ Дяченко П. Г. Чорні запорожці: спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки / Редактор-упорядник Р. Коваль. Київ–Вінниця : Видавництво «Стікс», 2010. 448 с.

Т. М. Швидченко²⁰⁵ (в одній зі статей згадується лівобережний рейд²⁰⁶). 2016 р. Т. М. Швидченко захистила дисертацію «Перший Зимовий похід Армії УНР в контексті національно-визвольної революції 1917–1921 років»²⁰⁷, підрозділ якої загальним планом висвітлює події рейду на Лівобережжя²⁰⁸. У загальних рисах похід за Дніпро відтворює С. С. Коваленко²⁰⁹, але переповідає його події головню за змістом щоденника П. Г. Дяченка²¹⁰.

Розглядаючи під кутом своїх наукових інтересів події Першого зимового походу, наші сучасники нерідко припускаються системних помилок у трактуванні найважливіших топографічних маркерів походу, у тому числі і його Полтавського рейду. Так, наприклад, автор В. Ф. Солдатенко стверджує, що с. Гусівка, де 21 січня 1920 р. відбулася одна із ключових нарад командирів Діючої Армії УНР, розташовувалось «поблизу Єлисаветгра-

²⁰⁵ Див.: Швидченко Т. М. Армія УНР під час Першого Зимового походу у запіллі Червоної армії (січень–лютий 1920 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. 2018. Вип. 11. С. 338–350; Швидченко Т. М. Армія УНР у бою за Вознесенськ 16 квітня 1920 року // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2013. № 75. С. 80–83; Швидченко Т. М. Боротьба армії УНР з військами Денікіна в Першому Зимовому поході // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2013. № 4. С. 125–130; Швидченко Т. М. Значення Першого Зимового походу армії УНР 1919–1920 рр. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2015. № 97. С. 7–11; Швидченко Т. М. Отаман Волох та його прибічники під час Першого Зимового походу (1919–1920 рр.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 99. С. 24–28; Швидченко Т. М. Перший зимовий похід армії УНР (1919–1920 рр.): історіографічний аналіз // Воєнна історія. 2012. № 1. С. 86–94; Швидченко Т. М. Причини та передумови Першого Зимового походу Армії УНР 1919–1920 рр. // Наукові записки : [збірник наукових статей] / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; упор. Л. Л. Макаренко. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. СХХV (125). С. 248–259; Швидченко Т. М. Прояви отаманщини в лавах Армії УНР під час Першого Зимового походу 1919–1920 рр. // Воєнна історія. 2013. № 4–6. С. 13–21.

²⁰⁶ Див.: Швидченко Т. М. Армія УНР під час Першого Зимового походу у запіллі Червоної армії (січень–лютий 1920 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. 2018. Вип. 11. С. 346.

²⁰⁷ Швидченко Т. М. Перший Зимовий похід Армії УНР в контексті національно-визвольної революції 1917–1921 років : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; [Київський націон. ун-т ім. Т. Г. Шевченка.], Київ, 2016. 223 с.

²⁰⁸ Швидченко Т. М. Перший Зимовий похід Армії УНР в контексті національно-визвольної революції 1917–1921 років : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; [Київський націон. ун-т ім. Т. Г. Шевченка.], Київ, 2016. С. 133–139.

²⁰⁹ Коваленко С. С. Чорні Запорозжці: історія полку : [іст. нарис]. Київ : Видавництво «Стікс», 2015. С. 140–144.

²¹⁰ Дяченко П. Г. Чорні запорозжці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорозжців Армії УНР Київ : Стікс, 2010. С. 62–65.

да»²¹¹, що не відповідає дійсності. Некритично оцінює автор і географію зворотної переправи Діючої Армії УНР через Дніпро після її Полтавського рейду, стверджуючи нібито вона здійснювалася «у різних пунктах»²¹², що також не відповідає фактам: у мемуарах командарма М. В. Омеляновича-Павленка чітко сказано, що Дніпро перейшли «в тому самому місці» (у створі сіл Погоріла—Топилівка)²¹³.

Інша дослідниця Першого зимового походу, Т. М. Швидченко, відтворюючи назву кінцевого пункту переправи на Лівобережжі за М. В. Омеляновичем-Павленком²¹⁴, називає його Погорільці²¹⁵, у той час коли дійсна назва поселення — Погоріла²¹⁶. Саме таку назву воно мало на зламі ХІХ–ХХ ст., що зафіксовано на військово-топографічній карті, виданій тоді ж²¹⁷.

На перший погляд ці та інші неточності нібито не зменшують цінності сумлінної й об'єктивної праці наших сучасників, дослідників Першого зимового походу. Цілком зрозуміло, що вони запозичені з оригінальних документів (з усіма їх огріхами й помилками), які писалися нашвидкуруч, у походах, і до того ж авторами, які не знали української школи. Однак їх виправлення має принципове значення для уточнення топографії походу та ключових подій на його маршруті.

²¹¹ Солдатенко В. Зимовий похід Армії УНР в історіографічному зрізі (грудень 1919 – травень 1920 рр.) // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. 2009. Вип. 43. С. 144.

²¹² Солдатенко В. Зимовий похід Армії УНР в історіографічному зрізі (грудень 1919 – травень 1920 рр.) // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. 2009. Вип. 43. – С. 149.

²¹³ Омелянович-Павленко М. В. Зимовий похід [6.XII.1919–5.V.1920]. Каліш : Друкарня Видавництва «Чорномор», 1934. С. 79. (Бібліотека Українського Воєнно-Історичного Товариства).

²¹⁴ Документ № ХСІV. Доклад Головному Отаману С. В. Петлюрі, 15-II-1920 р., Ч. 109. // Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Сміль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. 105. (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

²¹⁵ Швидченко Т. М. Армія УНР під час Першого Зимового походу у заплілі Червоної армії (січень–лютий 1920 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. 2018. Вип. 11. С. 346.

²¹⁶ Погоріла/Погоріле — західний куток м-ка Вереміївка. Нині – під водами Кременчуцького водосховища.

²¹⁷ Карта г. Киевской, Херсонской и Полтавской. Рядъ XXV. Листъ 11. Масштабъ 1:126 000. Грав: конт: Вольн: Грав: Борнмиллеръ и Топог: Михайловъ 3й предм: и горы Вольн: Гр: Борнмиллеръ и Чин: Антоновъ. Вырѣз. слова Чин. Захаровъ, Васильевъ и Вол. Гр. Борнмиллеръ Часть Киевс. Губерніи исправ. по рекогноск. 1868 г., Херсонс. 1869 г., Полтавск. 1869 г. Желѣз. дор. нанесена по съемкѣ 1877–81 г. [Б. м.]: [б. и.], [б. г.].

Прискіпливе опрацювання наявних матеріалів надає можливості для з'ясування багатьох важливих деталей Першого зимового походу і його Полтавського рейду, на яких до цього моменту ніхто з авторів не акцентував увагу. Зі спогадів П. Г. Дяченка дізнаємося, що тактичний задум переправи на Лівобережжя і рейду Полтавщиною та Харківщиною виник спонтанно в останніх числах грудня 1919 — на початку січня 1920 р., коли Діюча Армія УНР оперувала в районі м. Умань²¹⁸. Саме тоді, як пише П. Г. Дяченко, командарм М. В. Омелянович-Павленко пообіцяв йому виправу на Лівобережжя²¹⁹. Власне, цей спогад і дозволяє з прийнятною точністю датувати первинний задум Полтавського рейду.

Однак, в умовах партизанської війни планування дій має переважно спонтанний характер, більше спирається на оперативну ситуацію ніж на оптимістичні сподівання. У цьому відношенні тактична ситуація і погодні умови для здійснення Армією УНР виправи за Дніпро склалися лише через півтора місяці, ближче до середини лютого 1920 р., і передував їм найкритичніший момент походу.

І. П. Мазепа, покликаючись на М. В. Омеляновича-Павленка, писав у своїх мемуарах²²⁰, що найкритичнішим моментом Першого зимового походу Армії УНР був січень 1920 р., коли вона оперувала на Уманщині, де опинилася майже в суцільному ворожому середовищі. Крім білогвардійських і більшовицьких частин, з якими Армія вела тоді бої, слідом за нею на Уманщину прийшов О. І. Волох зі своїм збільшовиченим «військом». Більшовицька агітація активно проникала у свідомість тутешнього населення. «Скрізь ширилися радянофільські настрої. Навіть повстанці почали виступати під радянськими гаслами. Під впливом всього цього поміж нашим військом також почалися хитання»²²¹, — занотував І. П. Мазепа зі слів

²¹⁸ Дяченко П. Г. Чорні запорожці: спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки / Редактор-упорядник Р. Коваль. Київ–Вінниця : Видавництво «Стікс», 2010. С. 55.

²¹⁹ Див.: Дяченко П. Г. Чорні Запорозжці (Спомини командира полку Чорних Запорозжців) // У 50-річчя Зимового походу Армії УНР / Під редакцією ген. М. Крата й хор. Ф. Грінченка. Нью Йорк, 1973. С. 176–177; Дяченко П. Г. Чорні запорожці: спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки / Редактор-упорядник Р. Коваль. Київ–Вінниця : Видавництво «Стікс», 2010. С. 65.

²²⁰ Мазепа І. П. Огнева проба. Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919–20. Прага : Видавництво «Колос», 1941. С. 94.

²²¹ Мазепа І. П. Огнева проба. Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919–20. Прага : Видавництво «Колос», 1941. С. 94.

М. В. Омеляновича-Павленка. У ті дні перед Армією постало важке питання — «чи залишатися під прапором УНР, чи прийняти радянські гасла»²²². Але це тривало недовго, «перемогли тверезі настрої» і після січневих боїв і політичних вагань Армія готувалася «пірнути» на лівий берег Дніпра, у Золотоніський повіт Полтавщини.

21 січня, рейдуючи між двома фронтами, — більшовицьким на півночі і білогвардійським на півдні, — Армія перебувала в районі Хмельове—Глудоси²²³, де в с. Гусівка²²⁴ її командування ухвалило невідкладне рішення: прориватися окремими дивізіями в більшовицький і денікінський тили. Армія розділилася на дві колони — північну, під командуванням отамана Ю. Й. Тютюнника, у складі Київської і Волинської дивізій, та південну — під проводом командарма М. В. Омеляновича-Павленка, у складі Запорізької дивізії, 3-го Кінного полку та Штабу Армії. Ю. Й. Тютюнник рушав на Київщину, з якою його пов'язувала попередня повстанська діяльність; командарм М. В. Омелянович-Павленко — на південно-східну Херсонщину та Катеринославщину, де оперували партизани А. О. Гулого-Гуленка. Передбачалося, що після самостійних рейдів по маневровому району, що охоплював шість повітів (Звенигородський, Таращанський, Канівський, Черкаський, Чигиринський та Єлисаветградський), дивізії мали знову з'єднатися на теренах між Черкасами та Чигирином²²⁵. Що ж до Лівобережжя, то командування Армії УНР планувало здійснити туди рейд коли замерзне Дніпро²²⁶.

Через три тижні рейдування і боїв у ворожих тилах так і сталося, але за більш складних умов. Прихід рейдових колон Діючої Армії УНР у район зосередження на Чигиринщину був повною несподіванкою для

²²² Мазепа І. П. Огнева проба. Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919–20. Прага : Видавництво «Колос», 1941. С. 94.

²²³ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. 64. (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

²²⁴ Гусівка (хут. Козацький) — нині с. Козакова Балка Новоукраїнського району Кіровоградської області.

²²⁵ Омелянович-Павленко М. В. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920 рр.) // У 50-річчя Зимового походу Армії УНР / Під редакцією ген. М. Крата й хор. Ф. Грінченка. Нью Йорк, 1973. С. 88–89.

²²⁶ Галузеви́й державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі — ГДА СЗР України). Ф. 11012, Т. 42, Арк. 252.

тамтешніх селян, частина яких перебувала під впливом більшовицьких гасел і вороже поставилася до прибульців. Дійшло до збройної сутички. 9 лютого 1920 р. у с. Янич²²⁷ під Чигирином загін повстанського ватажка С. Д. Коцура (кілька сотень селян при багатьох кулеметах) підступно оточив 3-й Окремий полк, який зайшов сюди на постій, захопив його штаб та один із відділів. У результаті чого, як зазначив у своєму наказі М. В. Омелянович-Павленко, «всі кулемети 3-го полку залишились там»²²⁸. Наступного дня, на вимогу командування, Коцур звільнив полонених, але зброї і коней не повернув. У відповідь запорожці реквізували коней у м-ку Кам'янка²²⁹.

На тлі цих невтішних подій, 12 лютого 1920 р. на нараді командарма Діючої Армії УНР з комдивами у м-ку Медведівка, що на теренах історичного Холодного Яру, було прийнято оперативне рішення про переправу Армії УНР за Дніпро. Передбачалося, що на Полтавщині Армія УНР з бою захопить м. Золотоношу і здійснить випади у бік Лубен, Хоролу та Кременчука²³⁰.

Зима 1919–1920 р. була екстремально холодною. І хоча товщина криги на Дніпрі сягала 1 м²³¹, у місцях стрімкої течії чорніла відкрита вода. Переправа розпочалася вранці 13 лютого і проходила у створі сіл Топилівка—Погоріла, що лежали по різні боки Дніпра на відстані

²²⁷ Янич – нині с. Іванівка Черкаського району Черкаської області.

²²⁸ Документ № LXXXVII. Наказ по Запорізьському Війську У.Н.Р. Ч. 33. 9-II-1920 р. с. Матвієвка // Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. 97. (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

²²⁹ Див.: Чижевський Г. Коротка історія 3-ої Залізної стрілецької дивізії: 1919 I/VI 1922 р. / Табор інтернованих. Ч. 10. Каліш, 1922 р. С. 29; Кордонович О. У Зимовому поході (Спомин хорунжого 3-го Окремого кінного полку) // У 50-річчя Зимового походу Армії УНР / Під редакцією ген. М. Крата й хор. Ф. Грінченка. Нью Йорк, 1973. С. 158.

²³⁰ Див.: Монкевич Б. Г. Чорні запорожці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорозжів; Зі схемами й ілюстраціями. Львів : «Добра книжка»; 3 печатні Артура Гольдмана, 1929. С. 31; Тютюнник Ю. Й. Зимовий похід 1919–20 рр. Нью Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. Ч. 1 : Політичний огляд з документами в тексті. 1966. С. 60. (Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби; кн. 1) (Студійно-наукові матеріали; т. 8); Доценко О. С. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. LXX (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

²³¹ Кордонович О. У Зимовому поході (Спомин хорунжого 3-го Окремого кінного полку) // У 50-річчя Зимового походу Армії УНР / Під редакцією ген. М. Крата й хор. Ф. Грінченка. Нью Йорк, 1973. С. 158.

близько 13 км. Тодішня Погоріла і сусідня їй Миклашівка²³² були, відповідно, західним і південним кутками полтавського містечка Вереміївка, що на Лівобережжі. По переправі, без усяких перешкод із боку ворога, українські частини обсадили район Вереміївка—Москаленки—Васютинці—Котлів. Зокрема у Вереміївці квартирувала Волинська дивізія, у Москаленках — штаб Армії й Запорізька дивізія, у Васютинцях — Київська дивізія²³³.

Як і чигиринське селянство на Правобережжі, полтавське селянство на Задніпров'ї також було спантеличене неочікуваним приходом «петлюрівського» війська (оскільки вважало його давно розпорошеним), а тому поводило себе обережно. Як згадував про те відношення М. В. Омелянович-Павленко, «воно було якесь загадкове: ворожнечі не було, але не було й щирої відвертості...»²³⁴. У таємному звіті С. В. Петлюрі від 15 лютого 1920 р. він конкретизує причину: «На Полтавщині помічається сильний вплив большевизму, чому населення відноситься до нас байдуже»²³⁵.

Гостинно приймаючи Армію УНР й охоче слухаючи її агітаторів, полтавці особливий активності не виявляли²³⁶. Не додавала оптимізму й ситуація на полудень від району постою Армії. За розвідданими, тут спостерігалися ворожі до українського війська настрої, а в м-ку Жовнин²³⁷ навіть мав місце випадок захоплення й обеззброєння роз'їзду Волинської дивізії. Тутешні більшовицькі активісти хотіли відправити арештантів до

²³² Миклашівка — південний куток м-ка Вереміївка. Нині – під водами Кременчуцького водосховища.

²³³ Див.: Омелянович-Павленко М. Зимовий похід [6.XII.1919–5.V.1920]. Каліш : Друкарня Видавництва «Чорномор», 1934. С. 78–79. (Бібліотека Українського Военно-Історичного Товариства); Чижевський Г. Коротка історія 3-ої Залізної стрілецької дивізії: 1919 I/VI 1922 р. / Табор інтернованих. Ч. 10. Каліш, 1922 р. С. 29–30.

²³⁴ Омелянович-Павленко М. Зимовий похід [6.XII.1919–5.V.1920]. Каліш : Друкарня Видавництва «Чорномор», 1934. С. 79. (Бібліотека Українського Военно-Історичного Товариства).

²³⁵ Документ № ХСІV. Доклад Головному Отаману С. В. Петлюрі, 15-II-1920 р., Ч. 109. // Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. 106. (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

²³⁶ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. LXXVI (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

²³⁷ Жовнин — нині під водами Кременчуцького водосховища.

Кременчука, але вночі роз'їзд утік²³⁸. За отриманими тоді ж, неперевіреними розвідданими, селяни надіслали до Кременчука делегацію, щоби їм надали допомогу вигнати українські відділи²³⁹.

Отже, якщо до переходу на Полтавщину командуванням Діючої Армії УНР планувалися бойові випадки у бік Лубен, Хоролу та Кременчука, то вже на місці досить швидко з'ясувалося, що обставини розгортаються не на користь українського війська. Крім лютих морозів і хуртовин, дався взнаки запеклий опір тутешніх більшовицьких залог та відсутність збройної підтримки з боку місцевого населення. Останнє, стомившись від багаторічної соціальної турбулентності і зміни влади, явно тяжіло до гіперболізації в бік комунізму, на що, власне, і натякав командарм М. В. Омелянович-Павленко у своєму таємному звіті С. В. Петлюрі від 15 лютого 1920 р.²⁴⁰.

Окрім часто згадуваного у публікаціях бою за Золотоношу, що тривав упродовж 15 лютого і за браком набоїв закінчився відходом Чорних Запорожців на полудень, про жодні бої на Лівобережжі нам невідомо. Щоправда, командарм М. В. Омелянович-Павленко згадує у мемуарах про атаку кавалерії Волинців, які 15 лютого нібито «з боєм зайняли м. Жовнин»²⁴¹. Утім, жодне інше джерело інформації бій за Жовнин не підтверджує. Тому є всі підстави вважати, що йдеться про конфлікт роз'їзду Волинської дивізії з місцевими комунарами, про який йшлося вище.

²³⁸ Див.: Документ № CV. Наказ по Військам УНР. Ч. 38. 15-II-1920 р. с. Москаленки // Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. 113. (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1); Документ № CVI. Наказ по Військам УНР. Ч. 39. 16-II-1920 р. с. Москаленки // Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. 114. (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

²³⁹ Документ № CVI. Наказ по Військам УНР. Ч. 39. 16-II-1920 р. с. Москаленки // Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. 114 (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

²⁴⁰ Документ № XCIV. Доклад Головному Отаману С. В. Петлюрі, 15-II-1920 р., Ч. 109. // Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. 106 (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

²⁴¹ Омелянович-Павленко М. Зимовий похід [6.XII.1919–5.V.1920]. Каліш : Друкарня Видавництва «Чорномор», 1934. С. 79, 191. (Бібліотека Українського Воєнно-Історичного Товариства).

Ідеалізовані мемуаристами картини взаємин українського війська з населенням по обидва боки Дніпра, не позбавляють ґрунту для критичних міркувань. Маємо визнати, що взаємини сторін в умовах війни (з обшуками, трусами, реквізіціями, конфіскаціями на користь будь-якої влади), м'яко кажучи, не відзначалися гармонійністю. До того ж населення, яке мало на руках значну кількість зброї і набоїв до неї, активно протистояло насильству, не хотіло її здавати, пояснюючи це потребою в самообороні. Випадки самочинного роззброєння селян-повстанців силою, що трапилось, наприклад, у с. Янич під Чигирином, мали пагубні наслідки не лише для репутації Діючої Армії УНР, але й отримали дзеркальну відповідь²⁴².

Імовірно, конфлікти на ґрунті обеззброєння і реквізіцій не були рідкістю, бо 14 лютого, на Лівобережжі, до війська було доведено наказ, в якому, зокрема, говорилося: «Всі від старшини до наймолодшого козака мусять твердо знати, що кожний ганебний випадок є ганьба нашого прапору... Старшини і козаки слідкуйте за своїми вчинками і карайте, карайте без всякого жалю, всіх тих хто прийшов у наші ряди не по переконанню, а як злодій, що краде у нас єдину нашу вартість, єдине майно — нашу ідейність, нашу честь»²⁴³.

Наведений наказ не був лише погрозою чи відозвою. Злочинців дійсно карали так, як тільки можна було покарати в умовах війни, за відсутності в'язниць. Добре поінформований учасник походу, комдив Ю. Й. Тютюнник, якого важко запідозрити в ідеалізації повстанського життя, згадував, що грабіжників карали смертю, а осіб, які не запобігли грабунку чи своєчасно його не припинили, карали тілесно і виганяли з війська²⁴⁴. Прикметно, що цей його коментар припадає саме на події лютого 1920 р.

²⁴² Документ № LXXXVII. Наказ по Запорізьському Війську У.Н.Р. Ч. 33. 9-II-1920 р. с. Матвієвка // Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. 97. (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

²⁴³ Документ № LXXXVIII. Наказ по військам Дієвої Армії У.Н.Р. Ч. 1. 14-II-1920 р. с. Москаленки // Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Редагує секретар проф. Р. Смаль-Стоцький. Варшава : [Б. в.], 1932. С. 98. (Праці Українського наукового інституту. Том VIII. Серія історична, книга 1).

²⁴⁴ Тютюнник Ю. Й. Зимовий похід 1919–20 рр. Нью Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. Ч. 1 : Політичний огляд з документами в тексті. 1966. С. 69. (Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби; кн. 1) (Студійно-наукові матеріали; т. 8).

Зі спогадів учасника Першого зимового походу І. П. Мазепи²⁴⁵, який покликається на М. В. Омеляновича-Павленка, відомо, що головною причиною відходу українського війська з Полтавщини був збройний натиск більшовиків. Не мало очікуваних наслідків і звернення агітаторів до селянства Лівобережжя із закликом до організованого виступу проти радянського режиму. Вимушено повернувшись на Уманщину, українське військо рушило на захід, сподіваючись каталізувати антибільшовицьке повстання на Поділлі, але і там очікуваної підтримки не отримало.

Констатуємо, що на зважений погляд, як більшість мемуаристів української діаспори у минулому, так і чимало дослідників історії Першого зимового походу та його окремих подій в сучасній Україні, схильні до гіперболізації. Описуючи загальний сюжет походу чи його окремі епізоди (зокрема і Полтавський рейд), вони працюють швидше в публіцистичному стилі, аніж у науковому, і не дають належної оцінки його фактичним результатам. Розуміючи поважність місця і значення Першого зимового походу в історії Української революції 1917–1921 рр. маємо визнати, що своєї мети він не досяг: масового антибільшовицького повстання взимку-навесні 1920 р. в Україні організувати не вдалося. На заваді стали соціальні настрої селянства, свідомість якого на той момент вже міцно тримала у своїх пропагандистських лабетах комуністична химера. Далася взнаки і моральна втома населення від багаторазової зміни влади та перманентного воєнного стану, який тривав майже 6 років.

²⁴⁵ Мазепа І. П. Огнева проба. Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919–20. Прага : Видавництво «Колос», 1941. С. 94.

2.8. ПРИКРАСИ В ТРАДИЦІЙНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ЖІНОЧОМУ КОСТЮМІ: СИМВОЛІКА ТА ОБЕРЕГОВА ФУНКЦІЯ

Національне вбрання кожного народу є відображенням його історії, невичерпних народних традицій, художньої і духовної культури. В українському традиційному костюмі поєдналися слов'янські мотиви з східною любов'ю до яскравих кольорів та західною витонченістю. Природно-географічне районування й формування етнографічних регіонів обумовили різноманіття форм, комплектації, матеріалів у традиційному українському одязі. Особливу роль у жіночому строї відігравали аксесуари: головні убори, пояси, зйомні прикраси — нашійні, нагрудні, браслети, сережки. Прикраси були органічним доповненням ансамблю вбрання та організовували окремі компоненти костюма у гармонійну єдність.

Зупинимось лише на особливостях нашійних жіночих прикрас виготовлених з коштовних природних органічних матеріалів: коралу, бурштину, перлів, перламутру.

Прикраси створювали певний емоційний лад, котрий залежав від їхнього призначення: буденні, святкові, обрядові, а також від соціального стану та віку жінки, яка їх вдягала. Прикраси молодих дівчат були, як правило, барвисті, світлі, життєрадісні. У молодих заміжніх жінок прикраси своїм колоритом, кількістю, способом розміщення та вартістю підкреслювали соціальний статус, гідність, розважливість, жіночу привабливість. Старші жінки користувалися прикрасами стримано, вибирали одноколірні або менш барвисті, простіші за формою. Традиційні українські жіночі прикраси слугували маркером народного розуміння краси, вміння використовувати різні за фактурою, матеріалом, кольором, орнаментальною композицією вироби та синтезувати їх в естетичній єдності.

Прикраси були невіддільним складником вбрання жінок, обов'язковим атрибутом народної звичаєвості, обрядів, вірувань. Упродовж історичного розвитку розширювався спектр і значення прикрас. Їхня декоративна та оберегово-магічна сутність доповнювалася функцією капіталу (як коштовностей).

Питання ролі прикрас у контексті народного вбрання були предметом вивчення дослідників різних наукових галузей, передусім етнографів,

фольклористів, мистецтвознавців та краєзнавців. Ґрунтовним дослідженням власне українських жіночих прикрас є монографія Г. Врочинської²⁴⁶ в якій авторка систематизувала прикраси за художніми особливостями, описала й проаналізувала групи оздоб, їхню стилістику, кольорову гаму і фактуру матеріалів, орнаментику та технологію виготовлення.

У праці Г. Врочинської і Г. Стельмашук²⁴⁷ проаналізовано різновиди прикрас, їхні особливості у контексті історії розвитку українських земель від Трипілля до сьогодення. Етнолог О. Косміна²⁴⁸, розглядаючи традиційне вбрання українців значну увагу приділила і регіональним особливостям шийних прикрас українок. Авторка зауважила, що коралі — нагрудна прикраса, характерною для усіх історико-етнографічних регіонів України. Бурштинове намисто авторка виокремлює як шийну прикрасу, характерну в основному для Полісся²⁴⁹. У праці «Український костюм» Т. Ніколаєвої²⁵⁰ присвячено розділ особливостям, високій емоційній та художній виразності різних типів жіночих нашийних прикрас.

Яскравим та художньо виразним доповненням до українського народного одягу виступали зйомні нашийні прикраси, що склалися з багатьох компонентів, гармонійно пов'язаних між собою, були обов'язковими в оформленні всього комплексу вбрання, надавали йому композиційну рівновагу та довершеність, виконували також і захисну функцію — амулетів, талісманів, оберегів. Ці прикраси були продукцією місцевих ремісників або завозилися з інших країн, продавалися на сільських ярмарках та у спеціальних торгових рядах у великих містах.

Низки коралів, бурштину, перлів, дукачів, хрестів, венеційського намиста та намиста з дутого скла, ґерданів формували складну композицію, яка органічно доповнювала святкове вбрання українок. Починаючи від

²⁴⁶ Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX – початку XX століть. Київ : Родовід, 2007. 232 с.

²⁴⁷ Врочинська Г., Стельмашук Г. Історія традиційних українських українських прикрас. Київ: Балтія- Друк, 2020. 184 с.

²⁴⁸ Косміна О. Традиційне вбрання українців. Київ : Балтія-Друк, 2008. Т. I: Лісостеп. Степ. 160 с.; Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців. Київ : Балтія-Друк, 2008. Т. II: Полісся, Карпати. 160 с.

²⁴⁹ Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців. Київ : Балтія-Друк, 2008. Т. II: Полісся, Карпати. С. 46.

²⁵⁰ Ніколаєва Т. Український костюм. Надія на ренесанс. Київ : Дніпро, 2005. 320 с.

ший і звисаючи майже до пояса, прикраси створювали своєрідний захисний бар'єр між зовнішнім світом і тілом людини²⁵¹.

Найдавнішою нашийною жіночою прикрасою, поширеною по всій території України, було намисто. Воно різнилося матеріалом, кольором, формою і способом носіння. Іконографічні та писемні джерела засвідчують, що заможні українські жінки та дівчата вбиралися у намиста з коралу, перлів, гранатів, золотих монет. Доповнювали їх ланцюжками, дукачами, хрестами, оправленими дорогоцінним камінням. Вони носили на грудях більше десяти низок намиста з коралу, скла, срібних і навіть золотих монет, підвішених до намиста дукачів, дукатів, медальйонів, хрестиків та образків. Менш заможні жінки вдягали простіші, проте, також дорогі в ціні, прикраси²⁵².

Жіночі прикраси, окрім своєї естетичної та оберегової функції, виконували і функцію соціального статусу та капіталу. Шийні прикраси селянок, досить часто, коштували більше, ніж їхній дім та господарство в цілому. Звичним було в родині відкладати необхідну суму грошей на господарські потреби, а решту зберігати у вигляді капіталу вкладаючи в коралі, перли, дукати та інші коштовні прикраси, які передавалися в спадок з покоління в покоління як сімейна реліквія. Побутувало переконання: «у купі гроші держаться, коли намисто на шії висить, а якщо продати — то й гроші розійдуться».

Найпоширенішим у всіх регіонах України було коралове намисто. У розмовній мові воно дістало назву «доброго», «щирого», «мудрого», «справжнього» намиста.

Завозили корал з Середземного та Червоного морів, найдорожчим був привезений з Венеції. Він мав червоно-рожеве або сірувато-рожеве забарвлення. Цінувався залежно від чистоти кольору, розміру й блиску. Найбільшу вартість мало намисто інтенсивного червоного кольору з гладеньких, чистих, непоточених коралин. Ціна такого намиста часто сягала вартості пари волів. Дорогі червоні коралі оброблялися у вигляді овалів або барилець. У разках нанизували намистини однієї форми, але різні за розміром — найкрупніші по центру і до найменших на кінцях. Досить часто, найбільша за розміром намистина в низці була обтягнута спеціально

²⁵¹ Косміна О. Традиційне вбрання українців. Київ : Балтія-Друк, 2008. С. 12.

²⁵² Врочинська Г., Стельмашук Г. Історія традиційних українських українських прикрас. Київ : Балтія-Друк, 2020. С. 91–92.

виготовленим срібним або мідним обручком, що зазначало центр симетрії. Найпоширенішим було намисто з намистин циліндричної форми — у три-дев'ять низок. Часто розмір коралин в намисті з багатьох низок зростав від верхніх рядків до нижніх. Багаті та пишні коралі (велика кількість низок одночасно) носили заможні жінки. У першому рядку, коло шиї, намистини були «як горох», а в нижньому, що сягав талії, корали були з «горобине яйце»²⁵³. Таким чином композиційна побудова «від меншого до більшого» була притаманна не лише в рядках по горизонталі, але й зверху вниз по вертикалі.

Дешевші коралі — нарізані у формі трубочок маленькі циліндрики — відрізки коралової гілки, його називали «колюче намисто». Досить часто його низки укладалися теж за принципом від коротших і тонших елементів по краях до товстіших і довших посередині. За рахунок нанизування через поперечні отвори коралини утворювали об'ємний гіллястий рядок, що створювало враження легкості та ажурності.

Справжні коралі пізнавали по тому, що під час спеки вони ставали рожевими, а взимку — темно-червоними.

На Лівобережжі (особливо на Чернігівщині) між коралями нанизували срібні або латунні намистинки овальної або круглої форми вишуканої ювелірної роботи (риф, пугвиці); на Поділлі та Середньому Подніпров'ї — дукачі та медальйони з зображенням хреста або святого. На Слобожанщині дівчата одягали до дванадцяти разків намиста, між намистинками нанизували декілька великих хрестів і срібних монет. На Правобережжі та півдні України (Одещина, Таврія) декілька коралових намистин в низці стягували «оковками» (орнаментованими срібними обручками), або перемежовували рифами²⁵⁴. На Бойківщині жінки на грудях викладали «монисто» з численних разків коралів.

Кількість разків коралового намиста були свідченням добробуту жінки й достатку родини. Кількість разків намиста залежала і від особливостей вбрання в певному регіоні. Так, на територіях де була традиційною вишивка на комірці та грудях сорочки, кількість разків робилася меншою, ніж там де вишивки не було.

²⁵³ Врочинська Г., Стельмашук Г. Історія традиційних українських українських прикрас. Київ : Балтія-Друк, 2020. С. 122.

²⁵⁴ Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців. К. : Балтія-Друк, 2008. Т. I. С. 128

Кінці кількох разків коралевого намисто зв'язувалися докупи, іноді до них прикріплювали плетені з різнокольорової вовни шнури, що закінчувалися великими китицями, або прив'язували кольорові стрічки, які зав'язувалися на шиї та звисали по спині.

Широкому розповсюдженню коралового намисто на теренах України посприяв і його колір. Червоні коралі мали яскраву виразність на сірувато-білому полотні сорочок та сприяли формуванню живописного довершеного ансамблю жіночого вбрання, гармонійно поєднувалися з червоними фрагментами вишивки.

З давніх часів люди вірили у магічну силу коралу. Його червоний колір символізував вогонь, що мав охороняти власника від нечистої сили. Червоний колір коралу символізував також кохання і був оберегом. Вважалося, що коралеве намисто має магічні властивості, зокрема оберігає від зурочення, а якщо розсипається — накликає біду. У народній традиції корал вважали благодійним і лікувальним. У «Травнику — лікарському poradniku» XVI ст.²⁵⁵ зазначається, що того, хто носить коралеве намисто, ніякі чари не беруть. Побутувала також віра в те, що коли жінка здорова, то коралі на ній мають червоний колір і гарний блиск, а коли хвора чи хвороблива, то вони блідніють і тьмяніють.

Корал, органічний матеріал за своїм хімічним складом схожий до складу кісток людини, тому його застосовували як лікарський засіб у багатьох країнах Європи. В Україні червоні намистинки використовували для загоєння ран і зупинки кровотечі, для лікування пухлин і захворювань селізинки. Майбутні матері носили на грудях маленькі гілочки коралів, які мали допомогти їм у пологах.²⁵⁶

Жіноче намисто з перлів було особливо поширеним в Україні у XVII–XVIII століттях. Перлини невеликого і середнього розмірів, зазвичай збирали у багатьох місцевих ріках. Найвище цінувалися великі чисті перлини, що добувалися в Перській затоці, яку називали «Гурмижським морем», звідси походить їхня назва — «гурмижські». Намисто з перлів — «монисто перлове» складалося з п'яти – десяти і більше низок, облягало шию

²⁵⁵ Врочинська Г., Стельмашук Г. Історія традиційних українських українських прикрас. Київ : Балтія-Друк, 2020. С. 89.

²⁵⁶ Коновалова О. Коралі і бурштин у комплексі прикрас українського народного строю: історико-символічні виміри / Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 52, том 2, 2022. С. 71.

і спадало на груди. У разках укладалися перлини одного розміру, іноді дрібніші перенизувалися більшими. Разки перлів укладалися таким чином, що довжина кожного наступного збільшувалася від найкоротшого при шиї до найдовшого, який спускався до пояса.²⁵⁷ Характерною особливістю намиста було те, що до нього прикріплювали оздоблені камінням хрести і золоті монети (червінці). Іноді намисто перенизували зігнутими в трубочку червінцями. Навіть у найскромнішому вбранні і дівчаток-підлітків, і заміжніх жінок немолодого віку була хоч одна низка перлів, яку вдягали, як правило, при самій шиї.

Цінувалася природна краса перлів, проте в них жінки вбачали й інші властивості, насамперед — лікувальні та символічні. Білі кульки-перлини з матовою поверхнею, що переливалися на світлі, асоціювалися з чистотою, вірністю, а також очищаючими слізьми. За твердженням Г. Врочинської, у жіночому вбранні перли пов'язувалися з символом жіночої долі, страждання, спокутування гріхів²⁵⁸.

У XIX ст. намисто з перлів стало менш поширеним, його все частіше замінюють скляним, що імітувало перли, а штучні перли завозили, в основному, торговці з Італії. Особливо популярної таке намисто набуло в нашій прикрасах на Поділлі, Гуцульщині, Буковині.

Відомим серед традиційних українських прикрас було привезене намисто з гранатів. За версією А. Пастернака, перший гранат привозили ще козаки як трофеї з походів, а ювеліри виготовляли з нього намисто. Дарували вони таке намисто лише своїм коханим²⁵⁹.

Гранат — мінерал насиченого червоного кольору, символізував владу, пристрасть, енергію життя. Мав і лікувальні властивості: загоював рани, зупиняв кровотечі.

Залежно від кольору, гранатове намисто мало назву «кровавниці», «блискавки»²⁶⁰. Найбільшого поширення набуло серед прикрас у Середньому Придніпров'ї та на Прикарпатті. Таке намисто мали лише багаті козачки, селянки та міщанки. Складалося намисто з кількох шнурочків

²⁵⁷ Врочинська Г., Стельмашук Г. Історія традиційних українських прикрас. Київ: «Балтія-Друк», 2020. С. 87.

²⁵⁸ Врочинська Г., Стельмашук Г. Історія традиційних українських прикрас. Київ: Балтія-Друк», 2020. С. 87.

²⁵⁹ Пастернак А. Козацька медицина. Київ: Оптима, 2001. С. 57.

²⁶⁰ Ніколаєва Т. Історія українського костюма. Київ: Либідь, 1996. С. 107.

овальновидовжених намистинок одного розміру або нанизувалися по чергово менші з більшими. Низки були однакової довжини, завдяки чому вкладались одна на одну, переплутувались і утворювали об'ємну смугу з дрібнозернистою фактурою.

Важливе місце у комплексі жіночих нашійних прикрас посідає бурштин. Виготовляли його з місцевого матеріалу, який добували на Волині, Середньому Придніпров'ї, у Прикарпатті. Саме у цих регіонах жінки найчастіше носили намисто із «щирого» (справжнього) бурштину.

Відомий дослідник українських звичаїв О. Воропай писав, що цей мінерал не був рідкістю, оскільки «видобувався не тільки на узбережжі Балтійського моря, а і в середній течії Дніпра»²⁶¹. Особливістю українського бурштину було розмаїття кольорової гами: теплий темно-коричневий, яскравий червоно-жовтий, білувато-жовтий, оранжевий. Так, бурштин Карпат мав кольори: жовтий, помаранчево-жовтий, інколи червонувато-коричневий. В околицях м. Львова поширений бурштин вишнево-червоного кольору. Забарвлення поліського бурштину утворює практично безперервний ряд від білого та жовтувато-білого через жовте рожеве, червоне до майже чорного. Бурштин зеленувато-жовтого кольору є унікальним, оскільки зустрічається лише на Поліссі²⁶². Український бурштин також мав різні ступені прозорості: зовсім прозорий, напівпрозорий, мутний та непрозорий.

Намисто з бурштину найчастіше складалося з одного разка (довжиною до вісімдесяти сантиметрів). Бурштиновий крупний разок ніби обрамляв увесь комплекс нашійних прикрас, обрисовував його овальні лінії, об'єднував усі компоненти в єдине ціле, тобто надавав ансамблю прикрас завершеного вигляду.

Найпоширенішою формою намистин була кругла, злегка сплюснена багатогранна (від тридцяти шести до шістдесяти чотирьох граней)²⁶³. Для отримання такої намистини вирізували заготовку максимально наближену до круглої та просвердлювали отвір для нанизування. Потім, насадивши

²⁶¹ Воропай О. Звичаї нашого народу. Український народний одяг. URL: http://www.ukrlegenda.org/ukrajinskyj_narodnij_odjag/divoche_namysto.php

²⁶² Бурштин України. URL: <https://www.geo.gov.ua/burshtin-ukraini-prodovzhennya-rubriki-minerali-ukraini/>

²⁶³ Врочинська Г., Стельмашук Г. Історія традиційних українських прикрас. Київ : Балтія-Друк, 2020. С. 132.

намистину на стержень та обертаючи її навколо своєї осі, поступово нарізали грані. Завершували роботу майстри поліруванням фетром або войлоком. Як правило, намистини виготовлялися порівняно великого розміру (від 8 до 20 мм в діаметрі).

У низках укладали дрібніші по кінцях, а до середини рядка діаметр збільшувався, по центру нанизували найкрупнішу намистину. Низка бурштину сягала рівня нижче середини грудей і носили його найчастіше у поєднанні з коралами. Бурштинові прикраси мали популярність не лише завдяки природним властивостям матеріалу, його прозорості та блиску, рисунку текстури, багатству кольорової гами, але також його лікувальним властивостям. Власниці такого намиста вірили, що бурштин покращує колір обличчя і робить його матовим, чистим та здоровим. Дає гарне здоров'я всьому організму, захищає від злих духів, знімає головний та зубний біль, зцілює простудні захворювання, допомагає при хворобах горла²⁶⁴. Також це був камінь-оберіг який охороняв жінку від поганого ока, та злого наговору.

На території Східного Поділля були досить поширені «баламути» — намисто, виготовлене з перламутру, а вже в народі це складне слово перетворилося на «баламути». Іноді баламутами називають сучасний золотавий перламутр (проте така думка хибна). Здавна баламут — це назва рідкісного викопного мінералу, який первинно є перламутром, але скам'янілим, що виріс у мушлях древнього теплого Сарматського моря, яке більше 10 мільйонів років тому омивало Карпати й покривало сучасне Поділля. Його поклади схожі на поклади вугілля. Такий камінь мало де видобували, тому він високо цінувався, а від сучасного перламутрового намиста із морських мушель відрізняється вагою — баламути важчі (за рахунок тисячолітньої мінералізації породи, з якої добували матеріал). У наш час давній баламут не добувають.

Використовуючи перламутр, майстри-ювеліри створювали різні форми та візерунки, надаючи намистам особливий шарм та вишуканість. Намиста баламути можуть мати різні відтінки та кольори, від ніжно-білого до яскраво-блакитного або навіть зеленого. Таке намисто одягали на великі свята у комплекті з коралевим, іноді між намистинами вставляли обереги (хрестики, ікони святих). Колір баламути символізувало дівочу цноту

²⁶⁴ Коновалова О. Коралі і бурштин у комплексі прикрас українського народного строю: історико-символічні виміри // Актуальні питання гуманітарних наук. 2022. Вип. 52. Т. 2. С. 71.

та молодість. Вважалося, що воно захищає дівчину від зайвої, надмірної уваги чоловіків і не дозволяє спокусити її. Разом з тим, за повір'ям, ці ставропинні камені здатні паморочити голови дівчатам та хлопцям.

Протягом століть сформувалася традиція носіння намиста. Молоді дівчата одягали намисто яскравих кольорів, серед яких перевагу надавали червоному. У будні, особливо під час польових робіт, намиста багато не вдягали, боячись його розірвати, що було поганою прикметою. На свята, йдучи до церкви або «на музики» всі груди завішували різнокольоровим намистом. Під час весілля — від вінця до обряду вдягання очіпка — на молодій не було ніякого намиста²⁶⁵.

Добре коралеве намисто було лише в заможніших жінок, а бідніші мали намисто з глини, смальти, скла, що імітувало справжнє. Модниці того часу комбінували намиста, а поєднання багато в чому залежало від регіону. Наприклад, красуні Полісся до бурштинових бус одягали коралі. Великі бурштинові намистини, нанизані на одну нитку, гармонійно поєднувалися з дрібними коралами нанизаними на декілька ниток, тому їх зазвичай обирали в пару. На Поділлі коралі розбавляли перламутровою черепашкою — ніжний перламутр відтіняв яскравий червоний колір.

Прикраси, в усьому своєму розмаїтті, мали об'єднуючі їх спільні риси. Насамперед це поєднання у виробках матеріалів, що різнилися за структурою, фактурою, кольором, м'які пластичні форми, симетрія, чіткий ритм komponування, усе це формувало гармонійність набору прикрас між собою та й з усім ансамблем вбрання.

Після 30 років жінки досить часто відмовлялися від носіння намиста, проте, це не було заборобою. Деякі носили й до 40 років, про таких казали: «Як якій добре жити, то й довше носить намисто»²⁶⁶. Жінки похилого віку якщо й вдягали намисто, то лише темного кольору і в незначній кількості. Під час посту або жалоби дороге і червоне намисто не вдягали, його замінювали дешевим скляним неяскавого кольору — молочного або прозоре.

Отже, жіночі нашийні прикраси в українському побуті стали обов'язковою частиною вбрання, вони мали своє призначення та особливості.

²⁶⁵ Ніколаєва Т. Український костюм. Надія на ренесанс. Київ: Дніпро, 2005. С. 197.

²⁶⁶ Стельмашук Г. Український стрій. Львів: Апріорі, 2011. С. 158.

Прикраси з дорогих мінералів — коралу, бурштину, перлів, перламутру відігравали важливу роль у маркуванні місця українського жіноцтва в соціумі. Завдяки кількості разків, якості й кольору матеріалу визначалися не лише статок родини, а й вік жінки, її соціальний статус, естетичні уподобання. Корали, бурштин, перли, перламутр були не лише важливою компонентою жіночого строю, а відігравали важливу комунікативну роль у відносинах української жінки з соціумом і міфо-поетичним простором народної культури.

РОЗДІЛ III

ПІДГОТОВКА ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

3.1. ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА «ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»: ДИСКУРС ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Будь-яка історія установи / інституту пов'язана з процесом інститутогенезу. Теоретико-методологічним підґрунтям вибудовування логіки викладу в пропонованому дослідженні обрано концепцію інституціоналізму, яка має міждисциплінарне поширення. Інституціоналізація (від лат. *institutum* — устрій, установа, встановлення) — це процес становлення (усталення, упорядкування, регламентації, формалізації відносин тощо) і трансформації соціального інституту. Інституціоналізація передбачає визначення й закріплення статусу і процес правового оформлення / нормативно-правове забезпечення діяльності, організаційне оформлення, регламентацію діяльності, закріплення правового статусу і підпорядкування, створення взаємозв'язків та ієрархії відносин, локалізації і фінансування, функцій і завдань інституції / установи тощо.

П. Бергер і Т. Лукман визначають інституціоналізацію як процес утворення стійких форм соціально-політичної взаємодії, заснований на формалізованих правилах, законах, звичаях: ті чи інші соціально-політичні відносини вважаються інституціалізованими, якщо отримали правові та організаційні закріплення¹. Представники неоінституціоналізму (Р. Джефферсон, П. ДіМаджіо, Дж. Мейер, Л. Лонглі, Д. Норт, В. Пауелл² та ін.) підкреслюють динамічний характер інституціалізації, відповідно до якого вона не закінчується моментом створення інституту, а передбачає його постійну трансформацію.

При цьому зауважимо, що в сучасній науковій літературі зустрічаються два схожих за звучанням терміни «інституціалізація» та «інституціоналізація». По суті, в обох випадках йдеться про процес запровадження або виникнення інститутів. У пропонованій науковій розвідці використовуватимемо термін «інституціоналізація», під яким розуміємо процес функціонального, структурного та нормативно-правового оформлення. Інституціалізація знаходить, вираження шляхом функціоналізації, ідентифікації, визначення організаційних засад тощо. Важливим видається наго-

¹ Berger P., Luckmann T. *The Social Construction of Reality*. New York : Garden City. 2011. P. 9.

² Powell W., DiMaggio P. *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. New York, 1991. 478 p.

лосити на необхідності усвідомлення динамічного характеру інституціоналізації, згідно з яким «вона не закінчується моментом створення соціального інституту, а триває впродовж усього періоду його існування, тобто передбачає його постійну трансформацію»³.

У 2023 р. Державній науковій установі «Енциклопедичне видавництво» виповнилося 10 років. Йдеться про відлік від фіксованої дати створення наукової установи в нормативних документах. Указом Президента України за № 1 від 02 січня 2013 р. «Про Велику українську енциклопедію» окреслювалася головна мета створення наукової установи — видання впродовж 2013–2020 рр. «Великої української енциклопедії» (ВУЕ). Цим же документом було передбачено створення Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво імені М. П. Бажана» шляхом реорганізації Державного підприємства «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана» та «Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана». Передбачалось вирішити в установленому порядку питання фінансового і матеріально-технічного забезпечення заходів із підготовки та видання ВУЕ. Кабінету Міністрів було доручено розробити за участі НАН України і затвердити у двомісячний термін план заходів із підготовки видання. Таким чином, 2013 р. колишня структура (Державне підприємство «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана») фактично реорганізовувалась з видавництва у наукову установу.

Отже, відлік інституційної історії установи ведеться з 2013 р. Йдеться про підстави створення інституції, впорядкування організаційних форм наукової установи задля налагодження функціонування та організації спеціалізованої суспільної діяльності з метою продукування знань.

Водночас панорамний контекст розвитку енциклопедистики в Україні розширює горизонт і виводить на усвідомлення тягlostі української енциклопедичної традиції, а відтак розширює хронологічний діапазон.

Так, перші кроки до енциклопедичного охоплення знань про Україну у працях українських вчених, надрукованих у зарубіжних енциклопедіях,

³ Бень О.Т. Інституціоналізація: теоретична інтерпретація поняття // Вісник Львів. ун-ту. Серія соціологічна. 2012. Вип. 6. С. 181–182.

припадають ще на кінець XIX — початок XX ст.⁴. Саме вони готували ґрунт для розробки авторитетної науково-довідкової праці українознавчого змісту, спроби видання якої у першій половині XX ст. здійснювались неодноразово та мали різний характер⁵. Дослідники зазвичай основну увагу приділяють багатотомній (за задумом її видавців) енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», започаткованій у Петербурзі 1914 р. До її редколегії увійшли М. Грушевський, О. Шахматов, А. Кримський, Ф. Кош, М. Єфименко, Ф. Вовк та інші вчені, які уклали план видання, маючи на меті у систематизованому порядку подати читачеві найсуттєвіші відомості з історії, географії, культури, господарства України⁶.

Дослідниця історії енциклопедистики Н. Черниш у контексті становлення національної енциклопедичної справи звертає увагу на видання збірника «Украинский вопрос»⁷, що вперше побачив світ у Москві на початку 1914 р. та був підготовлений колективом редакції національного за духом часопису «Украинская жизнь». Збірник мав широкий громадський та суспільно-політичний резонанс, двічі (у 1915 р. та 1917 р. з доповненнями, зумовленими тогочасними історичними подіями) перевидавався. Вміщені у випуску публікації за глибиною охоплення проблем, повнотою фактичних відомостей, логічністю та виваженістю викладу дають підстави зробити висновок про відповідність видання вимогам тогочасної енциклопедичної методики. Власне, ця невелика за обсягом книга (усього 133 с.) була покликана задовольнити потреби громадськості, викласти, відповідно до назв основних розділів, не лише «основні елементи національної ідеї», «національні надбання українського народу», «ставлення російської державності та громадськості до українства», а й показати

⁴ Див.: Романів О. Довгий, тернистий шлях українства до самопізнання // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 1. Київ : Глобус, 1993. С. 4–14; Черниш Н. І. Українське енциклопедичне книговидання: маловідомі факти XIX— першої третини XX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. Київ, 2005. Вип. 10. С. 199–211.

⁵ Черниш Н. «Українська радянська енциклопедія» (1930—1934) та її редактор М. Скрипник: маловідомі сторінки історії видавничої справи // Енциклопедичний вісник України. 2015. Ч. 6–7. С. 90.

⁶ Черниш Н. І. Участь Михайла Грушевського у виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем» // Михайло Грушевський і Західна Україна: Наук.-теор. конф. Тези доп.. Львів, 1995. С. 154–156.

⁷ Українське питання / Укр. переклад, упорядкування, передмова та примітки М. Тимошика. Київ, 1997. С. 22.

«український національний рух у минулому і теперішньому як прояв національного самовизначення», змалювати «українське питання на фоні світових подій останнього часу». Позитивним було те, що широке коло проблем, які об'єднуються довкола поняття «українство», автори поділили на чотири блоки: аналіз складників української національної ідеї; характеристику українського національного руху в історичній ретроспективі та в контексті політики російського царату щодо придушення цього руху; розгляд таких надбань українства, як художня, наукова література, преса, школа, громадські організації, театр, музика, мистецтво поза офіційною ідеологією великоросійського централізму; висвітлення українського питання на тлі міжнародних подій⁸.

Вир суспільно-політичних подій Першої світової війни та національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. на українських землях дещо відтермінували роботу наукової спільноти над енциклопедичними працями, хоча проблема ця не втратила актуальності. 1921 р. при Всеукраїнській академії наук (окремо від Постійної комісії Біографічного словника українських діячів) було створено іншу спеціальну комісію для розробки універсального довідника (передбачався в 25 томах). Офіційна назва: Комісія для складання «Енциклопедичного словника». Формально ця структура розпочала свою діяльність у січні 1921 р. (практична діяльність розпочалася з весни 1921 р.) під головуванням одного з ініціаторів проекту і його палкого прихильника П. Стебницького⁹. У комісії працювали авторитетні представники відділів Академії: А. Кримський (від історико-філологічного відділу), В. Липський (від фізично-математичного відділу), М. Василенко (від соціально-економічного відділу). Наукові напрями курували вчені-редактори: філософію — проф. О. Гіляров; соціальні науки — проф. В. Синайський; економічні науки — акад. Р. Орженецький; філологію — акад. А. Кримський; літературу — акад. А. Лобода; фізично-математичні науки — акад. В. Плотников; геологію — акад. П. Тутковський; біологію — акад. О. Фомін; прикладні науки — проф. О. Котельников; медицину — проф. О. Сонкевич; мистецтво — акад. Ф. Шмідт; історію — акад. М. Василенко; географію — професори В. Кістяківський та М. Лучиць-

⁸ Миронюк Д. Видавнича діяльність редакції журналу «Украинская жизнь» (1912–1918 рр.) // Друкарство. 2003. № 2. С. 93.

⁹ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2014. С. 184.

кий¹⁰. Загалом «Енциклопедичний словник», за задумом його укладачів, планувався як науковий довідник теоретичного і практичного спрямування, корисний для найширших кіл читачів. До його змісту повинні були входити статті, що висвітлювали б найважливіші теми українознавства. Науковці комісії працювали досить наполегливо та підготували обсяг матеріалів, розрахований майже на два томи. Першочергово планувалося випустити том «Україна», головним редактором якого став С. Єфремов. Однак у 1922–1923 рр. фінансове становище комісії суттєво погіршилось. Навесні 1924 р. Комісія для складання «Енциклопедичного словника» фактично припинила роботу з економічних та політичних причин, хоча офіційно існувала до 1930 р., коли передала накопичені матеріали до редакції «Української радянської енциклопедії» (УРЕ)¹¹.

Важливим періодом для відновлення і подальшого розгортання енциклопедичної справи став кінець 1920-х — початок 1930-х років.¹² Наприкінці 1929 р. Президія Всеукраїнської академії наук запропонувала своїм відділам подати пропозиції щодо змісту, структури й обсягу майбутньої «Української радянської енциклопедії» (УРЕ), рішення про підготовку якої ухвалив Х з'їзд КП(б) України (листопад, 1927 р.)¹³. З метою науково-методичної підготовки такої праці у 1930 р. у м. Харкові було засновано «Акційне товариство видавництва УРЕ», серед фундаторів і акціонерів якого — Рада народних комісарів УСРР, Держстрах, Наркомпрос, Наркомюст, Держплан, Наркомфін та інші поважні державні установи. Сформовано редакційну колегію УРЕ, до складу якої увійшли М. Скрипник (голова), С. Косіор, В. Затонський (головний редактор у 1933–1934 рр.), П. Любченко, А. Річицький, О. Шліхтер, Й. Якір, В. Чубар, А. Хвиля, А. Геттлер. Було створено робочий орган — редакційне бюро, що опікувалося поточними проблемами. До складу редакції також входили плановий відділ (з двома підвідділами — словника та обліку

¹⁰ Варава Т. Словникові комісії УАН-ВУАН (1918–1933) // Бібліотечний вісник. 2000. № 2. С. 24–27.

¹¹ Черниш Н. «Українська радянська енциклопедія» (1930—1934) та її редактор М. Скрипник: маловідомі сторінки історії видавничої справи // Енциклопедичний вісник України. 2015. Ч. 6–7. С. 93.

¹² Фельбаба М. М. Історія проекту «Української радянської Енциклопедії» у контексті політики українізації (1927—1934 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 17 с.

¹³ Про завдання культурного будівництва на Україні: Резолюція Х з'їзду КП (б) України // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918–1956. Київ, 1958. С. 403.

й комплектування), контрольний відділ, технічна редакція, бібліотека, укомплектована різноманітною енциклопедичною літературою з інших країн за допомогою Всеукраїнської академії наук, окремі видавничі служби (редакторат, машбюро). Редакційно-методичною підготовкою матеріалів займалися наукові відділи: історії і сучасної політики; економіки; філософії і педагогіки; природознавства і точних наук; літератури, мистецтва і мовознавства; права і радянського будівництва; техніки; географії; військової справи. Враховуючи змістові особливості УРЕ, крім спеціалізованих, було створено також й відділ національного питання, що мав на меті надати виданню національного характеру (певна річ, у «дозволенних» радянською ідеологією межах)¹⁴. Початково випуск нової енциклопедії планували здійснити у 50-ти томах накладом 30 тис. примірників та завершити у вересні 1939 р., але в процесі роботи видавничого осередку вносились корективи (зміни загального обсягу енциклопедії: його було скорочено до 40 томів, хоча до 30 друкованих аркушів зріс обсяг тому, а також наклад — 35 тис. примірників тощо)¹⁵. Однак ця спроба підготовки національного енциклопедичного видання видалася невтішною: 1934 р. проєкт було закрито¹⁶.

Наступна спроба відродження УРЕ відбулася у середині 1940-х рр.¹⁷ Дослідниця С. Старовоїт наголошує на особливій ролі у справі відродження

¹⁴ Черниш Н. «Українська радянська енциклопедія» (1930—1934) та її редактор М. Скрипник: маловідомі сторінки історії видавничої справи // Енциклопедичний вісник України. 2015. Ч. 6–7. С. 93–94.

¹⁵ Там само. С. 94.

¹⁶ Фельбаба М. Нездійснений проєкт: З історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Редакція: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. Київ, 1999. Вип. 8. С. 362–370; Борчук С. Українська радянська енциклопедистика. Скрипниківська доба. (1927–1937 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2010. Вип. 18. С. 55–60; Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rublov_Oleksandr/Doli_spivrobitnykiv_URE_na_tli_represyvoi_polityky_30-kh_rokiv.pdf

¹⁷ Борчук С. Друга спроба підготовки «Української Радянської Енциклопедії» (1944–1947 рр.) // Галичина. 2013. С. 115–124; Борчук С. Маловідомі сторінки «розширення прав союзних республік»: «Українська Радянська Енциклопедія» – 2 (1944–1947 рр.) // Краєзнавство. 2013. № 1. С. 188–199; Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проєкту УРЕ у 1944–1947 рр. // Укр. іст. зб. [НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених; редкол.: Т. В. Чухліб (голов. ред.) та ін.]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 12. С. 215–224; Старовоїт С. Українська Радянська Енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: кол. монографія / За ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 26–36.

проекту Миколи Платоновича Бажана. Ще у жовтні 1944 р., обіймаючи посаду заступника Голови РНК УРСР, він став ініціатором ухвалення урядової і партійної постанови «Про видання Української радянської енциклопедії». Базовою організацією для підготовки енциклопедії було обрано АН УРСР. Підтвердженням активної участі співробітників АН УРСР у енциклопедичному проєкті є розгляд питання про підготовку майбутнього видання на засіданні Президії АН УРСР 17 листопада 1944 р. з висновком зобов'язати бюро Відділів і директорів інститутів надавати всебічну допомогу у роботі редакційної колегії Української радянської енциклопедії, зафіксовано у відповідному протоколі¹⁸. Проєкт (у 20-ти томах) було оголошено масштабний, «націєтворчий» і планувалося завершити його до 1955 р. У цьому проєкті М. П. Бажан брав участь як член головної редакційної колегії. До її складу також входили провідні вчені АН УРСР: академіки О. І. Білецький, О. О. Богомолець, К. Г. Воблий, М. С. Возняк, О. І. Лейпунський, Є. О. Патон, професори А. О. Введенський, Г. С. Костюк, М. Н. Петровський. Низка співробітників АН УРСР долучилася до роботи в ньому згодом. Однак невдала організація та брак фінансування стали причинами його згортання у 1947 р. Отже, спроба 1944–1947 рр. налагодження енциклопедійного проєкту виявилася невдалою.

Черговий етап розвитку енциклопедистики розпочався в 1950-х роках. Уже як дійсний член АН УРСР (з 1951 р.), М. П. Бажан продовжував свою діяльність щодо підготовки ґрунту для відродження УРЕ як серед урядовців, так і в науковому середовищі. Дослідник С. Борчук звертає увагу на процес підготовки проєкту відродження УРЕ. 03.02.1956 р. Президія ЦК Компартії України ухвалила рішення про відновлення видання «Української радянської енциклопедії», доручивши комісії у складі першого заступника Голови Ради Міністрів УРСР М. С. Гречухи, заступника Голови РМ УРСР І. С. Сеніна, секретаря ЦК КП України з пропаганди І. Д. Назаренка й секретаря ЦК КП України О. І. Іващенко підготувати проєкт відповідної постанови Президії ЦК КП України. Відповідно до представлено-го Президії ЦК КП України 08.03.1956 р. проєкту комісії, видання енциклопедії покладалося на Академію наук УРСР, у структурі якої мали

¹⁸ Старовойт С. Українська Радянська Енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: кол. монографія / За ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 27.

створити спеціальну редакцію «УРЕ». «Українську радянську енциклопедію» мали видати у 15-ти томах накладом по 100 тис. примірників кожний том, перший з яких мав з'явитися наприкінці 1957 р. До нової Головної редакційної колегії «Української радянської енциклопедії» пропонували ввести академіків М. П. Бажана, В. Г. Бондарчука, О. І. Білецького, Л. А. Булаховського, М. М. Боголюбова, П. А. Власюка, О. Є. Корнійчука, В. М. Корецького, А. І. Кіпріанова, Б. М. Маньківського, О. В. Палладіна, О. Н. Соколовського, М. Т. Рильського, П. Г. Тичину, В. П. Філатова, доктора історичних наук І. П. Крип'якевича, кандидата історичних наук О. К. Касименка, письменника П. С. Козланюка, народного художника СРСР В. І. Касіяна, кандидата фізико-математичних наук М. В. Пасічника, доктора філософських наук Д. Х. Острянина. Очолити Головну редколегію «УРЕ» мав М. П. Бажан. До участі у створенні енциклопедії мали залучити «найкращих спеціалістів у галузі народного господарства, науки і культури республіки». На цьому спроба 1956 р. реанімувати проект «Української радянської енциклопедії» уривається¹⁹.

Відправною точкою початку практичної реалізації проекту відродження ідеї створення універсальної «Української радянської енциклопедії» (УРЕ) стала постанова Президії АН УРСР від 28 листопада 1957 р., згідно з якою при Президії організовувалось Видавництво УРЕ зі спеціальною науковою редакцією. Усвідомлюючи масштаби такого видавничого проекту і те, що використати напрацювання попередніх років навряд чи буде можливо (тобто знову починати все з нуля), керівництво Академії наук вважало, що забезпечити організацію процесу видання УРЕ зможе лише за певних умов: відповідне приміщення (близько 600 м²) для Головної редакції енциклопедії та самостійна поліграфічна база для друку енциклопедичних томів (видавничі потужності АН УРСР не забезпечували повністю її власні потреби у друці наукової продукції). Пропонувалося розглянути варіанти: передати на баланс АН УРСР київської друкарні Видавництва «Радянська Україна» або друкарні харківського «Вуглетехвидаву»²⁰.

¹⁹ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2014. С. 390.

²⁰ Старовойт С. Українська Радянська Енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: кол. монографія / За ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 28.

Успіх проекту багато в чому залежав від рівня фінансового забезпечення і наявності професійних редакторських кадрів. Для цього був потрібен самостійний кошторис для УРЕ і фінансування через Міністерство фінансів УРСР та додаткові штати. Всі названі вище питання АН УРСР зазначила в проекті майбутньої урядової постанови про створення УРЕ. За інших умов АН УРСР навряд чи змогла б здійснити видання енциклопедії.

Офіційно третю спробу підготовки «Української радянської енциклопедії» було декларовано постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 18 грудня 1957 р. № 1462 «Про видання Української радянської енциклопедії», згідно з якою відновлювалася робота Головної редакції «УРЕ». У першому пункті постанови зазначалося: «Поновити роботу по виданню Української Радянської Енциклопедії, яка була розпочата відповідно до постанови Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1944 р.». Як зауважив історик С. Борчук: «Республіканське керівництво не мало звички пояснювати населенню свої дії, тому й згадка про «поновлення роботи» над «УРЕ» залишала без відповіді запитання, чому ж було заморожено енциклопедичний проект тринадцятирічної давнини»²¹.

Отже, згадана постанова декларувала основні завдання видавничого проекту, принципи його підготовки та обсяг, персональний склад Головної редакції УРЕ (головним редактором Головної редакційної колегії «УРЕ» став дійсний член АН УРСР — М. П. Бажан²²). До складу Головної редакційної колегії УРЕ увійшли представники АН УРСР (понад 80 % загальної чисельності): академіки АН УРСР В. Г. Бондарчук, О. І. Білецький, І. К. Білодід, П. А. Власюк, Ю. К. Делімарський, Д. К. Зеров, Р. Є. Кавецький, О. Є. Корнійчук, В. М. Корецький, М. В. Корноухов, О. П. Маркевич, О. В. Палладін (Президент АН УРСР), П. М. Першин, Б. В. Гнеденко, М. В. Птуха, М. Т. Рильський, Л. М. Ревуцький, О. Н. Соколовський, К. Ф. Стародубов, П. Г. Тичина, О. Н. Щербань, дійсні члени Академії бу-

²¹ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2014. С. 392.

²² Старовойт С. Українська Радянська Енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: кол. монографія / За ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 28-30.

дівництва і архітектури УРСР Г. В. Головка та А. М. Комар, члени-кореспонденти АН УРСР О. Ф. Макарченко, Д. Х. Острянин, К. І. Татомир, доктори історичних наук І. О. Гуржій, І. П. Крип'якевич, доктор технічних наук Г. В. Карпенко, як заступник головного редактора, доктори економічних наук З. П. Шульга та О. О. Нестеренко, доктори фізико-математичних наук М. В. Пасічник та О. З. Жмудський, кандидат філософських наук І. Д. Назаренко, кандидати історичних наук О. К. Касименко, К. Г. Гусли-стий, В. М. Самофалов та Ф. П. Шевченко, кандидат філологічних наук М. З. Шамота, народний артист СРСР К. Ф. Данькевич, заслужені діячі мистецтв композитор П. О. Козицький та актор І. І. Чабаненко, народний художник СРСР В. І. Касіян. Окремо декларувалося залучення до створення УРЕ провідних українських вчених і фахівців з різних галузей народно-го господарства, науки і культури. Також створювалась спеціальна наукова редакція УРЕ і затверджувалась її структура.

Поновлювалася робота з підготовки УРЕ, а видання енциклопедії по-кладалося на АН УРСР. Упродовж місяця до РМ УРСР мав бути поданим загальний кошторис витрат на видання енциклопедії, а з Міністерством фінансів УРСР узгоджений кошторис на 1958 р. Президію АН УРСР зобов'язали забезпечити редакцію УРЕ приміщенням для роботи, а Міністерство культури УРСР — окремою поліграфічною базою «з огляду на складність і обсяги майбутнього видання».

Регламентувала згадана постанова і деякі фінансові та технічні питання: розмір посадових окладів працівників спеціальної наукової редакції (70 % від окладів працівників Головної редакції «Большой советской энциклопедии» (БСЭ) і Державного наукового видавництва «Большой советской энциклопедии», порядок оплати авторської праці (пропорційно залежний від розміру, ступеня оригінальності та якості статей, важливості і складності теми, терміновості виконання). Функцію контролю якості і норм оплати авторської праці було покладено на за-відуючих відповідними редакціями УРЕ, а остаточне затвердження — на головного редактора або його заступника. Наводилися навіть конкретні суми по шкалі оплати статей відповідно до кількості знаків: за найменшу замітку розміром до 200 знаків сплачували 40 крб., за статтю до 40 тис. знаків — 4000 крб.; встановлювалася оплата за спеціальне редагування матеріалів та рецензування (не більше 20 та 10 % авторського гонорару відповідно). Не оминули увагою в постанові формат

(70×108 см, 1/16 частка аркуша) і вартість одного тому майбутнього видання (30 крб.)²³.

Важливим кроком до розв'язання організаційних завдань роботи Редакції «УРЕ» стало перше засідання Головної редакції 30 січня 1958 р. На порядку денному було два питання:

1. Про завдання Головної редакційної колегії «Української Радянської Енциклопедії» (доповідач М. П. Бажан);

2. Про структуру Головної редакції «УРЕ» та деякі організаційні питання роботи Головної редакційної колегії (доповідач В. М. Терлецький).

Під час розгляду першого питання голова подав розгорнуту інформацію про стан справ на початок 1958 р. Йшлося про наявність принципових домовленостей з академічними інститутами про співпрацю, домовленість щодо художнього оформлення енциклопедії, ситуацію з кадрами й наявність затвердженого Міністерством фінансів УРСР кошторису на 1958 р.²⁴.

Структурно Головна редакція «УРЕ» на січень 1958 р. мала 13 тематичних редакцій, в яких працювали 22 академіки, 2 члени-кореспонденти АН УРСР, 2 дійсні члени Академії мистецтв, 6 докторів наук, 8 кандидатів наук, народні артисти і художники, генерал-полковник. Але вже на квітень 1958 р. редакція складалася з 17 наукових редакцій та 14 виробничо-господарських відділів. Загальна кількість співробітників становила 150 осіб²⁵.

Остаточне юридичне оформлення УРЕ як структурної одиниці Академії наук було здійснено постановою Президії АН УРСР 10 липня 1958 р., відповідно до якої Головна редакція УРЕ підпорядковувалась Президії АН УРСР на правах науково-дослідної установи. Відповідальною особою за контроль діяльності Головної редакції УРЕ від Президії був призначений віце-президент АН УРСР академік О. Н. Щербань.

За півроку після виходу урядової постанови далеко не все зі зазначеного в ній вдалося здійснити. Так, замість окремого приміщення Головної редакції УРЕ було виділено 11 кімнат у будинку по вул. вул. Пушкінській

²³ Старовойт С. Українська Радянська Енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: кол. монографія / За ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 30.

²⁴ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2014. С. 397.

²⁵ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2014. С. 399.

(тепер Євгена Чикаленка), 28, де також працювали Видавництво «Молодь», редакції журналів «Барвінок», «Піонерія» і Управління оргнабору робочої сили і переселення при РМ УРСР. Але на цих площах зміг розміститися лише адміністративно-управлінський апарат, але не було ніякої можливості розгорнути редакційно-виробничу роботу. Звертання щодо приміщення для Головної редакції УРЕ, направлене її керівництвом до РМ УРСР листом від 16 квітня 1958 р. було проігноровано. Тільки у 1959 р. редакція отримала приміщення за адресою вул. вул. Леніна (тепер Б. Хмельницького), 51-а., де й зараз (але лише на одному з поверхів) розміщується Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво».

Залишалось гострим питання поліграфічної бази. Спеціалізоване поліграфічне підприємство в Києві, яке було б постійною поліграфічною базою для УРЕ, створене не було, так само як і не було визначено, яка книжкова фабрика спеціалізуватиметься на друку перших томів енциклопедії. Київська книжково-журнальна фабрика, залучена до друку матеріалів енциклопедії, з березня до червня 1958 р. для поліграфічного макета УРЕ здійснила друк лише 1,5 др. арк. в той час, як потреба для друку словників УРЕ орієнтовно складала 60 др. арк.²⁶.

Посадові оклади працівникам Головної редакції УРЕ були знижені проти зазначених в урядовій постанові і це створювало труднощі в залученні висококваліфікованих працівників, особливо на посади завідувачів наукових галузевих редакцій. Оклад, встановлений для згаданих посад у розмірі 2500–3000 крб., не давав можливості запросити навіть доцентів закладів вищої освіти, посадовий оклад яких становив на той час 3200 крб. Про працівників вищої кваліфікації освітянської та наукової сфер діяльності навіть не йшлося. Отже склалася ситуація, коли залучити на постійну роботу висококваліфікованих науковців з окремих галузей науки, які мешкали у Києві, не було можливості через низьку зарплатню, а запрошених з інших міст України — через відсутність житла. Головна редакція УРЕ не мала ніяких лімітів на придбання обладнання, меблів тощо. Для нормальної роботи їй конче необхідні були іноземні енциклопедичні видання й інша довідкова література.

²⁶ Старовойт С. Українська Радянська Енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: кол. монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 31–32.

Важливо зауважити зміну підпорядкування інституції: Державне підприємство «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана», засноване 1957 р. як Головна редакція «Української радянської енциклопедії» при Президії АН УРСР (тепер — Національна академія наук України) у 1974 р. переведене в систему Державного комітету у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі УРСР (тепер — Державний комітет телебачення і радіомовлення України).

В умовах незалежності, ідея видання «Універсальної енциклопедії» (УЕ) в Україні в середовищі академічної інтелігенції визрівала ще наприкінці 1990-х років²⁷. На той час постановою Президії НАН України у грудні 1997 р. було створене Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, яке вилонувало Інститут енциклопедичних досліджень Національної академії наук України.

Ідею створення універсальної енциклопедії в умовах незалежної України вперше оприлюднив в доповіді «Національна енциклопедія України — пріоритетний проєкт ХХІ ст.» на загальних зборах Національної академії наук України 6 квітня 2001 р. І. М. Дзюба. Він зауважив, що «Універсальна енциклопедія» покликана буде дати сучасне наукове осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. Хоча ідея І. Дзюби отримала схвалення, але не набула практичного розвитку.

Водночас 2001 р. розпочато друк «Енциклопедії сучасної України» (ЕСУ). У квітні 2004 р. на базі Координаційного бюро в системі Національної академії наук України було створено Інститут енциклопедичних досліджень. На останній покладалося здійснення фундаментальних та прикладних досліджень у галузі енциклопедистики, розроблення наукових та методичних засад створення різного типу енциклопедичних видань, а також координацію досліджень з енциклопедичної справи в Україні²⁸. Серед основних завдань Інституту — аналіз та узагальнення світового та національного досвіду у галузі енциклопедознавства, координація енциклопедичної справи в Україні, створення баз даних текстових та іконографічних матеріалів.

18 жовтня 2006 р. Президія повернулась до обговорення проєкту майбутньої універсальної енциклопедії й знов заслухала доповідь І. М. Дзюби

²⁷ Із розмови з академіком М. Г. Жулинським.

²⁸ Слово головного редактора // Енциклопедичний вісник України: Зб. наук. пр. / Пол. ред. М. Г. Железняк. Київ, 2009. Ч. 1. С. 3.

«Про концептуальні засади підготовки української універсальної енциклопедії». Доповідач повідомив, що обговорювалося кілька варіантів назви майбутньої універсальної енциклопедії: «Українська Національна енциклопедія», «Українська Загальна Енциклопедія», «Українська Універсальна Енциклопедія». Погодилися з останньою назвою. Водночас доповідач зазначив: «На мій погляд, її можна спростити: «Універсальна Енциклопедія», а що вона — український продукт — зрозуміло»²⁹.

Окремо доповідач окреслив питання про співвідношення «Енциклопедії сучасної України» (ЕСУ) і майбутньої універсальної енциклопедії (УЕ). Зокрема йшлося про те, що ці два видання не заперечують одне одного, що «ЕСУ — це певна підмога для УЕ», деяка частина матеріалів ЕСУ може бути використана в майбутній УЕ, причому не лише з творчого боку, а й технологічного. Доповідач слушно зауважив, що в Інституті енциклопедичних досліджень у процесі роботи над ЕСУ створено електронну базу даних, яка уможливила формування алфавітних і тематичних словників, фіксувала авторство написаних чи замовлених статей, наявність ілюстрацій, список установ, до яких можна звертатися за тим чи іншим матеріалом. «Це, так би мовити, оболонка, готова для подальшого наповнення вже в інтересах УЕ», — зазначив академік НАН України.

У виступі наголошувалося, що Українська універсальна енциклопедія має дати сучасне наукове осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. У ній мають бути представлені найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури, мистецтв, інших сфер людської діяльності; інтерпретовані найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю світу і народів; відображено рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Також мають знайти відображення докорінні зміни в політичній карті світу, сучасні вчення в галузі природничих наук, філософії, історії, політології, соціології, культурології, естетики.

Як зазначив доповідач, в «Універсальній енциклопедії» Україна має виступати не лише як органічна складова частина цієї інтелектуально інтерпретованої картини світу, але й як суб'єкт інтерпретації — в тому значенні, що цю енциклопедію творитимуть переважно українські вчені, даючи

²⁹ Дзюба І. Про концептуальні засади підготовки української універсальної енциклопедії. URL: <http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/dopovid.pdf>

самостійний інтелектуальний продукт на підставі освоєння досягнень світової науки і методологій і таким чином репрезентуючи здатність української автури запропонувати свій оригінальний внесок у спільне самопізнання людства. Зокрема в бібліографії до статей «Української універсальної енциклопедії» (а ця бібліографія уявляється багатою) має бути представлений внесок українських учених і літераторів у розробку відповідних тем — це те, чого не давали енциклопедії радянського часу і недостатньо дають нинішні галузеві енциклопедії. Українська Універсальна Енциклопедія має втілити ідею повернення України в сім'ю європейських народів, не ігноруючи впливів східних культур, але водночас засвідчувати увагу до всього самобутнього й унікального в українській історії та культурі¹.

У постанові по доповіді академіка І. Дзюби Президія НАН України підкреслила, що підготовка та видання «Універсальної енциклопедії» є одним із найважливіших і пріоритетних напрямів досліджень установ НАН України.

Інституту енциклопедичних досліджень НАН України (академік НАН України Я. С. Яцків) доручалося:

1) організувати в IV кв. 2006 р. — I півріччі 2007 р. широке фахове та громадське обговорення й рецензування словника «Української універсальної енциклопедії».

2) Протягом IV кв. 2006 р. — I півріччя 2007 р. доопрацювати концепцію та розробити програму підготовки та видання протягом 2007–2015 рр. «Української універсальної енциклопедії» у 30-ти томах.

3) До 01.03.2007 р. підготувати пропозиції щодо кадрового, матеріального та фінансового забезпечення роботи над «Українською універсальною енциклопедією». Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України (академік НАН України В. М. Литвин) у I півріччі 2007 р. забезпечити наукову апробацію концепції та програми підготовки й видання протягом 2007–2015 рр. «Української універсальної енциклопедії» у 30-ти томах та опрацювання розгорнутих пропозицій щодо її випуску й подання на затвердження Кабінету Міністрів України. Контроль за виконанням цієї постанови поклався на Науково-організаційний відділ Президії НАН України³⁰.

Указом Президента України від 15 грудня 2006 р. за підписом В. Ющенка Кабінету Міністрів України доручалося «вжити заходів щодо підготов-

³⁰ Про концептуальні засади підготовки Української універсальної енциклопедії: Постанова Президії НАН України (№264 від 18.10.2006). URL: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/postanova_264.pdf

ки і випуску у 2007–2015 рр. багатотомного видання «Українська національна енциклопедія»³¹. Однак насправді проєкт так і залишився проєктом (одна з причин — відсутність державної підтримки). У подальшому видозміниться й назва проєкту.

29 листопада 2012 р. Президія НАН України знову повернулася до питання про підготовку та видання енциклопедії. Було вирішено розпочати підготовку видання багатотомної «Великої української Енциклопедії» у паперовій (друкованій) та електронній формах. Відтепер з'являється нова назва майбутнього проєкту універсальної енциклопедії — «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ).

Тією ж постановою очільником Головної редакційної колегії було призначено академіка НАН України Ю. А. Левенця. Базовими організаціями з підготовки ВУЕ було визначено Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Від імені НАН України було підготовлено звернення до Президента України щодо підтримки на державному рівні справи створення ВУЕ. Указом Президента України за №1 від 02 січня 2013 р. «Про Велику українську енциклопедію» передбачалося видання ВУЕ упродовж 2013–2020 рр. Цим же документом було передбачено створення Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво імені М. П. Бажана» шляхом реорганізації Державного підприємства «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана» та «Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана». Президент доручив вирішити в установленому порядку питання фінансового і матеріально-технічного забезпечення заходів із підготовки та видання упродовж 2013–2020 рр. «Великої української енциклопедії». Кабінету Міністрів України було доручено розробити за участі НАН України і затвердити у двомісячний термін план заходів із підготовки видання. Відтак у січні 2013 р. розпочато роботу над створенням «Великої української енциклопедії».

У лютому 2013 р. під керівництвом НАН України було створено Робочу групу з підготовки енциклопедії (голова Ю. І. Шаповал), до якої увійшли авторитетні фахівці з усіх інституційних відділень НАН України. Цій

³¹ Про проведення в Україні у 2007 році Року української книги: Указ Президента України № 1088/2006 від 15 грудня 2006 р. URL: www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/ukaz_1088.pdf

групі було надано базовий Словник, переданий Інститутом енциклопедичних досліджень НАН України³². Отримана версія мала вигляд вордівського файлу, де в алфавітному порядку було репрезентовано понад 48 тисяч гасел.

На виконання Указу Президента України вже 27 березня 2013 р. з'явилося відповідне розпорядження Кабінету Міністрів України № 172-р «Про заходи щодо виконання Указу Президента України від 02 січня 2013 р. № 1 «Про Велику українську енциклопедію».

24 квітня 2013 р. Голова Держкомтелерадіо України (на той час — О. Курдінович) затвердив (наказ № 78) План заходів Держкомтелерадіо України щодо підготовки та видання упродовж 2013–2020 рр. «Великої української енциклопедії». Відтепер ключовим інструментом у підготовці ВУЕ стала Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво імені М. П. Бажана» (її директором було призначено д. і. н., проф. Ю. І Шаповала, першим заступником — д. фіз.-мат. н., проф. М. Стріху). НАН України мала забезпечувати науково-методичний супровід процесу створення «Великої української енциклопедії» (зокрема у сформованих при відділеннях НАН України науково-редакційних групах з опрацювання матеріалів).

Наказом від 01.06.2013 № 114 Державного комітету телебачення і радіомовлення України було затверджено Статут Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Колектив установи працював над концептуальними питаннями створення «Великої української енциклопедії», опрацюванням базової версії словника, розробкою концепції програмного забезпечення Словника тощо. Планувалося за фінансової підтримки Державного комітету телебачення і радіомовлення України в межах програми «Українська книга» забезпечити у 2013 р. підготовку та видання «Словника ВУЕ» із залученням провідних фахівців установ НАН України (однак у 2013 р. видання не було здійснене).

По смерті Ю. А. Левенця (у жовтні 2013 р.) очільником Головної редакційної колегії було призначено академіка В. М. Локтева. Вже під його

³² Очевидно на підставі задекларованих завдань: «Науковці Інституту розробляють для різних типів енциклопедичних видань концепції, словники (реєстри), визначають принципи подання матеріалу, критерії його відбору, методичні засади підготовки енциклопедичної статті та її інформаційного наповнення, бібліографічного та іконографічного забезпечення» // Інформація з сайту. URL: <http://www.encyclopedia.kiev.ua/>

головуванням наприкінці 2013 р. Президія НАН України затвердила перший склад Головної редакційної колегії «Великої української енциклопедії» (ВУЕ).

Указом Президента України за №7 від 12 січня 2015 р. «Питання підготовки та видання Великої української енциклопедії»³³ пролонговувався термін підготовки багатотомного видання до 2026 р. Передбачалося видання в електронному та паперовому вигляді. Водночас Кабінету Міністрів України доручалося:

1) передбачати під час доопрацювання проєкту закону про Державний бюджет України на 2015 р., а також при підготовці проєктів законів про Державний бюджет України на наступні роки видатки на фінансування діяльності відповідно до обґрунтованих потреб Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», у тому числі для підготовки та видання багатотомної «Великої української енциклопедії» в електронному та паперовому вигляді, створення і належного функціонування енциклопедичного веб-порталу;

2) опрацювати в установленому порядку питання щодо: передачі приміщення по вул. Б. Хмельницького, 51-а у м. Києві, де розміщується Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», з комунальної у державну власність; доцільності та умов передачі у відання Національної академії наук України Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» та вдосконалення умов оплати праці її працівників.

Зазначимо, що станом на листопад 2023 р. марковані проблеми так і не було вирішено. Фінансування установи навіть у порівнянні з 2013 р. зменшилося вдвічі (натомість обсяги робіт зросли). Проблемним є питання відсутності чіткого алгоритму взаємодії між Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво», Держкомтелерадіо України та Національною академією наук України. Неврегульоване питання функціонального навантаження та ієрархії відносин з академічними установами НАН України. У 2021 р. установа опинилася в подвійному підпорядкуванні (Міністерства культури та інформаційної політики й Державного комітету телебачення і радіомовлення України).

Таким чином, від моменту видання Указу Президента України від 02 січня 2013 р. «Про Велику українську енциклопедію», за яким передбачалося

³³ Питання підготовки та видання Великої української Енциклопедії. Указ Президента № 7 від 12 січня 2015 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/18686.html>

створення спеціалізованої наукової установи — Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» для підготовки «Великої української енциклопедії» у 2023 р. минуло десятиліття. Простежується тяглість становлення енциклопедичної традиції в інституціональному плані за збереження сутнісних та змістових проблем на кожному з етапів реалізації ідеї створення національної енциклопедії універсального змісту.

3.2. АКАДЕМІЗМ VS ПОПУЛЯРНІСТЬ: ПРОБЛЕМИ ВІДБОРУ КОНТЕНТУ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

Проблеми способів і прийомів відбору текстів для енциклопедичних, довідкових видань завжди були і є «вічно» актуальними. Кожен історичний період у розвитку тієї чи іншої країни диктує певний суспільний дискурс, формує домінуючу риторичну, набір специфічних мовних шаблонів та стереотипів мислення і, відповідно, стильові особливості трансляції цілісних наративів у інформаційний простір. Інформація, що поширюється у суспільстві з визначеною, як правило, політичною метою повинна не тільки акцентувати увагу споживачів на змістові смисли, а й мати відповідне антуражне оформлення. Як кажуть (в чому мабуть, найбільше переконалось українське суспільство!), «мова має значення». Тому стильові вимоги до історичних, наприклад, наративів, завжди перебувають у фокусі уваги дослідників. В Україні з цієї проблеми останнім часом підготовлені й видані досить поважні і об'ємні наукові праці (Олексій Ясь «Історик і стиль», 2014 р.)³⁴.

Більшій ваги і значення при підготовці наративів набуває едитологія як прикладна суспільно-інформологічна наука, що досліджує методологічні засади готування повідомлень у процесі їх публікування, оприлюднення у засобах масової інформації. Едитологія визначає принципи як видавничої діяльності, так і певні нормативи повсякденної передачі текстів (журналістикознавство). Але найважливіше в тому, що едитологія як наука виникла на базі традиційного, класичного видавничого процесу.

Енциклопедії за своєю природою і призначенням повинні орієнтуватися не на сьогоденні журналістські канони і «модні» тенденції, а на тривалий процес використання, який мав би нівелювати негативні впливи сучасності, тобто, одразу «претендувати на класичність»³⁵. Визначні в Україні фахівці у галузі енциклопедознавства постійно відстоюють високий рівень («класичний») видавничої культури щодо довідкових і енциклопедичних видань³⁶.

³⁴ Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). У 2 ч. /за ред. В.А.Смоля. Київ : Ін-т історії України, 2020.

³⁵ Тимошик М. С. Історія видавничої справи. 2-ге вид., випр. Київ : Наш а культура і наука, 2007. 496 с.; Тимошик М. С. Наука про видавничу справу та редагування: тривожні тенденції термінотворення. Київ : КНУКІМ, 2012. 22 с.

³⁶ Енциклопедії як глобальні медії: колективна монографія / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». Київ : ДІА, 2020. 304 с.

Сучасний етап (з 24 лютого 2022 р.) російсько-української війни (яка триває з 2014 р.) відзначається великою роллю в ній інформаційної складової. Справжня інформаційна війна на відміну від так званої «гібридної війни» (невдалий термін, що використовувався істориками та політиками в 2014–2022 рр., які боялися визнати доконаний факт агресії з боку військ РФ у 2014 р. в Криму і на Донбасі) ніколи не вщухала ні на один день. Російська Федерація використовує весь свій досить потужний пропагандистський арсенал з метою демоти́вації українських громадян, розколу суспільства, підриву довіри населення до легітимної влади, протиставлення військового керівництва політичному та ін. Інформаційний простір насичується псевдофактами, тенденційними інтерпретаціями.

Окрім зовнішнього негативного впливу на український інформаційний простір дається взнаки також недостатнє протистояння з боку вітчизняних засобів масової інформації. Відчувається помітне зниження професіоналізму творців суспільної інформації, нехтування фаховою думкою експертного середовища. У результаті фейки історичні та й міфи радше працюють «проти» ніж «за» українську національну ідею. Адже багатьом поколінням українців не притаманне критичне мислення. Бо в «благословенні» радянські часи кожне друковане слово або радіоповідомлення сприймалися на віру. У Російській Федерації та в деяких західноєвропейських країнах відверто сміються з «доблесних творців сучасного українського міфу». Свій «внесок» роблять і журналісти, і такі «авторитети», як Білінський. У РФ є свої, на кшталт Фоменка і Носовського. Особливо популярними, крім вигадування фактів («розстріляний з'їзд кобзарів», «злочинний підрив Дніпрогесу радянською владою у 1941 р.», «3000 українських дівчат, утоплених в колимських болотах, щоб не народжували бандерівців») є перетворення художнього слова, побутового уявлення, тобто вигадки, на історичний факт. Російський кінематограф протягом десятків років створював неправдиві уявлення про історичні події («колабораціонізм українців», «споконвічний антисемітизм», «мазепинство» як синонім зрадництва та ін.).

Поширеним прийомом спотворення історичної дійсності є умисне «редагування» документа у потрібному для публікатора дусі. Цим досить часто грішать й українські любителі історичних сенсацій. Саме так з'явився у публічному просторі «наказ Жукова про виселення всіх українців до Сибіру».

У таких умовах перед видавцями постала гостра проблема: як у такому морі спотвореної інформації, псевдоісторичних фактів відібрати той контент, який відповідає науковим уявленням про минуле, не буде підданий сумнівам з боку майбутніх поколінь читачів, які вже будуть вільні від сучасного надмірно емоційного сприйняття дійсності. Публікувати треба такі знання, які вже пройшли стадію безпосереднього емоційно-психологічного відображення і вийшли на рівень розумового, абстрактного осмислення і усвідомлення.

Варто також потурбуватися про відновлення престижу і авторитету науковців, які мають виконувати функцію експертного середовища. Через фахову експертизу, вчені ради наукових установ і університетів, кафедральні і лабораторні обговорення як через найдрібніше сито повинне проходити вся інформація, яка претендує на науковий статус та оприлюднення і побутування у публічному просторі.

Науковий контент для енциклопедій і довідників має базуватися на вивірених термінології, зрозумілій і доступній як для наукового середовища, так і широких кіл громадськості. Якщо «блогерський присмак» може бути сприйнятий у соціальних мережах, то в наукових виданнях він не має права на існування. Академічні тексти повинні писатися так, щоб їх адекватно сприймали і сучасні читачі, і ті, хто буде читати їх через 20 і 50 років.

Не випадково проблема відбору контенту для енциклопедичних і довідкових видань вкотре актуалізувала дискусію щодо співвідношення між академічними і популярністю у суспільному дискурсі.

«Академізм» versus «популярність» — це не антагоністичне протиставлення (*contra*), а вимога вдосконалення стилю: про суто наукові речі писати доступною граматично вивіреною мовою. Не тільки високий рівень науковості, а й вишукане мовне оформлення текстів забезпечують популярність енциклопедичними виданнями.

Так, за даними першого півріччя 2023 р. (навіть в умовах війни) на вебпорталі Інституту історії України було переглянуто понад 1 млн сторінок електронного видання «Енциклопедії історії України». 82 % всіх відвідувань вебпорталу припадає саме на ЕІУ. Найбільшою популярністю користувалися енциклопедичні статті «Скіфи», «Київ», «Друга світова війна», «Галичина», «Т. Г. Шевченко», «Київська Русь», «Волинь», «Австро-Угорщина», «Гетьманщина», «Правобережна Україна». Ці десять топ-статей свідчать про ідейне спрямування читачького інтересу: за цими назвами

чітко проглядається національна ідентичність, українська державність, соборизація українських земель. Звернення саме до Енциклопедії історії України гарантує українцям якісний контент, перевірені факти, які є виві- реним антидотом дезінформації.

Академізм, або академічний стиль наукового контенту енциклопедичних і довідкових видань не виключає також побутування науково-популярного або науково-публіцистичного характеру наукової літератури. Мова йде про рівень врахування читацької аудиторії. Для кого призначається видання — це перший критерій при виборі стилю і змісту контенту. Енциклопедії, як правило мають універсальне призначення і найширшу аудиторію. Тому академізм у його первісному розумінні — дотримання принципів і правил, визнаних офіційними авторитетами (в академіях вчили як творити за правилами) — має переважати в статтях і гаслах. Особлива увага повинна надаватися термінологічній культурі. Якщо у ЗМІ, громадських публічних дискусіях та соціальних мережах можна спостерігати зневажливе ставлення до розуміння і використання наукового інструментарію, то на перетині зі справжньою наукою такий підхід неодмінно викликає несприйняття і конфлікти. Так сталося нещодавно із спробою провести публічну дискусію із претензійною назвою «Чи потрібен Бабин Яр після Бучі? Російсько-українська війна і пам'ять про трагедії XX ст.». Змішування деяких наукових термінів і блогерських штампів призвело до справедливого обурення громадськості. Один із відомих публіцистів Андрій Здоров так прокоментував цей інцидент: «Назва хайпова, в стилі Палія і Зінченка». Пролунали відомі прізвища у медійному просторі, які, на жаль, стали персональним уособленням легковажного ставлення до академічної науки заради епатажу, сенсації і самолюбощі.

Академізм інколи може трактуватися як суто теоретичне спрямування наукової роботи, відірване від практики. Тому позитивний результат забезпечує якраз акцент на науко-популярний стиль при збереженні високого рівня науковості контенту, що потенційно може бути опублікований у енциклопедіях чи довідниках.

Як відомо, основним трендом філософії XXI ст. є філософія балансу, тобто розумного співвідношення полярних сил, врівноваження протилежностей. У нашому випадку – це оптимальне співвідношення академізму та популярності, недопущення переважання одного над іншим. Популярність не повинна означати спрощення, вульгаризм. Це, насамперед,

широке застосування, максимальна поширеність наукових знань. Споживачами монографічних досліджень є, як правило, вузькі кола фахівців, які працюють у певній галузі науки. А енциклопедії апріорі повинні за стилем викладу наукових текстів орієнтуватися на найширшу аудиторію.

Співвідношення академізму та популярності, баланс між ними спонукають до оптимального розв'язання «вічних» суперечливих проблем історичних текстів, які готуються до енциклопедичних видань. Серед них, мабуть найголовніша, — це спосіб подачі тексту про ті події, які ще тривають. Класична методологія історії передбачає, що об'єктом історіографічного аналізу є події, факти, явища, які вже завершилися і мають чіткі хронологічні межі та можуть поділятися на певні періоди чи етапи. Але для масової української історіографії, яка покликана легітимізувати поступ незалежного державотворення, виникає необхідність наукового осмислення початкових етапів як новітньої російсько-української війни (2014–2022 рр.), так і події, що їй передували (Євромайдан 2013–2014 рр.). Дотримуючись принципів академізму, історики повинні усвідомлювати нагальну необхідність безперервного «переписування», вдосконалення текстів у залежності від поточної суспільно-політичної ситуації. Відповідно, перспективними є енциклопедії, що творяться в режимі online, їхні електронні версії на вебпорталах видавців. Історія України, зафіксована як вінець науковості при збереженні академічного стилю і популярності у енциклопедичних виданнях, справедливо розцінюється як один із вирішальних чинників національної безпеки.

3.3. ПРИРОДНА СПАДЩИНА: СТРУКТУРА ТА ПРЕДСТАВЛЕННЯ У «ВЕЛИКІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Сталий розвиток людського суспільства й гармонійний розвиток людської особистості потребують відповідних умов життя, невідминним складником яких є збереження зв'язку із природою та культурної спадщиною минулих поколінь. Відповідно необхідність надання культурній і природній спадщині активної функції в житті суспільства, органічного пов'язування в рамках загальної політики досягнень сучасності, цінностей минулого і краси природи було реалізовано на сімнадцятій сесії Генеральної конференції Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури в 1972 р. у м. Парижі ухваленням «Рекомендацій про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини»³⁷. Відтоді визначенню та збереженню спадщини почали приділяти значно більше уваги як на державному так і на міжнародному рівнях.

Ухвалення «Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 р.» на Генеральній Асамблеї ООН (вересень, 2015 р.) було ознаменовано однією з найзначніших новацій: усвідомлюючи цінності культурного різноманіття і внеску культури в сталий розвиток, культурний компонент було вперше включено до більшості «Цілей сталого розвитку», активізацію зусиль з охорони та збереження світової культурної та природної спадщини виділено в окреме завдання³⁸.

Для усвідомлення поняття «спадщина», її змісту й структури, цінності природного та культурного різноманіття знадобилося понад пів століття. Упродовж тривалого часу точилися дискусії зокрема щодо визначення самого поняття та окремих правових засад виділення і функціонування об'єктів спадщини. Не заглиблюючись в історію формування уявлень про спадщину, зауважимо, що поєднання культурної і природної компоненти спадщини в її сучасному розумінні не є випадковим, оскільки тривалий час обговорювали різні концепти. Здебільшого дискусії точилися навколо

³⁷ Рекомендація про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_724

³⁸ Поливач К. Природна та культурна спадщина України: досвід тематичного вивчення та атласного електронного картографування // Історико-географічні дослідження в Україні. 2021. Вип. 15. С. 133–159.

врегулювання питань збереження загальної спадщини людства, сучасне розуміння якої сформувалося в другій половині XX ст. і поширювалося на об'єкти, визначені як спільне надбання людства³⁹.

Основною ідеєю концепції загальної спадщини людства є раціональне використання міжнародною спільнотою, а також охорона та збереження для майбутніх поколінь, об'єктів, що є цінністю для всього людства. Концепція поширюється на простори та ресурси, які, з огляду на їхню природу, не можуть належати або перебувати під суверенітетом однієї держави. Унаслідок тривалих дискусій упродовж 1950–1960-х років такими об'єктами було визнано Місяць і Міжнародний район морського дна.

У широкому розумінні загальне надбання людства включає культурну, природну, генетичну спадщину та різноманітні ресурси. Система об'єктів природної й культурної спадщини заснована на виявленні певних особливостей природних (палеогеографічних, геологічних, геоморфологічних, кліматичних, біотичних та ін.) та соціально-економічних (ресурсних, демографічних, інфраструктурних тощо) чинників, а також відповідності визначеним критеріям.

Згідно з «Рекомендацією...» культурною спадщиною є пам'ятки (твори архітектури, монументальної скульптури й живопису включно з печерами й надписами, а також елементи, групи елементів чи структури, що становлять особливу цінність під кутом зору археології, історії, мистецтва чи науки; ансамблі (групи ізольованих чи поєднаних будівель, що завдяки їхній архітектурі, єдності чи зв'язку з пейзажем становлять особливу цінність під кутом зору історії, мистецтва чи науки; пам'ятні місця (топографічні зони, спільні творіння людини й природи, що становлять особливу цінність завдяки їхній красі чи викликають інтерес як об'єкти археології, історії, етнології чи антропології).

Природною спадщиною розглядаються:

- природні пам'ятки, утворені фізичними чи біологічними формаціями або групами таких формацій, що становлять особливу цінність з естетичного й наукового поглядів;
- геологічні й фізіографічні утворення і точно визначені райони, що становлять ареал цінних або таких, які знаходяться під загрозою, видів

³⁹ Мельничук О. І. Всесвітня культурна і природна спадщина в контексті концепції загальної спадщини // Вісник Хмельницького ін-ту регіон. управління та права. 2003. № 3–4. С. 309–315.

тварин і рослин, що становлять особливу цінність під кутом зору науки чи збереження;

- природні пам'ятні місця чи суворо обмежені природні зони, які становлять цінність для науки, збереження, природної краси, або спільні творіння людини і природи.

Під природною спадщиною прийнято розуміти унікальні, рідкісні, зникомі чи типові об'єкти (території, акваторії) і явища природного або природно-антропогенного середовища, що мають особливу екологічну, наукову, інформаційну, пізнавально-освітню, оздоровчу, рекреаційну й естетичну цінність, охоплені наявними або перспективними правовими формами та механізмами особливої охорони на міжнародному, національному, регіональному та місцевому рівнях чи потребують їх застосування⁴⁰. Відповідно до такого підходу у структурі природної спадщини розглядають природоохоронні території міжнародного значення; об'єкти та номінанти до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; водно-болотні угіддя міжнародного значення (об'єкти та номінанти «Рамсарського Списку водно-болотних угідь міжнародного значення»); об'єкти Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО; об'єкти та номінанти для внесення до Смарагдової мережі Європи; об'єкти природно-заповідного фонду (далі, ПЗФ) України загальнодержавного значення та місцевого значення (території ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення за категоріями — біосферні заповідники, природні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки, заповідні урочища) та штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендропарки, зоопарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва). Рідкісні види рослин, тварин, грибів, водоростей, лишайників, занесені до Червоної книги України також належать до природної спадщини України. Частиною природної спадщини є і геологічні пам'ятки України, серед яких найхарактерніші відслонення гірських порід і форми земної поверхні, що мають наукову та естетичну цінність.

На світовому рівні структуру спадщини відображено в Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Цей список було започатковано після набут-

⁴⁰ Руденко Л. Г., Бочковська А. І., Поливач К. А., Чабанюк В. С., Санталова С. О., Подвойська В. І., Лейберюк О. М., Вишня М. М., Барабаш Т. М., Кирилюк М. О. Населення України та його природна і культурна спадщина в атласній інформаційній системі // Укр. географ. журн. 2020. № 4(112). С. 58–70.

тя чинності Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Уключення того чи іншого цінного культурного або природного об'єкта до Списку всесвітньої спадщини ініціюють держави, на території яких вони розташовані. Комітет всесвітньої спадщини розглядає номінантів і заносить їх у Список всесвітньої спадщини, якщо вони відповідають низці критеріїв «видатної універсальної цінності». Критерії визначені в Настановах, які регулюють виконання Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, щодо належного законодавчого, інституційного і традиційного захисту, а також довгострокового захисту на рівні підзаконних нормативно-правових актів (остання редакція 2005 р.). Комітет всесвітньої спадщини періодично переглядає критерії, що зумовлено зміною поглядів на визначення об'єктів всесвітньої спадщини та їхньої унікальності. Основних кількісних і якісних змін вони зазнали до 2005 р.: на доповнення до критеріїв культурної спадщини було додано пункти стосовно об'єктів природної спадщини і об'єднано їх. Відповідність деяких номінантів критеріям і культурної, і природної спадщини обумовила появу змішаних об'єктів.

Розглядаючи структуру і якісний склад Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО відмічено, що до культурної спадщини здебільшого зараховано пам'ятки, а до природної — заповідні та природоохоронні території або комплексні об'єкти, що поєднують неповторні чудеса природи з унікальними елементами археології, історії, архітектури, будівництва, історичного ландшафту, монументального мистецтва, культури, науки і техніки, садово-паркового мистецтва створені людиною.

Станом на 2023 р. до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включено 1200 об'єктів, з яких 227 природних і 39 змішаних⁴¹. Так, до списку належить ціла низка відомих своєю унікальністю на увесь світ об'єктів природної спадщини, серед яких Великий Бар'єрний риф, К'гарі (острів Фрейзер), озеро Байкал, Вологі тропіки Квінсленду, Дощові ліси східного узбережжя Австралії або Національний парк Какаду, Національний парк Гранд-Каньйон, Пурпулулу національний парк, Еллоустонський національний парк тощо. Україна в Списку всесвітньої спадщини представлена здебільшого об'єктами культурної спадщини, з природної спадщини включені лише Стародавні та первісні букові ліси Карпат та інших регіонів Європи.

⁴¹ World Heritage List. URL : <https://whc.unesco.org/en/list/>

Номінантами до включення серед природних і змішаних об'єктів від України були біосферний заповідник «Асканія-Нова», дендрологічний парк «Софіївка», Канівський природний заповідник із Шевченківським національним заповідником і могилою Тараса Шевченка.

Зважаючи на універсальний характер «Великої української енциклопедії», відомості про природну спадщину в ній мають бути представлені найповніше. Разом з тим, попри універсальність, обсяги видання визначають не лише критерії та підходи до формування контенту, але й практичні можливості. Відповідно увесь спектр об'єктів, які розглядають у структурі спадщини не охопить жодне видання. Тож найдоцільнішим підходом є репрезентація їх як гасел, включених до Словника⁴² або тематичних реєстрів гасел (далі, ТРГ) обраних за ієрархічним принципом відповідно до рівнів охорони. Тобто, рівень охорони об'єктів спадщини є визначальним критерієм включення гасла до «Великої української енциклопедії», що і було, або буде реалізовано за допомогою методичних інструментів видання (Словника, ТРГ). Відповідними критеріями для включення визначено передусім міжнародний і національний рівень охорони об'єктів природної спадщини. Залежно від специфіки об'єкта або різновиду пам'ятки, гасла, якими представлена спадщина, розподілені між різними ТРГ⁴³. Зокрема, в ТРГ з культурології представлені об'єкти культурної спадщини та почасти змішані об'єкти зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Належність об'єктів природної спадщини і змішаних до того ж таки Списку є загальним критерієм включення гасла до ТРГ з географічних наук⁴⁴. Тож увесь спектр гасел, які репрезентують культурну і природну спадщину світового рівня охорони загалом охоплено тематичними реєстрами і представленістю в структурі контенту ВУЕ. Разом з тим, структура природної спадщини не є сталою, зокрема Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, природно-запо-

⁴² Велика українська енциклопедія. Словник / Керівник авт. колективу д-р іст. наук, проф. Киридон А. М. Київ : Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», 2015. 1408 с.

⁴³ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Культурологія» : в 2-х ч. / Укладачі: Арістова А. В., Гаврилишина Н. А., Шліхта І. В.; за заг. ред. д. і.н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. Част. 1. 264 с.

⁴⁴ Середа Н. І. Методичні підходи до укладання реєстру гасел з напрямку географічні науки для ВУЕ // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 68–76.

відного фонду України (далі, ПЗФ), Червона книга України мають свою динаміку: їх постійно доповнюють або оновлюють. Тож ці зміни потрібно відслідковувати і відповідно з ними осучаснювати як ТРГ, так і власне контент ВУЕ, що видається складним, але можливим завданням розвитку передусім засобами е-ВУЕ.

Якщо розглядати національний рівень охорони, то природна спадщина серед іншого представлена об'єктами ПЗФ України, що так само було визначено загальними критеріями до укладання ТРГ з географії та біології (куди й включено заповідні об'єкти). Разом з тим, можливості ВУЕ не такі великі, як обсяги ПЗФ. Попри те, що досі Україна має відносно низький відсоток заповідності території (6,91 %), кількість природоохоронних об'єктів, хоч і незадовільними темпами, але постійно зростає. Так, за даними Державного кадастру⁴⁵ станом на 01.01.2023 р. в Україні нараховується 8889 територій та об'єктів ПЗФ (на суходолі), а також морський заказник «Філофорне поле Зернова» (територією є акваторія). Більше половини (57,7 %) заповідних території України є об'єктами загальнодержавного значення і відповідно вони представлені (або будуть включені) у ВУЕ. Серед них 5 біосферних заповідників, 19 природних заповідників, 56 національних природних парків, 328 заказники (гідрологічні, ботанічні, ентомологічні, іхтіологічні, загальногеологічні загальнозоологічні, карстово-спелеологічні, ландшафтні, лісові, орнітологічні), 136пам'яток природи, 18 ботанічних садів, 7 зоологічних парків, 20 дендропарків та 90 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Інші об'єкти природної спадщини (види яких вже згадано вище) з різною повнотою представлення увійшли до ТРГ з біології⁴⁶. Здебільшого йдеться про рідкісні види біоти (542 види тварин і 826 — рослин, грибів, водоростей, мохів, лишайників), занесених до Червоної книги України.

2022 р. кількість об'єктів та територій ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення збільшилась на 93 одиниці. Відповідно до змін у структурі

⁴⁵ Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду України. URL :https://data.gov.ua/dataset/mepr_05

⁴⁶ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Біологія» (у 2-х част.). Част. I: А–Л / Укладачі: Межжерін С. В., Межжеріна Я. О. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. 224 с.; Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Біологія» (у 2-х част.). Част. II: М–Я / Укладачі: Межжерін С. В., Межжеріна Я. О. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. 224 с.

ПЗФ, необхідно увесь час переглядати і доповнювати реєстри ВУЕ новими гаслами. Оскільки в структурі природної спадщини розглядають також природоохоронні території міжнародного значення (не всі вони включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО), водно-болотні угіддя міжнародного значення (об'єкти «Рамсарського Списку водно-болотних угідь міжнародного значення»), об'єкти Смарагдової мережі Європи, то необхідно також відслідковувати зміни, які стосуються заповідання тих чи інших визначних природних угідь та розглядати їх відповідність критеріям ВУЕ та можливості включення відповідних гасел. Вихідними джерелами інформації для доповнення ВУЕ новими гаслами із числа об'єктів природної спадщини є матеріали Державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, інформаційні матеріали Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, документи Бернської та Рамсарської конвенцій тощо.

Отже, представлення природної спадщини в структурі контенту ВУЕ загалом охоплює увесь спектр об'єктів, включених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (об'єкти культурної спадщини, об'єкти природної спадщини, змішані об'єкти). На національному або державному рівні природну спадщину репрезентують заповідні території загальнодержавного значення зі складу ПЗФ України (біосферні заповідники; природні заповідники; національні природні парки; заказники усіх типів; пам'ятки природи і садово-паркового мистецтва). Зважаючи на специфіку об'єктів гасла включені до різних тематичних реєстрів і розподілені між різними науковими напрямами, здебільшого між географією та біологією. Серед іншого природну спадщину у ВУЕ репрезентують рідкісні види флори і фауни, які занесені до останнього (2009 р.) видання Червоної книги України і представлені на порталі е-ВУЕ. Кількісно частка природної спадщини у ВУЕ незначна і станом на 2023 р. загалом складає близько 2,5 тис. гасел.

3.4. ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ (на прикладі «Великої української енциклопедії»)

Всі суспільства з метою виживання та розвитку підтримують і розвивають свої базові інститути, тому концептуалізація Г. Спенсера цього феномену соціального життя є однією з основоположних у теоретичній соціології⁴⁷. У багатоманітності приписуваних їм функцій виокремлюють дві ключові: регулювання людської діяльності в різних її організаційних формах і сферах суспільства та задоволення суспільних потреб. Фундаментальними потребами суспільства є відтворення його членів; соціалізація; цілепокладання (формування сенсу існування); виробництво й розподіл товарів та послуг; підтримка порядку та безпеки⁴⁸. Є багато взаємозв'язків між соціальними інститутами та фундаментальними потребами. Наприклад, функцію соціалізації нових членів суспільства забезпечують сім'я, освітні заклади, релігія, а також економічні інститути. Хоч кожен інститут може виконувати кілька функцій, у кожного з них є головні. Тому, на думку Р. Мертон, їх поділяють на явні, які виконують задля досягнення певних цілей чи завдань, та латентні — неявні, неусвідомлені, інколи несподівані та ненавмисні для учасників соціальних процесів. Визнаною аксіомою стала ідея Р. Мертон про необхідність вивчення дисфункцій соціальних інститутів — небажаних наслідків їх діяльності, що не відповідають конкретним потребам суспільства⁴⁹.

Питання про особливості енциклопедії як соціального інституту, набір характерних для неї функцій важливі не тільки з огляду на тривалі теоретичні рефлексії в соціологічній спільноті щодо вивчення самої природи виникнення та функціонування різних структурних елементів суспільства, а й у практичній площині. Імплікації про те, що енциклопедія не є таким важливим інституціональним утворенням як, наприклад, політика, економіка, освіта, право, релігія, сім'я — можуть використовувати (особливо серед представників політичного класу та державних службовців) для зменшення

⁴⁷ Спенсер Г. Синтетическая философия. В сокращенном изложении Говарда Коллинза / Пер. с англ. Киев : Ника-Центр; Вист-С., 1997. 510 с.

⁴⁸ LaVerne Thomas W., Anderson Robert J. Sociology: The study of human relationship. New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1972. P. 249–250.

⁴⁹ Robert K. Merton. Social Theory and Social Structure, New York: Enlarged Edition, 1968.

фінансування й організаційної підтримки розвитку енциклопедичних проєктів, що має місце в останні роки і в Україні.

Виникнення енциклопедії (як і будь-якого іншого соціального інституту) є історично зумовленим явищем — відповіддю на наявну суспільну потребу в накопиченні, систематизації та передачі наукових знань, впорядкуванні наукової термінології. У зв'язку з цим процес освіти протягом багатьох століть був пов'язаний з працями видатних енциклопедистів (як приклад, «*Disciplinae*» — одна з перших в історії людства енциклопедій у 9 книгах римлянина Марка Теренція Варрона I ст. до н. е. для вивчення арифметики, астрономії, архітектури, геометрії, граматики, діалектики, медицини, теорії музики, риторики).

Інформаційно-довідкові й науково-освітні функції органічно пов'язані з культурними та світоглядними — збереження і популяризація історії, мови, мистецтва, традицій, звичаїв, життя та діяльності видатних особистостей (державних діячів, науковців, письменників, художників тощо), народів і держав, продукування цінностей та самоідентифікаційних практик у суспільстві. Як справедливо відзначає український вчений, історик, А. Киридон, «енциклопедія концентрує, систематизує й унаєвнює обсяг знань, рівень свідомості, культурний, духовний потенціал і часово-просторовий континуум певного суспільства, історичного періоду»⁵⁰.

Характерний для енциклопедії функціональний набір зближує її насамперед з інститутами освіти, науки та культури. Вона тісно взаємодіє зі школами, університетами й бібліотеками, надаючи довідкову інформацію та знання для навчального процесу. Енциклопедія пов'язана з науковими інститутами й дослідницькими організаціями, оскільки є джерелом інформації для вчених і дослідників, дає змогу отримувати доступ до акумульованих знань і результатів досліджень. Культурні інститути, такі як музеї, галереї та архіви, також пов'язані з енциклопедією. Надаючи пояснення та додаткову інформацію щодо різних об'єктів і артефактів, які мають культурне, історичне й наукове значення, енциклопедія допомагає розуміти та оцінювати їх набагато глибше в контексті певної епохи і подій.

Перелічені функції, на нашу думку, є основними, але далеко не виснажливими. Їх кількість збільшується з плином історії, розвитком науки та технологій, наповнюючись певними нюансами залежно від політичного й

⁵⁰ Киридон А. М. Про ВУЕ // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/ВУЕ:Про_ВУЕ

соціокультурного контекстів. В епоху промислової революції, з появою друкованих технологій, енциклопедії стали більш доступними інструментами дифузії знань та освіти серед широких мас населення. Їх підготовка в епоху Просвітництва надихалась ідейним переконанням, що наука як соціальний інститут із виробництва об'єктивного знання здатна раціонально пояснити закони природи та суспільства, забезпечивши тим самим матеріальний та соціальний прогрес людства⁵¹. Тому Д. Дідро писав, що «мета енциклопедії — зібрати знання, розсіяні світом, привести їх у систему, зрозумілу для людей, що нині живуть, і передати тим, хто прийде після нас, з тим, щоб праця попередніх століть не стала марною для віків наступних, і щоб наші нащадки, збагачені знаннями, стали добрішим і щасливішим, і щоб ми не канули у вічність, не зумівши послужити майбутнім поколінням»⁵².

Рух до побудови ключових принципів інформаційного суспільства передбачає розширення доступу різних соціальних прошарків до ще більш вільного доступу до інформації та знань. Цифрові платформи й поширення доступності енциклопедичних ресурсів майже в будь-якій точці світу формують передумови для глобального обміну знаннями між споживачами і зближенням різних культур (латентні функції енциклопедій). У той самий час для сучасної енциклопедії постають нові виклики, що полягають у захисті власних кордонів як інституту фахового та незаангажованого знання, протистояння маніпуляціям в інформаційному просторі через відсутність надійних експертних фільтрів. В інформаційному суспільстві фейковість новин, недостовірність інформації, маніпуляції, ризики стати жертвами екстремістського та насильницького контенту або кібербулінгу є частиною його повсякденної реальності⁵³. Ще гостріше подібні виклики відчуються

⁵¹ Єнін М. Роль енциклопедії у суспільстві та її використання аудиторією e-BYE (за результатами інтернет-опитувань) // Енциклопедистика в історії та культурі України (до 30-річчя проголошення незалежності України): Збірник матеріалів наукової конференції «Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу» / За заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. С. 52–55.

⁵² L'Encyclopédie. 1-re édition / ENCYCLOPÉDIE. URL: https://fr.wikisource.org/wiki/L%E2%80%99Encyclop%C3%A9die/1re_%C3%A9dition/ENCYCLOP%C3%89DIE

⁵³ Єнін М., Коржов Г. Мережева комунікація: ризики та перспективи (на основі соціологічних опитувань громадської думки в країнах Євросоюзу) // Вісник Нац. тех. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2021. № 1 (49). С. 22–29; Коржов Г., Єнін М. Соціологічні виміри кібербулінгу: сутність, наслідки, стратегії подолання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2022. № 4. С. 156–173.

в часи геополітичних турбулентностей і гібридних війн⁵⁴. Тому раціональна політика повинна передбачати підтримку й розвиток енциклопедії як одного із соціальних інститутів, що виконує функцію захисту інформаційного простору та соціокультурних цінностей національної держави.

На практиці енциклопедії не завжди є стандартом достовірності та авторитетності знань. Для них, як і для будь-якого соціального інституту, характерні прояви дисфункцій. Особливо вразливими у викривленні знань є краудсорсингові електронні (онлайн) проекти (за прикладом «Вікіпедії»). На відміну від традиційних енциклопедій, жодна зі статей «Вікіпедії» не проходить формального процесу експертної оцінки. Будь-яку статтю можна редагувати як з облікового запису учасника, так і без реєстрації в проекті, тому всі редакційні правки доступні для перегляду. Незважаючи на закладені меритократичні принципи цього безумовно успішного проекту, позитивних оцінок щодо підтримки ним руху в бік демократизації та партисипативності, відсутність формалізованої системи експертизи перетворює енциклопедію «Вікіпедія» на потенційне поле інформаційних, світоглядних, ідеологічних війн різних держав світу. Тому під час підготовки наукових досліджень, навчальних матеріалів, публічних виступів краудсорсингові проекти треба використовувати з великою обережністю, здебільшого як додаткове джерело інформації, яке варто ретельно перевіряти в інших фахових джерелах.

Поточні виклики сучасного суспільства, а також тенденції цифровізації енциклопедій впливають і на розвиток потреб їх аудиторій. У межах пілотного опитування на тему «Ефективність анкетування для просування мультимедійної “Великої української енциклопедії” у контексті іміджевих запитів української держави» (теоретичний та практичний аспекти) отримано цікаві та показові результати. Опитування проводили через анонімне анкетування (інструментарій — стандартизована онлайн-анкета з переліком наперед визначених запитань і варіантів відповідей) з використанням програмного забезпечення Google Docs Editors на порталі e-BUE, на сайті Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», на сторінках установи в соціальних мережах «Фейсбук» і «Телеграм» з квітня до серпня 2023 р. Загалом було опитано 176 респондентів.

⁵⁴ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с. Galeotti M., Manea O. Hybrid War as a War on Governance. Small Wars Journal. URL: <http://smallwarsjournal.com/jrnl/art/hybrid-war-as-a-war-on-governance>

За результатами опитування підтверджено гіпотезу про наявність суспільного запиту різних прошарків населення на використання електронної продукції енциклопедичних видавництв, прагнення аудиторії отримувати об'єктивну та надійну інформацію в освітніх, науково-дослідних цілях (табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл відповідей на питання
«З якою метою Ви користуєтесь е-ВУЕ?»**

Варіанти відповідей	%
Читаю на дозвіллі для розширення кругозору	42,9
Порівнюю інформацію з енциклопедії з іншими джерелами	35,7
Для підготовки до навчальних занять (уроків, семінарів, написання контрольних робіт тощо)	35,1
Для написання наукових публікацій (тези, статті, звіти тощо)	33,9
Для написання рефератів, курсових робіт	17,3
Для підготовки до іспитів, ДПА, ЗНО тощо	11,3
Для написання дипломної роботи, магістерської дисертації	8,3
Для підготовки учнівських наукових робіт МАН, олімпіад, вікторин тощо	7,7
Ваш варіант	8,2

Примітка. Респонденти могли обирати кілька варіантів відповідей.

З іншого боку, аудиторія виявляє зацікавленість у створенні та розвитку контенту, що задовольняв би її потреби в проведенні дозвілля, а також був би одним із орієнтирів у побудові надійної життєвої стратегії в плинному, фрагментарному й нестабільному соціальному середовищі. Саме такими характеристиками наділяють інформаційне суспільство відомі та авторитетні соціологи сучасності (З. Бауман, Е. Гіденс, С. Леш)⁵⁵. У соціологічних і філософських рефлексіях суспільство ризику виникає на основі руйнування традиційних форм соціального порядку та соціальної

⁵⁵ Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності / Пер. з англ. А. Марчинського. Київ : Критика, 2013. 176 с. Beck U., Giddens A., Lash S. Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order. Cambridge : Polity Press, 1994. 225 p.

структури, ролі й значення соціально-класової, ціннісно-нормативної системи, системи соціального захисту, внаслідок яких у житті індивідів і груп виникають невизначеність, непередбачуваність та незахищеність. Невизначеність виявляється в неможливості вичерпного пізнання дійсності, що динамічно змінюється, у зниженні можливості прогнозування віддаленого й навіть найближчого майбутнього. На індивідуально-особистісному рівні виникає відчуття невпевненості та постійної необхідності ризикувати. При цьому виживання в умовах ризику та розплата за його наслідки набувають яскраво вираженого індивідуально-особистісного характеру, сприяючи процесу індивідуалізації. Ризик стає центральним елементом соціальної структури і панівним фактором у прийнятті рішень.

Під час анкетування передбачено пряме питання щодо перспектив розвитку нових рубрик електронного порталу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (е-ВУЕ), які б, на думку респондентів, сприяли підвищенню її іміджу та збільшили аудиторію. Респонденти підтримали ідею щодо розвитку рубрики «з порадами щодо здорового способу життя, фітнесу та харчування», «з порадами про кар'єру та освіту» (табл. 2). На основі відповідей респондентів простежено запити аудиторії щодо підтримки каналів зворотного зв'язку, спілкування з приводу розповсюджуваних знань, що актуалізує комунікативну функцію енциклопедії («рубрика, де фахівці відповідають на запитання читачів»).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на питання: «Контент з яких рубрик електронного порталу Державної наукової установи “Енциклопедичне видавництво”, на Вашу думку, збільшив би кількість її аудиторії та сприяв би підвищенню її іміджу? (оберіть усі потрібні варіанти)»

Варіанти відповідей	%
Рубрика про історію та культуру України та світу	62
Рубрика з пізнавальними відеолекціями для школярів та студентів	44
Рубрика присвячена новим технологіям та інноваціям, інтерв'ю зі знаменитими вченими, новаторами	41,6
Рубрика, де фахівці відповідають на запитання читачів	40,2

Рубрика з рецензіями на нові книжки та фільми	34,3
Рубрика для підготовки до іспитів, ДПА, ЗНО тощо	28,9
Рубрика для підготовки учнівських наукових робіт МАН, олімпіад, вікторин тощо	20,5
Рубрика з порадами щодо здорового способу життя, фітнесу та харчування	20,2
Рубрика з порадами про кар'єру та освіту	17,5
Ваш варіант	6

Примітка. Респонденти могли обирати кілька варіантів відповідей.

Інший важливий результат, яким отримано на основі даних платформи «Google Analytics», — наявність в аудиторії запитів на отримання інформації з різних галузей знань. Виокремлено 1000 найбільш затребуваних гасел на порталі e-BYE. За період з 1 січня до 31 липня 2023 р. кількість переглядів сторінок із цими матеріалами становила від 272 до 19926 разів. Гасла охоплювали такі наукові напрямки: географія, історія України, світова історія, архітектура, право, українська література, філософія, релігієзнавство, психологія, соціологія, економіка, політологія, мистецтво, геологія, педагогіка, хімія, біологія, екологія, медицина. Це є безумовним свідченням затребуваності національних універсальних енциклопедичних онлайн-проектів. Справедливою в цьому контексті є думка А. Киридон про те, що наявність національної енциклопедії універсального типу є вагомим елементом престижу й авторитету держави, цивілізаційного рівня нації⁵⁶. Під час опитування ставили питання про можливості мультимедійного енциклопедичного продукту Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» бути інструментом формування та просування іміджу української держави як у національних кордонах, так і в міжнародному просторі. В умовах нівелювання значення територіальної локації в споживанні контенту в мережі «Інтернет», її потенціал по охопленню аудиторії є значно вищими порівняно з друкованими аналогами. Зокрема, за

⁵⁶ Киридон А. М. Велика українська енциклопедія як національний проект: поступ ініціатив // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д. і. н, проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 7.

даними «Google Analytics» (з 1 січня до 31 липня 2023 р.), 15,5 % читачів зверталися до інформації електронного порталу «Великої української енциклопедії», перебуваючи за межами України. Середня кількість осіб, що відвідували портал у зазначений період, — 2600 щоденно.

Соціально-демографічна структура аудиторії з урахуванням повнолітніх осіб така (додатки, табл. 3):

18–24 рр. — 34,29%;
 25–34 рр. — 19,6%;
 35–44 рр. — 21,49%;
 45–54 рр. — 11,10%;
 55–64 рр. — 8,52%;
 65 р. і старше — 5,0%.

Статевий розподіл аудиторії (додатки, табл. 4):

жінки — 66,14 %;
 чоловіки — 33,86 %.

Таблиця 3

Соціально-демографічна структура аудиторії мультимедійного порталу «Великої української енциклопедії» з урахуванням повнолітніх осіб. За даними «Google Analytics» з 1 січня до 31 липня 2023 р. (у %)

Вікові групи	%
18–24	34,29
25–34	19,6
35–44	21,49
45–54	11,10
55–64	8,52
60+	5,0
Всього	100

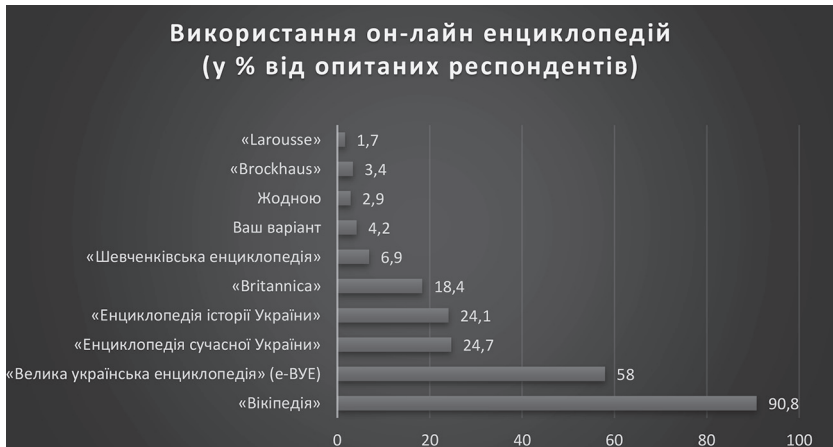
Таблиця 4

**Статевий розподіл аудиторії мультимедійного порталу «Великої української енциклопедії» з урахуванням повнолітніх осіб.
За даними «Google Analytics» з 1 січня до 31 липня 2023 р. (у %)**

Стать	%
Жінки	66,14
Чоловіки	33,86
Всього	100

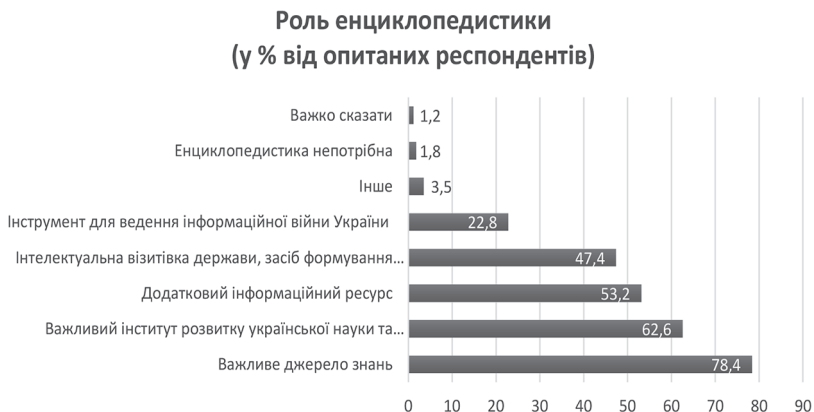
Великою мірою реалізація іміджевих запитів української держави ресурсами енциклопедії залежить від популярності проєкту та оцінки якості його контенту. Тому наступний блок питань анкети був пов'язаний саме з виділенням цих індикаторів. Серед респондентів, що взяли участь в опитуванні, 90,8 % зазначили, що регулярно використовують енциклопедію «Вікіпедія», 58 % — «Велику українську енциклопедію», 24,7 % — «Енциклопедію сучасної України», 24,1 % — «Енциклопедію історії України», 6,9 % — «Шевченківську енциклопедію». Серед закордонних найбільш популярною є англо-американська універсальна енциклопедія «Britannica» — 18,4 % (діаграма 1).

Діаграма 1

Згідно з результатами опитування, аудиторія вважає енциклопедії продуктом національної значущості, важливим інструментом просування позитивного іміджу держави. Відповідаючи на питання «Як Ви оцінюєте роль енциклопедистики у світі?», 78,4 % відзначили, що енциклопедії — це «важливе джерело знань», 62,6 % — «важливий інститут розвитку української науки та культури», 53,2 % — «додатковий інформаційний ресурс», 47,4 % — «інтелектуальна візитівка держави, засіб формування її позитивного іміджу у світі». Частина опитаних респондентів (22,8%) вважає, що енциклопедії є інструментом ведення інформаційної війни в Україні (діаграма 2).

Діаграма 2

Переважає більшість опитаної аудиторії читає статті e-BYE без звернення до конкретних рубрик. Проте частина з них цілеспрямовано використовує для своїх інформаційних потреб рубрики «Актуально», «Герої України», «Міста-герої», які колектив «Енциклопедичного видавництва» започаткував минулого року для популяризації «Великої української енциклопедії» у контексті іміджевих запитів української держави, гострими викликами щодо захисту національного інформаційного простору (діаграма 3).

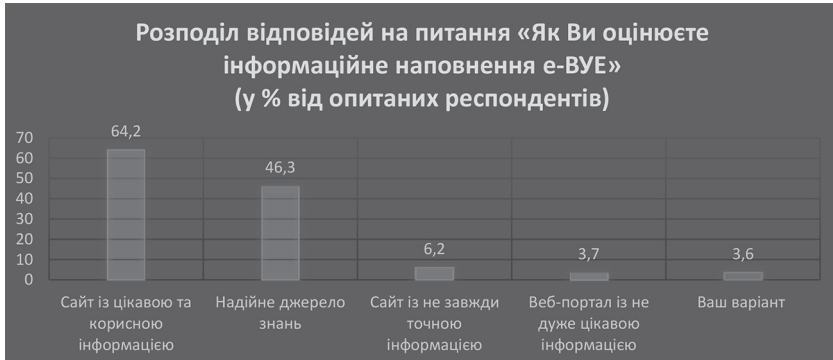
Для вивчення суджень читачів щодо якості інформаційного продукту е-ВУЕ в анкетуванні передбачено індикатори з оцінкою рівня інформативності, цікавості та надійності (об'єктивності) енциклопедичного матеріалу, зручності роботи з вебпорталом, а також їх готовності порадити звертатись до інформації «Великої української енциклопедії» друзям, знайомим, колегам.

Результати опитування засвідчили високу оцінку читачів електронного порталу «Великої української енциклопедії». Відповідаючи на питання «Як Ви оцінюєте інформаційне наповнення е-ВУЕ?» 64,2 % респондентів обрали варіант «сайт із цікавою та корисною інформацією», 46,3 % — «надійне джерело знань». Протилежну думку висловила абсолютна меншість: лише 6,2 % вказали, що сайт із «не завжди точною інформацією» і 3,7 % — «вебпортал із не дуже цікавою інформацією» (діаграма 4).

В опції «ваш варіант» респонденти висловили побажання щодо необхідності реактуалізації, оновлення та уточнення частини інформації на порталі, більшого рівня залучення авторитетних фахівців для написання статей, які відповідають їхнім науковим інтересам та досягненням.

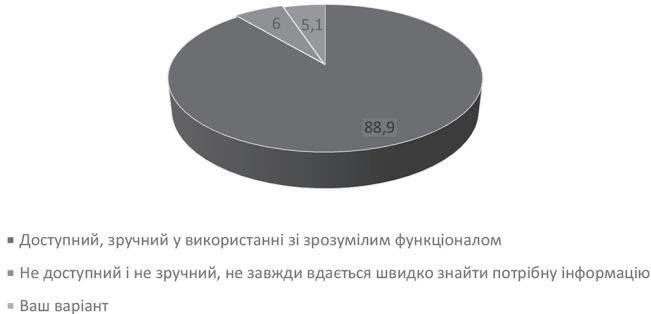
Абсолютна більшість опитаних респондентів (88,9 %) високо оцінили організацію вебпорталу ВУЕ та зручність роботи з ним (діаграма 5), що свідчить про високу функціональність інтерфейсу та навігації в пошуку необхідної інформації.

Діаграма 4

Діаграма 5

**Розподіл відповідей на питання «Як Ви оцінюєте організацію веб-порталу та зручність роботи з ним»
(у % від опитаних респондентів)**

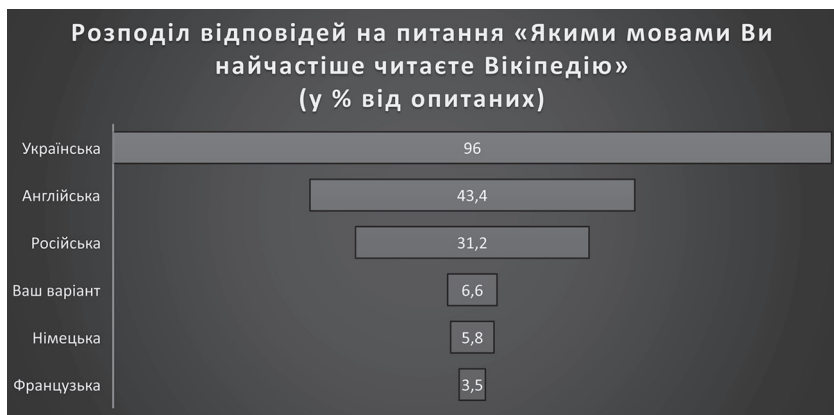
Відзначимо, що в майбутніх опитуваннях питання з індикаторами цікавості й корисності, з одного боку, та надійності, з іншого, варто розділити. Це дасть змогу отримати більш диференційовані оцінки якості контенту електронного порталу «Великої української енциклопедії», його сильних і слабких сторін, деталізованих відгуків від найбільш зацікавленого та активного сегмента аудиторії.

Питання про вибір мови під час читання енциклопедії «Вікіпедія» мало на меті використати цей найпопулярніший серед аудиторії проєкт

для популяризації е-ВУЕ. Найпопулярнішою мовою при читанні енциклопедії «Вікіпедія» є українська, яку зазначили 96 % опитаних (діаграма 6). З великим відривом вона переважає інші мови (англійська — 43,4 % та російська — 31,2 %), що опосередковано свідчить про її високий статус в Україні загалом. Менш популярними мовами у читанні енциклопедії «Вікіпедія» є німецька (5,8 %) та французька (3,5 %). Інші мови у використанні зазначили 6,6 % (серед них 2,4 % відзначили польську, найменш згадані — іспанська, італійська, шведська, іврит, гінді, китайська, японська).

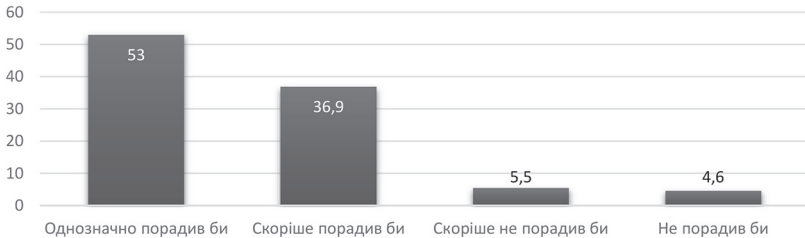
З огляду на ці дані, одним із напрямків популяризації проекту е-ВУЕ є: додавання в україномовному сегменті енциклопедії «Вікіпедія» посилань на оприлюднені статті е-ВУЕ в списку літератури; актуалізація наповнення статей на електронному порталі про відомих діячів української історії, культури, мистецтва, що можуть зацікавити українськомовного читача; звернення уваги авторів проекту про ретельніший відбір українськомовної бібліографії до статей ВУЕ.

Діаграма 6

Отриманий розподіл відповідей на питання «Чи порадите Ви звертатись до інформації “Великої української енциклопедії” Вашим друзям, знайомим, колегам?» свідчить про визнання аудиторією високого рівня якості реалізації мультимедійної версії проекту «Великої української енциклопедії». Майже 90 % читачів, що взяли участь в опитуванні, відповіли ствердно на це питання і лише близько 10 % обрали протилежні варіанти (діаграма 7).

**Розподіл відповідей на питання: «Чи порадите Ви звертатись до інформації "Великої української енциклопедії" друзям, знайомим, колегам»
(у % від опитаних респондентів)**

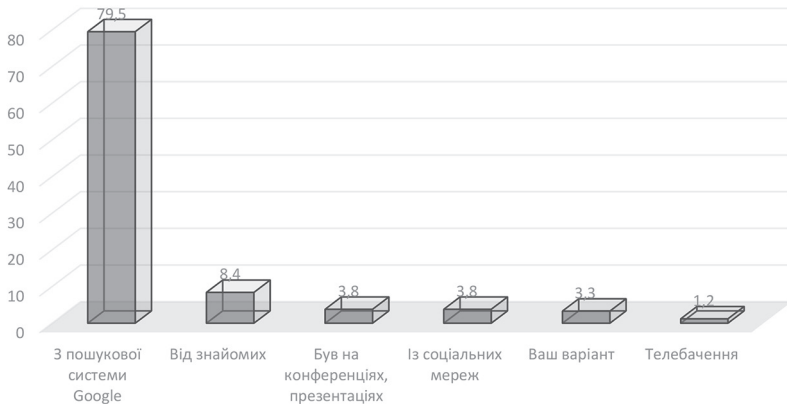

У популяризації будь-якого проекту, продуктів або послуг важливу роль у сучасному світі відіграють засоби масової інформації та соціальні мережі. Розподіл відповідей з діаграми 8 дають уявлення про канали залучення аудиторії до мультимедійного порталу «Великої української енциклопедії». Ці дані свідчать про те, що процес відбувається спонтанно, як наслідок індивідуальних пошукових дій у мережі «Інтернет». Пошукову систему «Google» як основний канал знайомства з «Великою українською енциклопедією» відзначило 79,5 % опитаних. Певну роль відіграють міжособистісні контакти: 8,4% респондентів послалися на своїх знайомих. Лише 3,6 % респондентів зазначили соціальні мережі, що свідчить про низьку ефективність просування іміджу установи через «нові медіа», хоч саме вони у світі є головним джерелом новин та публічним простором для обговорення суспільних проблем. Відповідно до дослідження Pew Research Center 2022 р. серед громадян 19 країн з розвинутою економікою Північної Америки, Європи, Близького Сходу та Азійсько-Тихоокеанського регіону, майже три чверті стверджують, що інтернет і соціальні медіа зробили людей більш поінформованими про поточні події в їхній країні, а також в інших країнах⁵⁷.

⁵⁷ Wike R., Silver L., Fetterolf J., Huang C., Huang H., Austin S., Clancy L., Gubbala S. Social Media Seen as Mostly Good for Democracy Across Many Nations, but U.S. is a Major Outlier. Pew Research Center. 2022. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2022/12/06/social-media-seen-as-mostly-good-for-democracy-across-many-nations-but-u-s-is-a-major-outlier/>

Діаграма 8

**Розподіл відповідей на питання: «Звідки Ви дізнались про "Велику українську енциклопедію"»
(у % від опитаних респондентів)**

П'ятірка найпопулярніших соціальних мереж для збільшення кількості підписників е-ВУЕ та популяризації контенту (на думку опитаних): «Ютюб» (71,5 %), «Фейсбук» (51,9 %), «Телеграм» (44,9 %), «Інстаграм» (32,9 %), «ТікТок» (27,8 %).

Діаграма 9

Таким чином, виникнення енциклопедії як соціального інституту зумовлено суспільною потребою в накопиченні, систематизації та передачі знань. Інформаційно-довідкові, науково-освітні, культурні функції є ґенотиповими, вони визначають роль енциклопедії як соціального інституту в суспільстві. Якість виконання цих функцій залежить від матеріальної, організаційної, технічної підтримки політичних груп і меценатів, що є похідним від усвідомлення важливості її розвитку.

Сучасні енциклопедичні ресурси активно розвиваються в інтернет-просторі у форматі цифрового, віртуального інтелектуального продукту, формують передумови для глобального обміну знаннями між споживачами та зближенням різних культур. Важливою є їх роль як академічного знання у світлі викликів інформаційного суспільства: фейковість новин, необ'єктивність мас-медіа, інформаційно-психологічні впливи на масову свідомість, що особливо поширені під час гібридних війн. Академічний підхід, який покладено в основу енциклопедичного знання, може стати частковою опорою для людей у вирішенні цих проблем. Енциклопедії, які базуються на строгих, чітких, алгоритмізованих стандартах, є надійним ресурсом, що надає достовірну інформацію, засновану на доведених фактах і наукових методах. Вони допомагають відділити правдиву інформацію від міфів, виробити критичне мислення, сприяють зростанню інформаційної грамотності, виконують функцію захисту інформаційного простору та соціокультурних цінностей національної держави.

Наявність у аудиторії запитів на отримання інформації з різних галузей знань, за даними платформи «Google Analytics», є безумовним свідченням затребуваності національних універсальних енциклопедичних онлайн-нових проєктів.

Наявність суспільного запиту в українському суспільстві на використання електронної продукції енциклопедичних видавництв створює передумови просування мультимедійної «Великої української енциклопедії» у контексті іміджевих запитів української держави. Уявлення опитаної аудиторії про енциклопедію як важливий інститут розвитку української науки та культури, інтелектуальну візитівку і засіб формування позитивного іміджу держави відповідає не тільки місці та історичній ролі енциклопедії, але й поточним завданням збереження української держави як суб'єкта міжнародних відносин.

Мультимедійна версія «Великої української енциклопедії» є однією з найпопулярніших серед українських енциклопедій. Її аудиторія високо оцінює інформаційний контент е-ВУЕ, зручність і функціональність його порталу, активно використовує проект для розширення кругозору, освітньої та наукової роботи, проведення дозвілля. Читачі мультимедійного порталу е-ВУЕ виявляють зацікавленість в отриманні інформації з найрізноманітніших наукових напрямків, що свідчить про їхнє бажання розширювати свої знання в різних сферах, відкритість новим ідеям і дослідженням.

Потреби аудиторії виходять за межі традиційного функціоналу енциклопедії як соціального інституту. Аудиторія е-ВУЕ виявляє зацікавленість у створенні та розвитку багатьох нових рубрик, що задовольняли б її потреби не тільки в навчанні й здобутті освіти, але й отриманні інформації для проведення дозвілля, побудові життєвих стратегій, орієнтації в плінному, фрагментарному та невизначеному соціальному середовищі.

3.5. ОСНОВНІ СТРАТЕГІЇ, ПІДХОДИ І СПОСОБИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПРОЄКТУ «ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»

Популяризація «Великої української енциклопедії» в сучасному глобалізованому світі ІТ-технологій є однією з ключових умов успіху проєкту. Важливість промоції ВУЕ витікає з того, що саме універсальна енциклопедія повинна стати основним інформаційним продуктом, що репрезентує українську культуру, історію, науку, промисловість, бізнес та інші сфери і реалії України, а також подає для україномовного користувача багатогранну фахову інформацію про світ. За І. Дзюбою: «Універсальна Енциклопедія завжди вважалася найвищим культурним продуктом кожної нації, доказом респектабельності та зрілості суспільства»⁵⁸.

Водночас, основні стратегії, підходи й способи популяризації електронних ресурсів ВУЕ тісно пов'язані і суттєво детермінуються як середовищем продуцентів, так і користувачів енциклопедичного продукту, а також швидким прогресом техніки і технологій накопичення, зберігання та розповсюдження інформації⁵⁹. Для прикладу, якщо ще у середині ХХ ст. існували тільки паперові енциклопедії, в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. широко розповсюдилися електронні версії книг (зокрема, енциклопедій на оптичних дисках), то з 2012 р. все більшого поширення набувають хмарні технології зберігання і передачі інформації через Google Диск (станом на кінець 2023 р. — понад 1 млрд користувачів).

Технології оптичних дисків розвинулися до 4-го покоління — Holographic Versatile Disc, HVD. Передбачувана інформаційна ємність цих дисків — до 3.9 терабайт (ТБ), що порівнювано з 6000 CD, 830 DVD або 160 одношаровими дисками Blu-ray; швидкість передачі даних — 1 Гбіт/сек. У такий довідковий ресурс можна вставити відеофрагменти, звуки, фотографії, анімацію, об'єднати це все системою спільного меню із пошуком, довідковою системою та підтримкою довантажень інформації з Інтернету.

⁵⁸ Дзюба І. «Про концептуальні засади підготовки Української універсальної енциклопедії» (доповідь на засіданні Президії Національної Академії наук України 18.10.2006 р.) URL: <http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/dopovid.pdf>

⁵⁹ Електронні енциклопедії та їх конкуренти URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/elektronni-entsiklopediyi-ta-yih-konkurenti-15483.html>

Тому основна стратегія популяризації електронних ресурсів ВУЕ повинна базуватися, по-перше, на виборі і використанні найсучасніших носіїв енциклопедичної інформації — з точки зору охоплення найбільшої кількості користувачів *можна рекомендувати* паралельне використання сучасних оптичних дисків, Google Диску та існуючої сьогодні практики Інтернет-порталу «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ). По-друге, щодо конкретних раціональних підходів і способів промоції електронного ресурсу ВУЕ, то вони:

- витікають з вибраних техніко-технологічних носіїв енциклопедичної інформації;
- використовують можливості фахових наукових та освітніх середовищ — як продуцентів, так і користувачів ВУЕ, масмедійних ресурсів;
- передбачають створення «інформаційних подій» — організація і участь у виставках, конференціях, конкурсах тощо;
- передбачають присутність ВУЕ на ряді спеціальних і спеціалізованих українських та міжнародних сайтах, зокрема, на різних мовних сторінках Вікіпедії, на платформі Google Scholar, на сторінках linkedin, Research Gate тощо.

Вагомим є ведення в науковий обіг перспективних стратегій і способів їх реалізації популяризації «Великої української енциклопедії». Використовуючи досвід сучасної енциклопедистики, блогосфери, і виходячи з можливостей засобів ІТ-технологій, сформулюємо докладніше й аргументуємо основні стратегії, підходи й способи популяризації ресурсів (в першу чергу електронних) ВУЕ. Для сукупної висчерпності дихотомій «стратегія, підхід — спосіб» популяризації ресурсу ВУЕ компонуємо їх в одному пункті. При цьому способи промоцій повинні відповідати принципу взаємної зацікавленості сторін-учасників (що забезпечує життєздатність таких популяризаційних технологій).

Стратегія 1. Використання можливостей сучасних фахових наукових і освітніх середовищ для створення і промоції ресурсу ВУЕ.

Сучасні фахові наукові і освітні середовища представлені інститутами НАНУ і університетами.

Спосіб 1.1. Практика опису цих організацій у енциклопедіях і довідниках показує, що найбільш інформативним авторитетним джерелом є презентаційні видання цих установ до роковин (ювілеїв) їх заснування. Як правило, ці видання готуються компетентною редакційною колегією з

чільних представників відповідних інститутів НАН України та університетів. Залучення редакторів цих видань до написання статті про конкретну установу (інститут НАНУ, університет) дає синергетичний ефект:

- ВУЕ порівняно швидко отримує інформативну статтю про відповідну установу фахових і профільних авторів;

- описувана установа зацікавлена в промоції такої статті ВУЕ (на своїх сайтах) і, отже, опосередковано — власне проекту ВУЕ.

Вдала реалізація 10-20 описів наукових і освітніх середовищ у ВУЕ за описаним алгоритмом при сайтовій та адміністративно-рекомендаційній підтримці МОН і НАНУ сприяє «ефекту доміно», який дасть можливість ВУЕ отримати близько 1000 потрібних статей (описи установ).

Спосіб 1.2. Після реалізації Способу 1.1, або паралельно з ним використовуючи критерії ВУЕ до персоналій за узгодженням з ВУЕ редакторами відповідної установи, готуються статті про значимих українських науковців і освітян — працівників НАН України та університетів (сучасних і у минулому).

Спосіб 1.3. Після реалізації Способів 1.1, 1.2 або паралельно з ними створюються покращені умови залучення працівників Інститутів НАН України та університетів до створення та доповнення фахових словників (реєстрів) статей для ВУЕ, їх рецензування та залучення нової автури для написання статей за цими реєстрами. Одним із мотиваторів авторів-викладачів університетів є те, що їхні статті у ВУЕ зараховуються у п. 15 «Наявність науково-популярних та/або консультаційних (дорадчих) та/або дискусійних публікацій з наукової або професійної тематики загальною кількістю не менше п'яти публікацій».

Вислід: Реалізація Способів 1.1–1.3 дає можливість створити *стійку промоцію ВУЕ в науковому і освітньому середовищі країни*. Успішність *Стратегії 1* суттєво обумовлюється дотриманням послідовності Способів її реалізації 1.1.–1.2.–1.3., яка відповідає рекомендаціям теорії спілкування Дейла Карнегі. Тобто: спершу ідуть Способи 1.1. і 1.2., в яких більше зацікавлені партнери (інститути НАН України та університети), а потім Спосіб 1.3., в якому більше зацікавлена ВУЕ.

Стратегія 2. Використання можливостей користувачів (читачів) «Великої української енциклопедії» для промоції електронного ресурсу ВУЕ, зокрема, енциклопедичного вебпорталу .

Користувачі (читачі) «Великої української енциклопедії», як правило, володіють ІТ-технологіями, часто мають свої акаунти у соціальних мережах, є учасниками, а іноді й архітекторами сайто- та блогпростору. Тому залучити їх і їх ІТ-ресурси до промоції «Великої української енциклопедії», зокрема, енциклопедичного вебпорталу вельми продуктивно в плані популяризації ВУЕ. Для реалізації цього пропонуються Спосіб 2.1. «Вітрина».

Суть *Способу 2.1. «Вітрина»* полягає в тому, що колективом авторів та редакторів ВУЕ створюється 1 000 (або 2 000) актуальних статей ВУЕ підвищеного попиту. Їх тематика: історія, культура, наука, природні багатства та господарка України, видатні персоналії України (минулі і сучасні). Активний перелік цих статей «Вітрина ВУЕ-1 000», «Вітрина ВУЕ-2 000» (можливо і «Вітрина ВУЕ-3 000») пропонується (наприклад, через спеціальний банер на вебсайті ВУЕ) всім користувачам з пропозицією розповсюдити в соціальних мережах, на сайтах, блогах тощо.

Спосіб 2.2. «Showcase» є англійським перекладом «*Вітрини*».

У перспективі:

Спосіб 2.3. «Vitrine» є німецьким перекладом «*Вітрини*».

Спосіб 2.4. «Gablota» є польським перекладом «*Вітрини*».

Спосіб 2.5. «Vitrine» є французьким перекладом «*Вітрини*».

Спосіб 2.6. «Vetrina» є італійським перекладом «*Вітрини*».

Можливі й інші переклади.

Описи і посилання на іншомовні блоки статей розміщуються у вже існуючих статтях про ВУЕ на відповідних мовних сайтах Вікіпедії.

Вислід: Охоплення промоцією ВУЕ української та іншомовних блогосфер можливе і потрібне через уже створені іншомовні статті про ВУЕ в різних мовних секторах Вікіпедії, а також через зацікавленість читачів ВУЕ продуктом «Вітрина», створення якого на часі.

Стратегія 3. Використання масмедійних ресурсів для промоції ВУЕ, зокрема, енциклопедичного вебпорталу.

Спосіб 3.1. Створюється серія статей рекламного чи популярного характеру про ВУЕ. Можливі варіанти, наприклад, інтерв'ю. Статті розміщуються у друкованих масмедіа, а також на сайтах. Зокрема, рекомендується:

- «Літопис книг» — державний бібліографічний покажчик, що містить вичерпну бібліографічну інформацію про поточну друковану книжкову продукцію України; орган державної бібліографії України. Виконує також

функції довідково-бібліографічного видання, призначеного для працівників наукових установ, бібліотек, фахівців різних галузей, видавців тощо.

- «Нові видання України» — бібліографічний покажчик книг та брошур. Книжкова палата України.

- Журнал «Вісник Книжкової палати» висвітлює питання книгознавства, бібліотекознавства й бібліографознавства. Публікує матеріали з питань видавничої діяльності, нормативно-правового забезпечення книговидання і книгорозповсюдження, аналітично-статистичні огляди випуску видань в Україні, проблемні статті про розвиток ЗМІ, книжкової та бібліотечної справи, рецензії й огляди нових видань, історичні розвідки.

- «Книжкові клуби» — формальні чи неформальні організації, які об'єднують любителів читання у різних містах та країнах світу.

- Журнал «Бібліотечний форум: історія, теорія і практика» — всеукраїнський науковий і професійний бібліотечний журнал.

Вислід: Промоція в наукових виданнях, зокрема, у формі статей про ВУЕ, рецензій на чергові томи, що виходять друком. Таке просування ВУЕ слід вважати особливо необхідним і дієвим, бо воно спрямоване на цільову аудиторію науковців та університетських викладачів, студентів, аспірантів.

Стратегія 4. Створення «інформаційних подій» — організація і участь у виставках, конференціях, конкурсах тощо.

Спосіб 4.1. Презентації ВУЕ під час книжкових виставок і ярмарок.

За кордоном спеціалізовані виставки-ярмарки наукової книги відбуваються, наприклад, у містах Вроцлаві та Познані, Польща, або в Сент-Луїсі, США. В Україні організуються універсальні імпрези:

- «Форум видавців України» (Львів) — Міжнародний літературний фестиваль і Національний книжковий ярмарок;

- «Світ книги» (Київ) — виставка, презентації, книжковий ярмарок.

Результативним для популяризації ВУЕ на таких імпрезах може бути «День видавництва». Саме тут може бути використаний роздатковий матеріал як адресна реклама — буклети, проспекти тощо. У формах реклами наукового видання фахівці мають різні підходи. Так, професор Кінгстонського університету (Велика Британія) Alison Baverstock вважає, що для просування наукової книги достатньо «обов'язкового мінімуму» (інформація для колег і студентів, оголошення у книгарні та у бібліотеці). Крім того, вона вважає, що «перше-друге місця у «рейтингу» впливу на читача

належить статтям і рецензіям у професійних журналах, а також адресній рекламі», «дискусії, особисті контакти, авторитетні рекомендації посідають третє місце серед засобів впливу на потенційного читача-фахівця». Отже, для промоції ВУЕ слід застосовувати саме такі заходи, підходи.

Директор Видавництва Соломії Павличко «Основи» В. Кирилова вважає, що для просування наукових видань слід використовувати комплексну рекламу: адресна реклама, розсилання пресрелізів, комівояжери⁶⁰, дні видавництва, закладки, календарі, фірмові торбинки, презентації тощо.

Вислід: Для популяризації як паперових, так і електронних ресурсів ВУЕ, зокрема, енциклопедичних вебпорталів в комплексі з іншими заходами обов'язково використовувати стратегію створення «інформаційних подій» — організацію і участь у виставках, конференціях, конкурсах тощо.

Стратегія 5. Присутність в інтернеті.

У ХХІ ст. присутність в Інтернеті стала запорукою успішного бізнесу (англ. business — справа, робота, заняття). Вислів: «Якщо Вашого бізнесу немає в Інтернеті, то Вас немає у бізнесі!» має високий рівень популярності і сьогодні визнаний повсюдно. Розглянемо Способи реалізації 5 — присутності ВУЕ в Інтернеті.

Спосіб 5.1. Присутність ВУЕ у Вікіпедії. В українському секторі Вікіпедії сторінка ВУЕ створена ще у січні 2013 р., в російському — жовень 2013 р. Тільки у 2022 р. колективом ВУЕ проведена значима робота: створені і виставлені описи ВУЕ у білоруському, болгарському, німецькому, англійському, французькому, італійському та польському секторах Вікіпедії.

Аналіз переглядів вікі-сторінок ВУЕ за мовами показує їхню невисоку відвідуваність (що, очевидно, пояснюється незавершеністю проєкту ВУЕ).

Вислід: Наявність статей про ВУЕ у 9-ти мовних секторах Вікіпедії — однозначно позитивний факт, який можна розглядати як добру стартову позицію для подальшої популяризації Проєкту. Розвиток цього напрямку промоції ВУЕ бачиться у активних посиланнях у статтях Вікіпедій (розділ «Література») всіх мовних розділів на статті у ВУЕ.

⁶⁰ Кирилова В.: «Основи», очолювані натхненною і високоосвіченою Соломією, побігли попереду того «паровоза», який називається «українська держава» // День. 2023. 30 червня. URL: <https://day.kyiv.ua/article/aktsiya-dnya/valentya-kyrylova-osnovy-ocholyuvani-natkhnennoyu-i-vysokoosvichenoyu>

Вислід: Таким чином, актуальним поточним завданням є допрацювання сторінки Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» на платформі Google Scholar. Це передбачає також створення Індивідуальних профілів науковця в Google Scholar.

Сносів 5.3. Присутність ВУЕ у Research Gate (дослідницька брама)

ResearchGate — науковий портал, засіб співробітництва між науковцями з будь-яких наукових дисциплін. ResearchGate містить вебзастосунки, включаючи семантичний пошук (пошук за резюме), обмін файлами, спільне користування базою публікацій, форуми, методологічні дискусії, групи тощо. Члени можуть створювати свій персональний блог у межах мережі. Станом на травень 2020 р. число учасників ресурсу становило 17 млн користувачів⁶².

Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» і власне ВУЕ станом на 01.08.2023 безпосередньо не присутні на сторінці R-Gate, як, наприклад, Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. Є й приклади ефективного використання порталу ResearchGate для промодії ВУЕ.

UA - моя пошта олодмир W W Нові редагування... f Новий лист - IUA G biletsk750@gmail... Домашня сторінка... lifecell Україна YouTube Maxis Broadband

Персоналії Природа Цивілізація Галузі знань Автори Медіафайли Бібліотека

Архілох

Архіло́х (грец. *Ἀρχίλοχος*; бл. 689 до н. е., о. Парос, Греція — бл. 640 до н. е., о. Наксос, Греція) — поет, один із основоположників ямбічного вірша. Писав давньогрецькою мовою.

0:00 / 5:25

Зміст [сховати]

- 1 Життєпис
- 2 Творчість
- 3 Цитати
- 4 Визнання
- 5 Додатково
- 6 Твори
- 7 Література
- 8 Автор ВУЕ

⁶² ResearchGate turns 12 URL:<https://web.archive.org/web/20200801054344/https://www.researchgate.net/blog/post/researchgate-turns-12/> <https://web.archive.org/web/20100613135941/http://blog.researchgate.net/>

ResearchGate Home 11 Questions Jobs Search for research, journals, people, etc. [Search Icon] [Bell Icon] [Envelope Icon] 20 [Messages Icon] 15 [Profile Icon]

Article Full-text available

ARCHILOCHUS (GUE -Great Ukrainian Encyclopedia)

October 2020

Lab: [Yuri Kovbasenko's Lab off world literature](#)

Yuri Kovbasenko

Research Interest Score 7.0

Citations 0

Recommendations 20

Reads 1 68

[Learn about stats on ResearchGate](#)

Overview Stats Comments Citations References ... Download Share More

Стаття Юрія Ковбасенка «Архілох» у ВУЕ і на порталі ResearchGate з посиланням (промоцією) Великої Української Енциклопедії

ResearchGate Home 11 Questions Jobs Search for research, journals, people, etc. [Search Icon] [Bell Icon] [Envelope Icon] 19 [Messages Icon] 15 [Profile Icon]

Article

Experience of the semantic technologies use for intelligent Web encyclopedia creation (on example of the Great Ukrainian Encyclopedia portal)

September 2020

DOI: [10.15407/tp2020.02-03.246](#)

P.I. Andon · Julia Rogushina · I.Yu. Grishanova · [Show all 7 authors](#) · A.O. Tishchenko

Research Interest Score 0.7

Citations 2

Recommendations 1

Reads 1 19

[Learn about stats on ResearchGate](#)

Стаття «Досвід використання семантичних технологій для створення інтелектуальної веб-енциклопедії (на прикладі порталу Велика Українська Енциклопедія)» А. Арістової, А. Киридон, Ю. Рогушиної, та ін. як приклад прямої популяризації ВУЕ на порталі ResearchGate.

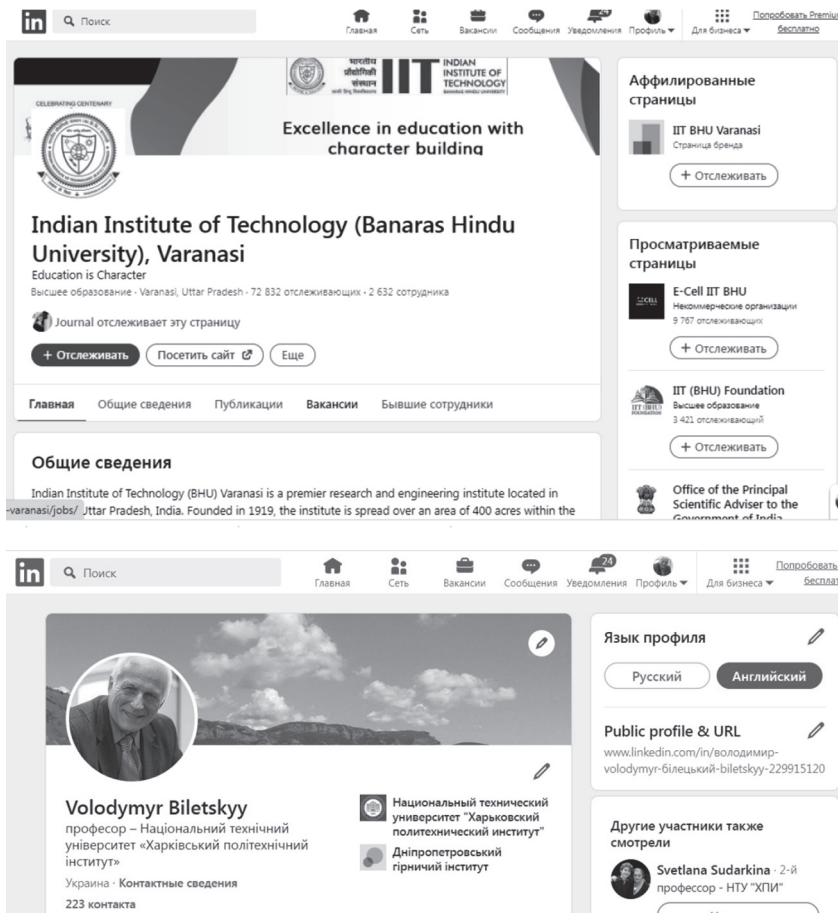
Вислід: Необхідно, по-перше, зареєструвати ВУЕ як видання на порталі *Research Gate* і, по-друге, розширити вже існуючу практику промоції ВУЕ шляхом друкування на порталі *Research Gate* як статей про ВУЕ.

Сносів 5.3. Присутність ВУЕ у LinkedIn

LinkedIn — соціальна мережа для пошуку і встановлення ділових контактів. У LinkedIn на 2023 р. зареєстровано понад 850 мільйонів користувачів, що представляють 150 галузей бізнесу з 200 країн. Близько половини користувачів LinkedIn є жителями США і приблизно 11 мільйонів зареєстровані в Європі. На початку 2022 р. в Україні зареєстровано 3,6 мільйона користувачів LinkedIn. Загалом зареєстровані українські компанії, осо-

бливо ті, які працюють на міжнародному ринку. У липні 2022 р. LinkedIn став доступний українською мовою⁶³.

Реєстрація сторінки на LinkedIn корисна для промоції практично будь-якого проекту, наукових контактів тощо. Можна реєструвати як організації, так і окремих учасників. Приклади сторінок організації та окремого учасника LinkedIn:

⁶³ LinkedIn users in Ukraine in 2022 URL: <https://web.archive.org/web/20230605201811/https://datareportal.com/reports/digital-2022-ukraine>

Вислід: Популяризація електронних ресурсів, зокрема енциклопедичного вебпорталу ВУЕ за допомогою ресурсу LinkedIn можлива двома шляхами:

1. Реєстрацією Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» або безпосередньо «Великої української енциклопедії» у LinkedIn і активне підтримання цієї сторінки.

2. Реєстрацією у LinkedIn окремих учасників проєкту «Великої української енциклопедії» і цільове підтримання їхніх сторінок з акцентуацією на ВУЕ.

Спосіб 5.4. Створення Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» репозитарію статей ВУЕ, статей конференцій, часописів, організованих установою «Енциклопедичне видавництво».

Висновки і узагальнення:

1. З точки зору охоплення найбільшої кількості користувачів для «Великої української енциклопедії» можна рекомендувати паралельне використання таких носіїв енциклопедичної інформації: сучасних оптичних дисків, Google Диску та існуючої сьогодні практики Інтернет-порталу ВУЕ.

2. Раціональні стратегії, підходи і способи промоції ВУЕ, зокрема, електронного ресурсу ВУЕ, охоплюють і передбачають:

- можливості фахових наукових та освітніх середовищ (як продуцентів, так і користувачів ВУЕ), масмедійних ресурсів;
- створення «інформаційних подій» — організація і участь у виставках, конференціях, конкурсах тощо;
- присутність ВУЕ на ряді спеціальних і спеціалізованих українських та міжнародних сайтах, зокрема, на різних мовних сторінках Вікіпедії, на платформі Google Scholar, на сторінках linkedin, Research Gate та ін.

3. Сформульовано і проаналізовано 5 стратегій популяризації «Великої української енциклопедії» і її електронних ресурсів. Запропоновані і обґрунтовані 14 способів їх реалізації. У «Вислідах» по кожній стратегії і способу її реалізації відображено поточний стан справ, наявні і відсутні ланки для реалізації конкретного способу.

3.6. ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ (1990-ті — 2020-ті роки): ПОТРЕБА ЕНЦИКЛОПЕДИЗАЦІЇ ЗНАНЬ

В українській історичній науці впродовж 1990–2020-х років сталися докорінні багаторівневі зміни: вона проходить тернистий шлях саморозвитку, самопізнання, самоідентифікації, інтеграції в європейський та світовий історичний науковий простір. На нашу думку, на цей період припадає ренесанс історичної науки в Україні. З-поміж іншого, його основними результатами є інституційні та методологічні зміни.

Інституційні трансформації виявилися в тому, що, по-перше, аграрну історію в Україні виокремлено в самодостатній науковий напрям, фундаментальний складник, що синтетично доповнює загальну модель історії України; по-друге, на формальному і неформальному рівнях аграрна історія України представлена такими науковими інституціями: а) Науково-дослідним інститутом селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького; б) науковими школами істориків-аграрників; в) спеціалізованими науковими періодичними фаховими виданнями; г) науковими форумами історико-аграрного змісту.

Методологічні трансформації демонструють, що в новітній українській науково-історичній, історіософській традиції представлено різні підходи до розуміння селянства, селянської культури / селянської цивілізації, селянського світу. Зокрема, його осмислюють як «природне явище», як «уявну спільноту», як природну форму цивілізації тощо. Відповідно у визначенні головного суб'єкта аграрної історії України констатуємо плюралізм методологічних підходів: цивілізаційний, соціокультурний, аграризм та інші. Це засвідчує відхід в аграрній історії України від методологічного монізму, інтеграцію українських істориків-аграрників до європейського та світового історико-аграрного наукового дискурсу.

Попри такі кардинальні інституційні та методологічні трансформації аграрної історії в Україні, водночас є й низка перспективних напрямів. Зокрема, нагромадження новітніх академічних знань з аграрної історії України актуалізує потребу в їх енциклопедизації, у створенні доступного для суспільства академічного електронного енциклопедичного ресурсу.

У новітньому українському науковому дискурсі склалися міцні енциклопедичні традиції. За даними Книжкової палати України, лише

упродовж 2010–2015 рр. в Україні побачило світ понад 569 видань, у назві яких фігурує «енциклопедія» чи похідні від цього терміну⁶⁴. Кількість і якість наукової продукції, що стосується різних аспектів енциклопедичної справи, дає достатньо підстав говорити про українське енциклопедіознавство як самодостатній напрям вітчизняних наукових студій. Наприклад, лише у першій частині реферативного огляду «Енциклопедичні дослідження у працях вітчизняних і зарубіжних вчених» представлено стислий виклад змісту 137 різножанрових наукових праць, із яких 8 монографій, 2 посібники, 2 методичні рекомендації, 6 збірників наукових праць, 2 енциклопедії, 5 авторефератів дисертацій⁶⁵. Водночас у науковому дискурсі не представлено розробок, що стосуються енциклопедизації аграрної історії України. Зважаючи на це, автори ставлять за мету обґрунтувати актуальність, розкрити зміст і значення електронної енциклопедії «Українське селянство. Мала енциклопедія».

На нашу думку, енциклопедизація знань із аграрної історії України зумовлена рядом факторів. Ключовими у їх переліку є такі: науковий, суспільно-політичний, інформаційний.

В українській історичній науці упродовж 1990 — початку XXI ст. сталися докорінні багаторівневі зміни. Вони стосуються, по-перше, відродження української науково-історичної традиції й формування новітніх академічних підходів і концепцій у розумінні та осмисленні історії України загалом, її складників зокрема; по-друге, нагромадження широкого масиву новітніх ґрунтовних академічних знань як із історії України загалом, так і з її складників зокрема. Новітні академічні історичні знання, зокрема з аграрної історії/історії українського селянства, поряд із іншими чинниками, впливають на формування свідомості, світогляду громадян України, української політичної нації, детермінують її ідейно-ідеологічну, ментальну цілісність і єдність.

Одним із результатів вище окреслених процесів є: по-перше, відновлення і неоутвердження у вітчизняній історичній науці такого напрямку, як

⁶⁴ Киридон А. Велика українська енциклопедія як національний проект: поступ ініціатив // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 7.

⁶⁵ Енциклопедичні дослідження у працях вітчизняних і зарубіжних вчених: реферативний огляд. Част. 1: Вітчизняні праці. Київ : ІТЗН НАПН України, 2021. 38 с.

аграрна історія України/історія українського селянства; по-друге, наукових шкіл історико-аграрників, зокрема, черкаської школи істориків-аграрників професора А. Морозова. У Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького від 1990-х рр. — дотепер функціонує Науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії, в якому ґрунтовно досліджується аграрна історія України/історія українського селянства, члени колективу якого мають успішні грантові історії.

У новітній українській історичній науці аграрна історія України/історія українського селянства виокремилася у самодостатню наукову нішу/напрямок, що синтетично доповнює загальну канву/модель історії України. Докорінних змін зазнав методологічний інструментарій, на підставі якого аграрна історія України/історія українського селянства розуміється як самобутній, унікальний світ, власна або інша цивілізація, «сільський вимір цивілізації», що підлягає пізнанню з позиції рівності культур, природності соціокультурного буття, балансу між природою і людиною, оприроднення суспільного буття і олюднення природи, оригінальності еволюції та непередбачуваного реагування на внутрішні й зовнішні виклики, а селянство України — носій традиційних цінностей, його духовність і культура, розуміється як основа української політичної нації.

Нагромадження новітніх академічних знань із аграрної історії України/історії українського селянства актуалізує потребу в їх енциклопедизації, у створенні доступного для суспільства академічного електронного енциклопедичного ресурсу з таких причин. По-перше, енциклопедія за усталеною традицією — своєрідна візитівка держави, маркер її висококультурності. По-друге, енциклопедистика — привабливий соціальний продукт, що викликає стійкий інтерес у різних верств суспільства, виконує науково-просвітницькі функції. По-третє, енциклопедизація аграрної історії України/історії українського селянства дозволить сконцентрувати, систематизувати й уявити обсяг знань, рівень свідомості, культурний, духовний потенціал і просторово-часовий континуум історії України загалом, українського селянства як основи української політичної нації зокрема.

Повномасштабна війна, розпочата 24 лютого 2022 р. агресією РФ проти України, окрім військового, економічного, політичного тощо компонентів, має й інформаційно-ідеологічний складник. Для агресора він — важливий інструмент знищення життєво важливих інтелектуальних, духовних

цінностей Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні. Його функція полягає: 1) у знищенні/деформації українського інформаційно-ідеологічного простору: національної системи символів — соціальних інформаційних конструктів, що консолідують українську політичну націю, українську державу; 2) у нав'язуванні громадянам України цінностей, поглядів, інтересів країни-агресора; 3) у вигідному для країни-агресора впливові як на індивідуальну, так і на суспільну свідомість, підсвідомість громадян України; 4) у керуванні життєво важливими сферами державної та суспільної діяльності в Україні, поведінкою та розвитком українського громадянського суспільства у вигідному для країни-агресора напрямі. Антидотом у протистоянні інформаційно-ідеологічному складнику країни-агресора є якісний український інформаційний загальнодоступний продукт. З-поміж розмаїття його типів/видів чільне місце, ми вважаємо, належить і електронній енциклопедії «Українське селянство. Мала енциклопедія».

Така наша позиція обґрунтована тим, що нація — не лише державна зовнішня спільність, а передусім — ідейно-ідеологічна, ментальна спільність/цілісність. Наскрізною символічною структурою ментальності нації є національний архетип. Особливість архетипів і визначає особливість/унікальність тієї чи іншої нації як ідейно-ідеологічної, ментальної спільноти/цілісності. На нашу думку, базовим архетипом української ідейно-ідеологічної, ментальної спільноти/цілісності є хліборобська/селянська культура у широкому сенсі. Зважаючи на це, аграрна історія України, академічні уявлення про спільне минуле, представлені в електронній енциклопедії «Українське селянство. Мала енциклопедія», — інструменти консолідації української політичної нації, ефективний засіб охорони і захисту інформаційно-ідеологічного простору України, української ідентичності за умов справедливої війни України за свою українську самобутність і самобутній соціокультурний простір.

Одним із дієвих інформаційних ресурсів для ефективного спротиву інформаційно-ідеологічній війни росії проти України є енциклопедії. Останніми десятиліттями в різних країнах світу спостерігається бурхливий процес створення електронних енциклопедій. Загальновідомими є такі: «Grand Larousse encyclopedique», «Encyclopaedia Britannica», «Brockhaus Enzyklopadie», «Wielka encyclopedia PWN» тощо. Йдеться і про мультимедійні аналоги друкованих видань, і про такі, що існують як самостійний

ресурс у мережі Інтернет або окремо на цифрових носіях (CD, DVD тощо). Мережеві енциклопедичні ресурси привабливі як для читачів (оскільки ними зручно користувалися в онлайн-режимі), так і для укладачів, для яких електронна енциклопедія зазвичай не має обмежень в обсягах та видах інформації.

Своєрідний «енциклопедичний бум» спостерігається і в Україні. З-поміж енциклопедій, що побачили світ в Україні від 1990-х рр. як універсальні, так і галузеві, як друковані, так і електронні. Наприклад, загальними енциклопедіями є такі: «Велика сучасна енциклопедія», «Велика українська енциклопедія», «Універсальний словник-енциклопедія», «Енциклопедія сучасної України», «Вікіпедія». Прикладами галузевих енциклопедій є такі: «Юридична енциклопедія», «Енциклопедія етнокulturознавства», «Енциклопедія історія України» тощо.

Водночас для більшості енциклопедій, що перебувають у широкому вжитку в Україні властиві недоліки. Так, зокрема, для друкованих енциклопедій характерним недоліком є застарілість інформації, що міститься у них. Наприклад, в широко поширеній «Українській радянській енциклопедії», попри всі її позитивні сторони, об'єктивно, беручи до уваги роки видання, відсутня інформація про зміни, що відбулися і тривають в Україні впродовж 1990-х — початку ХХІ ст., окремі статті, зважаючи на їх ідеологічну заангажованість втратили наукову значущість. Брак українознавчого матеріалу позбавляв її національної самобутності. У знаковій для свого часу «Енциклопедії українознавства» очевидними упущеннями є віддаленість від джерел, нерівномірне представлення регіонального матеріалу. «Українська мала енциклопедія» Є. Онацького, зважаючи на всі її переваги, була надрукована в Аргентині у другій половині 1960-х — другій половині 1970-х рр. малим накладом — лише 1000 примірників (що негативно позначилось на її доступності). Методологічною основою розміщених у ній матеріалів була християнська етика та українська духовність, що звужувало інформативний фокус її статей.

Не позбавлена критики і надпопулярна інтернет-енциклопедія «Вікіпедія». Передусім це стосується якості розміщеного у ній контенту: 1) авторами більшості статей є аматори; 2) часто подана інформація належним чином не перевірена; 3) поширеним явищем є інформаційна неточність; 4) її загальна доступність, зважаючи на сучасні можливості недобросовісних

it-фахівців та російської інформаційно-ідеологічної агресії проти України, створює ризики її небезпечності⁶⁶.

Аналіз енциклопедій в Україні засвідчує, що впродовж 1990-х — початку ХХІ ст. з'явилися як загальні, так і спеціальні енциклопедії з історії та археології України. По-перше, це багатотомні друковані загальні енциклопедії: «Енциклопедія історії України», «Західно-Українська Народна Республіка», «Ілюстрована енциклопедія історії України» тощо; по-друге, спеціальні друковані енциклопедії: «Українська міфологія», «Козацька енциклопедія для юнацтва», «Українське козацтво: мала енциклопедія», «Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник» тощо. Водночас відсутні енциклопедії з аграрної історії України/історії українського селянства. Водночас дотепер відсутній проєкт щодо енциклопедії з аграрної історії України.

Таким чином, запропонований проєкт «Українське селянство. Мала енциклопедія» не має аналогів, що свідчить про його наукову перспективність, назрілу потребу створення на новітніх технологіях дієвих українських академічних електронних інформаційних ресурсів із аграрної історії України/історії українського селянства. Зважаючи на викладене вище, актуальним є створення електронної енциклопедії, яка б ґрунтувалася на врахуванні досвіду вже існуючих продуктів, водночас була б фахово-академічною за змістом, галузево-спеціалізованою, динамічною, доступною, зручною.

Концептуально «Українське селянство. Мала енциклопедія» ґрунтується на сукупності основних ідей та засад створення електронної галузево-спеціалізованої енциклопедії з аграрної історії України/українського селянства, зокрема, селянство виступатиме не лише як органічний складник інтелектуальної інтерпретації історії України, але як і активний суб'єкт українського історіо- та націотворення⁶⁷; *передбачає* створення не лише сучасного компендіуму людських знань на виробленому досвідом провідних національних енциклопедій рівні, але й систематизацію та репрезентацію в доступному електронному вигляді напрацювань попередніх поко-

⁶⁶ Предметніше дивись: Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 17–19.

⁶⁷ Предметніше дивись: Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 23–27.

лінь із освітньо-просвітницькою, виховною метою; *засадничими ознаками* запропонованого проєкту є україноцентричність, селяноцентризм, системність та академізм, уміщених у ній знань, їхні доступність, освітньо-просвітницький та виховний характер; *передбачає* застосування загальноприйнятого у світовій та українській енциклопедистиці принципу «глибини» *представленого матеріалу*, що властиве галузево-спеціалізованим енциклопедіям⁶⁸.

Мета полягає у тому, щоб на підставі аналізу та врахування світового і вітчизняного досвіду, шляхом застосування інтелектуальних Web-технологій задля перетворення енциклопедії у розподілену базу знань та уможливлення обробки значних обсягів інформації, забезпечення динамічного оновлення та інтеграцію контенту, створити академічний український інформаційний мультимедійний продукт – електронну⁶⁹ малу енциклопедію з аграрної історії України/історії українського селянства: «Українське селянство. Мала енциклопедія», покликану зберегти, узагальнити, систематизувати і поширити академічні знання про аграрну історію України/історію українського селянства. Основні складники інформаційного ресурсу, що будується з використання Wiki-технологій, — це комплексний гіпертекст, який дозволяє визначати зв'язки між елементами енциклопедичного контенту (природномовного тексту, графіки, аудіо, відео, структурованих даних); функціональний дизайн, який забезпечує користувачам швидкий та зручний доступ до енциклопедичного контенту, використовуючи як елементи комплексного гіпертексту, так і додаткові аналітичні засоби.

⁶⁸ Предметніше дивись Гірік С. Кількість гасел у енциклопедіях світу: порівняльна характеристика // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 27–30.

⁶⁹ Електронні енциклопедії — це видання у форматі електронного (цифровий формат). Визначення поняття «електронне видання» подано у Державному стандарті. Відповідно до національного стандарту ДСТУ 7157:2010 (набув чинності в 2010 р.): електронне видання — це електронний документ, який пройшов редакційно-видавниче опрацювання, має вихідні відомості та призначений для розповсюдження в незмінному вигляді. У зазначеному стандарті виокремлено за цільовим призначенням довідкове електронне видання (хоча й не наведено окремого визначення). Водночас ДСТУ не виокремлює електронну енциклопедію як окремий вид електронного видання (відсутня інформація про електронні енциклопедії або ж електронні енциклопедичні видання). Онлайн-енциклопедії є повноцінним інформаційним ресурсом із власним порталом і його архітектонікою, застосуванням новітніх інформаційно-комунікативних технологій та мультимедіа тощо.

У розробці дизайну передбачається врахування зручних для користувачів засобів пошуку та інтеграції. З цією метою передбачається розробка концепції створення та функціонування енциклопедичного порталу, яка базується на сучасних моделях, методах та програмних засобах побудови інтелектуальних Web-застосувань; визначення структури, призначення та функцій порталу; аналіз категорії споживачів інформації; виконання прототипування інтерактивних макетів сторінок тощо. Інформація для наповнення контенту електронної енциклопедії має враховувати як досвід експертів предметної області, так і наявність відомостей із відкритих Web-джерел.

Отже, запропонований проєкт «Українське селянство. Мала енциклопедія» позначений власне унікальністю авторських інноваційних ідей та робочих гіпотез, які є новітніми, необхідністю отримання якісно нових концептуальних відповідей на виклики, спричинені появою і впливом інноваційних теорій гуманітарних студій, широкомасштабною війною.

Основні переваги електронної енциклопедії «Українське селянство. Мала енциклопедія»: 1) якість та достовірність контенту окремих гасел та зв'язків між ними, які створюються і перевіряються експертами предметних областей; 2) доступність контенту енциклопедії для широкого кола користувачів; 3) зручні засоби пошуку та навігації на основі гіпертексту, що значно пришвидшують доступ користувачів до потрібних відомостей; 4) оперативність подання та оновлення інформації; 5) наявність мультимедійного контенту (відео, аудіо, озвучення гасел); 6) можливість цитування й обміну посиланнями на статті, копіювання та виведення на друк потрібного тексту; 7) безкоштовний доступ до науково-достовірних академічних енциклопедичних знань; 8) автоматизація генерування блоків контенту, що забезпечує доступ до актуальних, нових та тематично об'єднаних гасел; 9) наявність змістовних зв'язків між статтями, що дозволяє автоматизувати пошук потрібної користувачам інформації; 10) підтримка пошуку за довільним набором категорій та значень семантичних властивостей гасел (а не лише за однією категорією); 11) можливість отримання доступу безпосередньо від поточного гасла до гасел із семантично близьким контентом.

Практичне значення запропонованого проєкту: 1) дієвий інструмент результативного українського інформаційно-ідеологічного спротиву проти російської широкомасштабної агресії, компонентом якої є інформацій-

но-ідеологічна війна; 2) ефективне функціонування електронної версії енциклопедії «Українське селянство. Мала енциклопедія»; 3) зручний та безкоштовний доступ користувачам до науково-достовірних академічних енциклопедичних знань із аграрної історії України другої половини XIX – початку XXI ст.; 4) популяризація України, її аграрної історії, ментальності, ідентичності у світі, формування її позитивного образу; 5) поширення достовірного науково-академічного енциклопедичного контенту.

Прогнозоване електронне видання «Українське селянство. Мала енциклопедія» буде розміщене на відповідному порталі та за своїм змістом, його відтворенням та функціональним дизайном надаватиме користувачам найповніший обсяг академічної інформації з аграрної історії України/українського селянства другої половини XIX — початку XXI ст. Статті, розміщені в електронній енциклопедії за абеткою, будуть представлені такими типами: 1) статті-огляди; 2) статті-довідки; 3) статті-глумачення; 4) статті-посилання. Вони стосуватимуться широкого кола питань і охоплюватимуть: 1) поняттєво-категоріальний апарат; 2) суспільно-політичну історію селянства України; 3) соціально-економічну історію селянства України; 4) селянську матеріальну культуру; 5) селянський побут та повсякдення; 6) духовний світ українського селянства; 7) біографіку тощо.

Реалізація і тема проекту чітко корелюються з «17 цілями сталого розвитку», ухваленими у вересні 2015 р., на Саміті ООН зі сталого розвитку в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, зокрема ціллю 16 «Мир, справедливість та сильні інститути»; з Оперативною ціллю 5 «Формування єдиного освітнього, інформаційного, культурного простору в межах всієї території України» Державної стратегії регіонального розвитку, затвердженої розпорядженням КМУ від 12.05.2021 № 497-р «Деякі питання реалізації у 2021–2023 роках Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки», зокрема за напрямом «Формування української громадянської ідентичності населення на основі суспільно-державних (національних) цінностей шляхом розвитку загальнодержавної системи національно-патріотичного виховання»; з тематикою наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок МОН на 2022–2026 рр., затвердженої Наказом МОН від 03.02.2022 № 109 (зі змінами), зокрема пріоритетного тематичного напрямку «Фундаментальні наукові дослідження з найбільш важливих проблем розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, людського потенціалу

для забезпечення конкурентоспроможності України у світі та сталого розвитку суспільства і держави», а його виконання сприятиме реалізації державних цільових наукових програм та наукових проєктів за зазначеним вище пріоритетним напрямом наукових досліджень; міждисциплінарне прикладне дослідження спрямоване на цифрову трансформацію (діджиталізацію) аграрної історії відповідно до Концепції розвитку електронного урядування в Україні (схвалена розпорядженням КМУ від 20.09.2027 № 649).

РОЗДІЛ IV

МОВА ТА СТИЛЬ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

4.1. СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Українська мова за свою кількасотлітню історію переживала чимало різних періодів — від етапів становлення, утвердження, бурхливого розвитку до багаторазових заборон і втручань у її структуру.

Загальновідомо про утиски й різні форми обмеження функціонування української мови, які в сучасній науці називають лінгвоцидом — складником політики етнокультурної асиміляції (етноциду), мовною політикою, що виявляється в цілеспрямованій діяльності державних і недержавних (релігійних, освітніх, громадських, професійних та ін.) інституцій, спрямованих на обмеження функціонування мови певного народу на його етнічній території та її поступову ліквідацію¹. Найчастіше згадують при цьому заборони, що діяли в Російській імперії, зокрема Валуйський циркуляр із тезою про те, що української мови *«не было, нет и быть не может»* (1863), та Емський указ (1876). Проте варто пам'ятати, що репресивні заходи щодо української мови були не епізодичними, випадковими чи поодинокими, а тривалими в часі, послідовними та охоплювали всі українські землі, що перебували в складі різних держав. Почалися утиски української мови ще в XVII ст. Ідеться, зокрема, про заборону Києво-Печерській лаврі друкувати книги без попереднього узгодження їхнього змісту й форми з Москвою (1620), а також вилучення творів Петра Могили, Кирила Ставровецького (1627), Лазаря Барановича, Йоаникія Галятовського, заміну книг старого українського друку як шкідливих на «правильні» московські, заборону викладати українською в народних школах Західної України (1817) тощо. Обмеження в різних формах тривали аж до розпаду Радянського Союзу. Наприклад, відомі постанови про широке впровадження російської мови в закладах освіти різних рівнів — від дошкільних до вищої школи, з обов'язковим контролем Міністерства освіти (1979), наказ про доплату п'ятнадцятивідсоткової надбавки вчителям російської мови (1984), постанова ЦК КПРС про закріплення статусу російської мови як загальнодержавної (1989) тощо. Окремі прояви деструктивних впливів спостережено й за незалежної України: від спроб надати російській мові статусу державної чи офіційної (1994), напрацювання «Проекту державної про-

¹ Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. С. 315.

грами... розвитку російської культури в Україні до 2000 року» (1995) до Закону «Про засади державної мовної політики» (так званого закону Ківалова — Колесніченка, 2012)².

Упродовж тривалого часу активно насаджували й поширювали тези про те, що українська мова 1) неповноцінна, це чи то лише один із діалектів, чи то зіпсований варіант інших мов; 2) зайва, оскільки всі сфери життєдіяльності суспільства (управління, економічна сфера, освіта, наука, армія, церква та ін.) послугуються російською мовою, яку українці добре знають і розуміють; 3) має недостатній виражальний потенціал, не може забезпечити досконалі переклади з інших мов, адекватно репрезентувати новітні досягнення науки (особливо в природничих і технічних галузях), може побутувати лише як діалектний варіант у сільській місцевості та родинному спілкуванні містян — вихідців із сіл або ж бути певним реліктом в устах інтелігенції.

Реальний стан речей, безперечно, вже давно спростував ці міфи. Свідченням повноцінного розвитку української мови є її функціонування в усіх сферах життя Української держави. Українська мова не лише зберегла свою самобутність, а й стала однією з високорозвинених мов світу, що вражає глибиною, структурованістю, функціональними можливостями.

Сучасна українська мова, як і будь-яка інша мова, не залишається незмінною, сталою, а постійно розвивається. Вона зазнає впливу багатьох факторів, серед яких — насамперед глобалізаційні процеси, зміни у фінансово-економічній та політичній сферах життя суспільства, посилення впливу інформаційних технологій, науково-технічного прогресу тощо.

За визначенням мовознавців, найпомітнішими сьогодні є зміни в лексиці та словотворенні. Лексикографи зауважують, що активний словник української мови за перші два десятиліття XXI ст. змінився на 25%. Ідеться не лише про появу нових слів, а й про зміни значень слова, перехід із активного словника до пасивного і навпаки.

² Див. докладно: Лизанчук В. Навічно кайдани кували: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. 415 с.; Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). Київ : «К.І.С.», 2004. 168 с.; Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали / Упорядники: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.; Сушко Р., Левицький М. Хроніка нищення Української мови» (від доби Романових до сьогодні). Київ : МПП «Талія», 2012. 80 с.; Куземська Г. Нездолання України: Хроніка нищення української Церкви, мови, культури, народу. Київ : Фенікс, 2014. 132 с. та ін.

Однією з виразних тенденцій розвитку сучасної української мови є повернення до активного мовного вжитку значної кількості слів, які раніше з різних причин було усунуто на периферію. Частина слів перейшла в пасивний запас через об'єктивні обставини — зі зникненням понять і реалій. А іншу частину фактично навмисно і примусово поступово переміщували з розряду активно вживаних до категорії маловживаних. Відбувалося це передусім через намагання штучного зближення української мови з російською, а отже, усунення з української всього самотнього й оригінального. Часто питомі українські лексеми виводили зі словників: спочатку подавали їх із різними ремарками, а в пізніших виданнях їх зовсім не наводили.

У Словникові української мови в 11-х томах (опубліковано впродовж 1970–1980)³ наведено чимало лексем, які в другій половині ХХ ст. вже вийшли з ужитку або перебували на периферії слововживання. Наприклад, як *застарілі* наведено такі слова: *державець* 'державний діяч', *достойник* 'особа, що має вищий духовний, військовий чин або займає керівну урядову посаду', *переступ* 'злочин', *позаяк* 'через те, що', *попри* 'поздовж; біля; усупереч', *світлина* 'фотографія', *твердь* 'суходіл; твердь'; як *рідковживані* — *відколи* 'давно', *віднова* 'відновлення', *доброчинець* 'благодійник', *дармовис* 'підвіска; брелок', *осідок* 'резиденція; притулок, пристановище', *симпатик* 'людина, якій хтось симпатизує', *спільнота* 'об'єднання людей, згуртованих спільними умовами життя, метою, інтересами'; як *діалектні* — *вповні* 'цілком', *зверхник* 'начальник, очільник', *зизоокий* 'косоокий', *навзаєм* 'взаємно', *навспак* 'назад, у зворотному напрямі', *наразі* 'поки що, зараз'; як *розмовні* — *абищия* 'дрібниця', *завше* 'завжди', *залюблений* 'зацікавлений; захоплений чимось; закоханий', *хідник* 'тротуар'; як *книжні* — *речник* 'представник'; як *дореволюційні* — *урядовець* 'чиновник, службовець'; як *поетичні* — *сьогодення* 'сучасність' та ін.

Щоправда, з розповідей лексикографів — укладачів словника дізнаємося, що часом за такими ремарками «ховали» слова, які стали в українській мові радянської доби табуйованими. Інакше їх не можна було залишити в загальному реєстрі взагалі. Відомо про спеціальні списки «зайвих» слів, які «компетентні органи» спрямовували у видавництва, наукові установи. При цьому фактично неможливо було видати будь-яку про-

³ <http://sum.in.ua/>

дукцію, де редактори не опрацьовували ретельно тексти відповідно до настанов КДБ.

Такі підходи спричинили витіснення з активного вжитку лексем на зразок *царина* ‘сфера діяльності, ділянка, галузь’, *підґрунття* ‘першооснова, підвалини чогось’, *горішній* ‘верхній’, *долішній* ‘нижній’, *часопис* ‘газета; журнал’ та ін.

Сучасні науковці, журналісти та й просто шанувальники рідної мови укладають списки, реєстри подібних слів⁴ та активно їх уживають у мовленні. У такий спосіб відроджують, повертають до вжитку свої, природні, органічні лексеми, які свого часу так звані цензори насильницькими методами намагалися вилучити з мови.

Ще однією тенденцією розвитку сучасної української мови є поява неологізмів — слів, а також їхніх окремих значень, висловів, які з’явилися в мові на конкретному етапі її розвитку (загальномовні неологізми) або були вжиті тільки в певному акті мовлення, тексті чи мові конкретного автора (стилістичні або індивідуально-авторські неологізми)⁵.

Причиною появи нових слів зазвичай стають значущі події в житті суспільства, часто катастрофи й надзвичайні ситуації. У сучасній Україні своєрідні «вибухи» мовотворчості спостерігали під час двох останніх революцій і пандемії коронавірусної хвороби. Словник українців поповнили такі лексеми: *майдан* у значенні ‘протестний рух’, на протигагу узвичаєному ‘велике незабудоване місце в селі або місті; площа’, *помаранчеві* ‘прихильники В.А. Ющенка’, *колоради* ‘проросійські сепаратисти, колаборанти, які під час російської окупації України носять чорно-жовту смугасту «георгіївську стрічку»’ *кнопкодавство* ‘неособисте голосування; голосування одного депутата замість іншого / інших’, *темник* ‘директива журналістам від державної влади з докладними інструкціями щодо висвітлення політичних подій у країні’, *автомайдан* ‘автомобільний підрозділ Євромайдану’, *тітушки* ‘молодики (часто спортсмени, кримінальні елементи), яких влада за гроші використовує для участі в масових сутичках для перешкоджання діяльності активістів або опозиції (від реального прізвища *Тітушко*)’; *Небесна сотня* ‘загиблі під час Революції гідності’, *сепар* ‘особа, яка підтримує відділення окремих територій від України’, *ватники* ‘прихильник

⁴ Див., напр.: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Linguistics/rejestr.html>

⁵ Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. С. 409.

«русского міра» та сучасного політичного режиму в Росії, *добробат* ‘добровільний батальйон’, *рашисти* ‘росіяни’ (утворене поєднанням двох слів: *раша* (від англ. *russia*) + усічена частина слова *фашисти*); *дистанційка* ‘віддалена робота або навчання’, *локдаун* ‘суворі обмежувальні заходи, які вводять з метою запобігти поширенню захворювання на ковід’, *коронаскептик* ‘особа, яка не вірить у наявність коронавірусу та заперечує обмежувальні заходи, пов’язані з пандемією’.

Нові слова з’явилися в українській мові під час російсько-української війни, особливо після повномасштабного вторгнення Росії в Україну: *арта* ‘артилерія’, *гатити* ‘обстрілювати, стріляти з важкого озброєння’, *кіборг* ‘мужній захисник Донецького аеропорту’, *укроп* ‘українець’, *чмоня* ‘погано обмундирований, незграбний солдат, нещодавно мобілізований до російської армії’, *мобік* ‘мобілізований цивільний’, *монед* ‘іранський дрон’, *бавовна* ‘вибухи на тимчасово окупованій території України та в Росії’ (своєрідна гра російських слів-омонімів: *хлопок* ‘удар’ і *хлопок* ‘рослина’ та переклад українською другого, а не закономірного першого) і *бавовнятко* ‘міфічна істота, яка завдає ударів по складах окупантів’, *орки* ‘росіяни-загарбники’ (переосмислення вигаданих персонажів із фантастичних творів Дж. Р. Р. Толкіна — брудних, низько інтелектуальних істот, які за наказом володаря бездумно нищили все на своєму шляху) і *оркостан* ‘Росія’, *чорнобайти* ‘наступати на ті самі граблі’, *донат* ‘пожертва, благодійний внесок’, *блекаут* ‘знеструмлення’ та ін.

Індивідуально-авторські новотвори образні, емоційно забарвлені та виразно експресивні. Зауважмо, що більшість неологізмів — питомо українські, серед них дуже незначний відсоток іншомовних запозичень. Вони виникають у розмовному мовленні та поширюються на інші стилі мови завдяки насамперед публіцистиці та інтернет-спілкуванню. Зазвичай такі слова не потрапляють до кодифікованих словників, а лишаються у вузько галузевих лексикографічних працях (словниках новотворів, okazionalizmів, сленгізмів тощо) як своєрідна пам’ятка епохи, події, явища.

Чималий пласт нових лексем, які надовго залишаються в мові та часто витісняють питомі слова з подібними значеннями, — це запозичення, що називають суспільно-політичні, культурні, наукові, технічні явища.

Глобалізаційні чинники розвитку суспільних процесів, економіки, науки, культури зумовлюють явище інтернаціоналізації мов, формування фонду слів-інтернаціоналізмів. Інтернаціоналізми кваліфікують як «слова

або вислови, що належать до спільноетимологічного фонду ряду мов, близьких за походженням або історичною належністю до певної зони»⁶.

Найбільше таких лексем у науково-технічній царині, «міжнародному фонді» наукової термінології. Сьогодні складно уявити українську мову без слів *атом*, *банк*, *демократія*, *інтервал*, *комп'ютер*, *міністр*, *парламент*, *реакція*, *синонім* та ін. або без міжнародних префіксальних морфем, які утворюють складні слова як із запозиченими, так і з питомими компонентами: *анти-* (*антибактеріальний*, *антивоєнний*, *антиурядовий*, *антиядерний*), *гіпер-* (*гіперзвук*, *гіпермаркет*, *гіперболізація*, *гіперзв'язок*), *супер-* (*супермодель*, *супермодний*, *суперагент*, *суперважкий*), *контр-* (*контрудар*, *контрреволюція*, *контрнаступ*, *контрагент*) та ін. Функціонують вони чи не в усіх галузях діяльності людини: в економіці, політиці, міжнародних відносинах, дипломатії, технічній, лінгвістичній, природничій, спортивній, музичній та в інших терміносистемах тощо.

Зауважимо, що різні мови реагують на запозичення по-своєму. Більшість мов, зокрема й українська, відкриті до засвоєння нових слів, щоправда, по-різному адаптують їх до своїх норм. Менша частина — обмежено засвоює чужорідні елементи, намагається перекладати запозичення за допомогою власних мовних засобів. Серед таких назвемо чеську та хорватську мови. Відомо, наприклад, що в чеській мові на початку ХХ ст., з огляду на загрозливий вплив німецької мови, «низку чужих слів, навіть уживаних по всій Європі заступлено штучними новотворами або відживленими архаїзмами чеського походження, як от: музика — *hudba*, театр — *divadlo*, журналіст — *novinář*»⁷.

Українська мова не має стійкої традиції утворювати терміни на національній основі. Відомо про спроби пропагування пуризму (крайнього вияву турботи про чистоту літературної мови) в українській термінологічній лексикографії 20-х років ХХ ст. Зокрема, тоді пропонували заміняти лексеми *іригація* на *обводнення*, *контакт* на *дотик*, *фотометр* на *світломір*, *прес* на *гніт*, *фільтр* на *цідило*, *вентиляція* на *привітрювання*, *фіксація* на *закріплення*, *акумуляція* на *нагромадження*, *герметизація* на *ущільнення*, *оксиляція* на *коливання*, *експлуатація* на *використання*, *абсорбер* на *вбирач*, *мікшер* на *змішувач*, *рекордер* на *звукозаписувач*, *детектор* на *виявляч*,

⁶ Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. С. 225.

⁷ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. С. 44.

ежектор на викидач, редуктор на знижувач, рефлектор на відбивач, акумулятор на нагромаджувач, комутатор на перемикач, з'єднувач, атенуюатор на послаблювач, генератор на витворювач, дозатор на вимірювач, перфоратор на діркувач, аномалія на відхилення, дисперсія на розсіювання, розщеплення, розсіювання, дифузія на просякнення, просякання, корозія на ржавіння, роз'їдання та ін.⁸. Але репресії, зокрема мовознавців-лексикографів, першої третини 20 ст. загальмували цей процес. Єдиної думки, чи доцільно перекладати іншомовні терміни власне українськими відповідниками, чи залишати синонімію, варіантність, та якому з відповідників надавати перевагу, на сьогодні немає.

Для сучасної української мови загрозу становить некерована, невмотивована, лавиноподібна, агресивна навала **загальноновживаних** іншомовних слів (не термінів!), переважно англізмів, у різних сферах спілкування. На початку ХХІ ст. поширення в Україні комп'ютерних технологій, ІТ-компаній та суміжних галузей, де співробітники зобов'язані були спілкуватися англійською, спричинило стрімке насичення розмовного мовлення англізмами. Запозичення закордонного досвіду в інших галузях — насамперед освіти, фінансово-торговій сфері, культурі тощо — поглибили ці процеси. Дуже швидко іншомовні лексеми почали переходити з розмовного мовлення в публіцистичний і офіційно-діловий стилі. І найприкріше — закріплювати свій статус офіційно усталених лексем у документах.

Дедалі частіше натрапляємо на запозичені лексемами: *апдейт* і *проапдейтити* замість оновлення, *повідомити про щось нове, про зміни*; *бан* і *банити* замість блокування, *заблокувати*; *буккросинг* замість книгообмін; *булінг* замість цькування; *гаджет* замість пристрій; *геймер* замість гравець; *девелопер* замість розробник; *дедлайн* замість кінцевий термін, *реченіць*; *донат* і *донатити* замість пожертва, *жертвувати* (кошти); *ейчар-менеджер* замість кадровик, *спеціаліст із персоналу*; *інфлюенсер* замість лідер думки; *інвайт* замість запрошення; *кейс* замість випадок; *клінінг* замість прибирання; *конект, конектитись* замість зв'язок, *зв'язуватися*; *лайк, лайкати* замість вподобайка, *вподобати*; *лайфхак* замість корисна порада; *лінк* замість посилання; *лук* замість образ, *вигляд*; *мітинг*⁹ замість зустріч;

⁸ Див. докладно: Кочан І. М. Українські термінологічні словники 20-х років ХХ століття з позицій сьогодення // Термінологічний вісник. 2011. № 1. С. 156–162.

⁹ Лексеми подаємо з найпоширенішим, хоч часто помилковим, написанням (див. про це далі).

моніторинг замість спостереження; плейлист замість список відтворення; пліз замість будь ласка; портфоліо замість доробок; рандомний замість випадковий; реліз замість випуск, показ, публікація (відповідно до сфери вживання); ребрендинг замість оновлення; реквест замість запит; сек'юриті замість охоронець; скіл замість навичка; скріншот замість знімок екрана; слайс замість скибочка; сорі замість перепрошую; стікер замість наліпка; топ замість найкращий; тренд замість тенденція, мода; тімлід замість керівник; треш замість жаж; тригер замість страх; фактчекінг замість перевірка; фейк замість спотворення, фальшування фактів; фідбек замість відповідь, відгук або зворотний зв'язок; флешбек замість спогад; фоловер замість підписник; хейт замість критика, ненависть; хейтер і хейтити замість ненависник і ненавидіти або критикувати (залежно від контексту); хендмейд замість рукоділля; юзер і юзати замість користувач, користуватися; шопінг і шопитися замість закупівля і купуватися та ін. На жаль, сьогодні можемо не одну годину продовжувати перелічувати ці приклади.

Такі слова часто засвоюють із неправильною вимовою та написанням. Серед правописних норм здебільшого нехтують так званим правилом дев'ятки (написання *и* після *д, т, з, с, ц, ж, ш, ч, р* перед наступним приголосним, крім *й*): **холдінг**: Металобаза «Метал Холдінг»¹⁰, «Ліко-Холдінг» — це понад 30 років лідерства, інновацій та стабільності у сфері будівництва комфортного житла¹¹; **дилінг**: Фінансовий і валютний дилінг, як навчальна дисципліна¹²; **ділінг**: Ділінг — надання послуг з купівлі-продажу іноземної валюти, розміщення депозитів, цінних паперів та золота, які проводяться дилерами банку¹³; Ділінг (Dealing) — угоди купівлі-продажу, які банк здійснює від свого імені, але за дорученням та за рахунок клієнтів¹⁴; **чізкейк**: Широкий вибір чізкейків із вишнями, ягодами, шоколадом, карамеллю та фруктами в наявності. Якщо ви шукаєте, торти-чізкейки на сьогодні – обирайте мережу магазинів Білка!¹⁵; Чізкейк готуємо на основі

¹⁰ <https://metal-holding.ua/>

¹¹ <https://liko-holding.com.ua/about-company/>

¹² <https://ua.kursoviki.com.ua/ekonomika/valyutniy-diling>

¹³ https://bankchart.com.ua/spravochniki/finansovyy_slovar/id/130

¹⁴ <https://livingfo.com/dilinh/>

¹⁵ <https://bilka.ua/product-category/torty-shop/sheesecakes/>

Маскарпоне та Філадельфії з додаванням ванілі¹⁶; **тірамісу**: Тірамісу — десерт родом з Італії, який славиться своїм ніжним смаком, багатошаровою структурою і непростю технологією приготування¹⁷. Варто згадати сумнозвісну **діджиталізацію** (замість закономірного українського відповідника *оцифрування*). Попри рекомендації, фіксування в довідниках із правильною орфографією — *диджиталізація* — на інтернет-сторінках офіційних адміністративних і освітніх установ натрапляємо на послідовне помилкове написання: *Ковід нас багато чого навчив, під час війни завдяки діджиталізації ми змогли відновити освітній процес і крокувати далі*¹⁸; *Діджиталізація — це глибинне проникнення цифрових та інноваційних технологій до бізнес-процесів, господарства, комунікацій*¹⁹; *Діджиталізація: як далі це явище змінюватиме життя українців*²⁰

Правописні помилки виникають через непослідовне, іноді невмотивоване відтворення англійських літер **h** і **g**: *грант* (а не нормативне *грант*): *З вересня 2023 року грантова програма від Urban Space 100 підтримує некомерційні проекти, які працюють з наслідками війни*²¹; *грантовий* (а не нормативне *грантовий*): *За грантові гроші ми будемо закуповувати обладнання і сировину*²²; *гаджет* (а не *гаджет*): *Першочергово гаджети для навчання можуть отримати соціально незахищені категорії населення*²³ та ін.

Тривалий час невнормованим було написання більшості запозичених префіксоідів. У чинному правописі (2019) враховано потребу узагальнити їх орфографію, але й досі трапляється різнобій у написанні окремих понять: *офшор* — *оф-шор* — *офф-шор*, *піаракція* — *піар-акція*, *топчиновник* — *топ-чиновник*; *флеш-моб*: 5 червня 2011 р. у Львові біля Порохової

¹⁶ <https://milkbar.com.ua/cakes/tproduct/238432770-659943998431-chzkeik-coney-island>

¹⁷ <https://www.unian.ua/recipes/baking/dessert-pastries/vozduzhnyy-nezhnyy-tiramisu-prigotovit-dazhe-novichok-12252588.html>

¹⁸ <https://mon.gov.ua/ua/news/zhodna-ditina-ne-povinna-strazhdati-vid-zupinki-chi-prizupinennya-osvitnogo-procesu-sergij-shkarlet>

¹⁹ <http://confmanagement.kpi.ua/proc/article/view/230452>

²⁰ <https://nabu.ua/ua/olena-korobkova-15.html>

²¹ https://urbanspace.if.ua/uk/get_grant

²² <https://suspilne.media/577725-granti-na-biznes-v-ivano-frankivsku-proveli-zustric-z-vijskovosluzbovcami-ta-ihnimi-simami/>

²³ <https://nus.org.ua/news/gadzhety-dlya-navchannya-hto-mozhe-otrymaty-yak-podatyy-zapytata-monitoryty-rozpodil-devajsiv/>

вежі відбувся флешмоб «Екологічна неділя»²⁴; У мережі триває «леопардовий» флешмоб на підтримку надання танків Україні²⁵ та ін.

Стрімке поширення англізмів і витіснення українських лексем, що називають те саме явище, пов'язують насамперед із позамовними чинниками: соціально-економічними та політичними змінами, намаганнями нашої країни максимально швидко стати повноправним членом різноманітних міжнародних структур, можливостями широкого ознайомлення з культурними надбаннями людства, потужною міжнародною інформаційною взаємодією, сильним англо-американським впливом на Україну, як і на більшість інших держав світу, поширенням міжнародних теле- та інтернеткомунікаційних мереж тощо.

Швидкий перехід англломовних запозичень зі сфери розмовного сленгу до царини науки, освіти, офіційно-ділового спілкування спричиняє деформацію кодифікованої літературної мови, витворення макаронічних текстів. У такий спосіб українська мова, що поступово позбавляється від російської «суржикізації», потрапляє в полон англізації.

У сучасних реаліях моду на запозичення активно пропагують ЗМІ²⁶ та чиновники, які чимраз частіше вживають подібні лексеми в офіційно-діловому спілкуванні. При цьому такі слова позначають не нові реалії, для яких в українській мові немає відповідників, а замінюють узвичаєні, добре відомі питомі лексеми. Для прикладу, на початку 1990-х в освітні програми, кваліфікаційні списки, підручники почали вводити поняття «менеджмент» на заміну узвичаєному «управління». Можна багато дискутувати про звуження і розширення семантики тієї чи тієї лексеми, але факт лишається незмінним — курс менеджменту описує мистецтво управління, але в його назві іншомовне запозичення витіснило питому лексему.

На жаль, засилля запозичень-варваризмів спостерігаємо на сторінках офіційних **освітніх** сторінок — Міністерства освіти та науки²⁷, Освіта²⁸ та

²⁴ https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/34/161-168_Gridiayeva.pdf

²⁵ <https://detector.media/medialife/article/207353/2023-01-25-u-merezhi-tryvaie-leopardovyy-fleshmob-na-pidtrymku-nadannya-tankiv-ukraini/>

²⁶ Городенська К. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови / Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. 2009. Вип. 5. С. 4.

²⁷ <https://mon.gov.ua/ua>

²⁸ <http://osvita.ua/>

На урок²⁹, які мають бути бездоганим зразком літературної норми. У постановах, довідниках, порадниках, пропозиціях натрапляємо на силу-силенну іншомовних слів. Постає закономірне питання: невже українські зумери стануть розумнішими, якщо їх навчатимуть і виховуватимуть *тьютори, ментори, коучі, модератори, фасилітатори, спікери* під контролем *менеджерів, стейкхолдерів, супервайзерів, медіаторів* під час *гоумскулінгу, коучінгу в кампусах* або на *креш-курсах* на різних *івентах: вокишопах, квестах, подкастах* та із застосуванням освітніх *фрешів, вебквестів, крос-сенсів, кейс-стаді, різноманітних контентів, чек-листів, воркбуків, тул-боксів, лендарту, майндменів, скрайбінг-фасілітації* або *відеоскрайбінгу, байопиків*, не забуваючи про обов'язкові *брейки і стретчинги*, вимагаючи дотримуватися *дедлайнів*; і це забезпечить їх від *булінгу, бодішеймінгу, хейтерів* із метою кращого засвоєння *скілів*?

У перекладі з такої сучасної псевдоукраїнської мови на українську фраза звучатиме так: невже українські *учні та студенти* стануть розумнішими, якщо їх навчатимуть і виховуватимуть *учителі, репетитори, наставники-консультанти, тренери, організатори навчального процесу, лектори* під контролем *керівників, зацікавлених осіб, адміністраторів-організаторів, посередників у суперечках* під час *домашнього навчання, навчання в студмістечках* або на *прискорених курсах* на різних заходах: *семінарах, змаганнях-пошуках, спонтанних зустрічах-монологих* із застосуванням освітніх *методик, технологій, проблемних завдань, головоломок, методів ситуацій* або навчання на *конкретних прикладах, різноманітних матеріалів, списків завдань, робочих зошитів, збірників вправ і матеріалів, художньої діяльності, діаграм, схем, супроводження розповіді схемами, малюнками, зображенням, біографічними фільмами*, не забуваючи про обов'язкові *перерви й фізичні вправи*, вимагаючи дотримуватися *крайніх термінів*; і це забезпечить їх від *цькування, критики зовнішності, наклепників і ненависників* з метою кращого засвоєння *навичок*?

Особливо загрозливою тенденція англізації виглядає на тлі ідей про запровадження англійської мови як офіційної в Україні та вимог до закладів вищої освіти читати фахові курси англійською.

Ще однією проблемною, а точніше — небезпечною ознакою розвитку української мови є поступова латинізація зовнішнього мовного простору

²⁹ <https://naurok.com.ua>

України. Не один раз тривали дискусії про перехід української графіки на латинку. Таку новацію переважно обстоюють політики, громадські діячі, зрідка — письменники. Найчастіше подібне питання актуалізують як привід до певних суспільних збурень. Мовознавці послідовно обстоюють право української мови користуватися своєю, давно засвоєною, усталеною системою письма, адже кирилицею на території України пишуть уже понад тисячоліття.

Проте якщо на законодавчому рівні подібні новації не набувають підтримки, то мовна практика свідчить про загрозливі тенденції. Вулична реклама, організації, установи, заклади торгівлі, відпочинку дуже часто надужують у своїх назвах латинізованими формами. Варто згадати хоч би кілька назв, які потрапляють на очі, коли ми ходимо вулицями рідних міст: банки «Otpbank», «IdeaBank», «KredoBank», «ProCreditBank», «Monobank» та ін.; більшість торгових центрів «Piramada», «River Moll», «Gulliver», «Ocean Plaza», «Dream Town», «Lavina» та ін.; чимало магазинів «Fix me. Ремонт техніки», «Love you. Ювелірні подарунки», «A-Shop», «Bartek», «Bomond mini», «Arber», «Lepestki» та ін. Зайдімо сьогодні в будь-який великий торговий центр у Києві — враз опинимося на вулицях Нью-Йорка чи Лондона, бо звідусіль бачитимемо вивіски англійською. Наприклад, у торговельному центрі «River Moll» працює 215 закладів, назви 190 — позначено латинкою.

Ще можна обґрунтувати спосіб відтворення назв представництв іноземних організацій, як-от: «Adidas», «Mango», «Zara», «LC Waikiki», «Calvin Klein», «Karl Lagerfeld», «Siemens», «Puma» та ін. Це зазвичай назви світових компаній, добре відомих через упізнаваність і популярність їхніх товарів. Чинний український правопис (2019 р.) пропонує подібні назви відтворювати засобами українського алфавіту: «Назви іноземних компаній, фірм тощо звичайно подаємо кирилицею: концерн «Фольксваген», компанія «Данон»³⁰. Хоч і додає, що «на практиці використовують написання латиницею: компанія “Microsoft”, транснаціональна корпорація “Jysk” (там само).

Прикріша ситуація, коли власне українські організації під впливом чи то моди, чи то особистих уподобань власників обирають для своєї номінації латинізовані відповідники. Невже заклади стануть успішнішими,

³⁰ Український правопис / НАН України. Київ : Наукова думка, 2019. С. 85.

прибутковішими, коли в їхніх назвах українські питомі слова чи словосполучки повністю чи частково запишуть латинкою: «Rozetka», «Prostor», «Sribna kraina», «Novodom», «Takava», «Zefirka» «Imperia Zolota», «Sandalet» та ін.?! І чи зрозуміло споживачам, що пропонує, наприклад, магазин «Zefirka» (спеціалізується на продажу спортивного одягу) або магазин «Cabanci.com» (магазин жіночого одягу)?

Ми тривалий час боролися, та й ще не рік продовжуватимемо очищати українську мову від росіянізмів, але при цьому не усвідомлюємо чи не хочемо усвідомлювати нової загрози. Треба розуміти, що прагнення переймати все іноземне, копіювати модні, на чийсь думку, тенденції, намагання глобалізуватися може призвести до втрати своєї самобутності — спочатку в мові, культурі, а зрештою — до повного розчинення в чужому. Чи варто вкотре наступати на ті самі граблі, пригальмовуючи повноцінний розвій рідної мови?!

Особливо пильними треба бути укладачам енциклопедій, зокрема й україноцентричної «Великої української енциклопедії». Не треба потурати псевдомоді й наводити серед гасел, та й у текстах-поясненнях іншомовні запозичення. Любімо й шануймо своє.

Збройні сили, прикордонні війська, Служба безпеки, тероборона, інші військові підрозділи сьогодні боронять нашу незалежність на фронті. Завдання кожного з нас тут і зараз відстоювати нашу українськість: нашу мову, культуру, колективну пам'ять.

4.2. Проблеми створення реєстру гасел «Енциклопедії НТШ»

Всесвітньо відоме Наукове товариство ім. Шевченка, якому цього року виповнюється 150 років, заклало основи розвитку української національної науки. Від початку створення славної інституції в її діяльності увиразнювалася енциклопедична ділянка роботи. У ній були задіяні як автори-виконавці — члени Товариства, так і редактори та друкарня. 1914–1916 рр. за ініціативи М. Грушевського побачили світ два томи першої енциклопедії українознавства «Украинский народ в его прошлом и настоящем» під редакцією НТШівців Ф. Вовка, А. Кримського, М. Туган-Барановського, О. Шахматова і М. Грушевського. Пізніше О. Грушевський, Ф. Савченко та ін. були заангажовані до підготовки «Української радянської енциклопедії» (гол. ред. М. Скрипник, мала вийти в 20 т.), яку в першій половині 1930-х рр. готувала Академія наук України, однак через репресії не довела до друку. 1930–1935 рр. НТШ уклало й видало у 3-х тт. «Українську загальну енциклопедію» під ред. І. Раковського, 1939 р. надрукувало перший зошит «Української сільськогосподарської енциклопедії» (головний редактор дійсний член НТШ³¹ Є. Храпливий), зупинивши цю роботу через війну. Тож підготовка й видання перших українських енциклопедій тісно пов'язані з НТШ.

З проголошенням незалежності України, що зумовило відновлення матірнього Товариства у Львові (1989), у середовищі ініціативних учених виник задум підготовки й видання власної «Енциклопедії НТШ». Виходили з того, що науково-довідкова література (каталоги, довідники, енциклопедії) стала найпопулярнішим серед широкої громадськості друкованим джерелом інформації, бо, як правило, подає найповніші відомості (зокрема про стан розвитку науки). Зважаючи на роль і значення НТШ у цьому процесі, внесок у національну науку сумнівів у перспективності ідеї не виникало, тим більше, що така праця розглядалася як добра нагода оглянути пройдений шлях Товариства як громадського наукового осередку за майже 140 років. Крім того, у контексті нової української дійсності нагадати історичні умови його заснування та праці, звернути увагу на здобутки та хиби, заманіфестувати перспективи розвитку.

³¹ Персональний склад НТШ поділяється на почесних, дійсних та звичайних членів. Є також члени-засновники («фундатори»).

Усвідомлюючи надзвичайну складність втілення ідеї, пов'язану з унікальністю самої інституції, науковці довго обговорювали підходи і методи роботи, перш ніж приступити до її початку. Члени Товариства розуміли відповідальність, пов'язану з багатьма чинниками.

I. НТШ — це перша неофіційна Академія наук України, яка, розпочавши свою діяльність 1873 р., розвивала національну науку до створення у 1918 р. Академії наук України і пізніше, до свого закриття 1940 р., згодом підпільно (1940–1944), далі за кордоном (від 1947 р.) й після відновлення 1989 р.

II. Як громадська наукова інституція НТШ від початку об'єднувала сотні видатних українських дослідників із усієї України (незалежно від її тогочасного державного підпорядкування), насамперед — прихильників українства. Майже відразу після створення співпрацювала зі знаними репрезентантами світової науки з різних країн і континентів, а після відновлення — з науковими установами НАН України та різними навчальними закладами інших країн.

III. Із перших днів свого існування НТШ стало видавничим центром україномовної наукової літератури, розповсюджуючи її у світі, а ще збираючи закордонні (україно- та чужомовні) видання з української тематики, дбаючи про формування національної бібліотеки.

IV. НТШ багато років було єдиним (до 1918 р.) представником української науки на міжнародних форумах, й сьогодні активно репрезентує її на міжнародних з'їздах, конференціях, симпозіумах.

Ті визначальні прикмети самого НТШ та його діяльності змушували враховувати трудомісткість майбутньої роботи, авторський потенціал, видавничі та фінансові резерви.

У доповіді вченого секретаря НТШ О. Купчинського «Про підготовку Енциклопедії «Наукове товариство імені Шевченка»³² (1992 р.) у загальних рисах прозвучала концепція проекту. Вона значною мірою формувалася на основі розпачаті М. Морозом пробної роботи (досвідчений науковець, бібліограф у стислому, іноді навіть тезисному, машинописному вигляді запропонував редакції своє бачення гасел від А до Я). Так започатковано ґрунтовну пошуково-аналітичну працю як над укладанням реєстру, так і над змістом самих гасел.

³² Купчинський О. Про підготовку Енциклопедії «Наукове товариство імені Шевченка» // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доп. і повідом. Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. Львів, 1994. С. 64-68.

Але з різних причин (головно — відсутність досвіду в підготовці подібних видань, відмінних бачень методологічних підходів у членів ініціативної групи) конкретна реалізація проєкту затягнулася на багато років. 2003 р. робота відновилася на систематичній основі: накопичився матеріал М. Мороза у вигляді коротких інформативних гасел, зміст яких доповнювався лаконічним підбором бібліографії, поживалася ініціатива серед учених — фахівців у різних сферах, залучено до роботи ще одну наукову співробітницю (О. Гнатишин), завданням якої було не лише написання гасел, а й насичення чужих статей маловідомим фактажем з історії НТШ, конкретними джерелами та матеріалами архівів та наукових установ. Дослідниці також доручили створити реєстр гасел, що потенційно могли б увійти до «Енциклопедії НТШ».

Складність цього завдання полягала в тому, що, на противагу універсальній і загальній енциклопедіям (які НТШ готувало окремо або було до-тичним до підготовки разом із іншими колективами), енциклопедія НТШ належить до відомчих, тобто таких, що відображають «обличчя» і колективні компетенції певної установи. Тож вона обмежена інтересами лише однієї (хоч і доволі розгалуженої за інтересами) наукової інституції — НТШ. Відтак Енциклопедія покликана інформувати про діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Україні та за її межами.

Майже відразу вирішили відмовитися від простої «інформації» на користь різнобічного й найповнішого розкриття історичного розвитку однієї з найдавніших українських наукових установ у контексті життя українського народу, загального стану його науки, культури, мови. Після багатьох дискусій О. Гнатишин зосередилася на пошуку назв гасел, що (за словами В. Сімовича) зводився до відтворення інформації «про все і про всіх». Мали бути відображені структура НТШ, її наукова, громадсько-культурна, видавнича й фінансово-господарська діяльність, праця інститутів, лабораторій, музею, бібліотеки, книгарні, контакти і співпраця з українськими та закордонними науковими об'єднаннями й видатними науковцями. Не можна було обійти увагою науково-видавничу продукцію, обмін літературою, хоча, звичайно насамперед, мало йтися про персоналії НТШ (особовий склад і тих, хто пов'язаний з НТШ, від заснування Товариства ім. Шевченка розбудовував НТШ, сприяв розвитку національної науки, її «звучанню» у світі). У цьому контексті спеціальна увага мала бути до діяльності фундаторів НТШ, першого корпусу дійсних і почесних членів, які

об'єднались у Товаристві (попри поділ України державними кордонами), працювали всупереч ідеологічному цькуванню та матеріальній скруті.

Для розкриття того, що дало НТШ національній та світовій науці й культурі важливо було включити до переліку гасел, що відображали співпрацю Товариства з науковими установами, навчальними закладами, різними організаціями і товариствами України та інших країн. Останнє ілюструвало проникнення НТШ як наукової установи в європейський науковий процес. Саме така позиція керівників редакції: зобразити Товариство «не як вузько локалізовану та замкнуту установу, а в контексті загального розвитку національної науки та, безпосередньо, внеску НТШ в науковий процес»³³ — була домінуючим орієнтиром у генеруванні гасел, спонукаючи до охоплення широкого спектру наукових зацікавлень Товариства та видатних успіхів у поступі національної науки. Однак недостатня поінформованість (через обмежені можливості доступу до матеріалів у крайових товариствах та їхніх осередках) мимоволі створювала перевагу статей про внутрішню діяльність матірнього НТШ у Львові: попри значні зусилля закордонну працю повною мірою представити у назвах гасел вдалося важко.

Формування реєстру гасел передбачає використання широкого спектру джерел³⁴. У випадку з «Енциклопедією НТШ» опрацьовані кілька їх груп.

I. Спеціальні дослідження з історії та діяльності НТШ, інших інституцій.

Критично опрацьовувалися довідки про НТШ в різномовних енциклопедичних виданнях, особливі статті, брошури, невеликі розвідки.

II. Видання НТШ.

Тут найкориснішими виявилися (і є) дві групи. Перша — т. зв. службові видання: Статути Товариства, «Хроніка НТШ», що до 1939 р. щороку друкувалася у друкарні Товариства, скрупульозно нотуючи майже щоденні факти, події, обрання членів, фінансові справи, а також «Вісник НТШ» (з 1991 р.) тощо. До них долучили післявоєнні закордонні хронікально-інформативні

³³ Купчинський О. Передмова // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Т. 1: А—Бібл. Київ; Львів; Тернопіль, 2012. С. 29.

³⁴ Відповідальний редактор Енциклопедії О. Купчинський описав джерела, використані для написання гасел-статей, поділивши їх на три основні групи. Цей опис частково стосується й формування переліку гасел (див.: Купчинський О. Передмова // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Т. 1: А—Бібл. Київ; Львів; Тернопіль, 2012. С. 28–29.

видання: бюлетені осередків та комісій НТШ у діаспорі (США, Канаді, у Європі (Сарселі) та їх підрозділів («Бюлетень осередку праці Наукового товариства ім. Шевченка в Філадельфії»), вісті («Вісті із Сарселю») і вісники секцій та комісій («Вісник секції історії України Наукового товариства ім. Шевченка [Америки]»), що виходили неперіодично. Друга — різноманітні видання друкарні: буклети виставок, навчальні посібники та підручники, бібліографічні покажчики і, звичайно, багатотомні та серійні наукові видання НТШ: «Русько-український архів», «Записки НТШ», «Праці Наукового товариства ім. Шевченка», «Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнології Наукового товариства ім. Шевченка» тощо.

III. Документальні пам'ятки.

Вивчені документи архіву НТШ: рукописи, залишені Виділом (Президією), секціями і комісіями, а також підпорядкованими йому службами і установами, розпорошені після ліквідації Товариства по різних архівних закладах Львова [передусім — архівними фондами відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України, Центрального державного історичного архіву у Львові (фонд 309)].

Трудомістка робота над пошуком і формулюванням гасел передбачала представлення якнайширшого кола наукових напрямів. Відтак у реєстрі мали бути «представлені насамперед гуманітарні та суспільні науки, зокрема археологія, давня і новітня історія, філософія, допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни, мовознавство, літературознавство, всесвітня література, фольклор, етнографія образотворче мистецтво, архітектура та містобудування». На сторінках НТШ в різний спосіб (через особисті досягнення, діяльність інституцій) мусів відображатися «стан суспільних наук: соціології, політології, педагогіки, психології... та ін.»³⁵. Треба було репрезентувати «фізико-математичні та природознавчі науки, серед них точні — математику, кібернетику й інформатику, фізику, механіку, хімію, а також — геологію, географію», не оминати біологію, медицину, ветеринарію, екологію, музику, театр та багато ін.³⁶, які успішно досліджувалися вченими-НТШівцями. А ще враховувати вивчення ними конкретних явищ і проблем. Так з'являлися гасла *Акцентологія*, *Гайдамацький рух*, *Ворожитство*, *Геральдика*, *Гуцульська церква*, *Гравюра* та інші. Передбачалося,

³⁵ Купчинський О. Передмова // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Т. 1: А—Бібл. Київ; Львів; Тернопіль, 2012. С. 31.

³⁶ Там само.

що автори таких статей на конкретних прикладах покажуть доробок НТШівців у вивченні цієї дисципліни, проблеми тощо.

Не можна було упустити освітні інституції та культурні заходи, в яких брали участь НТШівці (вдома і за кордоном). Тому в Енциклопедії з'явилися гасла *Академічна гімназія у Львові*, *Вищий музичний інститут* [ім. Лисенка у Львові], *Гоголя Миколи ювілей сотих роковин від народження в Науковому товаристві ім. Шевченка*, *Гайдна Франца-Йосифа торжества*, *Виставка «Шевченкіана» Наукового товариства ім. Шевченка в Європі*.

У реєстрі мусіла бути представлена робота усіх секцій і комісій, що діяли у складі матірнього Товариства та закордонних осередках 1873–2011 рр. (усього за період існування НТШ існувало понад 50 комісій). Так виникли гасла *Біологічно-медична комісія Наукового товариства ім. Шевченка в Америці*, *Біохемічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка* і подібні.

Вагоме значення для діяльності НТШ мали грошові фонди, стипендії і допомоги Товариству та його самого молодим науковцям і студентам, інформація про які розширювала б знання про своїх і чужих доброчинців на користь розвитку науки. Тому до реєстру включені гасла *Академічний резервовий фонд*, *Бончевського Антона Запомоговий фонд Наукового товариства ім. Шевченка*, *Головацького Якова стипендійний фонд при Науковому товаристві ім. Шевченка*, *Господарський стипендійний фонд при Науковому товаристві ім. Шевченка*.

Значна доля гасел у реєстрі належить засновникам (фундаторам) Товариства, його почесним, дійсним і звичайним членам установи. У дискусіях з фахівцями виникали зауваження щодо включення в реєстр гасел про добре відомих в науці (завдяки численній різножанровій літературі про них) визначних постатей. Вирішено неодмінно вводити до реєстру їх імена, позаяк відомча енциклопедія висвітлює діяльність установи (НТШ) та роль визначних осіб у її житті (дослідницькій роботі, сприянні розвитку української науки та загалом популяризації України у світі). Тобто, подання персоналізованих гасел про іноземних дійсних членів НТШ обумовлене не так фактом їх обрання, як конкретними їх заслугами перед НТШ, українською наукою (за що саме Виділ надав їм таке звання). Цим НТШ засвідчує свою заангажованість у світові наукові процеси.

Дискусії виникали й стосовно включення до реєстру «географічних» гасел. Позитивне вирішення мало кілька підстав. По-перше, статті про де-

які держави (як-от «Австрія» (Австро-Угорщина) задумувалися в контексті інформування про «прихильність австрійського уряду до заснування українських суспільно-культурних і наукових організацій та інституцій, в тому числі НТШ, також фінансове сприяння утвердженню та розвитку Товариства»³⁷, котре зароджувалося й формувалося в період перебування Галичини у складі Австро-Угорської імперії (чого в умовах східної України під гнітом Російської імперії не можна було уявити). Щодо статті «Чехо-Словаччина» (Чехословаччина) — передбачалося розкриття офіційного ставлення цієї держави (за правління Т. Масарика) до розвитку української культури і науки, здобутків НТШ. Включення назв статей «Болгарія», «Волинь» та подібних пов'язано зі значним інтересом до цієї тематики вчених-НТШівців (про що додатково повідомляє назва гасла «Білорусь у дослідженнях та виданнях Наукового товариства ім. Шевченка»). «Хроніка НТШ» підказала необхідність внесення до списку гасел назв численних культурно-наукових центрів багатьох держав чи не на всіх континентах, бо НТШ активно обмінювалося з тамтешньою науковою періодикою (це забезпечувало постійний активний обмін найновішою інформацією з найрізноманітніших сфер).

Надзвичайна складність роботи вимагала постійних консультацій і навіть, принагідно, безпосереднього залучення спеціалістів із різних галузей знань, а щодо відомчої тематики — знавців історії установи.

Початкове активне накопичення назв у реєстрі в ході роботи зазнавало значних змін. Вони найбільше проявилися в об'єднанні гасел. Так, наприклад, попередні назви статей *Австралія* (що передбачала інформацію про осередки НТШ у Мельбурні, Сіднеї, Аделаїді, Канберрі, Вікторії) та *Австралії наукові установи у зв'язках із НТШ* були об'єднані: в остаточному варіанті до Енциклопедії увійшло гасло *Австралійські наукові та громадські інституції у зв'язках із Науковим товариством ім. Шевченка*³⁸. Деякі статті, назви яких початково увійшли до реєстру, не були написані (принаймні у виданих томах) через брак відповідно поінформованої автури. Це стосується, наприклад, гасел *Автобіографія*, *Англомовна художня література в дослідженнях НТШ*, *Антична література в дослідженнях НТШ*.

³⁷ Купчинський О. Передмова // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Т. 1: А—Бібл. Київ; Львів; Тернопіль, 2012. С. 30.

³⁸ Там само. С. 65.

Натомість з'явилися нові гасла, відображені вже у надрукованих статтях (*Аваліані Симон, Адамчук Андрій, Айзенгавер Двайт, Акафіст тощо*).

З багатьох варіантів способу укладання Реєстру гасел (за структурою чи характером змісту або географією) вирішено обрати алфавітний порядок. Кожний заголовок у ньому ухвалено подавати мовою оригіналу (українською, німецькою, англійською, польською, чеською, російською); він передбачав написання окремої статті. Крім того, у статтях про осіб (товариства, асоціації, організації) заголовки доповнюються (у круглих дужках) їх іменами (назвами) мовою оригіналу, а також криптонімами або псевдонімами людей, якими вони підписувалися.

Назви населених пунктів звірені з даними адміністративно-територіяльного поділу відповідного часу або уточнені відповідно до сучасних.

Для узгодження цих важливих питань за ініціативою головного редактора проекту О. Купчинського збиралася авторська група (за участю голів комісій). Вони детально обговорювали уніфікацію скорочень, мову подання іноземних гасел (в оригіналі чи перекладі), зокрема використання застарілих букв Ъ та Ь, а також імені по-батькові, римської чи кириличної нумерації, вживання часу (минулий чи теперішній), переміщення (перехрещення) гасел з огляду на різні транскрипції прізвищ, використання псевдонімів тощо (наприклад, вирішено зупинитися на варіанті *Гольдельман Соломон*, а *Гольдельман Соломон* згадати у розділі на букву «Г», гасло *Академічна бесіда* розшифрувати п. н. «Дружній лихвар», статтю про Марію Адасовську подавати під гаслом *Заньковецька Марія* тощо).

Паралельно відбувався пошук інформації про закордонну діяльність НТШ. Справу найбільше ускладнював відхід у небуття першої хвилі НТШівців за кордоном, з якими керівництво матірнього Товариства впродовж багатьох років активно листувалося, зустрічалося. Джерелом знань про роботу молодшого покоління ставали переважно короткі повідомлення у «Бюлетені Головної Ради Наукових товариств ім. Шевченка» (Сарсель, Франція), «Бюлетені Наукового товариства ім. Шевченка в Америці» (Нью-Йорк, США), «Бюлетені Наукового товариства ім. Шевченка в Канаді» (Торонто, Канада), «Бюлетені Наукового товариства ім. Шевченка [у Європі]» (Сарсель, Франція), «Бюлетені осередку праці Наукового товариства ім. Шевченка в Філадельфії», а також «Вістях із Сарселю» (Мюнхен, Німеччина), «Вістях Наукового товариства ім. Шевченка в Європі» (Сар-

сель, Франція), з 1995 — частково «Енциклопедія української діаспори» (особливо щодо Австралії) та інших.

У підсумку 2004 р. був створений початковий варіант реєстру усіх гасел («Алфавітний список гасел до Енциклопедії НТШ») обсягом понад 5 тис. назв, що згодом уточнювався, та 2008 р. особовий — Список закордонних дійсних членів НТШ (279 імен)³⁹. З початком систематичної роботи редакційної колегії реєстр постійно зазнавав доповнень або вилучень. Приймалися нові члени, виникали сучасні галузі, народжувалися перспективні проблемні інтереси, змінювався колектив працівників і авторів, переглядалися джерельні можливості написання статей, у результаті чого гасла поглиналися один одним або відкидалися (через відсутність достатньої інформації; це особливо стосувалося перших працівників НТШ — друкарів, палітурників). Як наслідок: у розділі під буквою «А» у виданому першому томі «Енциклопедії» замість запланованих 198 назв опубліковані 148 статей, а з передбачуваних у реєстрі 331 гасла на букву «Б» опубліковано лише 304 статті. Як зазначив О. Купчинський, не всі статті, що увійшли до реєстру, знайшли своїх авторів. У початкових томах відомості доведені до 2011 р. (тоді як первісний варіант реєстру укладений 2004 р.). Подальша робота над черговими томами передбачала розширення хронологічної шкали інформативності. Проте укладений початковий реєстр залишався дороговказом і основою для пошуків інформації авторським колективом та редакційною групою.

Станом на 2023 р. побачило світ чотири томи Енциклопедії — «фундаментальної праці», «книги книг Наукового товариства імені Шевченка», «потужного видання, яке об'єктивно висвітлює генезу (передумови і чинники виникнення), суспільну внутрішню і міжнародну обстановку становлення (з підйомами і спадами) та розвитку, просторово-часове переміщення та інтенсивне відродження української науки у контексті утворення нової української держави і модерної української нації»⁴⁰. Недарма, як відзначають рецензенти (О. Шаблій), визначною рисою Енциклопедії НТШ є її україноцентризм.

³⁹ У приватному архіві Авторки збереглися варіанти Реєстру на букви «А-Л» обсягом 2196 гасел, фрагмент від великого загального списку на букву «М» (тільки «МАР-МЮН-ХЕН») обсягом 142 назв., неповний варіант (як зазначено на супровідній записці) «Списку закордонних членів НТШ» у кількості 255 назв (замість 279 в остаточному).

⁴⁰ Шаблій О. Книга книг Наукового товариства імені Шевченка // Вісник НТШ. 2016. Число 55. С. 91.

4.3. ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА СТОРІНКАХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ (ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГЛОСАРІЮ «ЕЛЕКТРОННОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ЕПОХИ ГОЛОДОМОРУ»)

Голодомор 1932–1933 років — надзвичайно складна для розуміння, вивчення та вироблення певної методології дослідження сторінок історії України, зважаючи на фальсифікацію історичної правди в радянський період, а також на радикальність тогочасних соціально-економічних перетворень, заідеологізованість суспільного та приватного життя, трагізм ситуації тощо. Попри те, що вивчення Голодомору розпочалося задовго до проголошення незалежності України, більшість досліджень із теми все ще є емоційним вшануванням пам'яті жертв Голодомору, а не академічними студіями у строгому сенсі слова. Очевидною є потреба наукової (і не тільки) спільноти у систематизації наявного академічного знання з теми, а також у виробленні нових методологічних підходів до вивчення Голодомору. Одним із таких підходів є розрізнення двох понять: Голодомору у вузькому розумінні як вбивства голодом населення УСРР, насамперед сільського (восени 1932 — у 1933 роках) та епохи Голодомору, що тривала упродовж 1927 — кінця 1930-х років.

Дослідження Голодомору представлені в усіх наукових і науково-популярних жанрах, включно з енциклопедичним. Важливою віхою на ниві історичної енциклопедистики є «Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні»⁴¹. Усі статті у виданні написані її укладачем істориком Василем Марочкою. Саме тому енциклопедія пропонує лише одну перспективу бачення Голодомору — історичну із незначним екскурсом у дотичні царини. Історична перспектива potrагована автором вузько: він зосереджується на подіях в УСРР 1932–1933 рр. (насамперед у сільській місцевості), уникаючи в більшості випадків загальносоюзний і міжнародний контексти.

Згідно з анотацією, видання є науково-меморіальним, тобто значна кількість статей у ньому присвячена жертвам Голодомору. Вибір такого критерію не дозволив укладачеві довести підбір гасел до логічного завершення, адже сьогодні науковці все ще не мають змоги встановити ані точну кількість жертв, ані вичерпний перелік їхніх імен.

⁴¹ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / Вступ. слово Є. Нищука; передмова, авторський текст В. Марочка. Дрогобич : «Коло», 2018. 576 с.

Попри зазначені огріхи, енциклопедія В. Марочки є першим і, станом на 2023 р., єдиним виданням такого роду, присвяченим Голодомору.

З-поміж довідкової літератури варто згадати видання «Їдло 33-го. Словник голодомору»⁴², укладене письменником і мовознавцем Олексієм Різниківим. Згаданий словник є найповнішим переліком усього того, що були змушені вживати в їжу голодні люди.

Заповнити виявлену нішу в енциклопедичному представленні теми покликана «Електронна енциклопедія епохи Голодомору» (далі — «ЕЕЕГ»).

В основу виділення критеріїв добору гасел «ЕЕЕГ» закладено концепцію радянського геноциду в Україні Рафаеля Лемкіна — автора концепції геноциду як такого. Політика терору голодом розглядається укладачами «ЕЕЕГ» як один із елементів, здійснюваного радянською владою геноциду українців. Так, на думку Р. Лемкіна, можна виділити чотири головні кроки системного нищення української нації у 1926–1946 рр.: ліквідацію інтелігенції — «мозку» нації; наступ на церкви й духовенство — «душу» України; винищення хліборобів — селян-одноосібників, «хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України»⁴³; фрагментацію українського народу шляхом поселення на теренах України чужинців, а також розпорошення українців Східною Європою.

Як відзначав теоретик: «якщо радянська програма досягне успіху [текст Лемкіна датується 1953 р. — *І. Шліхта*], якщо інтелігенцію, священників і селян вдасться ліквідувати, Україна загине так само, наче було б убито усіх без винятку українців, бо вона втратить ту частину народу, що зберігала і розвивала її культуру, її вірування, її об'єднавчі ідеї, які проклали їй шлях і давали їй душу, тобто, зробили її нацією, а не просто населенням»⁴⁴. На рівні енциклопедичного видання видається особливо слушним розглядати усі напрями системного нищення української нації як нерозривне ціле.

«ЕЕЕГ» пропонуватиме читачеві різні перспективи бачення проблеми: історичну, демографічну, філософську, соціологічну, психологічну,

⁴² Їдло 33-го. Словник голодомору / Упор. О. Різників. Одеса : Вид-во «Юридична література», 2003.

⁴³ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Ред. Р. Сербин, упор. О. Стасюк. Київ : Майстерня книги, 2009. С. 39.

⁴⁴ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). С. 41.

мистецьку, правничу, медичну тощо. Таку палітру бачення Голодомору буде оприявлено через залучення до написання статей фахівців різних галузей знання, найкращих професіоналів у своїй сфері.

Одними з найважливіших для «ЕЕЕГ» є такі тематичні рубрики гасел як: *Джерельна база*, а також *Теорія. Методологія*. Виділення цих рубрик забезпечуватиме прозорість викладених у виданні фактів, наведених суджень, використаних методів дослідження. Зрештою, зацікавлений читач отримає змогу самостійно проаналізувати основні джерела з історії Голодомору завдяки підбраному переліку найважливіших документів, висвітленим у виданні статтям про ці джерела, а також знайомству з новітніми інструментами наукового дослідження, зможе (не) погодитися із запропонованими в енциклопедії інтерпретаціями подій. «ЕЕЕГ» охоплюватиме статті про типові групи джерел (наприклад, щоденники свідків Голодомору, «листи у владу») і про окремі найважливіші джерела, про значимі публікації джерел із теми, а також про архіви, науково-дослідні центри, музеї, бібліотеки тощо, колекції яких містять документи з історії Голодомору.

Для мапування території поширення Голодомору та фіксації демографічних втрат у різних регіонах України було визначено такі критерії: *Адміністративно-територіальний устрій України, Адміністративно-територіальний устрій УСРР*. У першому випадку йдеться про 27 адміністративно-територіальних одиниць вищого рівня, а також про обласні центри. У другому випадку словник охоплює гасла, що розкривають адміністративно-територіальні реформи в УСРР. Зважаючи на те, що області, засновані в УСРР, існують до сьогодні, їхні назви у відповідних тематичних рубриках словника не дублюються.

Історичне тло для розуміння епохи Голодомору буде відтворене завдяки таким тематичним рубрикам як: *Міжвоєнний світ / Міжнародні відносини / Реакція на події в УСРР*, а також *СРСР у 1920-х — 1930-х*.

Оскільки «ЕЕЕГ» не є універсальним виданням, міжнародний контекст, за винятком реакції на події в УСРР, буде подано лаконічно. Вартими висвітлення визначено історичні події, явища та політичних акторів, що розкривають специфіку міжвоєнного періоду. Зокрема, в енциклопедії будуть представлені: політичні режими, політичні ідеології, суспільно-економічні формації, міжнародні міжурядові організації, добродійницькі та гуманітарні організації, українські об'єднання у світі, а також комплексні статті про пресу 1930-х років, на сторінках якої відображено реакцію країн

(Великої Британії, Німеччини, США, Франції та Швейцарії) на події в УСРР.

Гасла, згруповані в рубриці *СРСР у 1920-х — 1930-х*, насамперед стосуються сутності радянського тоталітаризму й з'ясовують такі проблеми як: витоки радянського тоталітаризму, становлення більшовицької диктатури, формування основ радянського тоталітаризму в 1917–1921 рр., еволюція радянської політичної системи в 1920-х – 1930-х роках, творення радянської моделі господарювання, політико-ідеологічний контроль над суспільством. У виданні будуть відтворені: основи марксистсько-ленінської філософії; декрети й інші законодавчі акти більшовиків початкового періоду, Конституції СРСР 1924 р., 1936 р., 1977 р.; періоди в історії радянського суспільства (наприклад, «великий перелом»); переписи населення 1926 р., 1937 р. та 1939 р.; структура органів влади; основні напрями політики більшовиків (насамперед, у економічній сфері: політика колективізації сільського господарства, індустріалізації, податкова й фінансова; але також політика в національному питанні, у ставленні до релігії, у питанні політико-ідеологічного контролю над суспільством тощо); базові елементи радянської пропаганди; найголовніші загальносоюзні видання; карально-репресивна система СРСР; господарські об'єднання, акціонерні товариства, комерційні кредитні установи; різновиди соціалістичного змагання і т. д.

Суголосно з ідеями Р. Лемкіна, виділено рубрику *УСРР (УРСР) у 1920-х — 1930-х*, яка охоплює якнайширше тло творення політики терору голодом. Видання охоплюватиме: голод в УСРР 1921–1923 рр.; Конституції УСРР / УРСР (1919, 1929, 1937, 1978), кодекси УСРР (адміністративний, виправно-трудовий, земельний, кримінальний і цивільно-процесуальний); структуру органів влади; органи комуністичного терору; військові округи на території республіки; сфальсифіковані політичні процеси й інші репресивні акції влади; періодичні видання; церковне життя (церковні організації, органи влади, що відповідали за відокремлення Церкви від держави; поняття, що відображають антирелігійну політику влади); мистецьке життя (мистецькі угруповання, насамперед літературні; напрями в розвитку мистецтва; епоху «Розстріляного Відродження»); новобудови перших п'ятирічок; наукові інституції УСРР тощо.

Гасла, згруповані в рубриці *Передумови та причини Голодомору. Цілі радянської влади*, відображатимуть взаємозв'язок політики колективізації

сільського господарства з потребами індустріалізації СРСР і запланованими владою показниками експорту сільськогосподарської продукції; а також відповідність політики терору голодом прагненню радянської влади зупинити об'єктивний процес становлення української модерної нації, що став особливо очевидним у добу Української національної революції 1917–1921 років.

У той час як законодавче оформлення політики терору голодом детально висвітлюють гасла з рубрики *Джерельна база* (в якій скрупульозно рік за роком, але в алфавітному порядку, наведено перелік різноманітних постанов, циркулярів, положень, статутів, обіжників та інших документів всесоюзного й республіканського значення), *Механізми реалізації* цієї політики виділено в окремий тематичний блок, що охоплює економічні, політичні, філософські, соціологічні та психологічні аспекти проблеми. Значну увагу приділено системі «Торгсину» — потужному інструменту економічного тиску на населення. Картину доповнює рубрика *Населені пункти, сільради, колгоспи, занесені на «чорні дошки» в 1932–1933*. Її сформовано на основі таблиці «Загальний список населених пунктів, занесених на “чорну дошку” у 1932–1933 рр.», що її скомпонував Інститут національної пам'яті в 2013 році. Варто зазначити, що недостатня уніфікованість у подачі інформації по областях у цій таблиці, негативно позначилася на відображенні проблеми у словнику «ЕЕЕГ». Наприклад, у більшості випадків подано конкретні назви колгоспів, що потрапляли на «чорну дошку» («Ленінський шлях», колгосп ім. Сталіна тощо), однак в окремих областях назви колгоспів наведено за географічною прив'язкою, що створює додаткову плутанину. Проте, найбільша проблема полягає в невідповідності даних, наведених у різних розділах. Ця невідповідність стосується назв конкретних об'єктів, занесених на «чорну дошку», дат занесення та кількості об'єктів у визначених районах. Зокрема, така неузгодженість простежується в розділах таблиці *Дніпропетровська область* і *Запорізька область (у роки Голодомору — Дніпропетровська область)*. Для прикладу, одне й те ж колективне господарство в с. Царициному Куті (нині с. Приморське Василівського району Запорізької області) у першому розділі згадується як «Удар по інтервенції», а в другому — як «Удар по інтервентах». На рівні укладання словника «ЕЕЕГ» означену проблему фактологічної неузгодженості вирішити не має змоги. Проте, це означає, що робота над «ЕЕЕГ» в майбутньому сприятиме з'ясуванню історичної правди про «чорні дошки» в цілому й у деталях.

Як змогло вижити населення УСРР у жакливиx умовах епохи Голодомору? Що споживали люди за майже повної відсутності нормальної їжі? Наскільки активним чи пасивним було їхнє ставлення до політики радянської влади? Чим відрізнявся жіночий і чоловічий досвід у цей період? На ці запитання відповідають гасла, об'єднані в рубриці *Повсякденне життя в епоху Голодомору: стратегія виживання, форми спротиву*.

Рубрика *Наслідки Голодомору* відтворює: демографічні втрати (фізичне вбивство мільйонів людей); матеріальні втрати та культурний регрес (зростання кількості безпритульних, руйнування традиційної культури й укладу життя); психологічні втрати (формування почуття провини й сорому за аморальні вчинки, байдужість тощо).

Гасла рубрики *Медицина термінологія* розкриватимуть сутність різноманітних хвороб, пов'язаних із недостатнім чи нерациональним харчуванням, голодуванням, виснаженням організму, а також інфекційних хвороб, що поширилися в період Голодомору. Варто зазначити, що офіційні медичні діагнози в довідках ЗАГСів про смерть у цей період віднесено до рубрики *Наслідки Голодомору*, а не *Медицина термінологія*, оскільки в багатьох випадках вони були результатом намагання влади приховати реальний стан речей, а не медичними діагнозами у звичному сенсі.

Рубрика *Українські землі поза УСРР* розкриває такі важливі проблеми як: ставлення українців поза межами УСРР до радянської політики терору голодом; механізми, завдяки яким українська еліта допомагала голодуючим і впливала на оцінку подій в радянській Україні міжнародною спільнотою; антиукраїнська політика влади у країнах, складовою яких українські землі стали в міжвоєнний період.

Взаємно доповнюють одні одних гасла рубрик *Історичні аналогії та паралелі* й *Правове визнання Голодомору*. Гасла першої рубрики закладають основи для компаративних студій Голодомору й охоплюють найближчі за часом і регіоном факти голоду та акти геноциду. Гасла другої рубрики констатують наявний стан речей щодо визнання чи заперечення Голодомору як акту геноциду й розкривають такі аспекти проблеми як: Голодомор, геноцид, злочини проти людства як правові категорії; міжнародні організації, від яких залежить визнання Голодомору геноцидом; комітети / комісії при національних парламентах, що вивчають Голодомор 1932–1933 років в УСРР і впливають на (не) визнання Голодомору актом геноциду певною

національною спільнотою; заяви, декрети, постанови національних парламентів, що стосуються визнання Голодомору актом геноциду.

Однією з найважливіших цілей енциклопедії є презентація новітніх академічних здобутків із теми. Цій меті підпорядковані гасла рубрики *Інститути, наукові центри, громадські організації тощо, які досліджують Голодомор. Результати наукових досліджень*. Енциклопедія створить своєрідну мапу установ та організацій, об'єднаних спільним завданням — з'ясувати історичну правду про Голодомор.

Інформаційне поле читачів «ЕЕЕГ» розширять гасла рубрики *Періодичні видання, що розкривають тему Голодомору*. Вони охоплюють і академічні, і неакадемічні видання.

Однією з найкількісніших у словнику «ЕЕЕГ» є рубрика *Персоналії*. Гасла рубрики відібрано за такими критеріями: радянські державні й партійні діячі, насамперед організатори та виконавці Голодомору, діячі органів держбезпеки, радянські торговельні представники, діячі системи «Торгсин»; активісти, які чинили спротив політиці радянської влади на селі; церковні ієрархи; представники «Розстріляного Відродження»; українські політичні діячі, представники церковної ієрархії та мистецької еліти поза межами УСРР, які організовували допомогу голодуючим; свідки Голодомору (українці та іноземці), автори щоденників, мемуарів тощо; провідні зарубіжні політики міжвоєнного періоду; зарубіжні дипломати 1930-х років, які повідомляли керівництву власних країн про події в УСРР; журналісти 1930-х років, які свідчили про голод в Україні; представники світової мистецької еліти, зокрема літератори, які визнавали або ж не визнавали голод в УСРР; президенти незалежної України; очільники Інституту національної пам'яті; юристи-міжнародники, правники, які сприяють міжнародному правовому визнанню Голодомору як акту геноциду; державні діячі Російської Федерації, які висловлювали власне бачення Голодомору та впливали на ухвалення важливих рішень із цього питання; науковці (радянологи, дослідники Східної Європи, дослідники історії України 1920-х — 1930-х років; експерти з питань (радянського) тоталітаризму, карально-репресивної системи в СРСР; дослідники геноцидів, Голодомору, голодів в УСРР і СРСР, члени Національної асоціації дослідників Голодомору-геноциду українців); митці — автори творів на тему Голодомору.

Державну політику пам'яті відтворюють гасла рубрики *Вшанування пам'яті. Меморіали, некрополі, музеї, «червоні» дати календаря*.

Важливий складник словника «ЕЕЕГ» — гасла, присвячені відображенню теми Голодомору в літературі й інших видах мистецтва (музиці, живописі, кіномистецтві). Критерієм добору гасел є і твори мистецтва про Голодомор, і постаті їхніх авторів.

Запропоновані рубрики (критерії добору гасел) у цілому дозволяють досягти поставленої мети. Водночас вони мають рекомендаційний характер і можуть коригуватися у процесі роботи над підготовкою енциклопедії. Критерії добору гасел можуть і повинні стати предметом фахової дискусії.

4.4. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ «СЛОВНИКА» ДО ВИДАННЯ «УКРАЇНА. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»: ПЕРСОНІФІКОВАНИЙ АСПЕКТ

Наповнення будь-якого енциклопедичного видання гаслами — відповідальний та кропіткий процес. Це стосується як тематичного, так і біографічного ряду. Зосередимося саме на персональних статтях, адже вони є невід’ємним складником публікацій довідкового характеру. Потенціал біографічних гасел енциклопедичних видань є важливим для виховання світоглядних та патріотичних переконань, формування цілісного соціокультурного середовища, створення сучасної моделі колективної пам’яті українського народу, утвердження національної ідентичності. В умовах складної повномасштабної російської-української війни, яка супроводжується потужним інформаційно-пропагандистським впливом на населення через мас-медіа, соціальні мережі, відкриті довідкові ресурси, зростає потреба спростування різного роду фальсифікацій і спотворень, численних фактів міфологізації окремих історичних постатей, підвищується значення вільного доступу до вивіреної лаконічної інформації, яка здатна формувати громадську позицію і протидіяти виявам маніпулювання суспільною думкою. Найбільш придатними у цьому сенсі стають енциклопедичні видання, особливо розміщені в інтернет-просторі.

З’ясуємо місце біографічних довідкових видань в енциклопедистці, проаналізувавши особливості формування біографічної частини «Словника» до видання «Україна. Друга світова війна. Енциклопедія» (основна увага сфокусована на особливостях персоніфікованого зрізу зазначеної енциклопедії).

Методологічну основу склали антропологічний та мікроісторичний підходи, загальнонаукові методи. Для характеристики критеріїв добору персоналій для довідкових видань та особливостей написання відповідних статей використано порівняльно-історичний метод дослідження та аналіз. Застосовано стратегію порівняння та типології щодо виявлення подібних і відмінних рис у роботі провідних наукових установ з підготовки енциклопедично-довідкових видань. Для витворення атрибутів біографічної довідки про життя персоналії найпридатнішим став мікроісторичний підхід.

У відділі воєнно-історичних досліджень (колишній відділ історії України періоду Другої світової війни) Інституту історії України НАНУ

триває робота над виданням «Україна. Друга світова війна. Енциклопедія». Продовжується наповнення цього видання новими та актуальними гаслами. Повномасштабна російсько-українська війна завадила швидкій реалізації цього проекту та змусила переглянути деякі положення щодо наповнення його словникової частини.

Іменні гасла енциклопедичного видання передбачають об'єктивне, науково вивірене реконструювання біографії діяча таким чином, аби подати динаміку його особистісного поступу (з ухилом на його причетність до подій та явищ Другої світової війни). Завдання історика при підготовці енциклопедичної статті полягає у осмисленні та розкритті крізь призму біографії тієї чи іншої персоналії часів глобального збройного конфлікту, все розмаїття історії як цілісності. В ідеалі слід уникати оціночних суджень та ідеологічних нашарувань. Споживач інтелектуального продукту має відчутти «присмак» епохи через життєпис тієї чи іншої персоналії. В той самий час жанр енциклопедії передбачає набір певних обов'язкових біографічних атрибутів — конкретних дат та фактів (наприклад, дати та місця народження й смерті, здобуття освіти, основні напрями професійної діяльності, присудження звання, характеристика доробку та досягнень тощо), однак необхідно уникати схематизації та стандартизації, аби не загубити індивідуальних особливостей історичного діяча.

Існує кілька підходів до написання біографічних довідок, залежно від призначення останніх. У нашому випадку йдеться про енциклопедичну біографію, на відміну від історичної, портретної чи художньої. Написання енциклопедичної статті передбачає застосування наукового аналізу й узагальнення. Для неї характерний ретельний виклад фактів і максимально об'єктивний опис подій. У сучасній історіографії біографічні дослідження доволі популярні, що пояснюється прагненням осмислити та ідентифікувати історичну епоху через опис життя видатних особистостей. Тому публікуються довідкові видання, присвячені великій кількості людей або одній людині. Створення таких праць сприяє подальшому розвитку біографістики (як наукового напрямку) та популяризації біографіки (як книжкового жанру).

Початкова робота з підготовки видання передбачала ознайомлення з досвідом підготовки аналогічних видань у різних країнах, особливо тих, які брали участь у Другій світовій війні. Причини, перебіг та наслідки Другої світової війни стимулювали їх ретельне вивчення й появу широкої

історіографії, яка на сьогодні може стати окремою бібліотекою (зокрема, багатотомні видання Великої Британії⁴⁵, Німеччини⁴⁶, США⁴⁷, Японії⁴⁸, присвячені участі цих країн у збройному конфлікті). Не оминули автори цих солідних розробок й персоніфікований зріз. Особлива увага приділялася головним військовим і політичним діячам країн-учасниць війни. З часом енциклопедична та довідкова література знайшли свою нішу в інтерпретації подій та явищ Другої світової⁴⁹. Авторі таких видань, готуючи тематичні та біографічні гасла, переважно базувалися на існуючих наративних історичних дослідженнях, рідше вводили до наукового обігу архівні джерела та документи особового походження.

Енциклопедії поділяються на універсальні й спеціалізовані. У перших зроблено спроби охопити імена провідних діячів усіх галузей знань і практичної діяльності з усіх країн світу. Наприклад, іспанська «Світова енциклопедія біографій» (*Diccionario de Biografías*)⁵⁰, виконана Королівською історичною академією Іспанії, налічує 50 тис. біографічних довідок про важливі постаті в іспаномовній історії, що належать до всіх галузей, дисциплін і знань, а також з усіх територій, які, окрім Піренейського півострова, входили

⁴⁵ The United Kingdom in the Second World War. British Official Histories. London: HMSO, 1949–1993. 97 vols. URL: <http://www.ibiblio.org/hyperwar/UN/UK/> Окремі томи були надруковані у видавництві Special Operations Executive.

⁴⁶ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg Deutsche Verlags-Anstalt 1979–2008. 13 Bänden. URL: <https://zms.bundeswehr.de/de/publikationen-ueberblick/publikationen-buchreihen/zmsbw-kanal-pub-weltkriegswerk>

⁴⁷ United States Army in World War II. Center of Military History Create Space Independent Publishing Platform, 1946–1985. 78 vols.

⁴⁸ The Senshi Sōsho (戦史叢書, War History Series. 1966–1983. 102 vols. Це видання підготовлене Управлінням військової історії (нині – Департамент військової історії Національного інституту оборонних досліджень Міністерства оборони Японії) містить детальний опис військових операцій Японії в Другій світовій війні. Однак лише кілька томів перекладено англійською мовою, тому ресурс практично недоступний для більшості дослідників за межами Японії. Як наслідок, у багатьох існуючих англомовних матеріалах про Другу світову війну на Тихоокеанському театрі дії домінують погляди та досвід Британії чи союзників, тоді як погляди Японії представлені недостатньо.

⁴⁹ Illustrated World War II Encyclopedia, London: Orbis Publishing Ltd., 1978. 28 vols., Mała Encyklopedia Wojskowa Tom 1–3. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967–1971; Parrish, Thomas, ed.; Marshall, S. L. A., Brig. Gen., ret., chief consulting ed., The Simon and Schuster Encyclopedia of World War II. New York: Simon and Schuster, Cord Communications, 1978. 767 p.; Duțu, Alesandru, and Florica Dobre. Drama generalilor Români: 1944–1964. Enciclopedică, 1997. 293 p. та інші.

⁵⁰ DICCIONARIO DE BIOGRAFIAS. 50 tomos/ Real Academia de la Historia. Editor Gonzalo Anes. Madrid: Real Academia de la Historia, 2009–2013.

ли до складу іспанської держави. Пошукові системи Біографічного словника дозволяють здійснювати пошук за алфавітом, за стандартизованими дескрипторами, гіпертекстовий перегляд, текстовий пошук у біографіях, хронологічний пошук, пошук за біографіями, хронологічними, географічними та дисциплінарними анотаціями, за релігійно-культурною сферою та за статтю. Запуск і розвиток електронного видання Біографічного словника уможливив підтримку та постійне оновлення його змісту⁵¹. Так само в Німеччині є біографічна енциклопедія⁵², а також онлайнова база даних Всесвітня біографічна інформаційна система онлайн (WBIS Online). Остання містить біографічні статті з міжнародної енциклопедистики різними мовами й заснована на бібліографії біографічних джерел, опублікованих німецьким видавництвом K. G. Saur Verlag. Її творці ведуть мову про «найповнішу доступну біографічну базу даних» (біографічні довідки на 6 млн. осіб). Однак користування цим ресурсом безкоштовне тільки на території Німеччини в публічних бібліотеках зареєстрованими користувачами, або вдома після підтвердження проживання в Німеччині.

Загалом універсальні біографічні словники та енциклопедії — доволі популярний жанр у багатьох країнах світу (Великій Британії⁵³, Польщі⁵⁴, Росії⁵⁵, США⁵⁶,

⁵¹ Онлайн доступ DB-e | Real Academia de la Historia (rah.es)

⁵² Gorzny, Willi, Walter Killy und Walter Killy. German Biographical Encyclopedia (Dbе). 10 Volumes (A–Z) De Gruyter Saur, 1999.

⁵³ Oxford Dictionary of National Biography (ODNB): in 60 v. Oxford, 2004; The Cambridge biographical encyclopedia / David Crystal. Cambridge University Press, 1994. 1316 p.; Chambers Biographical Dictionary / editor Magnus Magnusson. Chambers, 1990. 5th ed. 1990. 1604 p. British political leaders: a biographical dictionary / by Keith Laybourn. Santa Barbara, Calif. ABC-CLIO, 2001. 363 p.

⁵⁴ Słownik biograficzny XX wieku / Michał Czajka. Wiedza Powszechna; 2004. 1020 s.; Internetowy Polski Słownik Biograficzny. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/>

⁵⁵ Великая Россия: рос. биограф. энцикл. / под ред. А. И. Мелуа. Санкт-Петербург : Гуманистика, 2009 (Робота над виданням триває, заплановано 100 т.); Русский биографический словарь: [в 32 т.]. Репр. воспр. Москва : Аспект Пресс, 1994–2000; Энциклопедический биографический словарь / [науч. ред.: Н. Л. Баженов и др.]. Москва : РИПОЛ классик, 2011. 782 с.

⁵⁶ Biographical Encyclopedia of the World. New York: Institute for Research in Biography, 1948; UXL encyclopedia of world biography. Detroit: UXL, 1989. 10 vols.; Encyclopedia of American biography. New York: Harper Collins, 1996. 1263 p.; Who's who in the socialist countries. A biographical encyclopedia of 10000 leading personalities in 16 communist countries. New York: Saur, 1978. 736 p.; Webster's Biographical Dictionary. Springfield: Merriam Webster, 1995. 1170 p.; Encyclopedia of American biography. New series. Under the editorial direction of Winfield Scott Downs. New York, American Historical Society, 1934-1970. 40 vols.

Україні⁵⁷). Наприклад, в Італії упродовж 1960–2020 рр. побачив світ «Біографічний словник італійців» (у 100 т.), який містить близько 40 тис. біографій, у тому числі осіб, дотичних до подій Другої світової війни⁵⁸, як і пізніше видання (у 20 т.), виконане співробітниками Інституту італійської енциклопедії⁵⁹. Біографічні довідники різняться концепцією видань, наповненням, обсягом гасел. У середньому не менше 40–50 % матеріалу в міжнародних універсальних енциклопедіях відведено персоналіям, які мають відношення до країни створення ресурсу.

Натомість спеціалізовані біографічні видання охоплюють окрему галузь знань, тому перелік осіб обрано згідно з вузькою спеціалізацією. Зупинимось на виданнях (або онлайн-ресурсах) про Другу світову війну (з ухилом на персоніфікований зріз). Проведений нами аналіз таких видань дозволяє виокремити кілька критеріїв щодо структури опублікованих довідників. Незначний сегмент становлять військові енциклопедії⁶⁰, де представлена систематизована військова й військово-технічна інформація довідкового характеру, а також відомості з інших наук, які мають істотне значення для військової справи. Наприклад, двотомна «Міжнародна енци-

⁵⁷ 2000 великих людей: [великие люди, династии, лауреаты Нобелевской премии и премии «Оскар»] / сост.: А. К. Золотко, С. А. Кондратюк. Москва: АСТ; Харьков: Торсинг, 2001. 654 с.; Кишин: біографічний словник / Українське товариство істориків науки, Інститут гуманітарних досліджень (Українська академія наук національного прогресу). Київ: Фенікс, 2004. 455 с.; Київ: історико-біографічний енциклопедичний довідник / Івакін Р. Ю., Кальницький М. Б., Храмов О. Ю., Храмов Ю. А. Інститут гуманітарних досліджень УАН. Київ: Фенікс, 2007. 1087 с.; Міжнародний біографічний словник дисидентів. Харків: «Права людини», 2008–2011. Т. 1–3; Зарубіжні вчені – вихідці з України в галузі фундаментальних і технічних наук: біографічний енциклопедичний словник / Ю. О. Храмов, В. М. Гамалія, В. Г. Гармасар, С. С. Довгачук, М. Д. Донська; НАН України, Ін-т досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва; кер. авт. кол. Ю. О. Храмов. Київ: Фенікс, 2017. 303 с.

⁵⁸ Dizionario biografico degli italiani. Roma, Istituto della Enciclopedia italiana, 1960–2020.

⁵⁹ Enciclopedia biografica universale. [Roma]: Istituto della enciclopedia italiana: Gruppo editoriale L'Espresso, [2006–2007]. 20 v.

⁶⁰ Советская военная энциклопедия: в 8 т. / председ. Гл. ред. комиссии А. А. Гречко (т. 1, 8), Н. В. Огарков (т. 2–7). Москва: Военное издательство МО СССР, 1976–1980; The Harper Encyclopedia of Military History: From 3500 BC to the Present 4 by Dupuy, R. Ernest, Dupuy, Trevor N. Dupuy. New York: Harper Reference, 1993. 4th edition. P. 1110–1309; Timelines of War. A Chronology of Warfare from 100000 bc to the Present. David Brownstone and Irene Frank. Boston: Little, Brown and Company, 1994. 576 p.; Dahl, Hans Fredrik; Hjeltnes, Guri; Nøkleby, Berit; Ringdal, Nils Johan; Sørensen, Øystein, eds. Norsk krigsleksikon 1940–1945. Oslo: J.W. Cappelens, 1995. 462 s. Военная энциклопедия в 8-ми томах. Гл. ред. комиссии И. Н. Родионов и др. Москва: Воениздат, 1997–2004; Oxford Encyclopedia of American Military and Diplomatic History / ed. Timothy J. Lynch. Oxford University Press, 2013. Vols. 1–2.

клопедія військової історії» складається з понад 1600 статей, розташованих в алфавітному порядку, від 200-слівних біографічних нарисів, описів битв і визначень термінів до 4500-слівних історій великих війн, важливих військових систем та історій збройних сил провідних військових держав. Кожна стаття містить розділ, що відсилає читача до інших статей, які надають контекст або інформацію про предмет статті, а також бібліографію, в якій представлено список авторитетних і корисних друкованих праць з цієї теми⁶¹. Очевидно редактори видання були свідомі того, що хоча робота охоплює всі історичні епохи, проте вона не є вичерпною. Щоб зробити енциклопедію «керованою», їм довелося обмежити обсяг статей до найнеобхіднішого, визначити, яка інформація є основною, а яка другорядною, відмовитися від багатьох гасел, у тому числі й іменних.

Що ж до Другої світової війни, то найбільшу, умовно *першу групу* складають енциклопедії універсального характеру, де тематичні статті розміщені разом з біографічними⁶². Так, довідкове видання «Словник Макміллана Другої світової війни» містить понад 1600 гасел, хронологію бойових дій, що охоплюють усі аспекти війни, основні операції та зброю,

⁶¹ International Encyclopedia of Military History / Editor James C. Bradford. New York, London : Routledge, 2006. Vol. 1. P. XXXV–XXXVI.

⁶² Encyclopedie de la guerre 1939–1945, publ. sous la dir. de M. Baudot, H. Bernard, H. Brugmans, M. Foot et H. Jacobsen. Tournai, Casterman, 1977. 440 p.; Chandler, David G. & Collins, James Lawton (eds), The D-Day Encyclopedia Simon & Schuster, New York, 1978. 665 p.; The Rand McNally encyclopedia of World War II. / by Keegan John. Chicago – New York – San Francisco : A Bison Book, 1978. 260 p.; The Simon and Schuster encyclopedia of World War II / by Thomas Parrish; chief consultant editor, S.L.A. Marshall. New York: Simon and Schuster, 1978. 767 p.; Illustrated World War II Encyclopedia. Editor in chief Brigadier Peter Young. Westport, CN: H.S. Stuttman, Inc., 1978. 24 vols.; Petacco Arrigo Enciclopedia la seconda guerra mondiale, Curcio 1979, 6 v.; The Historical encyclopedia of World War II / by Marcel Baudot ... [et al.]; transl. from the French by Jesse Dilson; with additional material by Alvin D. Coox, Thomas R.H. Havens; New York : Facts on File, 1980. 548 p.; Enciclopedia la Segunda Guerra Mundial. Biblioteca Alcar, 1982. 12 t.; Encyclopedia of the Second World War / Hogg, Ian V. And Bryan Perrent. Burnt Mill, Harlow, Essex, England : Longman, 1989. 456 p.; Encyclopedie de la guerre 1939–1945. John Campbell, Peter Furtado 1994, 175 s. (Séries L'encyclopédie du XXe siècle); Hogg, Ian V. Dictionary of World War II. Lincolnwood, Illinois: NTC Publishing, 1994. 264 p.; Historical dictionary of World War II France : the Occupation, Vichy, and the Resistance, 1938–1946, Greenwood Publishing, 1998. 464 p.; Cathal J. Nolan. The concise encyclopedia of World War II. v. 1. A–L, v. 2. M–Z. Santa Barbara, Calif : Greenwood Press, 2010. 774 p.; Polmar, Norman; Allen, Thomas. World War II: The Encyclopedia of the War Years, 1941–1945. Dover Publications Inc., 2012. 960 p.; Guillaume Piketty, Jean-François Muracciole. Enciclopedia de la Seconde Guerre Mondialr. / Édi. Robert Laffont, S.A., Paris, et ministère de la Défense, Paris, 2015. 1504 c., Encyclopédie de la Seconde guerre mondiale: sous la direction de Jean-François Muracciole et Guillaume Piketty. Paris: Robert Laffont: Ministère de la défense, 2015. 1469 c.

тактичні та стратегічні цілі, 15 географічних карт. Книга розглядає війну з точки зору всіх учасників конфлікту, а також доповнюється аналізом політичних, економічних та соціальних факторів⁶³. «Настільний довідник. Друга світова війна» побудовано за проблемним принципом. У розрізі тематичних розділів серед іншого представлено короткі біографічні довідки про ключових осіб цього глобального збройного конфлікту. Хронологія, світлина, списки, таблиці, глосарії та карти містять багато інформації, що робить довідник більш цікавим та інформативним. На відміну від багатьох аналогічних видань, у книзі представлена інформація про національні пам'ятники, організації та музеї Другої світової війни⁶⁴. У 2002 р. з'явилася енциклопедія «Друга світова війна та ресурси в інтернеті»⁶⁵. Це своєрідний путівник по величезній кількості ресурсів часів Другої світової війни, доступних в Інтернеті. Третій розділ (с. 251–274) містить адреси вебсайтів, де можна віднайти інформацію про вибраних основних цивільних і військових лідерів воєнних років, включаючи де Голля, Гітлера, Чан Кайші, Маккартура, Муссоліні, Паттона, Рузвельта, Сталіна, Тодзьо і Трумена. Для кожного перерахованого сайту надається короткий опис. На сьогодні потреба в такому довідковому виданні сумнівна: більшість вказаних там посилань переважно недоступні. Окрім того, сучасний читач доволі просунутий інтернет-користувач, тому здатний самостійно обрати корисні та цікаві для себе ресурси. Значна публікаторська діяльність у цьому сегменті була розгорнута в Російській Федерації. Так у 2000-х роках була започаткована серія «III Рейх. Унікальна енциклопедія», у межах якої побачила світ низка книг (серед іншого — біографії військових різних родів військ нацистської Німеччини)⁶⁶. Існували й інші серії, наприклад «Вторая миро-

⁶³ Elizabeth-Anne Wheal, Stephen Pope. The Macmillan Dictionary of the Second World War. Second edition / Consultant-editor Keith Robbins. London: Macmillan, 1995. 608 p.

⁶⁴ The World War II. Desk Reference / by Michael E. Haskew. New York : Harper Resource, 2004. 572 p.

⁶⁵ World War II Resources on the Internet / by Roland H. Worth/ North Carolina and London: McFarland & Co, 2002. 324 p.

⁶⁶ Залесский К. А. Вермахт. Сухопутные войска и Верховное командование: Уникальная энцикл. Москва : Эксмо: Яуза, 2005. 656 с.; Его же. Люфтваффе. Военно-воздушные силы Третьего рейха: Уникальная энцикл. Москва : Яуза: Эксмо, 2005. 729 с. Его же. Кригсмарине. Военно-морской флот Третьего рейха: Уникальная энцикл. Москва: Яуза, 2005. 640 с.; Его же. НСДАП. Власть в Третьем рейхе: Уникальная энцикл. Москва : Яуза : Эксмо, 2005. 661 с.; Его же. СС. Охранные отряды НСДАП: Уникальная энцикл. Москва : Эксмо: Яуза, 2004. 648 с.; Куровски Ф. Танковые асы Гитлера: Уникальная энцикл. Москва : Яуза-пресс, 2008. 732 с.; Лобанов А. Панцерваффе. Стальной таран Гитлера: Уникальная энцикл. Москва : Яуза-пресс, 2008. 556 с.;

вая война. За Родину! За Сталина»⁶⁷ «Хто є хто»⁶⁸ та довідкові видання⁶⁹. Також у цій групі довідкових видань можна виокремити певну підгрупу, наприклад, видання довідкового характеру, присвячені подіям Другої світової війни на певному театрі бойових дій⁷⁰.

Друга група — це такі універсальні енциклопедії про Другу світову війну, де тематичні статті розміщені окремо від біографічних. З нашої точки зору, така структура тематичного довідникового видання цілком виправдана, оскільки суттєво спрощує читачу пошук того чи іншого історичного діяча. Прикладом такого довідкового видання є «Друга світова війна в Європі: Енциклопедія». Це видання пропонує понад 1300 гасел, розташованих у шести розділах. Охоплені ключові факти, події, бойові операції, зброя, окремі особи та організації, які відіграли життєво важливу роль у війні. У розділах інформацію упорядковано за алфавітом. Біографічні довідки представлені в першому томі у розділі II «Лідери та особистості» (с. 205–566). Доволі неординарним є включення до енциклопедії осіб, яких не існувало. Йдеться про персонаж мультфільму — полковника Блімпа (с. 233) чи вигаданого англійською розвідкою Вільяма Мартіна (с. 408), який мав ввести в оману противника (операція «Фарш»). Книга має солідний науковий апарат: бібліографію, глосарій, карти, світлини,

⁶⁷ Баевский Г. Сталинские соколы против асов Люфтваффе / Г. Баевский. Москва : Яуза [и др.], 2009. 286 с. (Вторая мировая война. За Родину! За Сталина!)

⁶⁸ Лубченков Ю. Н. Сто великих полководцев Второй мировой. Москва : Вече, 2009. 476 с.; Кто есть кто во Второй Мировой войне : [Словарь] / Под ред. Джона Кигана; [Пер. С. А. Беляев]. Лондон : Рутледж ; Нью-Йорк : Дограф, 2000. 222 с. (Серия «Кто есть кто»).

⁶⁹ Энциклопедия Третьего рейха. Сост. Сергей Воропаев. Москва : Локид-Миф, 1996. 588 с.; Кто был кто в Великой Отечественной войне 1941–1945. Люди. События. Факты: Справочник / О. Ржевский. Москва : Республика, 2000. 428 с., Лурье В. М. Адмиралы и генералы Военно-Морского флота СССР в период Великой Отечественной и советско-японской войн (1941–1945). Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 2001. 280 с.; Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь. Москва : Жуковский: Кучково поле, 2005. 408 с.; Золотые звезды Новокузнецка. Герои Советского Союза. Герои Российской Федерации: библиогр. справ. / авт.-сост.: О. В. Быкова, Е. Э. Протопопова. Новокузнецк : [Полиграфкомбинат], 2005. 122 с.; Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь / Под общ. ред. М. Г. Вожакина. Москва: Жуковский; Кучково поле, 2006. Том 1. 672 с.; Том 2. 464 с.; Энциклопедия «Великая Отечественная война 1941–1945 годов». В 12 томах. О. А. Ржевский (руковод. эксперт. группы), Валесский К. А. СС. Самая полная энциклопедия: [общие СС, Гестапо, СД, крипо, «Мертвая голова», Ваффен-СС. Москва : Яуза-пресс, 2012. 895 с.; Валесский К. А. Великая Отечественная война, 1941–1945: большая биографическая энциклопедия. Москва : АСТ, 2013. 829 с.

⁷⁰ World War II In The Pacific: An Encyclopedia, Military History of The United States. Edited by Dtanley Sandler. New York, London : Garland Publishing, Inc., 2001. 1213 p.; Glantz, David M., et al. Slaughterhouse: The Encyclopedia of the Eastern Front. The Aberjona Press, 2004. 512 p.

таблиці порівняння рангів, список кодових назв, географічні карти, що суттєво доповнює інформацію, викладену в довідках⁷¹.

Третя група — довідкові видання, де згрупована інформація про діяльність певного роду військ у Другій світовій війні (тематичні й біографічні статті разом)⁷². Так, двотомник «Друга світова війна на морі: енциклопедія» присвячений висвітленню військово-морських аспектів цього збройного конфлікту, які нерідко затьмарюються бойовими діями на суші та в повітрі. Енциклопедія містить гасла про події, окремих осіб, організації, які впливали на флот під час Другої світової війни, а також інформацію про битви, які змінили морську історію⁷³. Доволі об'ємною є довідкова література про льотчиків⁷⁴ і танкістів⁷⁵ часів Другої світової війни.

⁷¹ World War II in Europe: An Encyclopedia / Zabecki, David, ed. 2 vols. New York : Routledge, 1998. 1550 p.

⁷² Tunney, Christopher. A biographical dictionary of World War II. London : Dent, 1972. 216 p.; Boatner, Mark Mayo. Biographical Dictionary of World War II. Novato, CA : Presidio Press, 1996. 733 p. Nicholas Smart Biographical Dictionary of British Generals of the Second World War 256 p. Kross Peter. The Encyclopedia of World War II: Spies. Ney Jersey : Barricade Books Inc., 2001. 392 p.; Bearce Stephanie. World War II: Spies, Secret Missions, And Hidden Facts From World War II. Texas: Prufrock Press Inc., 2015. 132 c.

⁷³ World War II at Sea, An Encyclopedia / by Spenser C. Tucker. Santa Barbara, California : ABC-CLIO, 2011. 2 vols.

⁷⁴ Enciclopedia dell' Aviazione, Novara, EDIPEM, 1978. 8 v.; Obermaier, Ernst. Die Ritterkreuzträger der Luftwaffe Jagdflieger 1939–1945. Mainz, Germany : Verlag Dieter Hoffmann, 1989. 256 S.; Shores, Christopher; Williams, Clive. Aces High: A Tribute to the Most Notable Fighter Pilots of the British and Commonwealth Forces in WWII. London, United Kingdom: Grub Street., 1994. 394 p.; Keskinen, Kalevi. Hävittäjä-ässä: Finnish fighter aces. Kari Stenman, Klaus Niska. Espoo : Tietoteos, 1997. 160 p.; Sakaida, Henry. Japanese Army Air Force Aces, 1937–45. Botley, Oxfordshire, UK : Osprey Publishing, 1997. 100 p.; Seidl, Hans D. Stalin's Eagles: An Illustrated Study of the Soviet Aces of World War II and Korea. Atglen, PA : Schiffer Publishing, 1998. 368 p.; Morgan, Hugh; Weal, John. German Jet Aces of World War 2. London; New York: Osprey Publishing, 1998. 100 p.; Massimello, Giovanni and Giorgio Apostolo. Italian Aces of World War 2. Osprey Publishing Ltd, 2000. 96 c.; Giorgio Apostolo e Giovanni Massimello, Italian Aces of World War 2, Botley, Osprey Publishing Company, 2000. 96 p.; Hata, Ikuhiko with Yasuho Izawa and Christopher Shores. Japanese Army Air Force Fighter Units and Their Aces, 1931–1945. London : Grub Street, 2002. 400 p.; Franco Pagliano, Aviatori italiani: 1940–1945, Milano, Ugo Mursia Editore, 2004. 305 p.; Holmes, Tony Dogfight: The Greatest Air Duels of World War II. Osprey Publishing, 2011. 352 p.; Mathews, Andrew Johannes; Foreman, John. Luftwaffe Aces — Biographies and Victory Claims. 4 vols. Walton on Thames : Red Kite, 2014–2015.

⁷⁵ George Forty. Tank Aces: From Blitzkrieg to the Gulf War. Sutton Publishing Ltd, 1997. 192 p.; George Forty. Tank Warfare In The Second World: An Oral History. Constable, 1998. 248 p.; Reynolds, Michael. Sons of the Reich: II SS Panzer Corps, Normandy, Arnhem, Ardennes, Eastern Front. Staplehurst: Spellmount Ltd., 2002. 360 p.; George Forty. Tank Warfare In World War Two. Constable and Robinson, 2004. Magpie Books Барятинский М. Б. Советские танковые асы. Москва Эксмо, 2007. 352 с.; Жилин В. А. Герои-танкисты 1941—1942 гг. Москва : Эксмо, Яуза, 2008. 576 с.; Kershaw, Robert J. Tank Men: the Human Story of Tanks at War. London: Hodder & Stoughton, 2008. 496 p.

На широкий архівній базі та мемуарних матеріалах побудоване видання «Luftwaffe Aces — Biographies and Victory Claims» у чотирьох томах, що налічують понад 1500 сторінок. Це дослідження включає біографії понад 2500 пілотів Люфтваффе. Натомість книга Роберта Кершоу «Tank Men: the Human Story of Tanks at War» виконана в руслі соціальної історії зосереджена на людському досвіді, висвітлює жакливі умови, в яких діяли екіпажі танків у роки Другої світової війни.

Четверта група — довідкові видання біографічного характеру, в якій зібраний матеріал про видатних осіб часів глобального військового конфлікту за їх значимістю та відомістю чи належністю до військового звання. Ця дослідницька ніша особливої популярності набула в Росії⁷⁶. Чимало публікацій про лідерів Третього Райху та їх союзників, СС та поліції представлено в німецькомовній історіографії⁷⁷. У Німеччині 1998 р. був опублікований довідник про націонал-соціалізм. На 502 сторінках перераховано 566 осіб, які відігравали певну роль у суспільному житті Третього Райху (як провідні націонал-соціалісти, так і ті, хто стали видатними через свою професійну чи іншу значущість і в будь-який спосіб допомагали націонал-соціалізму). Крім біографій політиків, в енциклопедію включені біографії художників, генералів, спортсменів, вчених, богословів і борців руху Опору. Додаток містить огляд рангів Вермахту, СС, Ваффен-СС, СА, «Гітлерюгенд» і списки співробітників. До написання біографічних статей було залучено 18 авторів, більшість з яких — співробітники Інституту новітньої історії у м. Мюнхені⁷⁸. Цей різновид довідкової літератури стосується й публікацій в інших країнах — учасниках Другої світової

⁷⁶ Великая Отечественная. Командармы : воен. биогр. слов. / под общ. ред. М. Г. Вожакина. Москва, Жуковский : Кучково поле, 2005. 407 с.; Великая Отечественная. Комкоры : воен. биогр. слов. / под общ. ред. М. Г. Вожакина. Москва; Жуковский : Кучково поле, 2006. Т. 1–2; Великая Отечественная. Комдивы : воен. биогр. слов. / под общ. ред. В. П. Горемыкина. Москва : Кучково поле, 2011–2014. Т. 1–3; Залесский К. А. Империя Сталина : биогр. энцикл. слов. Москва : Вече, 2000. 607 с.; Лубченков Ю. Н. Сто великих полководцев Второй мировой. Москва : Вече, 2005. 477с.

⁷⁷ Erich Stockhorst: Fünftausend Köpfe. Wer war was im Dritten Reich. Kettwig : blick u. bild Verl. 1967. 461 S.; Robert S. Wistrich. Wer war wer im Dritten Reich – Anhänger, Mitläufer, Gegner aus Politik, Wirtschaft, Militär, Kunst u. Wissenschaft. Aus dem Englischen übers. von Joachim Rehork. Harnack, München, 1983. 320 S.; Klee Ernst. Das Personenlexikon zum Dritten Reich Wer war was vor und nach 1945. Frankfurt am Main : Augsburg Weltbild, 2003, 731 S. та інші.

⁷⁸ Hermann Weiß (Hrsg.): Biographisches Lexikon zum Dritten Reich. S. Fischer, Frankfurt am Main 1998. 516 S.

війни⁷⁹. Наприклад, словник упорядкований Марком Ботнером містить близько 1 000 біографічних нарисів про 3 000 осіб, які мають відношення до Другої світової війни. Гасла упорядковані в алфавітному порядку. Словник містить значну кількість перехресних посилань, які використовуються для зв'язування записів осіб, які згадуються в інших частинах книги. Біографічні гасла супроводжуються бібліографією, а в кінці книги міститься повна бібліографія та перелік використаних джерел, а також обширний глосарій⁸⁰. Також серед цієї групи видань присутні ті, в яких виклад матеріалу здійснюється за проблемно-хронологічним принципом. Наприклад, у бібліографічному довіднику (упоряд. Стівен Чемберс) розмежована інформація про політичних лідерів Антигітлерівської коаліції та Країн Осі, так само про військових командувачів та інших діячів⁸¹.

П'ята група — спеціалізовані біографічні словники, де висвітлюється роль однієї особи чи групи, які суттєво вплинули на перебіг Другої світо-

⁷⁹ Biographical Dictionary of World War II / Chrisopher Tunney. London : Littlehampton Book Services Ltd, 1972. 216 p.; Deutsch, Harold C. Hitler and His Generals, the Hidden Crisis, January–June, 1938. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1974. 480 p.; Brett-Smith, Richard. Hitler's Generals. Novato, CA : Presidio Press, 1977. 306 p.; David Mason. Who's who in World War II. Boston, Massachusetts: Little, Brown and Co., 1978; John Keegan, ed. Who was who in World War II. New York: T.Y. Crowell, 1978; Sumner Ian. The Great Commanders of World War II, by Pfannes, Charles E.; Salamone, Victor A. Vol. 1: The Germans Zebra, 1981, Vol. II: The Americans. Zebra, 1982, Manning R. Ancell and Christine Marie Miller. The biographical dictionary of World War II generals and flag officers: the U.S. armed forces. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1996; World War Two: The Personalities [Edward Davidson, Dale Manning] London: Arms & Armour Press, 1997. 192 p.; British Commanders of World War II. Bloomsbury Publishing, 2003. 64 p.; Miller, Michael. Leaders of the SS and German Police, Vol. 1. R. James Bender Publishing, 2006. 498 p.; Westwell Ian. World War II Commanders: from the attack on Poland to the surrender of Japan. London : Compendium, 2008. 192 p.; Hamilton, Charles. Leaders & Personalities of the Third Reich, Vol. 1. R. James Bender Publishing, 1984. 480 p.; Hamilton, Charles. Leaders & Personalities of the Third Reich, Vol. 2. R. James Bender Publishing, 1996. 480 p.; Miller, Michael; Schulz, Andrea. Gauleiter. The Regional Leaders of The Nazi Party and their Deputies, 1925-1945 (Herbert Albrecht-H. Wilhelm Huttman). Vol. 1. San Jose, CA: R. James Bender Publishing, 2012. 560 p.; Miller, Michael. Leaders of the SS and German Police, Vol. 2. R. James Bender Publishing, 2015. 566 p.; Knight'S Cross Holders of the SS and German Police 1940-45 Vol. 1: Miervaldis Adamsons-Georg Hurdelbrink / by Michael D. Miller. Helion and Company, 2016. 432 p.; Miller, Michael; Schulz, Andrea. Gauleiter: The Regional Leaders of the Nazi Party and their Deputies, 1925-1945 (Vol. 2: Georg Joel to Dr. Bernhard Rust). 2017. 452 p.; Giulio Milani, I naufraghi del Don. Gli italiani sul fronte russo, 1942-1943, Bari, Laterza, 2019. 339 s. та інші.

⁸⁰ Biographical Dictionary of World War II/ Mark M. Boatner III. Novato, California : Presidio Press, 1996. 736 p.

⁸¹ Political Leaders and Military Figures of the Second World War: A Bibliography / by Steven D. Chambers. Brookfield USA : Dartmouth Publishing Co Ltd, 1996. 458 p.

вої війни⁸². Найбільше робіт присвячено першим особам (наприклад, А. Гітлеру⁸³, Й. Сталіну⁸⁴, та іншим).

Шоста група — спеціалізовані видання, де також представлено тією чи іншою мірою інформацію про діячів періоду Другої світової війни, але вони не належать до вище перерахованих категорій. Наприклад, видання про Голокост. Останній став темою багатьох публікацій та досліджень. Є серед них розвідки й енциклопедичного формату. Довідкові роботи зосереджені навколо основних аспектів Голокосту, включають огляд основних подій, політики, рішень, місць та осіб, містять поглиблені дослідження політичних, соціальних, релігійних та моральних питань цього явища⁸⁵. Наприклад, специфіка видання полягає не в тематиці, а в підібраному для представлення матеріалі⁸⁶ чи задум авторів видання зосереджено на певній верстві суспільства. Зокрема енциклопедія про американських жінок під час Другої світової війни документує життя та історії жінок, які брали участь в діяльності офіційних і напівофіційних військових організаціях, працювали в цивільній оборонній промисловості тощо. Серед іншого відтворено зміни в суспільстві щодо порушення традиційних ролей жінок. Інші записи обговорюють інституційні зміни, оскільки війна вплинула на всі аспекти життя, включаючи школи, лікарні тощо⁸⁷.

⁸² Fest, Joachim C. *The Face of the Third Reich: Portraits of the Nazi Leadership*. London : Weidenfeld & Nicolson, 1970. 420 p.

⁸³ Kershaw Ian. *Hitler*. London : Penguin books, 2009. 1469 p.

⁸⁴ Deutscher, Isaac. *Stalin : Eine polit. Biogr.; Aus dem Engl. von Artur W. Just u. Gustav Strohm*. Berlin: Dietz, 1990. 859 с.; *Stalin: A New History / Davies Sarah; Harris James, eds. Cambridge: Cambridge University Press. Kuromiya, 2005; Hiroaki. Stalin: Profiles in Power. New York: Longman, 2005; Plamper, Jan. The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power. New Haven, 2012; Stalin's World: Dictating the Soviet Order / Davies, Sarah; Harris, James, eds. New Haven: Yale University Press, 2014; Буллок, Алан. Гитлер и Сталин : Жизнь и власть : Сравнительное жизнеописание: пер. с англ. : в 2 т. 2-е изд., испр. и доп. Смоленск : Русич, 1998; Капченко Н. И. Политическая биография Сталина. В 3-х томах. Тверь : Северная Корона, 2004-2009; Мартиросян А. Б. Сталин: биография вождя. Москва : Вече, 2013. 317 с. та інші.*

⁸⁵ Gutman, Israel, ed. *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Macmillan, 1990; Edelheit, Abraham J., and Hershel Edelheit. *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. Boulder, CO : Westview Press, 1994. 524 p.; Epstein, Eric, and Philip Rosen. *Dictionary of the Holocaust: Biography, Geography, and Terminology*. Westport, CT : Greenwood Press, 1997. 440 p. *Holocaust Encyclopedia / Laqueur, Walter, Judith Tydor Baumel, eds. New Haven and London : Yale University Press, 2001. 766 p.; Taitz, Emily, Holocaust Survivors: A Biographical Dictionary, Greenwood, 2007. 736 p.; Holocaust Encyclopedia. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/world-war-ii-in-depth>*

⁸⁶ Paul Whittle. *World War II in Photographs*. London, 2003. 157 p.

⁸⁷ Doris Weatherford. *American women during World War II : an encyclopedia*. New York: Routledge, 2010. 552 p.

Запропонований огляд зарубіжної довідкової літератури про Другу світову війну та тогочасних персоналій свідчить про стійкий інтерес до цієї тематики, який виник одразу після завершення глобального військового конфлікту. Відкриття архівів та віднайдення нових документів проливають світло на невідомі сторінки життя провідних історичних діячів і пересічних учасників війни. Найпоширенішими залишаються універсальні довідники. Широкий розвиток інтернет-енциклопедій уможливорює авторам енциклопедичних гасел швидко оновлювати та доповнювати інформацію. Водночас це не зупинило повністю друк довідкової літератури про Другу світову війну. Незважаючи на все її різноманіття, популярністю серед читачів користуються видання про персоналій чи групи персоналій. В Україні вже давно назріла потреба в появі аналогічних довідкових видань. Упродовж останніх 20 років така діяльність поступово набирає обертів у різних сферах знань, у тому числі й в біографістиці. Зважаючи на напруження зарубіжних істориків, розробки вітчизняних інституцій у цій царині та напруження співробітників Інституту історії України НАНУ⁸⁸,

⁸⁸ Боряк Г. В., Смолій В. А. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика // Укр. істор. журн. 2014. № 4. С. 4–16; Вернік Ю. В. Оцінка значущості персоналій при включенні до біографічних словників в контексті новітніх інформаційних технологій // Українська біографістика. 2010. Вип. 6. С. 289–300; Енциклопедія історії України. Типові статті: для авторського колективу / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; упоряд. С. В. Кульчицький [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : [б. в.], 1999. 86 с.; Енциклопедичні проекти – чинники національного поступу: монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. 336 с. Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи: колективна монографія / НАН України, Нац. 6-ка України імені В. І. Вернадського; редкол.: В. І. Попик (голов. ред.) та ін. Київ : НБУВ, 2019. 364 с.; Литвинюк Л. В. Біографія як тезаурус: до створення енциклопедичних статей про персоналій // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 113–125; Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань: посібник / Відп. ред. М. Железняк; Інститут енциклопедичних досліджень. Київ : Академперіодика, 2015. 250 с.; Методичні рекомендації з підготовки, редактування та оформлення статей до Великої української енциклопедії (проект) / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : «Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 120 с.; Мурина С. Енциклопедичні видання як джерело формування українського національного біографічного архіву (На прикладі «Радянської енциклопедії історії України» та «Енциклопедії історії України») / Українська біографістика. 2015. Вип. 12. С. 392–405; Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку: монографія / НАН України, Нац. 6-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013. 520 с.; Редакторська підготовка текстів е-ВУЕ – портальної версії «Великої української енциклопедії»: методичні рекомендації / за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 124 с.; Чижко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ : БМТ, 1996. 239 с.; Чижко В. Основні принципи створення Українського біографічного словника // Українська біографістика. 1999. Вип. 2. С. 6–18; Пушківський А. Особливості статей-персоналій в «Енциклопедії Сучасної України» // Наука України у світовому інформаційному просторі. 2015. Вип. 12. С. 122–127.

які мали досвід з підготовки «Енциклопедії історії України», нам вдалося виокремити низку ключових моментів при формуванні, «Словника»⁸⁹ видання «Україна. Друга світова війна. Енциклопедія» щодо іменних гасел:

- сформувати тематичні напрямки енциклопедії, у межах яких підготувати гасла (за принципом від загального до конкретно, від важливішого до менш важливого тощо),

- виробити методологічну концепцію формування іменних гасел з орієнтацією на україноцентризм, актуальність, вагомість, значущість, згадуваність, а також маловідомість (через свідоме замовчування, особливо діячів, репресованих радянською владою);

- попередньо визначити перелік осіб за тематичними напрямами (політичні, державні, військові, громадські діячі, науковці, освітяни, митці, літератори, спортсмени; як українці чи представники інших національностей, які мешкали на території УРСР, так і за її межами, які відзначилися в тій чи іншій сфері);

- підготувати практичні рекомендації для авторів статей, аби майбутній доробок в ідеалі був виконаний в одному стилі, становив універсальну й уніфіковану інформацію в стислому й доступному вигляді.

- схарактеризувати вимоги до наповнення та стилістики гасел (зокрема йдеться про повноту представленої інформації, відповідність читачьому і цільовому призначенню енциклопедії, науковість і водночас — доступність широкому колу читачів, а також логічний, чіткий виклад сутності статті, яка повинна відповідати сучасному рівню вітчизняної та світової науки).

Подальша робота над словником та комунікація з фахівцями оприявила необхідність формулювання ключових моментів підготовки біографічних гасел як для друкованого видання, так і для розміщення на інтернет-порталі Інституту:

- інформація має бути об'єктивною, факти та події з життя фігурантів потрібно верифікувати за кількома джерелами, які потребують критичного підходу;

- біографічна стаття повинна бути лаконічною та стислою, написаною зрозумілою пересічному читачеві мовою без національних та ідеологічних упереджень;

⁸⁹ Словник — це реєстр гасел, які передбачені до написання для енциклопедії, сформований за алфавітним, тематичним або ґніздовим принципом.

— для військових діячів — обов'язково вказати основну військову спеціальність, вище військове знання (рік отримання), найважливіші посади, участь у воєнних кампаніях, поранення, представити життєвий шлях по завершенню війни, зокрема військово-педагогічну та наукову діяльність, якщо така була; найвищі нагороди (рік присвоєння), вшанування пам'яті;

— для творчих персоналій (науковців, письменників, художників, акторів) необхідно схарактеризувати основний доробок у хронологічній послідовності, найвизначніші творчі досягнення та винаходи, які суттєво вплинули на розвиток певної галузі та відіграли важливу історичну роль;

— бажано іменні гасла супроводжувати аудіовізуальним та іконографічним матеріалом (відео, звукозаписи, портрет, фото, ілюстрації життєвого та творчого шляху діяча, факсиміле підписів, тощо);

— гасло завершувати бібліографією: а) праці діяча, б) перелік джерел та найвагомішої історіографії, присвяченої життєвому шляху та доробку фігуранта, зокрема, бібліографічні покажчики й посилання на Інтернет-джерела тощо;

— обсяг біографічної статті визначається значенням діяча для України та впливом на перебіг Другої світової війни і пов'язані з нею процеси, події, явища та факти;

— електронна версія енциклопедії повинна мати зручну та просту навігацію.

При підготовці іменних гасел важливим є застосування спеціально розроблених схем для кожної групи персоналій (державний, політичний, дипломатичний діячі; військовий (в тому числі радянського й націоналістичного руху Опору), громадський діяч, вчений, творча особистість, релігійний діяч, історик, ідеолог, провідні працівники промисловості й сільського господарства, спортсмен, тощо).

Початок роботи над «Словником» енциклопедії увиразнив низку питань, серед них такі: як визначитися з переліком осіб, про яких потрібно розмістити інформацію в енциклопедії? Це доволі складна методологічна проблема, яка не має усталених параметрів. Відбір персоналій обумовлений значимістю та роллю особи у подіях Другої світової війни, державних і політичних процесах, економіці й сільському господарстві, суспільному й громадському житті, внеском у розвиток науки й техніки, культури й релігії, освіти й спорту тощо. У цьому сенсі вагомість постаті можна означити

за належністю до історичного процесу (світового, європейського, національного, регіонального), її впливу (позитивний чи негативний) на цей процес. Так само сприяти включенню біографічної довідки до енциклопедії має наявність згадок про неї у первинних джерелах та історіографічному доробку. У роботі над енциклопедично-довідковими виданнями поширеним є добір персоналії за формальними ознаками. Йдеться про офіційне визнання й пошанування особи; посадові щаблі в державних органах, наукових, професійних, громадських організаціях та установах; наукове чи мистецьке звання; членство у професійних спілках; наявність державних нагород, відзнак. Зрозуміло, що такі критерії не варто ігнорувати, однак вони не вичерпують усього різноманіття життєвого шляху, варто орієнтуватися на гнучкіші й компромісні критерії. Зважаючи на міжнародний досвід підготовки енциклопедичних видань, ми беремо до уваги той факт, що не менше як половина іменних гасел буде про осіб, безпосередньо причетних до України (ті, хто народився в кордонах сучасної Української держави, хто своєю діяльністю долучився до процесів, які відбували в Україні в роки Другої світової війни, хто, відзначився в боях за Україну тощо).

У процесі підготовки «Словника» залежно від концептуального підходу склад персоналій змінювався кілька разів, а його корекція триває. Важливим при доборі персоналій стало громадське обговорення видання, залучення вузьких спеціалістів й отримання експертних оцінок на підставі характеристики персоналій з огляду на їхній вплив на міжнародну та політичну ситуацію, внесок у розвиток науки, техніки, мистецтва, літератури, громадського життя, актуальності чи історичної значимості спадщини. Проте вибір не може бути уніфікованим. Полемічність і дискусійність щодо розміщення інформації на сторінках довідкових видань бажано перенести у площину наукових журналів та спеціалізованих видань. Натомість читача енциклопедії треба позбавити відчуття особливостей наукового інструментарію авторів енциклопедичних гасел, він має отримати доступ до вивіренних й апробованих текстів без оціночних суджень та образних інтерпретацій. Сучасний читач за бажанням може самотужки почерпнути більше інформації із запропонованого автором списку джерел та літератури й сформулювати своє ставлення до тієї чи іншої особи.

Позитивною тенденцією в сучасному енциклопедичному дискурсі є відхід від успадкованих з радянських часів традицій оцінювати постаті митного крізь призму наперед визначених ідеологічних стереотипів (героїв

і «зрадників»). Пропонована до видання енциклопедія має показати, по-перше, широкий міжнародний контекст (ми плануємо представити провідних політичних та військових діячів Антигітлерівської коаліції та Країн Осі), по-друге, обов'язковим є включення біографічних довідок про осіб, які були в будь-який спосіб причетні до того, що відбувалося на теренах УРСР в досліджуваний період. Однак йдеться не тільки про «героїв», а й про осіб, чия діяльність була шкідливою і ворожою стосовно українців та інших етнічних груп, які в той час мешкали в Україні. Також мають бути статті про персоналії, які зазнали репресій у радянський період, діячів-емігрантів та іноземців українського (етнічно та територіально) походження.

В основу роботи зі «Словником» була покладена вибірка статей з «Енциклопедії історії України» (т. 1—10), яка стосувалася періоду Другої світової війни. Це створило початкову структуру енциклопедії, до якої продовжився відбір термінів, персоналій, визначався обсяг майбутніх статей, встановлювалося співвідношення між тематичними нішами. Опрацювання початкового переліку показало значне превалювання у персоналіях статей про радянських державних і військових діячів. Для збалансування інформації була зроблена спроба розширити словниковий компендіум за рахунок представників українського самостійницького руху, осіб «другого плану», які відзначилися в окупаційну добу (громадських діячів, бургомистрів великих міст, науковців, освітян, митців, редакторів періодичних видань та інших, інформація про яких в радянські часи була заборонена й фактична стерта з суспільної пам'яті), провідних державних та військових діячів основних учасників Другої світової війни (тут акценти змістилися на нацистську Німеччину) за рахунок зменшення кількості персоналій, які добре відомі та описані в історіографічному доробку радянської доби. Попередня робота вилилася у таку структуру «Словника». До тематичного блоку було внесено 1312 гасел, до іменного — 872 персоналії (тобто майже 40%). Оскільки ця енциклопедія присвячена Другій світовій війні, то основна маса іменних гасел (37%) — це біографічні довідки на учасників збройної боротьби (з різних воюючих сторін). Майже 30% гасел присвячені діячам суспільно-політичного, релігійного та культурного життя. Персоналії, які були політичними та державними діячами, працювали у репресивно-каральних структурах, займають у «Словнику» 20 %. Жертви політичних переслідувань та масового знищення становлять 9%. Значно менше персоналій представлено у тематичних рубриках «Вивчення. Істо-

ріографія» та «Ідеологія і пропаганда» (по 4%), «Міжнародні відносини», «Юстиція» і «Вшанування пам'яті» (по 1%). Варто зазначити, що тематичний підрозділ «Вивчення. Історіографія» містить перелік гасел про істориків, чий доробок суттєво вплинув на дослідження історії Другої світової війни. Передбачається підготовка біографічних довідок про істориків, які започаткували нові наукові школи, та напрями в дослідженні, здійснили визначний внесок у розвиток історичної науки, зокрема активно вивчали період Другої світової війни.

На процес вибору персоналії також можуть впливати такі чинники. Більшість радянських енциклопедій позначені заангажованістю. Персоналії провідних воєначальників Радянського Союзу чи гітлерівської Німеччини включені в усі провідні енциклопедії радянського періоду. Тому від початку формування концепції видання ми планували не включати їх до нашого «Словника». Однак з часом прийшли до висновку, що така точка зору хибна. Архівна революція та удоступнення першоджерел дали можливість подолати радянські штампи, усунути фальсифікації, якомога правдивіше розкрити вплив тієї чи іншої особистості на події та явища Другої світової війни. Також доступність раніше закритої інформації уможливила оновлення біографічних довідок.

Наступним методологічним питанням у роботі над підготовкою енциклопедії стало визначення обов'язкових атрибутів біографічної статті. Як галузь історичної науки, біографістика визначає об'єктом дослідження особу в її різноманітних зв'язках із суспільством та в єдності її індивідуального й суспільного, тобто статті про персоналію повинні розкривати найсуттєвішу інформацію про життя тієї чи іншої особи, зображувати її особливості та унікальність, а вже по тому — її політичні вподобання, партійну належність чи світоглядні орієнтації. Важливим аспектом формування біографічної статті є дотримання балансу подання як біографічної інформації, так і про напрями діяльності персоналії, у такий спосіб формуючи цілісний образ фігуранта. Отже, біографічна стаття повинна містити інформацію про найважливіші події з біографії діяча (дати та місце народження й смерті, походження, родинні й суспільні зв'язки, освіту, життєпис, викладений у хронологічній послідовності, сферу діяльності, фах, професійні чи творчі досягнення, основні риси світогляду, найвище звання (військове, наукове, загальнодержавне тощо), визнання, нагородження орденами та преміями. Так само бажано пов'язати біографічні

факти особи із загальноісторичним контекстом, суспільно-політичними подіями, які сталися упродовж її життя, особливо з ухилом на Другу світову війну.

Щоб відтворити основні віхи життя непересічної особи, про яку готується енциклопедична стаття, авторів необхідно вивчити документи й матеріали, що стосуються життя діяча, а також епоху, в якій він жив. Джерелами для створення біографічних статей можуть бути особові документи (щоденники, мемуари, приватні листи, родинний архів тощо) та офіційні документи (автобіографії, особові справи, різноманітні довідки, звіти, подання, характеристики тощо). Зрозумілим є критичне опрацювання джерельної бази, оскільки таким документам притаманний високий рівень суб'єктивізму. Також підготовка біографічної довідки на історичного діяча передбачає аналіз біографічних видань (життєписи, енциклопедичні довідки, некрологи, офіційні біографії) та історіографічних джерел (монографій, наукових статей, літератури довідкового характеру). Придатними для швидкого пошуку чи уточнення певної інформації стають інтернет-ресурси, особливо якщо йдеться про знану та популярну особу.

Під час підготовки енциклопедичних статей виникли проблеми практичного характеру. Так, заплановане видання не має спеціалізованої редколегії. По суті, співробітники воєнно-історичного відділу розробили загальну концепцію енциклопедичного видання, підготували «Словник» з основним переліком гасел, над яким продовжують працювати, забезпечують редакторський, організаційний і науково-методичний супровід, власне пишуть енциклопедичні статті. Зарубіжний досвід доводить, що більшість енциклопедичних видань мали потужні редколегії, що дозволило створити якісні видання. Це ж стосується й авторського колективу. Багатомні європейські енциклопедичні видання стали результатом роботи значної кількості авторів, які були у різний спосіб залучені до написання енциклопедичних гасел. Для нашого проєкту проблема авторства енциклопедичних статей (особливо концептуального характеру) є доволі гострою. Так, необхідно обрати автора, який зможе створити якісну статтю, в якій ґрунтовно висвітлити всі аспекти життя та діяльності особи доступною мовою. Часто фахівців з певної проблематики мало, окрім того вони зайняті викладацькою чи науковою діяльністю й не завжди погоджуються безкоштовно виконувати додаткове навантаження. Натомість, трапляються ситуації, коли кілька авторів претендують на написання однієї і тієї ж

дефініції, тоді «редколегія» залишає за собою право обрати автора та написану ним статтю.

Запланована до видання «Україна. Друга світова війна. Енциклопедія» буде не лише опублікована, а й розміщена на сайті Інституту історії України НАНУ, що дозволить оперативно вносити зміни та доповнювати наявну актуальну інформацію, систематизувати її та впорядковувати. Для широкого загалу читачів онлайн-енциклопедія матиме електронну систему навігації, отже стане придатною для швидкого й зручного пошуку необхідних даних, копіювання та використання в освітніх та пізнавальних цілях. Зручності пошуку сприятиме система внутрішніх та зовнішніх гіперпосилань у тексті, пристаттєві біографічні списки. Мережева енциклопедія, як свідчить зарубіжних досвід, обумовлює можливість постійного доповнення текстової інформації електронними версіями документів, фото-, аудіо- та відеоматеріалами, повнотекстовими публікаціями.

Таким чином, процес роботи над «Словником» «Україна. Друга світова війна. Енциклопедія» та написанням енциклопедичних іменних гасел триває. Продовжується комунікація з фахівцями різних інституцій щодо підготовки біографічних і тематичних довідок. Враховано міжнародний досвід зі створення енциклопедичних біографічних статей, особливо щодо зарубіжних політичних лідерів і військових діячів країн-учасниць Другої світової війни. Запропоновано основні атрибути для виконання іменних гасел. Обумовлені основні типи джерел, придатні до підготовки інформації про біографію, життєвий шлях та основні творчі здобутки. Важливого значення набуває залучення міждисциплінарних методів для конструювання цілісного образу персоналії. Триває розробка термінологічного апарату та методологічні пошуки у вітчизняних біографічних студіях. Налагоджено просування енциклопедичних знань у інтернет-мережі (зокрема, на порталі Інституту історії України НАНУ). Створення та оприлюднення якісного енциклопедичного ресурсу про Другу світову війну необхідне як для протидії пропагандистській дезінформації, так і для повноцінної презентації України в сучасному глобалізованому світі.

4.5. ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДИЦИНИ В ПОРТРЕТАХ ЇЇ ДІЯЧІВ

*«Не бійтесь заглядати у словник:
це пишний яр, а не сумне провалля»*

Максим Рильський

«Незнищимий той народ, що носить за пазухою писані заповіді історії свого народу, бо тільки з такою метрикою набувається признання бути усім рівним із рівними правами». Ці пророчі слова Павла Пундія — лікаря, бібліографа, члена Наукового товариства ім. Шевченка у Північній Америці відкривають чергове видання серії «Медична біографістика», підготовлене Національною науковою медичною бібліотекою України⁹⁰. У час жорстоких випробувань для нашої країни, вони набувають надзвичайно глибокого та символічного значення. Адже для України, на думку академіка Петра Тронька, знання та повага до свого історичного минулого — краєзнавство «...завжди було не лише міцним фундаментом історичної пам'яті, але й формою самозахисту від ударів долі». Особливо тепер, як ніколи, краєзнавство — українознавство — є не тільки потужним інструментом патріотичного виховання, а й запорукою консолідації всього українського суспільства.

Вагомим пластом краєзнавчої документальної спадщини, частина цілісної системи науки про країну є медичне українознавство, яке з року в рік впевнено утверджується в інформаційному полі нашої держави. Збереження інтелектуального надбання народу — місія бібліотеки як соціальної інституції, як носія й одвічного хранителя пам'яті поколінь, закарбованої у Слові. Бібліотеки медичної галузі як збирачі багатотомової медичної думки, зразків лікарського мистецтва, прикладів безцінного практичного досвіду стоять на варті фізичного та духовного здоров'я нації. Невипадково краєзнавчий аспект у медицині (*вивчення історії української медицини*) все активніше займає провідну позицію в загальній системі сучасних дослідницьких пріоритетів бібліотек мережі. Завдання накопичення, при множення, вивчення та популяризації медичної документальної спадщи-

⁹⁰ Медицина в Україні. Біобібліографічний словник. Вип. 2. Друга половина XIX — початок XX ст.. Літери Т–Я» / Наук. кер. проєкту Т. А. Остапенко. Автори-упорядники: С. М. Булах, В. В. Харченко; наук. консулат.: М. П. Бойчак, І. М. Сорока. Київ, 2022. 896 с.

ни вже упродовж багатьох років успішно реалізують у рамках комплексної, багатоаспектної програми «Медична україніка як складова частина документальної пам'яті України».

Неможливо опанувати історію будь-якої галузі без знання професійного шляху її творців. Особливо переконливо рівень і поступ національної культури й науки через призму творчих біографій яскравих особистостей засвідчує біографістика як міцне підґрунтя фундаментальної історичної науки. «Найбільша насолода історії — то знати, що люди, про яких пишемо, були... Завдяки їм сягаємо вглиб себе, поширюємо, збагачуємо. Наша історія — то наш розріст», — стверджував український лікар-патріот, письменник, філософ Юрій Липа. Відтворення історії становлення та розвитку української медицини в портретах її діячів — історії часто «замовчуваної, фальсифікованої і брутально нищеної» (С. Старченко) — мета проєкту, у рамках якого Національна наукова медична бібліотека України започаткувала підготовку серії біобібліографічних словників енциклопедичного характеру під загальною назвою «Медицина в Україні». Вивчення інформаційного ресурсу галузі в історичному аспекті дозволяє послідовно простежити процес її становлення та розвитку від найдавніших часів. Цю «своєрідну антологію безсмертя творців медичної галузі» в 1997 р. відкрив 1-й випуск словників серії «Медична біографістика». Книга «Медицина в Україні. Видатні лікарі кінця XVII — першої половини XIX ст.» продемонструвала інтелектуальний вплив наших співвітчизників на розвиток європейської медичної та філософської думки, а також їх вирішальну роль у формування лікарської справи в Росії.

У рамках проєкту Першої леді України Олени Зеленської у співпраці з Головою Благодійного фонду «Бібліотечна країна» Національна наукова медична бібліотека України передала до бібліотеки Святого Престолу у Ватикані разом із добіркою книг відомих українських медиків всі випуски біобібліографічного словника «Медицина в Україні».

Галерею портретів піонерів, які фактично створювали медичну славу імперій (Данило Самойлович — основоположник епідеміології, Нестор Максимович Амбодик — вчений енциклопедист, «батько акушерства», Степан Андрієвський — реформатор лікарської справи, Петро Загорський — засновник першої анатомічної школи), продовжує 2-й випуск, присвячений діячам другої половини XIX — початку XX ст., які, достойно прийнявши естафету поколінь, не тільки розвинули традиції своїх славетних

попередників, а й заклали надійний фундамент сучасної медичної науки і практики. Випуск багатий за обсягом (загальна кількість персоналій 3-х книг, побудованих за алфавітним принципом, становить понад 1500 життєписів (без урахування мартиролога), із них понад 460 персоналій представлено в 3-й завершальній книзі) і за змістом. Макет створено за єдиною схемою, але кожна з книг має своє неповторне обличчя. Обрана укладачами побудова Словника, зокрема наявність у блоці «Персоналії. Історія медицини в Україні в особах», крім самостійних повноцінних розділів, включає рубрики «Сторінки маловідомих біографій» та мартиролога «Доки людину пам'ятають, вона живе». Це дозволило повніше відтворити картину медичного життя України в цьому часовому діапазоні в усій його багатогранності (диференціація має досить умовний характер, здебільшого вона зумовлена обсягом і змістом віднайдені інформації). Представлені подекуди навіть у лаконічній формі творчі біографії дають можливість усвідомити інтернаціональний характер становлення галузі, простежити еволюцію окремих галузей медичних і природничих знань. Досить різномірний, насичений іменами, датами й подіями фактичний матеріал дозволить оновити та розширити наше уявлення про пройдений вітчизняною медициною шлях і заповнити багато прогалин у нашому знанні про її місце у світовому контексті.

Зі сторінок усіх 3-х книг випуску постає декілька поколінь неординарних, талановитих особистостей — представників різних національностей, віросповідання, різного масштабу діяльності та професійних здобутків, різного погляду на науку та на майбутнє країни. Серед тих, хто творив медичне обличчя своєї епохи — як великі та ушановані діячі науки, так і ті, хто, виконуючи свій професійний обов'язок, самовідданою повсякденною працею стверджував звання Лікаря. Оригінальні вчені-дослідники, вдумливі мислителі, сміливі експериментатори, талановиті організатори лікарської справи й реформатори вищої медичної школи, земські лікарі, сестри милосердя — усі вони визначали панораму медичного життя нашої країни на межі століть.

3-поміж тих, «хто у другій половині XIX — на початку XX ст. формував світ» — інтелектуальна медична еліта, чиї ідеї, теорії, наукові концепції стали невід'ємною частиною загальноєвропейського цивілізаційного процесу та не втратили своєї цінності в наш час.

Відтворення правдивої історії української медицини — це передусім повернення імен, утрачених на довгі роки за несприятливих історичних

обставин. Серед тих, хто донедавна входив до історіографії інших країн: геніальний винахідник, фізик Іван Пулюй; уродженець м. Чернівців Іоган Мікулич-Радецький, який увіковічнив своє ім'я оригінальними розробками й винаходами практично в усіх галузях хірургії і якого традиційно вважають німецьким або польським хірургом; тернопільчанин Михайло Борискевич — більш знаний у світі як австрійський вчений-офтальмолог; уродженець Лемківщини Валерій Яворський — «польський» гастроентеролог, який першим описав бактерію «*Helicobakter pilori*». Серед тих, хто, опинившись через різні обставини поза межами Батьківщини, примножував її славу — людина незвичної долі, патріот України, оригінальний вчений-енциклопедист, до недавнього часу «забутий науковий новатор» Сергій Подолинський — лікар, фізик, математик, один із засновників ноосферного космізму, основоположник української національної соціальної етнології, громадсько-політичний діяч, спонсор української видавничої діяльності за кордоном. Його геніальні передбачення вплинули на прогрес світової наукової думки в багатьох галузях знань, зокрема в медицині.

Пріоритети українських вчених-медиків визнані у світі. Оригінальність поглядів і широкий діапазон знань, поєднання високого рівня експериментальних досліджень і теоретичного їх осмислення, тісний зв'язок із потребами практичної медицини — риси, притаманні представникам різних наукових напрямів. Відкриття й блискучі дослідження автора фагоцитарної теорії імунітету, родоначальника науки про старість Іллі Мечникова заклали фундамент сучасного природознавства. Значно збагатили світову медичну науку дослідження «короля патологів», засновника Київської школи мікробіологів, уродженця України, поляка Володимира Висковича, який разом з Іллею Мечниковим започаткував вчення про ретикуло-ендотеліальну систему. Увіковічнив своє ім'я відкриттям велетенських пірамідальних «невроцитів» видатний анатом Володимир Бец, паралельно з яким основи вчення про цитотактичну архітектуру головного мозку розробляв відомий у Європі нейрогістолог, уродженець Полтавщини Микола Якубович, який відкрив ядра спинного мозку й описав непрямий поділ клітин. Серед світових величин — ім'я гістолога Петра Перемежжа, дослідження якого започаткували нову епоху в цитології та каріології. Світового визнання набули гістологічні напрацювання Никанора Хржонщевського — одного з перших у світі дослідників у галузі ендокринології,

засновника нового напрямку — гістофізіології; праці Олександра Черняхівського — родоначальника відомої у всьому світі потужної Київської гістологічної школи.

Серед особистостей, що репрезентують нашу державу, сузір'я імен, чия діяльність відзначена прогресивними поглядами та новаторським підходом. Важко уявити досягнення світової хірургії без оригінальних пропозицій Володимира Караваєва, що відкрили нові обрії в оперативній техніці. Велична постать в історії галузі — Юлій Шимановський — один із основоположників пластичної хірургії, що зробив колосальний внесок у розвиток трансплантології, воєнно-польової та відновлювальної хірургії. Його капітальна праця «Операції на поверхні людського тіла» (1865 р.) не мала рівних у світі. В історію світової хірургії увійшов Олександр Яценко — видатний хірург-новатор, один з основоположників вітчизняної трансплантології, яскраву сторінку в історію світової судинної хірургії вписав одесит Олександр Ясиновський. На розвиток усіх галузей хірургії в Україні вплинула діяльність блискучого хірурга-віртуоза, діагноста-клініциста, професора Харківського університету Миколи Трінклера. В історії медицини залишилось ім'я хірурга-реформатора світового рівня, уродженця Херсонщини Миколи Скліфосовського — піонера черевної хірургії та хірургії органів малого тазу. Визнання своїми досягненнями в оперативній практиці завоювали представник Львівської хірургічної школи Людвіг Ридигер, уродженець Чехії, професор Університету св. Володимира в м. Києві, хірург-віртуоз Олександр Рінек, київський анатом, хірург Федір Цешківський.

З-поміж постатей європейського масштабу — професор університету св. Володимира у м. Києві Василь Образцов — блискучий клініцист-діагност, засновник пальпаторної діагностики. Його перший у світі опис прижиттєвого діагнозу тромбозу коронарних судин став величезним проривом у світовій кардіології. Увічнив своє ім'я в назві започаткованого напрямку хроматографії біохімік, ботанік-фізіолог Михайло Цвет. Назавжди вписані в історію світової медичної науки імена морфолога, ендокринолога, гістолога Володимира Підвисоцького, уролога, піонера хірургії серця Аполлінарія Подреза, фізіотерапевта-новатора, блискучого анатома-морфолога, невропатолога Олександра Щербака. Як засновник експериментальної педагогіки в історію світової медицини увійшов психіатр, антрополог Іван Сікорський — один з основоположників дитячої психології та

психопатології, фундатор вітчизняної евгеніки, засновник першого і єдиного у світі Інституту дитячої психології. Необхідно згадати Володимира Яковенка — одного із засновників соціальної психіатрії, Олександра Шеффера — одного з родоначальників вітчизняної біохімії, Михайла Яновського — видатного терапевта, гематолога, родоначальника вчення про периферійне серце (з його іменем пов'язане відкриття безкровного методу вимірювання венозного тиску), Адама Чижевича — організатора громадської служби здоров'я в Галичині; Костянтина Тарасова — одного з перших організаторів вищої стоматологічної освіти в Україні.

З іменами українських вчених пов'язані найважливіші сторінки історії епідеміології та бактеріології. Значно збагатила мікробіологічну науку діяльність Василя Таранухіна, Льва Тарасевича, Олександра Черевкова, засновника оригінальної наукової школи Михайла Штуцера, видатного патологоанатома Чеслава Хенцинського — представника відомої в Україні тріади «Мінха-Строганова-Хенцинського». Достойне місце в історії боротьби із страшними хворобами, що потребувала великого героїзму, посіли видатні українські мікробіологи, епідеміологи, чумологи Іполит Демінський, Іван Дудченко-Колбасенко, Владислав Турчинович-Вижникевич, Мануїл Шрейбер. В історії світової «драматичної медицини» залишились імена українських дослідників, які заради наукової істини ризикували власним здоров'ям, а інколи й життям. Увіковічили свої імена героїчними дослідженнями (зокрема й на собі) один із перших експериментаторів, дослідник природи паразитарних тифів Григорій Мінх, інфекціоніст, невропатолог і бальнеолог Йосип Мочутковський, «спаситель людства» мікробіолог, епідеміолог Володимир Хавкін, видатний маляріолог Володимир Фавр.

Окрасою української медицини стали імена фармакологів Володимира Дибковського й незаслужено забутої «легенди української фармакології» Андрія Чирікова. Чимало яскравих особистостей дали світу українські наукові школи як провідні центри наукової думки. Ідеї гуманізму чітко простежені в діяльності родоначальника Київської школи терапевтів Федора Цицурина — одного з організаторів системи вищої медичної освіти та раціональної системи викладання внутрішніх хвороб; «професора околиць» Петра Шатілова — засновника самобутньої Харківської клінічної школи. Величною постаттю в історії світової та вітчизняної клінічної медицини є перший в історії української медицини академік-клініцист

«лікарська совість Києва» Теофіл Яновський, який заклав підвалини вітчизняної пульмонології, фтизіатрії, нефрології, клініки інфекційних хвороб, лабораторної справи та курортології.

Голосно заявили про себе оригінальні київські дерматологічні школи Михайла Стуковенкова та Сергія Томашевського, біохіміків Олексія Садовеня та офтальмологічна Андрія Ходіна, українська школа гістологів хірурга-експериментатора Євгена Черняхівського, одного з піонерів вітчизняної рентгенології харків'янина Анатолія Штернмана, представника вітчизняної фізіології, засновника Харківської школи Івана Щолкова. Набагато випередили свій час наукові концепції представників потужної Харківської гігієнічної школи Іринарха Скворцова — автора теорії електрообміну між організмом і середовищем, Аркадія Якобі — родоначальника української наукової гігієни.

Місце педіатрії серед інших клінічних дисциплін першим у світі визначив акушер-гінеколог, реформатор системи організованої родопомочі, найвідоміший свого часу дитячий лікар, академік Степан Хотовицький. Ключові позиції у світовій науці посіли українські акушери Іван Лазаревич, Олександр Матвеев, Микола Толочинів. Чималий внесок у вчення про дитячі хвороби зробили «патріарх вітчизняної педіатрії», один із засновників Харківської педіатричної школи, уродженець Чернігівщини Іван Троїцький, один із засновників Київської школи педіатрів Василь Чернов та представник Одеської педіатричної школи Василь Якубович.

Вагомий внесок у досягнення військової медицини зробили військові лікарі-реформатори: Борис Шапіров; один із засновників вітчизняної військової гігієни і епідеміології Роман Четиркін; досвідчений клініцист Микола Чернобаєв; військовий лікар-адміністратор Броніслав Шенфельд; засновник військової психології та психіатрії Герасим Шумков.

У сузір'ї найвідоміших представників медичної спільноти Києва — «український Боткін» Володимир Покровський, лікарі від Бога: представник київської терапевтичної школи Карл Трітшель; учень і послідовник Пирогова, представник фізіологічного напрямку в клінічній медицині, ініціатор створення першого в Україні Клінічного товариства студентів-медиків Фрідріх Мерінг. Він був найбагатшим лікарем імперії, особливо відзначився благодійністю: увесь свій капітал використовував на благо Києва та киян. Справжнім пам'ятником видатному клініцисту, лікарю-подвижнику, одному із засновників санітарної служби Києва Юлію-Фердинанду

Мациону стала Олександрівська лікарня, в організації якої він брав активну участь і яку очолював з 1875 р. Визначну роль у медичному житті м. Києва відіграла діяльність фізіолога, гістолога, одного з основоположників санітарної освіти населення, організатора єдиної у світі «Комісії народних медичних читань» — Никанора Хржонщевського та експерта й куратора із питань медичної благодійності, члена Правління багатьох лікувальних закладів Києва, зятя відомого мецената Миколи Терещенка — Володимира Сахновського.

Серед представників славної когорти діячів земської медицини, стрижнем діяльності яких були гуманність і милосердя, — організатор охорони здоров'я, громадський діяч Микола Тезяков, визнані санітарні лікарі Василь Хижняков, Євген Яковенко; лікарі-подвижники: хірург Поділля Людвіг Малиновський, «достойник честі», «мужицький лікар» Кость Солуха; лікарі-гуманісти: катеринославський військовий лікар Іван Лешко-Попель, офтальмолог Василь Шафрановський; відомі на Чернігівщині брати Шеболдаєви, «сонячний лікар», громадський діяч, меценат Йосип Юркевич; хірург, окуліст, неперевершений організатор Йосип Юцевич, добре знаний на Слобожанщині лікар-універсал, філантроп Роберт Шиндлер. Вражаючі приклади жертвовної праці майже незнаних героїв — земських лікарів, які гинули, рятуючи життя пацієнтів, подає відповідний додаток «Земство — героїчний стан».

Славну сторінку в історію медицини вписали українські жінки-медики. Серед тих, хто прокладав шлях жінок до вищої медичної освіти — мікробіолог Ніна Коль-Якімова; біолог зі світовим ім'ям, перша в історії вітчизняної науки жінка-зоолог та ембріолог Софія Переясловцева; одна з перших жінок-докторів наук Надія Суслова, військовий хірург Софія Больбот; популярна лікарка околиць м. Києва Наталя Шатова-Тальберг; земські лікарі Василина Чекалова, Єлизавета Яницька; маловідома й досі земська діячка, що зробила внесок у створення мережі медичних закладів у Криму, німкеня Марія Шлее Люстіх; лікар-педіатр, одна з організаторів мережі благодійних дитячих установ Товариства «Крапля молока» Надія Фоменко, «еталон благодійності», легендарна сестра милосердя Катерина Хітрово.

Українська медицина може пишатися своїми лікарями-винахідниками, талановитими конструкторами (Максим Субботін, Антон Тальянцев, Костянтин Тарасов, Сергій Чир'єв, Федір Шведов, Юлій Шимановський,

Станіслав Штейн, Павло Шипулинський). І сьогодні спеціалісти згадують наших співвітчизників у назвах інструментів та приладів, операцій, симптомів, методик лікування тощо.

Епохальні відкриття у сфері фундаментальних природничих і точних наук, посилення ролі міждисциплінарних досліджень у вирішенні медичних проблем зумовили розмаїтий галузевий склад представлених у Словнику персоналій. Це фізик світового рівня, один із піонерів вітчизняної рентгенології Микола Пильчиков, фізики Микола Шиллер та Василь Шведов; «український Пастер», засновник вітчизняних ботанічної та мікробіологічної наукових шкіл Лев Ценковський; хіміки Севастіан Танатар і Теодор Торосевич, механік-винахідник Йосип Тимченко, вчений-енциклопедист, природознавець, один із перших організаторів та академіків ВУАН Павло Тутковський та багато інших.

Злет наукової медичної думки, приклади лікарського мистецтва, здобутки й досягнення представників галузі яскраво демонструє об'єднаний («Літери А–Я») розділ 3-ї книги — «Внесок українських лікарів і природознавців у вітчизняну та світову медицину».

Про громадянські та людські якості представників лікарського стану свідчить їх участь у русі на захист народного здоров'я, благодійна діяльність (відповідні додатки).

Неоціненний внесок у формування національної свідомості зробив Євген Озаркевич, з ім'ям якого пов'язано створення першого в історії української медицини професійного об'єднання українських лікарів Галичини та Буковини — «Руського лікарського товариства» (згодом «Українське лікарське товариство») та вихід у світ «Лікарського збірника» (1898 р.) — першого науково-медичного видання українською мовою. У справі втілення української ідеї в життя відзначились видатний діяч громадського і просвітницького руху на Поділлі, один із засновників і організаторів Українського державного університету (1918 р.), Українського Червоного Хреста, земський лікар Кость Солуха; лікарі-просвітяни Володимир Янович, Михайло Яремкевич, Роман Яросевич, Наталя Щоголева, Микола Федоровський, Марія Хреннікова-Магуренко.

Серед діячів національно-культурного відродження як на Батьківщині, так і поза її межами: лікар за фахом Володимир Антонович — член нелегального товариства, засновник української громади в м. Петербурзі;

Юхим Грибинюк — член благодійного Українського клубу «Громада» та української колонії у м. Петербурзі.

З-поміж тих, хто прагнув перетворити український рух із культурно-просвітницького на політичний — члени самостійницької організації «Братства тарасівців»: Євген і Олександр Черняхівські, які відіграли визначальну роль у формуванні національної вищої медичної школи; Іван Липа, Іван Луценко, Яків Трутовський. У становленні української державності брали активну участь київський лікар-бактеріолог, міністр народного здоров'я та опікування в уряді гетьмана Скоропадського Всеволод Любинський, військовий лікар, член Центральної Ради, міністр народного здоров'я та опіки УНР Дмитро Одрин, громадсько-політичні діячі Василь Совачов, Роман Ярославич.

Багато представників медичної галузі залишили пам'ять у культурному житті України, вписали своє ім'я в історію спеціалізованої журналістики, видавничої справи, публіцистики, красного письменства: Володимир Даль, Михайло Максимович, Іван Липа, Степан Ніс, Євген Озаркевич, Ганна Розальон-Сошальська, Йосип Ролле, Степан Руданський, Володимир та Євген Святловські, Юліан Талько-Гринцевич, Іван Троїцький, Яків Трусевич, Микола Федоровський, Євген і Олександр Черняхівські, Олександр Шилтов, Йосип Юркевич, Павло Якобі, Валентин і Євген Яковенки, Федір Яницький та багато інших. Завдяки позапрофесійній подвижницькій пошуковій роботі багатьох із представників лікарського стану, до наукового обігу увійшов комплекс знань, об'єднаних загальним поняттям «народознавство» (Юхим Грибинюк, Теодор Легоцький, військовий лікар, дослідник історії медицини Іван Пантюхов-Гриневич, лікар, письменник, історик, один із засновників краєзнавчого музею у м. Кам'янці-Подільському Йосип Ролле, дослідник медичної етнографії Аркадій Якобі, лікар, етнограф, художник, автор енциклопедії життя селянства Київської губернії — француз Де ля Фліз). Різнобічність талантів лікарів поза фаховою діяльністю ілюструє розгалужена система додатків: «Книга та бібліотека в їхньому житті», «Літературно-публіцистична, видавничо-редакторська і перекладацька діяльність», «Музейна і колекційна діяльність. Антропологія. Етнографія. Археологія», «Світ захоплень». Участь у громадсько-політичному житті країни в складний історичний період на межі століть розкривають додатки «Державотворча і просвітницька діяльність», «Благодійницька діяльність», «Земство — героїчний стан», «Страшні жнива лихоліть».

Окремий розділ «Слово до нащадків» розкриває горизонти мислення неординарних особистостей, їхнє розуміння морально-етичних принципів лікарської професії. Бібліографічна частина більшості представлених персоналій має подвійне навантаження: є ілюстрацією творчого доробку особи та своєрідним засобом розкриття фондів головної книгозбірні галузі. Окраса книжкових зібрань ННМБ України, її безцінні скарби — унікальні прижиттєві видання творів велетів медичної думки: Іллі Буяльського, Володимира Беца, Володимира Караваєва, Григорія Мінха (рукопис), Єфрема Мухіна, Миколи Скліфосовського, Льва Тарасевича, Григорія Хлопіна, Степана Хотовицького, Федора Цицуріна, Сергія Чир'єва, Юлія Шимановського і багатьох інших (відповідні додатки 3-ї завершальної книги Словника містять об'єднаний перелік наукових праць і докторських дисертацій, що зберігаються у фондах ННМБ України.

Видання отримало високу оцінку й визнання серед медичної спільноти в Україні та за кордоном. Кожна книга серії «Медична біографістика» — це зустріч із медичним світом України, захоплива подорож в історію галузі, що демонструє внесок наших співвітчизників до скарбниці світової медичної науки та стверджує невичерпний творчий потенціал українців. «Дивлячись у минуле, не можемо позбутись найглибшої гордості з власного роду ... що ми прийняли його з крові і духу попередників», — зауважував Юрій Липа.

РОЗДІЛ V

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПОРТАЛИ: ДОСВІД СТВОРЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ

5.1. СТВОРЕННЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО КОНТЕНТУ ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ВИКЛИКИ, KEYСИ, ПЕРСПЕКТИВИ

У сучасному світі стрімко розвивається інноваційна технологія штучного інтелекту (ШІ), яка зорієнтована на відтворення людських інтелектуальних процесів комп'ютерними системами. Наприкінці 2022 р. компанія OpenAI зробила доступним для громадськості чат-бот ChatGPT¹. Цей сервіс генерує ідеї та контент, надає в діалогічній формі відповіді на запити користувачів тощо. «З моменту запуску в листопаді 2022 р. ChatGPT захопив світ штурмом. Він настільки швидко залучав користувачів, що йому вдалося отримати 1 мільйон користувачів за перші 5 днів і 100 мільйонів користувачів за перші кілька місяців»².

ChatGPT — далеко не єдиний проєкт на базі штучного інтелекту, звернімо увагу на конкурентні:

- Bard³ — розмовний чат-бот зі штучним інтелектом, розроблений компанією Google; запитання можна вводити у текстовій формі та за допомогою голосового помічника, також пропонується голосове відтворення відповідей; від березня 2023 р. сервіс доступний для всіх охочих;

- Bing⁴ — чат-бот, випущений корпорацією Microsoft у лютому 2023 р. на основі технології GPT-4. Bing демонструє можливість розширення функціоналу GPT-4 за рахунок доступу до необхідної інформації в режимі реального часу. Модернізований розмовний інтерфейс дає змогу користувачам отримувати відповіді не тільки на прості, а й на ускладнені та багатоваріативні запити;

- Meta готується запустити у всіх своїх соцмережах чат-боти з різними особистостями. Наприклад, один із них говоритиме як національний ге-

¹ ChatGPT. URL: <https://chat.openai.com/>

² 32 Detailed ChatGPT Statistics — Users, Revenue and Trends. URL: <https://www.demandsage.com/chatgpt-statistics/>

³ Google Bard. URL: <https://bard.google.com/chat>

⁴ Bing AI URL: <https://www.bing.com/?ai&toWww=1&redig=1314027F63CB43E48725045AC CDCF115>

рой і 16-й президент США Авраам Лінкольн. А поради мандрівникам даватиме чат-бот у вигляді персонажа-серфера⁵;

- Amazon Lex⁶ — сервіс ШІ від Amazon, який застосовується для створення голосових і текстових діалогових інтерфейсів. Його призначення — створення ботів різних типів: кол-центру (голосові помічники та чат-боти для самообслуговування); інформаційний бот (автоматизований агент клієнтської підтримки), бот для транзакцій (автономний агент для замовлення товару) тощо.

Із розвитком технології штучного інтелекту пов'язують великі надії. Вважається, завдяки ШІ способи організації робочих процесів зазнаватимуть фундаментальних змін, зокрема, звільнять працівників від небезпечних і монотонних завдань. У результаті людина зможе присвятити себе творчим, соціально цінним аспектам, які створюють сенси і додаткову цінність для економіки та культури. Недаремно Міністерство цифрової трансформації України разом із Google запустило оновлений курс про штучний інтелект «Основи AI»⁷ — дбає про масову інтелектуальну перепідготовку українського суспільства та набуття необхідних знань і навичок.

З іншого боку, скептики з антиутопійними поглядами застерігають від «передбачуваної інтенсифікації технологічної сингулярності»⁸. Ще в 2014 р. теоретик-фізик Стівен Гокінг попереджав в інтерв'ю BBC: «Розвиток штучного інтелекту може означати кінець людської раси»⁹. А в березні 2023 р. Ілон Маск, генеральний директор Twitter і Tesla, разом із 1000 експертів підписав відкритого листа, зініційованого некомерційною організацією Future of Life Institute, із закликом до всіх лабораторій ШІ «негайно призупинити бодай на 6 місяців навчання систем ШІ, потужніших за GPT-4»¹⁰, оскільки

⁵ Cuthbertson A. Meta is secretly building an AI chatbot with the personality of Abraham Lincoln / Anthony Cuthbertson. URL: <https://www.independent.co.uk/tech/meta-ai-chatbot-abraham-lincoln-b2385538.html>

⁶ What Is Amazon Lex? URL: <https://docs.aws.amazon.com/lex/latest/dg/what-is.html>

⁷ Основи AI. URL: https://rsvp.withgoogle.com/events/ai-basics_2023_short

⁸ Шевчук А. В. Економічний розвиток та технологічна сингулярність: концепція взаємозв'язку і суперечності // Науковий вісник Міжнар. гуманіст. ун-ту. Сер. : Економіка і менеджмент. 2015. Вип. 10. С. 4–9.

⁹ Stephen Hawking warns artificial intelligence could end mankind. URL: <https://www.bbc.com/news/technology-30290540>

¹⁰ Pause Giant AI Experiments: An Open Letter. URL: <https://futureoflife.org/open-letter/pause-giant-ai-experiments/>

«розширений штучний інтелект може означати глибоку зміну в історії життя на Землі, і його слід планувати та керувати з відповідною ретельністю та ресурсами. На жаль, такого рівня планування та управління не існує»¹¹.

Проблема оцінювання якості згенерованого ШІ контенту та використання машинного контенту. Активування потенціалу генеративного штучного інтелекту призвело до потреби оцінки якості згенерованих відповідей, а відтак доцільності його застосування.

Учені американського університету Пердью провели та опублікували у серпні 2023 р. дослідження щодо якості відповідей ChatGPT на питання з програмування. Для ефективності експерименту було зроблено стратифіковану вибірку і обрано 517 запитань із системи питань і відповідей для професійних програмістів Stack Overflow. Вручну порівнювалися відповіді програмістів та ШІ. Ключовим завданням була оцінка правильності, узгодженості, вичерпності та лаконічності відповідей. «Результати показують, що 52% відповідей, згенерованих ChatGPT, є неправильними, а 62% відповідей є більш детальними, ніж відповіді людини. Крім того, близько 78% відповідей страждають від різного ступеня невідповідності людським відповідям»¹².

Професор інформатики Принстонського університету Арвінд Нараянан вважає, що помилки виникають, бо чат-боти, замість роботи за принципом пошукової системи (показати джерела, які виглядають релевантними), часто перепаковують дезінформацію як авторитетну.

Stack Overflow, онлайн-спільнота для програмістів, тимчасово заборонила користувачам ділитися відповідями, згенерованими ChatGPT, покликаючись на те, що «середній рівень отримання правильних відповідей від ChatGPT надто низький»¹³.

Також є застереження щодо роботи ШІ з YMYL Pages (Your Money or Your Life). YMYL-контент — контент, в якому надається інформація або рекомендації, які можуть впливати на здоров'я, безпеку, фінанси людини

¹¹ Pause Giant AI Experiments: An Open Letter. URL: <https://futureoflife.org/open-letter/pause-giant-ai-experiments/>.

¹² Kabir S., Kou B., Zhang T. Who Answers It Better? An In-Depth Analysis of ChatGPT and Stack Overflow Answers to Software Engineering estions. URL: <https://arxiv.org/pdf/2308.02312.pdf>

¹³ The Dangers of AI Writing and How to Spot AI-Generated Text URL: <https://www.makeuseof.com/dangers-ai-writing-how-spot-ai-generated-text/>

(медицина інформація, фінансові та інвестиційні поради, юридичні рекомендації). Компанія Google, у правилах щодо оцінки та ранжування контенту, виокремлює це поняття як значуще і наголошує на особливих вимогах, що повинні ставитися до якості такого контенту. Наводять застереження щодо використання можливостей ШІ, у зв'язку проблемами при визначенні надійності та точності інформації.

Тенденції та виклики. Менше з тим, можливості, пов'язані з обробкою великих масивів даних, уже зацікавили представників бізнесу, медицини, освіти, індустрії розваг; до ШІ звернули свої погляди також видавці.

В окресленій ситуації невизначеності для видавців енциклопедій виникає загроза стати не на той бік прогресу: або надмірно довіритися інноваційній технології і втратити саму сутність енциклопедистики, або, навпаки, безнадійно відстати від НТР і застрягти в ручних процесах і старих підходах. Цей драматичний вибір сьогодні постає також перед нашими співвітчизниками — видавцями «Великої української енциклопедії», «Енциклопедії історії України», «Енциклопедії сучасної України», «Української бібліотечної енциклопедії» та ін.

Академічна рецепція проблематики ШІ

Тема штучного інтелекту в академічних колах наразі є дуже резонансною. За даними Гете-інституту, лише видавництвом Springer Science+Business Media випущено понад 200 видань німецькою мовою та понад 3500 англійською мовою на цю тему¹⁴. Українські дослідники активно долучилися до вивчення ШІ, і вже окреслили закономірності відповідного наукового дискурсу — ось деякі з них.

Термінологічний аспект. Почнімо із дефініцій. Нині не лише в медійних, а й в експертних колах циркулюють різні, щобільше, поляризовані визначення штучного інтелекту. Нечіткі дефініції ШІ, поготові нечіткі пояснення його функціоналу сіють невизначеність і навіть несприйняття в суспільстві.

Попри те, що термін «штучний інтелект» був уперше використаний у 1950-х р., і досі, навіть на рівні стандартів та матеріалів міжнародних державних установ, спостерігаємо різнотлумачення.

¹⁴ Maschinen, die Romane schreiben? URL: <https://www.goethe.de/prj/zei/de/art/22435419.html>

У міжнародному стандарті ISO/IEC TR 24028:2020 штучний інтелект визначено як «здатність інженерної системи набувати, опрацьовувати та застосовувати знання та вміння»¹⁵.

На сайті Європарламенту ШІ ідентифіковано як «здатність машини демонструвати людські здібності, такі як міркування, навчання, планування і творчість»¹⁶.

Дослідники здійснюють повсякчас спроби синтезувати визначення, яке би відтворювало актуальні уявлення про ШІ. Український дослідник О. Баранов, проаналізувавши численні дефініції та суперечності в них, запропонував власну: «штучний інтелект — це певна сукупність методів, способів, засобів та технологій, насамперед, комп'ютерних, що імітує (моделює) когнітивні функції, які мають критерії, характеристики та показники еквівалентні критеріям, характеристикам та показникам відповідних когнітивних функцій людини»¹⁷.

Такі розбіжності у визначеннях — привід для енциклопедистів взяти цю проблему у свій фокус уваги.

Технологічний аспект. Щоб збагнути специфіку роботи ШІ, слід усвідомити базові принципи його функціонування. Українські дослідники Д. Лубко та С. Шаров запропонували навчальний посібник «Методи та системи штучного інтелекту» (2019)¹⁸.

Для продуктивної роботи ШІ необхідні: обчислювальні системи, дані та управління даними, розширені алгоритми (код). Дані — важливий компонент для забезпечення функціонування ШІ, тому важливо класифікувати моделі обробки даних ШІ:

1) *Агрегативна модель* — пошук, фільтрація даних та прийняття рішень на підставі даних. Передбачає наявність множинних даних на вході та сформульоване на їх підставі рішення на виході (може застосовуватися для отримання порад щодо покращення тексту / програмного коду тощо). Приклади реалізації: Google Dataset Search (пошукова система, створена

¹⁵ ISO/IEC TR 24028:2020 Information technology — Artificial intelligence — Overview of trustworthiness in artificial intelligence. URL: <https://www.iso.org/standard/77608.html>

¹⁶ What is artificial intelligence and how is it used? URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20200827STO85804/what-is-artificial-intelligence-and-how-is-it-used>

¹⁷ Баранов О. А. Визначення терміна «штучний інтелект» // Інформація і право. 2023. № 1(44). С. 46.

¹⁸ Лубко Д. В., Шаров С. В. Методи та системи штучного інтелекту: навч. посіб. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2019. 264 с.

Google для допомоги дослідникам у пошуку онлайн-даних, які є у вільному доступі), TensorFlow Decision Forests або TF-DF (бібліотека для навчання з проблематики програмування).

2) *Процесингова модель* — обробка даних. Передбачає наявність множинних даних на вході та множинних даних на виході. Може застосовуватися для редагування, обробки/покращення зображень. Приклади реалізації: Pixlr (хмарний ресурс із набором інструментів та утиліт, що використовуються для редагування та обміну зображень).

3) *Генеративна модель* — створення даних. Передбачає наявність запити на вході, множинні дані на виході (зорієнтована на генерування тексту, зображень). Приклади реалізації: ChatGPT.

ШІ може використовуватися з різною метою. Тривалий час його активно застосовували для пошуку та обробки інформації. Із появою генеративного ШІ постала можливість створювати новий контент за пошуковим запитом — генерувати нові комбінації тексту (**Large Language Model, LLMs**) або створювати інші типи вихідних даних (генерування зображального, аудіо та відеоконтенту). О. Петрів роз'яснює: «Сучасний ШІ працює за принципом “змішування” декількох прикладів того, на чому він навчається. В результаті виходить новий об'єкт, який запозичує стиль у інших. Наприклад, зображення, згенероване за рахунок такого “змішування” матиме достатньо відмінностей від оригінальних зображень, щоб вважатися новим об'єктом»¹⁹.

Машинне навчання комп'ютерних систем та його якість залишається постійним пріоритетом у роботі компаній, які займаються розробкою ШІ. Здатність вчитися на великих масивах прикладів та розвивати роботу з мовними моделями оцінюються як визначальні чинники зростання ефективності нейронних мереж, що дає змогу розширюватися до створення на базі прикладів нового.

Правовий аспект. ШІ породжує великий масив питань правового характеру, які вже розглядаються на міжнародному та національному рівнях.

Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні створено у 2020 р., в ній уперше на законодавчому рівні зафіксовано принципи та завдання розвитку технологій ШІ. А в квітні 2021 р. Європейська комісія вперше

¹⁹ Петрів О. Штучний інтелект та авторське право. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyi-intelekt-avtorske-pravo>

опублікувала нормативно-правову базу ЄС щодо ШІ. Зараз в ЄС активно розробляється закон про ШІ (Artificial Intelligence Act²⁰).

У 2023 р. робота тривала: «у новому законі України „Про авторське право та суміжні права” ... уперше врегульовано питання авторського права на твори згенеровані комп'ютерною програмою, в тому числі й ШІ»²¹.

У серпні 2023 р. комітет Верховної Ради України з питань цифрової трансформації окреслював бачення завдань і перспектив: «Об'єднання зусиль усіх зацікавлених сторін, включаючи дослідників, розробників, лідерів галузі, організації громадянського суспільства, робочі групи та ініціативи на всіх рівнях, сприятиме гармонізації політики у сфері ШІ, підготовці належного законодавчого забезпечення та захисту прав людини під час використання Штучного Інтелекту»²².

Так, ШІ породжує нову правову реальність, яку вже осмислюють науковці, наприклад: Т. Каткова²³, О. Турута й О. Турута²⁴. Зокрема в останній із праць через призму функціонування ШІ, в контексті документів, що широко використовуються в Європі, розповідається про право на життя, право на свободу і особисту недоторканість, рівність перед судом, справедливий судовий розгляд, право на недоторканність приватного життя та захист даних, право на працю та достатній рівень життя, право на рівність та недискримінацію.

Економічний аспект. У монографії «Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні», підготовленій Інститутом проблем штучного інтелекту МОН України і НАНУ йдеться про те, що сучасна економічна система вже розвивається, повсюдно залучаючи ШІ в різні суспільні практики: «... Ці технології оточують нас з усіх боків, перетворюючись на

²⁰ Laying down harmonized rules on artificial intelligence (artificial intelligence act) and amending certain union legislative acts. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52021PC0206>

²¹ Барбашин С. В. Штучний інтелект: правове регулювання в Україні та ЄС. URL: <https://barbashyn.law/statti/shtuchnyj-intelekt-pravove-regulyuvannya-v-ukrayini-ta-yes>

²² Правове регулювання Штучного Інтелекту. Яким шляхом рухатись, Комітет Верховної Ради України з питань цифрової трансформації // Прес-служба Апарату Верховної Ради України. 08 серпня 2023. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/239849.html

²³ Каткова Т. Г. Штучний інтелект в Україні: правові аспекти // Право і суспільство. 2020. № 6. С. 46–55.

²⁴ Турута О. В., Турута О. П. Штучний інтелект крізь призму фундаментальних прав людини // Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Право. С. 49–54.

частину сучасної повсякденності: комп'ютерні перекладачі та редактори, автоматичні коробки передач, що самонавчаються, дрони, чат-боти і т.д. стали звичними помічниками людини. Також величезні обсяги пам'яті сучасних комп'ютерів та їхня продуктивність дозволяють акумулювати дані, які кожна людина залишає у віртуальному вимірі сучасної реальності — у соціальних мережах, на різних сайтах, в електронній пошті. Ці, здавалося б, малопомітні “хлібні крихти” дозволяють скласти повний портрет індивіда, аж до передбачення його покупок, дій, культурних інтересів. Використання подібних надздібностей алгоритмів, що самонавчаються, простягається від таргетованої реклами і аж до жорсткого поліцейського нагляду»²⁵. Так і є. Використання ШІ в маркетингу — тема вже численних публікацій, наприклад, С. Хрупович, В. Дудар, Р. Окрепкий зосереджуються на використанні ШІ для моделювання портрету споживача в цифровому маркетингу²⁶. І видавцям це дуже цікаво.

Кейси створення довідкових видань за допомогою ШІ

Практики сучасного життя повсюдно дають приклади контактів людини із ШІ. Для Amazon, Google і Facebook усі їхні клієнти — це величезні масиви даних, прозорі та відкриті для всіх можливих форм впливу. Наприклад, під час покупки книги на Amazon відображаються пропозиції щодо книг із подібним вмістом. Служба розсилки новин і месенджери на підставі попередніх даних точно реагують на зацікавлення читача. Та зосередьмося на довідковій літературі — тут теж уже є свої цікаві кейси використання ШІ.

«*Supply Chain, Transportation and Warehousing Encyclopedia*». Чат-бот на основі ШІ випустив «Supply Chain, Transportation and Warehousing Encyclopedia» — 84-сторінковий глосарій, що охоплює терміни з галузі ланцюгів постачання. Компанія з розробки програмного забезпечення та консалтингу Numina (США) нещодавно оголосила, що використали ChatGPT для створення енциклопедії про ланцюги постачання, транспортування та

²⁵ Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія / А. І. Шевченко, С. В. Барановський, О. В. Білокобильський та ін. [За заг. ред. А.І.Шевченка]. Київ : ІПІШ, 2023. С. 109–110.

²⁶ Хрупович С. Є., Окрепкий Р. Б., Дудар В. Т. Використання штучного інтелекту для моделювання портрету споживача в цифровому маркетингу // Галицький економічний вісник. Тернопіль : ТНТУ, 2022. Т. 74. № 1. С. 163–170.

складування²⁷. Підготовлена книжка містить визначення таких термінів, як «аксесуари», «попередні повідомлення про доставку (ASN)» «інтерфейси програмування додатків (API)», «зворотні зв'язки», «вибір кластерів» та ін.

Прикметно, що, як данину часу, фірма дала застереження, що «всі записи в енциклопедії були розроблені штучним інтелектом і не обов'язково відображають думки, ідеї чи погляди Numina Group».

«**This Word Does Not Exist**». Є цікавий кейс автоматичної (комп'ютерної) лексикографії — словник неіснуючих слів англійської мови «This Word Does Not Exist»²⁸. Він має два основні режими. У першому користувач може просто дозволити сайту пропонувати йому випадкові вигадані слова та визначення до них. У другому, інтерактивному, можна вводити власні вигадані слова та дивитися, яке значення їм надає машина.

Незвичайний словник пов'язаний із генерацією тексту за допомогою нейронних мереж, зокрема, з використанням таких моделей машинного навчання, як GPT (Generative Pre-trained Transformer). Суть у тому, що нейронні мережі, навчені на великих обсягах текстових даних, можуть створювати нові слова та фрази, які не трапляються в реальних джерелах. У цьому контексті «This Word Does Not Exist» є інструментом, який демонструє здатність нейронних мереж до створення неіснуючих слів та фраз на основі дериваційних моделей мови. Словник створив Т. Дімсон (Thomas Dimson), автор алгоритмів ранжування контенту в інстаграми.

Енциклопедична література теж має свої приклади застосування ШІ.

«**Bikimedia**» стала історичною багатомовною вебенциклопедією — нею користуються мільйони людей, черпаючи знання. «Вікіпедія» використовує інструменти ШІ та ботів для підтримки ефективної роботи з 2002 р. Наразі напрацьований уже досвід.

Генерування текстів. Проблемою її розвитку є те, що певні теми є недостатньо представленими в корпусі статей, тож можна очікувати, що запит на генеративні тексти (породжені ШІ) посилюватиметься. Наразі вікіпедисти ведуть дебати²⁹ про те, чи слід дозволяти ChatGPT писати статті

²⁷ Cody Upp. URL: https://www.linkedin.com/posts/cody-upp_warehousing-encyclopedia-numinagroup-activity-7016418097507045377-YY6h/?originalSubdomain=hr

²⁸ This Word Does Not Exist URL: <https://www.thisworddoesnotexist.com/>

²⁹ Wikipedia:Village pump (policy). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Village_pump_\(policy\)#Wikipedia_response_to_chatbot-generated_content](https://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Village_pump_(policy)#Wikipedia_response_to_chatbot-generated_content)

до «Вікіпедії». Однозначної відповіді наразі немає. Є прецеденти використання генеративного штучного інтелекту і для створення енциклопедичних статей. На сторінці «Історія Вікіпедії» йдеться: «6 грудня 2022 р. вікіпедист Річард Кніпел створив статтю Artwork title, першою редакцією якої був начерк, згенерований ChatGPT, в який Кніпел вніс незначні правки, щоб зробити текст відповідним стандартам Вікіпедії. Кніпел заявив на сторінці обговорення, що, на його думку, це перший випадок, коли хтось використав ChatGPT для написання статті у Вікіпедії. Публікація цієї статті була розкритикована іншими редакторами та викликала суперечки в спільноті Вікіпедії, що призвело до широких дебатов про те, чи слід використовувати ChatGPT та подібні моделі для написання вмісту для Вікіпедії, і якщо так, то якою мірою»³⁰.

Такі досвідчені вікіпедисти, як Кніпел, усвідомлюють: ChatGPT можна використовувати у «Вікіпедії» як допоміжний інструмент, не відмовляючись при цьому від вирішальної участі людини. Для них початковий текст, згенерований чат-ботом,— лише чернетковий варіант. Але саме людина перевіряє, чи підтверджується згенерована ІІІ інформація надійними джерелами — і саме людина вдосконалює й завершує текст.

Оцінювання якості статей і виявлення вандалізму в редакторських правках. Використання ІІІ відбувається також на рівні виявлення вандалізму та підозрілих редагувань енциклопедичних статей (як вандалізм розцінюють дії, спрямовані на редагування текстів таким чином, щоб навмисно перешкоджати енциклопедичній меті проекту).

По-перше, вандалізм в енциклопедії виявляють та усувають за допомогою інструменту ClueBoth NG: модель машинного навчання орієнтовано на оцінку списку правок (набору даних) та штучну нейронну мережу (може розпізнавати шаблони в наборі вхідних даних). Виявлений, на думку бота, вандалізм проходить фільтр постобробки, щоб зменшити ризики помилкових змін. Фільтр орієнтовано на оцінку користувача. Правка від користувача не скасовується автоматично за таких умов:

- належність користувача, котрий вносив правку, до «білого списку»;
- надійність, якщо користувач виконував численні редагування з низьким відсотком попереджень.

³⁰ History of Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Wikipedia

По-друге, з оцінкою якості статті та якості редагування працює система ORES, яка функціонує на основі алгоритму, навченого оцінювати якість змін і правок та визначати проблемність помилок та міру шкідливості змін.

Боротьба з троями. Також за допомогою ШІ ведеться боротьба з троями, в межах якої Фонд Вікімедіа провів об'єднання з технічним інкубатором Jigsaw LLC від Google у дослідницькому проєкті Detox.

«**Britannica**», яку часто називають «королевою енциклопедій», демонструє зорієнтованість на інновації та постійний пошук шляхів оптимізації виробничого процесу на різних рівнях. Застосування ШІ у виданні зорієнтовано на такі новітні можливості:

Контекстний пошук на Britannica.com. У процесі вдосконалення інформаційного пошуку фахівцями «створено функцію наскрізного нейронного контекстного пошуку на Britannica.com, яка включає в себе спеціально навчені моделі вбудовування речень бі-кодувальника та крос-кодувальника та розміщення їх на контейнерних службах AWS і платформі Elastic Cloud, щоб замінити старий пошук Lucene»³¹.

Оптимізація інструментів «питання/відповідь». Проводиться активна робота над вдосконаленням реакції на запитання читачів — на меті підвищена оперативність. Для цього розроблено розширені форми інструментів запитань та відповідей.

Систему відповідей із відкритою розгорнутою формою «Ask Britannica» створено за допомогою ШІ, який використовує методи Machine Learning (машинне навчання) і застосовує технологію Natural language understanding (розуміння/інтерпретування природної мови) для інтерпретації мети запитань. Інформація, отримана в Britannica, допомагає створити динамічну відповідь у режимі реального часу.

Фахівцям вдалося оптимізувати також модель розгорнутої форми відповіді «Ask Britannica». Такі зміни стали можливими завдяки перетворенню її у формат Open Neural Network Exchange (відкрита бібліотека програмного забезпечення для моделей машинного навчання). Модернізація дала змогу збільшити пропускну здатність та скороти час генерації.

«**Baidu Baike**» («**Baidu Wiki**») — веб-енциклопедія китайською мовою, створена китайською технологічною компанією Baidu у 2006 р.

³¹ Vamsi Banda URL: <https://www.linkedin.com/in/vamsibanda>

Енциклопедія застосовує можливості ШІ для створення текстів та зображень (ШІ-генератор зображень ERNIE-ViLG), а також здійснює фільтрування-цензурування контенту на соціальну, політичну та релігійну тематику. Алгоритм передбачає відсіювання дражливих або заборонених тем, що позначені як «reactionary content», а також видалення тем, які вважаються політично делікатними.

Показовим прикладом можна вважати запрограмованість алгоритму «Baidu Baike», на відміну від алгоритмів «Chinese-language Wikipedia», наділяти негативною конотацією слова (наприклад, «вибори», «демократія») та проводити фільтрування деяких термінів.

Також компанія Baidu випустила у березні 2023 р. Ernie Bot (Enhanced Representation through Knowledge Integration), що позиціонується як альтернатива ChatGPT, для користувачів, які говорять китайською мовою. «Ernie Bot навчений як китайськими, так і англomовними джерелами як усередині, так і за межами „великого китайського муру“». Згідно з власними дослідницькими документами компанії, Китай навчав Ernie за допомогою таких джерел, як Wikipedia, BookCorpus, Reddit і власної екосистеми продуктів Baidu, як-от Baidu Baike і Baidu News, щоби зробити його можливості максимально повними для власних користувачів»³². За допомогою Ernie Bot користувачам пропонують здійснювати пошук необхідного контенту або узагальнювати та перекладати текст і створювати контент та зображення за запитом. Можливості чату дають змогу генерувати текст і зображення у відповідь на запитання та підказки користувачів.

Енциклопедія про рослини. Цікавий творчий експеримент проведено для читачів ресурсу Medium — створення за допомогою ШІ енциклопедії про 10 «впливових» рослин³³. Для розроблення ілюстрацій обрано алгоритм V4 в Midjourney AI, а для тексту — GPT-3.

Передовсім за допомогою OpenAI platform за запитом «Зроби список з 10 найважливіших рослин в історії людства» згенеровано перелік із 10 рослин: рис, пшениця, кукурудза, картопля, соєві боби, помідор, банан, какао, тютюн, кава.

³² China's Baidu plans to develop its own ChatGPT-like AI bot for search in March. URL: <https://siliconangle.com/2023/01/30/chinas-baidu-plans-develop-chatgpt-like-ai-bot-search-march>

³³ AI Creates an Encyclopedia With Influential Plants. Another fun AI experiment. URL: <https://medium.com/seeds-for-the-future/ai-creates-an-encyclopedia-with-influential-plants-cc596601b673>

Опісля для їх опису та візуалізації ШІ генерував інформацію — створював тексти й зображення. При цьому використовували пошукові запити:

- для зображення, наприклад, «ботанічна ілюстрація кави, енциклопедія»;
- для тексту, наприклад, «створити докладний енциклопедичний опис кави».

Таким чином, короткий кейс-огляд свідчить: наразі вже є досвід підготовки довідкових видань за допомогою ШІ, що спонукає до глибшого аналізу переваг та недоліків цього підходу.

Виклики та недоліки машинного контенту

У плані експерименту ми поспілкувалися із ChatGPT:

— Чи може штучний інтелект створити якісну енциклопедію?

— Теоретично, штучний інтелект може допомогти у створенні енциклопедії або навіть автоматично генерувати текст для неї. Однак якість енциклопедії великою мірою залежатиме від якості джерел інформації, які використовуються для генерації тексту. Якщо є ненадійні або застарілі джерела, то інформація в енциклопедії також буде ненадійною або застарілою. Штучний інтелект може бути використаний для автоматизованого збору та обробки даних, але це все одно вимагає активного перегляду та корекції.

Тож ChatGPT визнає: так, згенерувати енциклопедію він зможе, але відповідальності за контент на себе не візьме. Що ж, дуже об'єктивно з його боку, адже наразі хиб у роботі машинного розуму чимало. Далі на цих хибих та потенційних ризиках зупинимось окремо, оскільки вони мають принципове значення для якості енциклопедичних статей. На нашу думку, актуальні недоліки машинного контенту пов'язані з двома основними мисливими причин:

- виклики, пов'язані з функціональністю ШІ;
- виклики, пов'язані з якістю машинного текстотворення.

Далі розглянемо їх предметно.

Виклики, пов'язані з функціональністю ШІ

Перший тип — це виклики, пов'язані зі специфікою взаємодії із ШІ на етапах формування й обробки запитів, а також інтенсивності взаємодії та обсягах доступних для роботи даних.

Обмеження даних. ChatGPT навчався на величезних обсягах даних, але ці дані охоплюють знання лише до вересня 2021 р. ChatGPT не має доступу до інформації після цього моменту часу, тому не здатний відповідати на запитання про події, які відбулися згодом. Ми поекспериментували: на жодне з конкретних питань про перебіг повномасштабного російського вторгнення в Україну (від 24 лютого 2022 р.) ChatGPT не надав адекватної відповіді: він просто «не в курсі» цих подій.

Також недоступними ChatGPT є прогнози — політичні, наукові, фінансові, спортивні та ін. Тож наразі таке бачення краще вдається людині — експерту-аналітику відповідного фаху. Але то до слова, оскільки енциклопедії це менше важить.

Обмеження інтенсивності взаємодії з чатом. Розробники вдаються до обмежень, які запобігають перевантаженню чат-бота. Наприклад, Microsoft обмежує інтенсивність спілкування з Bing AI Chats і під час однієї розмови (не більше п'яти запитань або тверджень поспіль), і в кількості відповідей упродовж доби (користувачі будуть обмежені до 50 відповідей на день). Адже є прецеденти, коли довгі дискусії заплутували основну модель чату і користувач отримував некоректну відповідь.

Плутані відповіді на неоднозначні запити. ШІ погано обробляє нечіткі, двозначні або широкі запити, наприклад: «Розкажи про новий функціонал телефонів», «Розкажи про новий функціонал в автомобілях» тощо. Відповіді на такі запити, відповідно, нерелевантні.

Низку казусів у відповідях демонструє, наприклад, бета-версія SGE (Search Generative Experience) від Google (варіант модернізації пошукової системи Google з використанням можливостей ШІ). Пошук відповіді на тезу «переваги геноциду» призвів до змішування аргументів щодо встановлення корисності визнання геноциду та пояснення геноциду як явища.

Тож точність і структурованість запиту від користувача (редактора) великою мірою визначає достовірність і точність генерованої ботом інформації, а також мінімізує іманентний ризик отримати надто загальну відповідь. Вочевидь, у подальшому знадобиться навчання редакторів мистецтва спілкування з ШІ — формулювати коректні запити та поглиблювати їх під час повторного пошуку інформації.

Неправильна інтерпретація багатозначних запитів. ШІ може неправильно витлумачити значення слів, які використовуються для формування запиту, — і надати відповідь, яка базуватиметься на його рівні розуміння та

його варіанті віднайденого значення. Наприклад, іменник «чайки» має значення «безпалубні веслово-вітрильні човни» та «вид прибережних птахів». ІІІ віддає перевагу другому значенню незалежно від контексту.

Недотримання умов запитів із числовими даними. У ІІІ можуть виникати проблеми з точністю, коли у пошуковому запиті є чітко заданий числовий параметр.

У матеріалі «ChatGPT vs. Microsoft Bing AI vs. Google Bard: Which Is the Best AI Chatbot?» подається опис експерименту щодо коректної роботи чат-ботів із пошуковими запитами. Платформами для його проведення стали ChatGPT, Microsoft Bing AI, Google Bard. Пошуковий запит містив прохання описати популярне телешоу «Breaking Bad» десятьма словами. Виявилося, що жоден з обраних для експерименту ресурсів не здатен дотриматися чітко заданого параметру: «Штучний інтелект Bing відповів описом із 28 слів, набагато більше, ніж десять слів, які ми просили. (...) Потім ми спробували Google Bard. Bard, як і Bing AI, не зміг правильно підрахувати кількість слів з першої спроби. (...) Потім ми протестували ChatGPT. Це було дуже близько, але з першої спроби не вдалося»³⁴.

Виклики, пов'язані з якістю машинного текстотворення

Другий тип недоліків машинного контенту — виклики, пов'язані з якістю текстотворення на основі ІІІ.

Фактичні помилки, спричинені генеруванням неправильних відповідей. Хоч ІІІ охоплює безліч джерел, він схильний робити неприпустимі фактичні помилки. Ілюстрація до цього — трагікомічна історія некролога американського письменника, журналіста і професора Нью-Йоркського університету Ч. Сейфа, котрий живий-здоровий, але був «похований і відспіваний» штучним інтелектом³⁵.

Зрештою, розробники з компанії OpenAI визнають: «ChatGPT іноді пише правдоподібні, але неправильні або безглузді відповіді»³⁶, які створюють відчуття переконливості та впевненості у правильному результаті. Вони називають це «галюцинаціями» (вигадкування фактів нейронною ме-

³⁴ ChatGPT vs. Microsoft Bing AI vs. Google Bard: Which Is the Best AI Chatbot? URL: <https://www.makeuseof.com/chatgpt-vs-bing-ai-vs-google-bard>

³⁵ Seife C. The Alarming Deceptions at the Heart of an Astounding New Chatbot / Charles Seife. URL: <https://slate.com/technology/2022/12/davinci-003-chatbot-gpt-wrote-my-obituary.html>

³⁶ Introducing ChatGPT. URL: <https://openai.com/blog/chatgpt>

режею): «галюцинації виникають через те, що великі мовні моделі не збирають інформацію з Інтернету, як це робить, наприклад, пошук Google. Натомість вони передбачають, які слова будуть наступними, на основі введених користувачем даних»³⁷. Проблематичність такого підходу може проявитися у випадку, коли на підставі такої інформації користувачеві доведеться ухвалювати рішення. Наприклад, бот Microsoft Bing AI, попри намагання уникнути цієї проблеми, демонструє помилки: «Нещодавно ми запитали нову „систему відповідей” Microsoft Bing AI про військового медика-добровольця в Україні на ім'я Ребека Маціоровскі. Пошуковий бот, побудований на тій же технології, що й ChatGPT, заявив, що вона мертва, і доказом цього стала стаття в російському пропагандистському виданні «Правда»³⁸. Бот не ідентифікував джерело отримання інформації як неправдиве.

Під час релізу Google Bard фахівцями була помічена фактична помилка у першій демонстрації. «Про які нові відкриття телескопу Джеймса Спейза Вебба я можу розповісти своїй 9-річній дитині? Вашій 9-річній дитині можуть сподобатися ці нещодавні відкриття, зроблені телескопом Джеймса Спейза Вебба. У 2023 р. телескоп JWST виявив низку галактик, які отримали назву „зелений горошок”. Таку назву вони отримали через те, що вони маленькі і круглі, як горошини. Телескоп зробив зображення галактик віком понад 13 мільярдів років. Це означає, що світло від цих галактик подорожувало понад 13 мільярдів років, щоб досягнути нас. JWST зробив перші фотографії планети за межами нашої Сонячної системи. Ці далекі світи називають екзопланетами»³⁹. Астрономи у твіттері звернули увагу розробників, що перше зображення екзопланети, відповідно до даних сайту NASA, було зроблено в 2004 році. Директор обсерваторії Каліфорнійського університету Брюс Макінтош зазначив: «Як людина, яка сфотографувала екзопланету за 14 років до запуску JWST, мені здається, що ви повинні знайти кращий приклад?»⁴⁰.

³⁷ Докладніше про генеративний ШІ. URL: <https://support.google.com/websearch/answer/13954172?hl=uk>

³⁸ The AI bot has picked an answer for you. Here's how often it's bad. URL: <https://www.washingtonpost.com/technology/2023/04/13/microsoft-bing-ai-chatbot-error/>

³⁹ Google's AI chatbot Bard makes factual error in first demo URL: <https://www.theverge.com/2023/2/8/23590864/google-ai-chatbot-bard-mistake-error-exoplanet-demo>

⁴⁰ Google's AI chatbot Bard makes factual error in first demo. URL: <https://www.theverge.com/2023/2/8/23590864/google-ai-chatbot-bard-mistake-error-exoplanet-demo>

Фактичні помилки, спричинені покликаннями на неіснуючі джерела

ChatGPT вніс республіканця Джонатана Терлі до переліку викладачів, які потрапили у секс-скандали. Чат-бот стверджував, що Терлі дозволяв собі коментарі сексуального характеру і намагався доторкнутися до студентки під час навчальної поїздки на Аляску. При цьому ChatGPT покликався на статтю з The Washington Post, якої не існує⁴¹. Зрозуміло, що такі маніпулятивні прийоми порушують будь-які стандарти якісної інформації і загрожують редакції репутаційними скандалами, судами і збитками.

Вихід за межі теми запиту та розмитість відповіді. Віднайдення інформації за чітко заданими параметрами за допомогою ШІ потребує додаткової перевірки на ймовірне розширення контексту або введення додаткових даних.

Bing Chat та ChatGPT проходили перевірку на специфіку роботи з відповідями на запитання. Під час експерименту необхідно було дати відповідь на пряме запитання: «Скільки тонн пластику було перероблено у 2020 році?».

Відповідь Bing Chat: «Згідно з одним джерелом, лише 5–6% із 40 мільйонів тонн пластикових відходів, утворених у США у 2021 р., було перероблено. Це близько двох мільйонів тонн. Інше джерело повідомляє, що експорт пластикового брухту США в першому півріччі 2020 р. склав 0,9 мільйона метричних тонн. Бажаєте дізнатися більше про статистику переробки пластику в інших країнах або регіонах?»⁴². Сильною стороною є наявність покликань на джерела отримання інформації. Розширення щодо експорту пластику поза контекстом цього питання.

Відповідь ChatGPT: «Мені шкода, але я не маю доступу до даних у реальному часі, а мої навчальні дані охоплюють лише вересень 2021 р., тому я не можу надати вам точну цифру, скільки тонн пластику було перероблено у 2022 р. Однак, я можу вам сказати, що кількість переробленого пластику залежить від країни та регіону, і може бути важко отримати точну

⁴¹ Жахалов Я. ChatGPT звинуватив американського професора в сексуальних домаганнях до студентки / Ярослав Жахалов. URL: <https://tech.liga.net/ua/technology/novosti/chatgpt-obvinil-amerikanskogo-professora-v-seksualnyh-domogatelstvah-k-studentke>

⁴² ChatGPT vs. Bing Chat: What's the Best Generative AI Chatbot? URL: <https://www.makeuseof.com/chatgpt-vs-bing-chat-best-generative-ai-chatbot>

глобальну оцінку. Згідно зі звітом Міжнародної асоціації твердих відходів і Міжнародного центру екологічних технологій, глобальний рівень переробки пластику становить близько 9%, що означає, що більшість пластикових відходів все ще потрапляє на звалища, сміттєспалювальні заводи або в природне середовище»⁴³. Тож йдеться про повний брак чітких фактів та розмитість інформації.

Зміна асоціацій через вбудовування слів. В онлайн-енциклопедії Baidu Baike, у зв'язку з цензуруванням тексту ШІ, простежується зародження інших асоціацій між прикметниками та низкою іменників (демократія, свобода, рівність тощо). Дослідники Едді Янг та Маргарет Робертс у статті «Цензура онлайн-енциклопедій: наслідки для моделей НЛП» аналізують такі прецеденти та їх наслідки⁴⁴.

Обмежений контекст. Поширеною помилкою користувачів при взаємодії з чат-ботами зі ШІ (ChatGPT) є недеталізованість у пошуковому запиті. Закладена недостатність контексту впливає на те, як ШІ інтерпретує запит і видає відповідь, яка не завжди виправдовує очікування і не сприймається як якісна.

Приклад невдалого запиту — абстрактно сформульоване питання «Яке найкраще місце для відвідування?». Чітке зазначення контексту значно підвищить якість згенерованого тексту. Приклад вдалого запиту: «Яке найкраще місце для відвідування у Києві для поціновувачів мистецтва?».

Брак логічних зв'язків у тексті. Інструменти ШІ не завжди можуть правильно інтерпретувати контекст написаного, що призводить до створення тексту, якому бракує послідовності та логічної вмотивованості.

Упереджені судження. Чат-бот має низку упередженостей⁴⁵. Принцип об'єктивності — засадничий для енциклопедистики. Практика використання ШІ засвідчує потребу моніторити питання наявності упередженого ставлення в чутливих темах (гендерні стереотипи, расовість, тощо). Новинний сайт ProPublica виявив, що «алгоритм кримінального правосуддя, який використовувався у місті Бровард, штат Флорида, помилково позначав

⁴³ Там само.

⁴⁴ Yang E., Roberts M. Censorship of Online Encyclopedias: Implications for NLP Models. URL: <https://www.semanticscholar.org/reader/ca4d1872035f8a3320dca19e72af038ea0776c6>

⁴⁵ Сушко Д. Скандал довкола чат-боту ChatGPT: що не так із застосунком. URL: <https://it.novyny.live/skandal-dovkola-chat-botu-chatgpt-shcho-ne-tak-iz-zastosunkom-76634.html>

обвинувачених афроамериканців як „високий ризик” майже вдвічі частіше, ніж білих»⁴⁶.

Шляхів проникнення упереджень до алгоритмів ШІ є декілька:

- упередження були закладені в базові дані, за допомогою яких відбувалося тренування ШІ;
- неправильна (нерепрезентативна) вибірка даних, в якій певні дані надмірно або недостатньо представлені (дослідження Джой Буоламвіні з Массачусетського технологічного інституту⁴⁷).

Різноміт у стилі. У форматі експерименту ми створювали зображальний контент для книжкового видання у програмі Midjourney. Здобуті результати показали: наразі за допомогою ШІ неможливо створити зображальний ілюстративний ряд у єдиному редакційному стилі. Зображення, автоматично згенеровані за численними запитами, довелося додатково обробляти за допомогою графічних редакторів Adobe Photoshop та Adobe Illustrator, щоб уніфікувати їхній стиль. Аналогічні спостереження маємо щодо текстів — без руки редактора згенеровані тексти не демонструють стильової єдності.

Перспективи створення енциклопедичного контенту за допомогою ШІ

При всіх недоліках та ризиках створення інформаційних матеріалів за допомогою ШІ ця технологія має перспективи в енциклопедистиці. Далі проаналізуємо ті, що, на нашу думку, вже реально впроваджувати в редакційно-видавничі процеси.

Аналіз ринку та генерування ідей. Оскільки ШІ здатний аналізувати великі масиви даних та на їх основі генерувати ідеї, він може допомогти редакції енциклопедії знайти ідеї нових видавничих проєктів (генератор ідей для продуктів), наприклад, для певних аудиторій. ШІ може бути використаний для аналізу тенденцій ринку та поведінки читачів, встановлення потенційних потреб ЦА. Така організація креативних процесів заощаджує час. Але застерігаємо: згенеровані ідеї потребуватимуть «людської» перевірки на можливі помилки. І знову-таки ШІ може допомогти провести мозковий штурм на основі підказки.

⁴⁶ What Do We Do About the Biases in AI? URL: <https://hbr.org/2019/10/what-do-we-do-about-the-biases-in-ai>

⁴⁷ Joy Buolamwini URL: <https://scholar.google.com/citations?user=6SG9440AAAAJ&hl=en>

Виявлення нових понять та оновлення реєстрів енциклопедій. ШІ може допомагати виявляти нові слова чи фрази у дискурсі, а відтак швидко вводити неологізми в обіг. Відстеження мовних змін дасть змогу енциклопедії залишатися динамічною. Припускаємо, що це оптимізує створення реєстрів і універсальних, і галузевих енциклопедій.

Перевіряння статей, що надійшли до редакції, на плагіат. Унікальність тексту — важливий чинник авторитетності енциклопедичного видання, чинник довіри до нього як до джерела інформації. Спеціальне програмне забезпечення (OpenAI Text Classifier, Copyleaks AI Content Detector, GPTRadar, Winston AI, CopyScape, Content at Scale, Plagibot, Writer AI Content Detector тощо) дасть змогу редакторів виявляти перефразований або скопійований контент.

Генерування «чернеткового» контенту. ШІ може створювати чернетковий варіант енциклопедичної статті — і текстові, і мультимедійні її елементи (зображення, аудіо, відео). Але, зважаючи на згадані вади, ШІ не здатен наразі замінити людину — ні автора, ні редактора, ні дизайнера енциклопедії. Наприклад, створення енциклопедичних дефініцій передбачає глибоке розуміння мовних нюансів, культурного контексту та інтерпретацій — аспектів, які штучний інтелект насправді «не розуміє».

Водночас той, хто працював в енциклопедичному проєкті, знає, як багато важить передовсім «збити» першу версію статті — ось цю функцію й варто делегувати машині. При цьому варто згадати Закон Каннінгема, котрий стверджує: «найкращий спосіб отримати правильну відповідь в інтернеті — це не поставити своє питання, а написати помилкове твердження»⁴⁸. І цей закон уже застосовується в енциклопедистиці. А далі — доопрацьовування чернеткових версій статей, і таким чином розвиток ШІ активує культуру співучасті в створенні енциклопедичних видань.

Автоматизація редакторської роботи. Наразі вже є спеціалізоване програмне забезпечення для лексикографів. Приклад спеціалізованого програмного забезпечення на основі ШІ для лексикографів — продукція компанії ELEXIS (European lexicographic infrastructure), яка пропонує 11 інструментів для роботи зі словниками, серед них:

⁴⁸ Що може піти не так — піде не так: 7 дивних закономірностей, які руйнують вашу продуктивність. URL: <https://laba.ua/blog/3278-7-strannyh-zakonomernostey-kotorye-lomayut-vashu-produktivnost>

- онлайн-платформа Lexionomy — хмарна система, розроблена для спрощення процедури створення та редагування словників;

- Sketch Engine — програмне забезпечення, що дає змогу працювати з великими масивами даних відповідно до лінгвістичних запитів користувача;

- Elexifier — хмарна служба для перетворення словників з pdf та xml-форматів, за допомогою методів синтаксичного аналізу XML і машинного навчання, у словники машинозчитуваного формату.

Головне завдання компанії — допомогти «лексикографічному ландшафту Європи»⁴⁹ набути однорідності, гармонізуватися завдяки запровадженню загальних стандартів, розробленню інструментів структурування словників та роботи з великими масивами даних. Припускаємо, що незабаром з'явиться і спеціалізоване програмне забезпечення для енциклопедистів.

Перевіряння джерел інформації. У більшості чатів є можливість надати користувачеві на вимогу доступ до джерел інформації, що були використані для генерування відповіді. Це мінімізує проблему сумнівної достовірності джерел, бо редактор завжди може перевірити їх особисто, а це швидше, ніж добирати джерела «з нуля». Акцентуємо увагу, що формати представлення джерел різняться: Bing Chat показує цитовані джерела, а Google Bard активує гіперпосилання, яке запускає Google у новій вкладці. Кожен із варіантів має корисний функціонал.

Стильове вдосконалення статті. Енциклопедична стаття — згусток інформації. Її стиль можна описати формулою «фактів більше, ніж слів», а для цього треба вміти руку редактора-стиліста. Чим же в цьому прислужиться редактору ШІ?

- *Інтерпретування складних понять.* Серед можливостей ШІ — пояснення складних понять простими словами. Ця функція може зацікавити редакції, які працюють над науково-популярними енциклопедіями, а також енциклопедіями для дитячої аудиторії.

- *Розширення лексичного різноманіття тексту.* Обмеження лексичного багатства енциклопедичної статті знижує рівень цікавості тексту і може відвернути читача. За допомогою ШІ можливо знайти влучне слово із синонімічного ряду, урізноманітнити синтаксичні конструкції.

⁴⁹ Objectives. URL: <https://elex.is/objectives>

Інтелектуальний аналіз тексту або текстових даних. Метод Text mining — «процес перетворення неструктурованого тексту в структурований формат для виявлення значущих шаблонів і нових ідей»⁵⁰ — застосовуються для дослідження та виявлення прихованих зв'язків у текстах (даних).

Для створення енциклопедій Text mining доцільно використовувати:

- як спосіб роботи з великими масивами даних (для резюмування, категоризації, токенизації, інформаційного пошуку);
- як спосіб оприявлення інформації з внутрішніх або зовнішніх джерел для аналізу тональності (позитивна, нейтральна чи негативна).

Оброблення візуальних матеріалів. Можливості сервісів ІІІ дають змогу покращувати якість ілюстративних матеріалів. Ілюстратори енциклопедичних видань отримують інструменти, які будуть корисними у вирішенні проблем нечіткого або розмитого зображення, зайвого фону, неякісного збільшення або зменшення тощо.

Рекомендуємо звернути увагу:

- Lets Enhance — український сервіс, який опрацьовує зображення і фото для покращення якості та надання чіткості, реконструювання облич, масштабування розмірів;
- SnapEdit допомагає видаляти зайві елементи на фото та реставрувати їх (видалення подряпин, плям, розривів);
- Remove-bg.AI — інструмент для автоматичного видалення та заміни фону;
- Prisma використовує унікальні можливості нейронних мереж, які дають змогу аналізувати зображення і малювати його у стилістиці відомих художників.

Переклад тексту. ІІІ може перекладати тексти енциклопедичних статей з однієї мови на іншу. Проте після його автоматичного перекладу знову-таки має втрутитися людина-фахівець, яка здійснить контроль якості, можливо, застосовуючи при цьому спеціальні програми (QA-програми — інструменти, які допомагають знаходити поширені помилки в перекладених текстах за формальними ознаками).

Надання рекомендацій щодо покращення текстів з метою оптимізації для пошукових систем. Енциклопедичні статті повинні бути доступними

⁵⁰ What is text mining? URL: <https://www.ibm.com/topics/text-mining>

для інтернет-читачів, що передбачає необхідність робити їх помітними для пошукової системи Google. III можна використовувати для оцінки відповідності текстів енциклопедичних статей вимогам Google Quality Rater для результатів пошуку. На підставі аналізу тексту та порівняння з вимогами Google проводити їх доопрацювання з метою оптимізації веб-сторінок для пошукових систем.

Застерігаємо: перед використанням інструментів автоматизації необхідно ознайомитися з настановами Google щодо особливостей роботи зі III. Неконтрольоване використання III для оптимізації текстів для покращення взаємодії з пошуковими системами може призвести до появи великої кількості фішигових сайтів/сторінок, які не мають цінності інформації, але мають великий рейтинг пошукових систем.

Семантичний пошук по сайту. Це технологія пошуку даних, яка використовує обробку природної мови, з урахуванням контекстного значення та словесної варіативності пошукового запиту для надання релевантних результатів. Семантичний пошук важливий, бо дає змогу:

- здійснювати персоналізацію користувача на основі історії пошуку;
- покращувати точність результатів пошуку та пошукової аналітики;
- зменшувати показники відмов;
- унікалізувати пошуковий досвід;
- спростити побудову запитів;
- посилювати залученість та лояльність.

Так, семантичний пошук для користувача енциклопедії — це зручність. Наприклад, помилки та одруківки у його пошуковому запиті не впливають на точність результатів пошуку. Технологія латентного семантичного аналізу (LSA) дає змогу спростити побудову запитів. Геолокація користувача може бути використана для створення контексту і допомогти з пріоритезацією результатів пошуку.

Водночас застерігаємо: використання тільки семантичного пошуку може зумовити нечутливість до зміни будови запиту зі схожим набором слів. Наприклад, «використання III в енциклопедії» може витлумачитися як запит на пошук в матеріалах енциклопедії «тлумачення поняття III», тоді як первинний задум пошуку — «знайти приклади використання III в енциклопедичних виданнях».

Використання голосових помічників. Голосовий помічник — віртуальний помічник, який працює на основі III та може виконувати різні завдан-

ня за допомогою голосових команд. Голосові помічники стали важливим чинником роботи з інформацією. Найвідомішими на ринку є Google Assistant, Apple Siri, Amazon Alexa, Microsoft Cortana (робота на iOS і Android була припинена у 2021 році), Microsoft Copilot (на основі технології ChatGPT), Audioburst Robin.

Операційна система Windows 10 від Microsoft на ПК оснащена асистентом Cortana, наприкінці 2023 р. припиниться його підтримка і буде представлений Microsoft Copilot. Програма Microsoft 365 Copilot розширить функціонал завдяки інтегруванню технології ChatGPT у програми Microsoft Office (Word, Excel, PowerPoint, Outlook та Teams), що дасть змогу застосовувати її для генерування тексту, аналізу числових даних, створення нових дизайнів.

Припускаємо, що в майбутньому в сайти енциклопедій будуть інтегровані голосові помічники, спрямовані на покращення користувацького досвіду та забезпечення зручного доступу до інформації. Ось деякі з можливих функцій голосового помічника:

- введення пошукового запиту з голосу;
- навігація по сайту, перехід між сторінками та розділами за допомогою голосових команд;
- відповіді на додаткові запитання тощо.

Голосові помічники на основі ШІ можуть допомагати людям з особливими потребами, а насамперед тим, хто має вади зору.

Отже, сучасний стан розробленості штучного інтелекту не дає змоги випускати власне машинописні енциклопедії: надто реальною є загроза зниження якості контенту. Водночас видавцям енциклопедій доцільно опановувати інструментарій ШІ, раціонально впроваджуючи його в свої практики. Це дасть змогу передовсім інтенсифікувати редакційно-видавничі процеси, урізноманітнити джерела для створення енциклопедій, трансформує взаємодію з користувачем. Зокрема, ШІ може бути використаний для автоматизації обробки великих обсягів текстової інформації: витягування даних, сортування, фільтрації, перекладу тощо. За нашим припущенням, технологія ШІ буде удосконалюватися, а його впровадження в енциклопедистику розширюватиметься. Це лише питання часу.

5.2. СЕМАНТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ НА ОСНОВІ ГЕНЕРАТИВНОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У сучасному світі, з поширенням інтернету, місце та роль традиційних енциклопедій змінилися. Інтернет надає широкий доступ до інформації, що уможливлює швидкий пошук відповідей на різноманітні запитання, достовірність, надійність яких інколи сумнівна. Разом із цим може виникнути питання, а чи не застаріла форма представлення інформації в традиційних енциклопедіях? У той самий час, коли люди найчастіше для отримання довідкової інформації, знань звертаються до інтернету, коли є пошукові системи в мережі, прямі відповіді чат-ботів. Що можна запропонувати для широкого використання точних енциклопедичних знань, яка має бути форма сучасних енциклопедій у мережевому середовищі? І мабуть, відповідь полягає в застосуванні методів семантичного пошуку⁵¹ й організації інтерактивних моделей предметних областей.

На цей час є дуже важливими питання щодо трансформації та сучасного стану енциклопедичних знань, особливо в контексті поширення інтернету й доступності інформації. Справді, інтернет надає широкий доступ до інформації, що робить можливим швидкий пошук відповідей на різноманітні запитання. Разом із цим постають проблеми достовірності та форми представлення інформації. Саме використання семантичного пошуку й організації інтерактивних моделей предметних областей можна розглядати як шляхи до вирішення проблем, і це вказує на потребу в сучасних технологіях, таких як штучний інтелект. Тобто штучний інтелект (зокрема методи семантичного пошуку та інтерактивних моделей) може допомогти створити сучасні, точні та надійні джерела енциклопедичних знань в інтернеті, вирішуючи проблеми, пов'язані з доступністю та достовірністю інформації в цифровому світі.

Метою роботи є представлення нових можливостей обробки енциклопедичної інформації із застосуванням систем генеративного штучного інтелекту, зокрема, ChatGPT, для вирішення задач семантичного індексування, аналізу, пошуку та візуалізації, що дає змогу розглядати такі системи як корисний інструмент для формування, аналізу й візуалізації мережових моделей предметних галузей.

⁵¹ Rogushina A. Gladun. Development of domain thesaurus as a set of ontology concepts with use of semantic similarity and elements of combinatorial optimization // Journal of Problems in programming. 2021. № 2. P. 03–15.

Семантичне моделювання може допомогти зрозуміти зміст і відносини між різними поняттями, які містять енциклопедичні джерела, та покращити доступність і якість інформації в семантичній мережі, що будується шляхом допомоги в розумінні змісту, збільшення точності пошуку, формування інтерактивних моделей предметних областей, покращення якості інформації. Семантичні моделі допомагають зрозуміти зміст тексту на глибшому рівні, ідентифікувати ключові поняття та їх взаємозв'язки. Це сприяє визначенню, які поняття або теми пов'язані з певним запитом користувача в енциклопедичному джерелі.

Семантичний пошук використовує аналіз значення слів і контексту, що забезпечує точніші результати пошуку. Коли користувач шукає інформацію в енциклопедіях, семантичний пошук допомагає знаходити відповіді, враховуючи не лише точний збіг слів, але і семантичну близькість.

Семантичні моделі можуть бути використані для створення інтерактивних моделей предметних областей в енциклопедичних ресурсах. Це означає, що користувачі можуть взаємодіяти з інформацією в більш зрозумілій і зручній формі, враховуючи відносини між поняттями. Семантичне моделювання допомагає виявляти та коригувати помилки в інформації, покращуючи якість джерела. Це важливо для забезпечення достовірності інформації в енциклопедичних джерелах.

Таким чином, семантичне моделювання може бути ключовим інструментом у створенні сучасних енциклопедичних джерел у мережі, які не лише надають доступ до інформації, але й забезпечують розуміння, точність і взаємодію з користувачами, покращуючи загальний досвід отримання знань та відповідей на запити.

Нова технологічна революція. Сьогодні проходить чергова технологічна революція — LLM (від англ. Large Language Model — великі мовні моделі), такі як GPT (від англ. Generative Pre-trained Transformer — генеративні попередньо навчені трансформери), також можуть генерувати текстовий контент, що наближається до людського стилю, але видає інколи неточну інформацію.

Генеративний штучний інтелект (ГШІ) є однією з інноваційних і перспективних галузей сучасної технології. ГШІ — різновид штучного інтелекту, який спроможний створювати новий контент (текст, зображення, аудіо та відео), що майже не відрізняється від творінь людини. Основними технологічними досягненнями в області ГШІ є глибокі нейронні мережі та

глибоке навчання, які дають змогу системам імітувати творчі процеси людини. ГШІ — нова технологія, яка швидко розвивається, має потенціал змінити багато сфер нашого життя, зокрема енциклопедичну справу.

Є чимало видів ГШІ, які використовують для створення різних типів даних. Деякі приклади містять зображення (генерація нових зображень — портретів людей, пейзажів тощо), текст (генерація нового тексту), музика (генерація нової музики), коди (програми, скрипти або вебсайти) тощо.

Генеративний штучний інтелект має потенціал змінити енциклопедичну справу в декількох ключових аспектах, а саме, створення нових статей (це дасть змогу енциклопедіям залишатися актуальними з останніми подіями та знаннями), покращення якості статей (виправлення помилок і надання докладнішої інформації), створення нових форматів контенту (наприклад, інтерактивні карти, відео та 3D-моделі), автоматичний переклад інформації на різні мови тощо.

Таким чином, ГШІ може докласти величезний внесок у розвиток і покращення енциклопедичних джерел. Загалом, ГШІ може значно покращити енциклопедичну справу, зробивши знання більш доступними, точними та інтерактивними для всіх користувачів.

На цьому тлі традиційні енциклопедії мають свої переваги. Вони зазвичай базуються на перевірених та авторитетних джерелах, що забезпечує достовірність інформації. Крім того, вони часто мають структуровану організацію. Отже, традиційні енциклопедії можуть бути корисними для глибокого тематичного дослідження, надаючи надійну та структуровану інформацію. У той самий час, інтернет та ГШІ можуть бути корисними для автономної обробки широкого спектру інформації. Ці моделі містять у собі найкращі лінгвістичні інструменти, засоби глибинного аналізу текстів. Традиційно такі моделі використовують у двох напрямках: розбору текстів, екстрагування, витягу головних сутностей, і генерування нових текстів⁵². У цій роботі розглядаємо застосування саме першого напрямку для мережевого представлення моделей предметних областей, так званих мап посилок на сутності, достовірний зміст яких наведено в енциклопедичних виданнях.

Методологія семантичного індексування. Мережевий аналіз є важливим підходом для розуміння зв'язків між сутностями, виявлення прихованих зв'язків між ними, що може допомогти в дослідженні предметної об-

⁵² Lande D., Strashnoy L. GPT Semantic Networking: A Dream of the Semantic Web. The Time is Now – Kyiv : Engineering, 2023. 168 p.

ласті. Для мережевого аналізу та візуалізації в поєднанні з системами типу ChatGPT (<https://chat.openai.com/>) можна використовувати сучасні інструменти, такі як Neo4j⁵³ та Gephi⁵⁴. При використанні подібних інструментів для аналізу та візуалізації мережевих структур, аналітики стикаються з двома проблемами: необхідністю встановлення програм, що не завжди можливо, особливо в умовах обмежень на встановлення стороннього програмного забезпечення; необхідністю вникнути в особливості функціонування цих систем і розібратися з десятками параметрів, режимами укладання графів, кластеризації тощо.

Для вирішення проблеми на основі бібліотеки системи GrahViz^{55, 56} розроблено програму, яка стала основою сервісу CSV2Graph, доступного наразі за інтернет-адресою <https://bigsearch.space/uli.html> (рис. 1). Цей сервіс забезпечує первинний аналіз і відображення графів, інформація про які відповідає формату CSV (від англ. Comma-Separated Values — значення, розділені комою), кожен запис якого є назвою пари сутностей. При цьому кожному вузлу й ребру графа, що будується, у відповідність ставлять гіперпосилання на глобальну пошукову систему з інтернету.

Найкоротший шлях при використанні генеративних систем штучного інтелекту сутності або пари сутностей (а саме це потрібно при побудові мереж) можна витягувалися безпосередньо з навченої моделі системи. Такий підхід універсальний, особливо якщо ви використовуєте декілька систем ГШІ для вилучення сутностей одночасно. Однак треба пам'ятати про низку обмежень, серед яких: актуалізація моделі системи ГШІ не завжди відбувається в реальному часі, тому фактичні сутності можуть не потрапити у сферу розгляду, а відповідно, і в модель предметної області; користувача можуть зацікавити сутності з документації, які також можуть не охоплюватися при навчанні моделі; користувача може не цікавити інформації, представлена будь-де, крім визначеного джерела, зокрема енциклопедії. З урахуванням цих обмежень має сенс вставляти власні документи в

⁵³ Robinson J, Webber J., Eifrem E. Graph Databases. O'Reilly Media, 2013. 224 p.

⁵⁴ Cherven K. Mastering Gephi Network Visualization. Packt Publishing, 2015.

⁵⁵ Lambert M. Surhone Mariam T. Tennoe Susan F. Henssonow. Graphviz. VDM Publishing, 2010. 108 p.

⁵⁶ Diogo R. Ferreira. A Primer on Process Mining: Practical Skills with Python and Graphviz. Springer Briefs in Information Systems. Springer International Publishing, 2017. 101 p. ISBN 978-3-319-56426-5, 978-3-319-56427-2

запити до систем ГШІ (промпти). Якщо довжина якогось документа перевищує обмеження, його можна фрагментувати та використовувати різні фрагменти послідовно в підказках, об'єднуючи відповіді систем для створення спільної мережі.

Рисунок 1

Інтерфейс введення інформації в системі CSV2Graph

CSV => Graph

Insert text - pairs of concepts separated by a semicolon:

ПРАВА ЛЮДИНИ; СВОБОДИ
 НЕВІД'ЄМНІ ПРАВА; ПРИРОДНІ ПРАВА
 ДЕРЖАВНА ГАРАНТІЯ; ОСНОВНІ ПРАВА
 ЗАГАЛЬНОВИЗНАНІ ПРАВА; ГІДНІСТЬ
 ГОЛОВНІ МЕХАНІЗМИ; ЗАХИСТ ПРАВ
 РАТИФІКАЦІЯ УКРАЇНОЮ; ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ
 ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД; ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД
 ПРАВА І СВОБОДИ; ЗАКОНОДАВСТВО
 ОСОБИСТІ ПРАВА; ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА
 ЮРИДИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ; СВОБОДА
 ЗВУЖЕННЯ ПРАВ; ПРОЦЕДУРА
 РЕАЛЬНА МОЖЛИВІСТЬ; САМОРЕАЛІЗАЦІЯ
 ОБОВ'ЯЗОК ВЛАДИ; ПОРУШЕННЯ
 ЗАХОДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ; ЗАХИСТ ПРАВ
 ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВ; ВІДШКОДУВАННЯ
 ГАРАНТІЇ ВИЗНАЧАЮТЬ; СПРЯМОВАНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ
 ОСНОВНІ ПРАВА; ПОЛІТИЧНІ ПРАВА
 МАТЕРІАЛЬНІ ЗАСОБИ; ЮРИДИЧНІ ЗАСОБИ
 НОРМИ КОНВЕНЦІЇ; КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ
 ПОРЯДОК РЕАЛІЗАЦІЇ; ПОРУШЕННЯ ПРАВ
 ПРАВА ЛЮДИНИ; ГАРАНТІЇ
 ЛЮДИНА; ПРАВА
 ПРИРОДНІ ПРАВА; ПРАВА ЛЮДИНИ
 НЕВІД'ЄМНІ ПРАВА; ПРАВА ЛЮДИНИ
 ПРАВА ЛЮДИНИ; ДЕРЖАВА
 ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ; ПРАВА ЛЮДИНИ
 ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ
 СВОБОД; ПРАВА ЛЮДИНИ
 КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД;
 ПРАВА ЛЮДИНИ

Links: ☒ Google ☐ Google News ☐ Bing ☐ Bing News

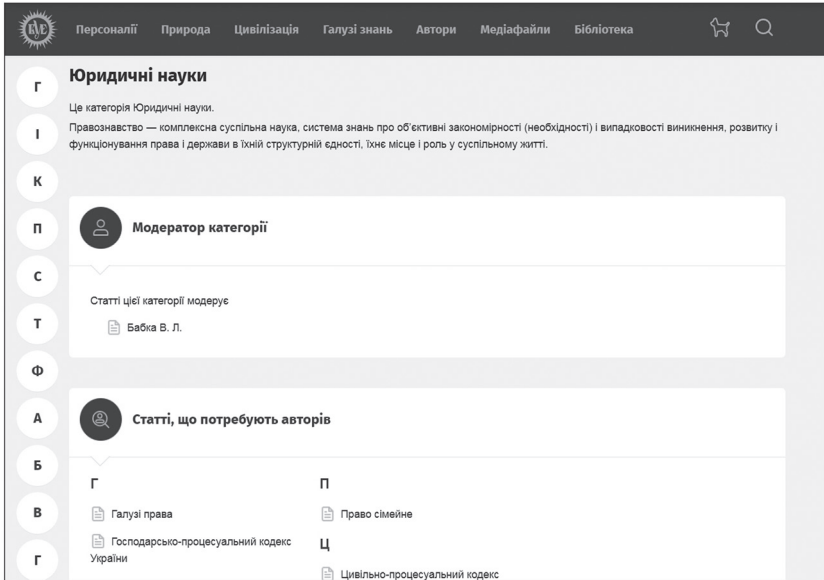
☒ Directed

Datasets:

1. [Survivability](#)
2. [Resilience](#)
3. [Cyber Security](#)
4. [Information Law](#)
5. [Torah Actors](#)
6. [Organized crime](#)
7. [Cyber security Vulnerability](#)

Наприклад, розглянемо процес побудови мережі предметної області «Юридичні науки» на базі енциклопедичної інформації (рис. 2), отриманої з вебпорталу «Великої української енциклопедії» (<https://vue.gov.ua/>).

Інтерфейс введення інформації в системі CSV2Graph

Промпт для виявлення пар сутностей на основі окремого текстового документа, фрагмент якого може мати такий вигляд:

→Виведіть із тексту 20 пар найбільш пов'язаних сутностей. Кожна сутність має бути описана не більше ніж 3 словами. Формат виведення: “сутність 1; сутність 2”. Кожна пара відображається в новому рядку. Текст: Права людини — комплекс природних і непорушних свобод і юридичних можливостей, що обумовлені фактом існування людини в цивілізованому суспільстві; іманентні можливості людини поводитися відповідно до своїх свідомих волевиявлень та робити все, що не заборонено законом і не спричиняє невинуватної шкоди правам і свободі інших людей...

Системи типу ГШІ, зокрема ChatGPT або BARD (<https://bard.google.com>), можуть надати різні відповіді під час обробки тексту в різний час, і

всі вони розумні з погляду людської логіки. Кожну з цих відповідей можна сприйняти як відповідь штучного експерта. Узагальнивши відповіді багатьох таких експертів, можна отримати більш повну і точну відповідь. Тому наведений промпт можна задати системі декілька разів, запустивши тим самим «рій віртуальних агентів»⁵⁷. Багаторазове виконання промпту дає змогу отримати різні відповіді, багато з яких збігатимуться. Зі статистичного погляду, — це найбільш достовірні результати. У разі розгляду наведеного промпту, отримуємо від ГШІ такі поняття:

1. Права людини; свободи	12. Реальна можливість; самореалізація
2. Невід’ємні права; природні права	13. Обов’язок влади; порушення
3. Державна гарантія; основні права	14. Заходи попередження; захист прав
4. Загальновизнані права; гідність	15. Відновлення прав; відшкодування
5. Головні механізми; захист прав	16. Гарантії визначають; спрямованість діяльності
6. Ратифікація Україною; європейська конвенція	17. Основні права; політичні права
7. Право на справедливий суд; Європейський суд	18. Матеріальні засоби; юридичні засоби
8. Права і свободи; законодавство	19. Норми Конвенції; Конституція України
9. Особисті права; громадянські права	20. Порядок реалізації; порушення прав
10. Юридичне визначення; свобода	
11. Звуження прав; процедура	

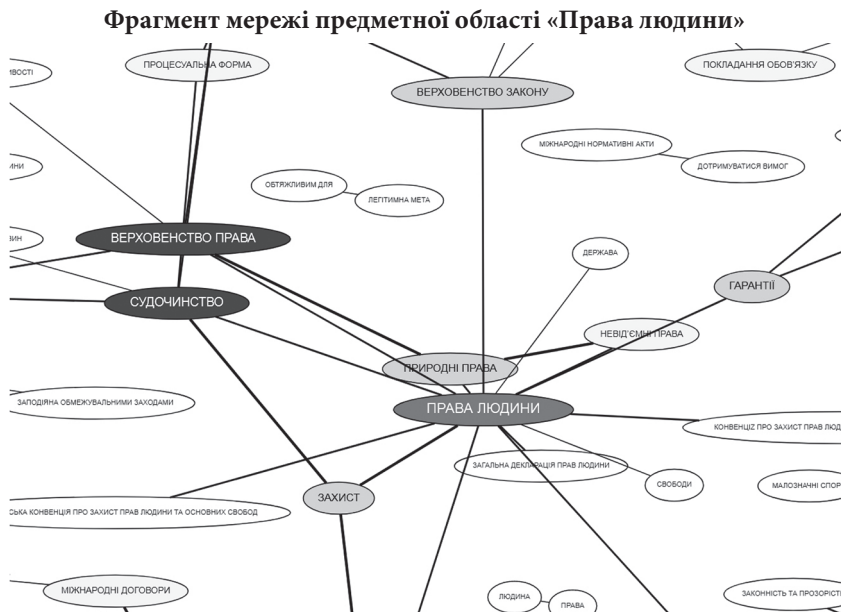
Такого типу відповіді можуть слугувати інформаційною основою для побудови графових структур — моделей предметних областей, які одночасно є мапами посилань, тому що кожний вузол і кожний зв’язок цієї мережі містить гіперпосилання на відповідні запити до пошукових систем. Кожне екстраговане поняття можна розглядати як вузол мережі. З подібним промтом можна звернутися до декількох систем штучного інтелекту,

⁵⁷ Dmitry L. and Strashnoy L. Concept Networking Methods Based on ChatGPT & Gephi (April 17, 2023). Available at SSRN:URL: <https://ssrn.com/abstract=4420452>

серед яких вже згаданий ChatGPT, BARD, GPT Free (<https://gptfree.co>) тощо. Після отримання відповідей від різних систем їх можна поєднати, реалізувавши концепцію «рою віртуальних агентів», якими виступають такі системи.

На рис. 3 як приклад показано результат — фрагмент мережі предметної області «Права людини», який було сформовано на базі статей, наведених на вебпорталі «Великої української енциклопедії» (<https://vue.gov.ua/>).

Рисунок 3

Найвагомішими вузлами побудованої семантичної мережі виявилися такі сутності: «ПРАВА ЛЮДИНИ», «СУД», «ЗАКОННІСТЬ», «ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА», «ПРАВНИЧА ДОПОМОГА», «ОСНОВНІ ЗАСАДИ СУДОЧИНСТВА», «КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ», «ПРАВА І СВОБОДИ», «ЗАХИСТ ПРАВ», «ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ», «АДВОКАТ», «ЮРИДИЧНА ДОПОМОГА», «СПРАВЕДЛИВІСТЬ» тощо.

Як бачимо, сформована мережа квазіієрархічна, до вузлів, що поєднують різні часткові поняття, тобто є транзитними, відіграють особливу роль у правовій галузі, виявились такі: «ПРИРОДНІ ПРАВА»,

«ЗАХИСТ», «ГАРАНТІЇ», «МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ», «ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ», «СУДОЧИНСТВО». У наведеному графі — семантичній мапі предметної області кожний вузол і кожне ребро стають гіперпосиланнями на пошукову систему. При активізації такого гіперпосилання здійснюється перехід на сторінку цього вебресурсу з результатами пошуку.

Програма формує відображення орієнтованих графів, вузли ранжує за ступенем і розфарбовує, визначає товщину і напрямки ребер. Покладання графа на площину виконано методами, вбудованими в GraphViz. При цьому формується зображення графа у форматі SVG, що дає можливість створювати гіперпосилання, що ведуть до пошукових форм системи Верховної Ради України. Масштабована векторна графіка (SVG) — це формат для визначення двовимірної графіки за допомогою XML. Він підтримує інтерактивність. Специфікація SVG, відкритий стандарт, розроблений World Wide Web Consortium з 1999 р., дозволяє масштабувати зображення без втрати якості. Ці зображення зберігаються в текстових XML-файлах, що робить їх доступними для пошуку, індексування, сценаріїв і стиснення. Усі основні настільні браузери почали підтримувати SVG. Дані у файлі SVG є текстом, а не зображенням, тому можна вбудовувати інтерактивні функції, зокрема гіперпосилання на вебресурси, які використовують у програмі CSV2Graph. Реалізація гіперпосилань надає можливість перегляду нормативних документів, які, з одного боку надає інформаційне розкриття поняття або зв'язку, а з іншого, підтверджує коректність побудови семантичної мапи.

Таким чином, семантичне індексування на основі технології генеративного штучного інтелекту та побудова оптимальної мапи посилань може допомогти для зручності використання та поширення точних енциклопедичних знань серед людей завдяки:

- зручному доступу до інформації: мапа посилань робить навігацію по концептам та знанням більш інтуїтивною, що полегшує та пришвидшує пошук потрібної інформації;
- мережа сутностей може допомогти в структуруванні та візуалізації знань, зробити їх зрозумілішими для користувачів;
- мапа посилань дає змогу встановлювати зв'язки між різними сутностями і темами, допомагаючи користувачам легше розуміти, як різні інформаційні частини взаємодіють між собою;

- мережа предметної області може бути важливим інструментом для освіти, дозволяючи здобувачам освіти швидше знаходити відповіді на свої питання і збагачувати свої знання;

- мапа посилань може стати важливим інструментом для поширення знань серед широкої аудиторії, надаючи зручний доступ до енциклопедичної інформації та сприяючи її поширенню.

Загалом, семантичне моделювання може стати ключовим науковим інструментом для створення сучасної енциклопедії на основі генеративного штучного інтелекту. Воно допомагає покращити якість і доступність знань, стимулює науковий розвиток та сприяє вдосконаленню процесу навчання й освіти.

5.3. АНАЛІЗ НАПРЯМІВ СЕМАНТИЗАЦІЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЙНИХ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИХ ВЕБПОРТАЛІВ (на прикладі портальної версії «Великої української енциклопедії»)

Розвиток сучасних енциклопедійних ресурсів тісно пов'язаний з їх відображенням у вебсередовищі, яке не тільки забезпечує доступ користувачів до контенту таких ресурсів, але й надає різноманітні пошукові та аналітичні сервіси, які значним чином впливають на спроможність знаходити, інтегрувати й порівнювати наявну інформацію. Зараз є багато форм і технологічних платформ для подання такої складно структурованої інформації, які різняться виразністю подання, додатковими функціональними можливостями, засобами експорту та імпорту інформації, методами пошуку тощо.

На розвиток таких ресурсів безпосередньо впливають сучасні досягнення у сфері інтелектуалізації інформаційних технологій, які широко застосовують для вдосконалення пошуку та навігації, перевірки узгодженості інформації, задоволення персональних інформаційних потреб користувачів. Необхідність використання інтелектуальних засобів аналізу інформації зумовлена тим, що зростає обсяг даних, які представлені в таких енциклопедіях, вони стають складнішими за структурою, різноманітнішими за формами подання, використовують різні джерела для поповнення контенту.

Важливим аспектом розвитку таких ресурсів є можливість обміну інформацією на рівні змісту, що потребує застосування загальнозживаних стандартів формалізації знань. Один із найвідоміших проєктів з інтелектуалізації Web-середовища — Semantic Web, у межах якого розроблено велику кількість стандартів і засобів подання й обробки інформації на рівні змісту, більшість з яких базуються на онтологічному аналізі. Тому обробку знань у розподілених інформаційних системах усе частіше пов'язують зі створенням, використанням та обробкою онтологій, які підтримують такі стандарти Semantic Web⁵⁸, як OWL⁵⁹ і RDF⁶⁰, а також різноманітні інстру-

⁵⁸ Berners-Lee T., Hendler J., Lassila O. The semantic web. Scientific american, 2001. № 284(5). P. 34–43.

⁵⁹ McGuinness D. L., Van Harmelen F. OWL web ontology language overview. W3C recommendation. 2004. № 10(10).

⁶⁰ Decker S., Melnik S., Van Harmelen F., Fensel D., Klein M., Broekstra J. & Horrocks I. The semantic web: The roles of XML and RDF. IEEE Internet computing, 2000. № 4(5). P. 63–73.

ментальні засоби. Незважаючи на це, інтелектуалізація вебзастосувань великого обсягу та зі складною структурою, до яких належать вебпортали, залишається складною, комплексною проблемою, що потребує як розвитку моделей керування знаннями, так і методів їх практичного застосування. Потрібно розуміти, що інтелектуальні вебпортали є лише досить обмеженою підмножиною всіх вебпорталів, і не всі не з наявних порталів можуть бути надалі інтелектуалізовані через обрані технології розробки й моделі контенту. Крім того, вибір інформаційних технологій, що припускають можливість інтелектуалізації, не забезпечує автоматично обробку контенту вебпорталу на рівні знань, а лише надає відповідні інструментальні засоби для їх створення.

У процесі семантизації енциклопедійні вебпортали можуть використовувати різні засоби машинного навчання й менеджменту знань, які враховують специфіку роботи у відкритому середовищі та необхідність інтеграції різних моделей подання знань. Користувачі отримують відразу не тільки потрібний контент, але й набір базових інструментів для його обробки. Розширення набору сервісів, які забезпечують портали, є визначальним фактором його корисності, як і обсяг та актуальність контенту.

Вебпортали як засіб програмної реалізації енциклопедійних ресурсів

Більшість наявних енциклопедійних ресурсів, що представлені у відкритому вебсередовищі, можемо розглядати як вебпортали зі специфічними особливостями, які визначають відповідно до їх призначення й набору функцій⁶¹.

Вебпортали — підклас вебсайтів, для яких характерне багаторівневе об'єднання відомостей із різних джерел і сервісів (засобів навігації, аналізу, пошуку, обробки, подання тощо), що дають змогу користувачам ефективно використовувати ці відомості⁶².

З точки зору подання енциклопедійної інформації серед різних видів вебпорталів найбільший інтерес викликають *інформаційно-аналітичні*

⁶¹ Difference between Website and Web Portal. URL: [http:// forum.huawei.com/enterprise/en/Difference-between-Website-and-Web-Portal](http://forum.huawei.com/enterprise/en/Difference-between-Website-and-Web-Portal).

⁶² What is the Difference between Website and Web Portal. URL: [http:// www.geeksforgeeks.org/difference-website-web-portal/](http://www.geeksforgeeks.org/difference-website-web-portal/).

вебпортали: вони забезпечують широкий набір аналітичних сервісів і засобів здобуття знань із наявної сирової інформації та дозволяють працювати зі структурними елементами контенту. Такі портали мають забезпечувати обробку інформації на рівні знань і використання елементів Data Mining, машинного навчання й логічного виведення. Тому інформаційно-аналітичні вебпортали потребують більш складних моделей контенту для інтеграції, порівняння, узгодження та візуалізації інформації, яку надають користувачам, а їх розробка і супроводження пов'язані із взаємодією інженера зі знань з експертами предметних областей.

Основні властивості вебпорталів

Аналізуючи перспективи розвитку й можливості інтелектуалізації енциклопедійних інформаційно-аналітичних вебпорталів, необхідно спочатку визначити, яку саме підмножину вебресурсів ми розглядаємо як вебпортали і які спільні властивості та функції відрізняють їх від інших типів сайтів. На сьогодні створено та розвивається багато різних типів порталів, тому в літературі трапляється багато різних визначень і наборів тих характеристик, що дають змогу називати певний вебсайт порталом⁶³. Вебпортал забезпечує легкість навігації та підвищення продуктивності в обробці інформації. Він забезпечує універсальний вхід і за потреби — інтеграцію з іншими програмами й системами.

Портали можна розглядати як системи управління знаннями, які уможливають створення, обмін і повторне використання знання. Вони містять багато інформації, зокрема й мультимедійної, що реалізується внаслідок зберігання контенту не в базах даних, а в сховищах і вітринах даних. Портали спрямовані на те, щоб забезпечити різні типи сервісів, які можуть знадобитися користувачам для отримання й обробки його контенту. Тому вибір сервісів, які підтримуються порталами, значним чином залежить від тематики portalу та потреб його користувачів. Вебпортал містить елементи захисту від входу в систему і може підтримувати інформаційну взаємодію, що є специфічною для користувача, а його інтерфейс може бути загальним або приватним. Контент portalу збирається з різних джерел і може бути унікальним для користувача на основі його персональних налаштувань.

⁶³ Web Portal. URL: <https://www.techopedia.com/definition/17352/web-portal>.

Основні функції вебпорталу:

- засоби оновлення контенту сайту: портал має містити набір інструментів, які покращують пошук інформації, підвищують її якість;
- підтримка взаємодії з користувачами: портал надає додаткові можливості спілкування розробників та авторів контенту з користувачами, забезпечуючи якість і фільтрацію інформацію на зручній і комплексній платформі;
- орієнтація на сферу застосування: вебпортал враховує специфіку відповідної предметної області, типові потреби користувачів у цій області та особливості тих інформаційних об'єктів, що обробляються⁶⁴.

Для енциклопедійних інформаційно-аналітичних порталів⁶⁵ зазначені функції можемо інтерпретувати так:

- портал має містити набір інструментів, які підтримують автоматизований експорт енциклопедійних гасел із відповідно структурованих документів та інформаційних ресурсів, а засоби семантизації мають підтримувати додаткові можливості навігації й пошуку інформації на порталі з урахуванням змісту;
- портал містить перевірені й узгоджені матеріали, інструменти перевірки узгодженості пов'язаних відомостей у різних енциклопедійних гаслах, забезпечує можливість зворотного зв'язку між користувачами та авторами контенту;
- портал використовує зовнішні джерела знань щодо відповідної предметної області для створення загальноприйнятої структури подання інформації про інформаційні об'єкти, які представлено в енциклопедійних гаслах, що є основою для багатокритеріального семантичного пошуку відомостей, потрібних користувачам.

Розробка та дизайн вебпорталу — складний процес, оскільки його функціональні можливості досить важко заздалегідь визначити, формалізувати й реалізувати. Вебпортали відрізняються від інших типів вебсайтів

⁶⁴ Rogushina J., Grishanova I. Semantic Information Resources with a Complex Structure: Knowledge Representation, Scaling and Search Problems // Scientific and Practical Programming – UkrPROG-2022. CEUR Vol-3501. Pp. 158–171. URL: <http://ceur-ws.org/Vol-3501/s15.pdf>

⁶⁵ Рогушина Ю. В., Гришанова І. Ю. Розробка засобів семантичного пошуку та навігації в онлайн-версії «Великої української енциклопедії» на основі онтологічного подання знань // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу: монографія / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 141–160.

ще й тим, що вебсайти переважно зосереджені на залученні трафіку, тоді як вебпортали призначені саме для його скорочення внаслідок більш ефективного й персоніфікованого аналізу. Тому засоби програмування, які використовують під час розробки вебпорталів, мають певну специфіку та потребують значно ширшого функціоналу. Процес розробки вебпорталу містить ті самі кроки, що необхідні для розробки будь якого вебсайту. Різниця полягає в складності реалізації кожного кроку і в наявності додаткових етапів, що стосуються визначення його функцій, кодування, тестування та інтеграції. Детальний аналіз наявних порталів та їх зіставлення з іншими типами вебсайтів дає змогу визначити, які саме додаткові функції й обмеження потрібні для розробки таких порталів, які переваги надають додаткові ускладнення.

Характерною рисою вебпорталів вважають персоніфікацію подання інформації. Для енциклопедійних порталів ця характеристика менш значуща, тому що уніфікація в поданні однотипних об'єктів важливіша для таких довідкових джерел. Значущішими для енциклопедійних вебпорталів є розвинуті сервіси пошуку й навігації, які можуть враховувати як знання про певну предметну область і зв'язки між її об'єктами, так і ту інформацію, яку переглядає користувач у поточний момент.

Зазвичай вебпортали забезпечують доступ із різних платформ і видів пристроїв, таких як персональні комп'ютери та смартфони.

Тенденції розвитку вебпорталів

Основні тенденції розвитку порталів стосуються їх семантизації та можливості повторного використання інформації. Обидві тенденції безпосередньо пов'язані з проектом Semantic Web і широко застосовують стандарти й мови подання знань. У розвитку вебпорталів можна виокремити кілька основних напрямків: інтелектуалізація, вдосконалення сервісів і персоніфікація. Для енциклопедійних інформаційно-аналітичних вебпорталів ці напрямки мають певну специфіку, а саме: інтелектуалізація здебільшого стосується семантизації контенту, більшу увагу приділяють розробці аналітичних і пошукових сервісів, персоніфікація визначає групи користувачів із близькими наборами сервісів і стосується визначення повноважень, створення персональної сторінки та збереження історії запитів. Різноманітні можливості семантизації контенту порталу значним чином зумовлені:

- загальною концепцією розробки порталу, його цілями та призначенням;

- моделлю і структурою бази знань порталу;
- обраним програмним забезпеченням;
- виразною здатністю пошукових сервісів порталу;
- можливостями та методами експорту зовнішніх баз знань.

Але вибір моделі подання контенту, набору сервісів і їхньої програмної реалізації, що забезпечують можливість семантизації порталу, не є автоматично запорукою її практичного досягнення. Контент вебпорталу, що функціонує у відкритому інформаційному середовищі, змінюється, і тому потрібні оновлення та інтеграції як моделі знань, що використовуються на порталі, так і самого контенту, щоб забезпечити його актуальність і несуперечність.

У семантизації порталів можна виділити кілька тісно пов'язаних аспектів:

- семантичний пошук;
- імпорт знань із зовнішніх інформаційних джерел;
- експорт інформації з порталу в сучасних форматах подання знань (таких як RDF та OWL);
- створення метаданих, що описують контент порталу на семантичному рівні.

Семантичний пошук — це один із підкласів інформаційного пошуку, у якому релевантність знайденої інформації до запиту користувача оцінюють за близькістю змісту для більш ефективного задоволення інформаційних потреб користувача. Такий пошук іноді розглядають як інтелектуальну надбудову над традиційним інформаційним пошуком. Можна вважати, що сервіси семантичного пошуку на порталі розширюють його функціонал і доповнюють традиційні пошукові сервіси (за ключовими словами, категоріями тощо).

Для семантичного пошуку на вебпорталі, який виконують у відкритому середовищі, характерне те, що потрібні для пошуку знання також динамічно здобувають із відкритого середовища, а не закладають у систему під час її створення. Те, які саме знання використовують для цього, залежить і від специфіки та типу порталу, і від концепції, яку обрали його розробники. Результати пошуку можуть автоматично вбудовувати до відповідних сторінок порталу для автоматичного оновлення контенту.

Семантичний пошук на вебпорталі зазвичай забезпечує знаходження екземплярів типових інформаційних об'єктів, характерних для конкретного порталу, а також специфічних сукупностей таких об'єктів (наприклад, портал транспортних послуг дає змогу знаходити узгоджену сукупність переміщень між обраними пунктами, а портал освітньої установи — навчальний курс з обраним набором компетенцій). При створенні таких систем варто враховувати, з яких саме зовнішніх баз знань можуть здобувати відомості щодо структури інформаційних об'єктів і регулярно перевіряти, чи не змінюється контент цих баз.

Класифікація порталів

Є багато типів класифікації порталів за різними критеріями, серед яких:

- тип контенту;
- цільова аудиторія;
- призначення;
- технічні ознаки та використані технології.

За типом контенту вебпортали поділяють на горизонтальні та вертикальні: перші спрямовані на великі спільноти користувачів, тоді як другі більш специфічні щодо вмісту й об'єктів. Вертикальні портали містять контент, що стосується однієї теми, а горизонтальні охоплюють одночасно багато різних тем, але надають однаковий набір сервісів для обробки інформації з різних напрямків. Вертикальний портал — це точка доступу до певної галузі, ринкової ніші чи сфери інтересів, що стосуються обмеженої тематики, торкаються лише однієї теми або одного типу тем, таких як страхування, освіта або охорона здоров'я.

За цільовою аудиторією портали поділяють на публічні й корпоративні. Публічні портали орієнтовані на всіх користувачів, а корпоративні — тільки на певну підмножину, наприклад, співробітників і партнерів організації. Крім цього, портали поділяють на інтернаціональні та регіональні. Інтернаціональні портали орієнтовані на всіх користувачів, незалежно від їх місця проживання і мовної належності, регіональні орієнтовані на користувачів з певної місцевості або мовної групи.

Енциклопедійні інформаційно-аналітичні портали зазвичай призначені для широких спільнот, охоплюють широке коло тем; тому їх відносять до горизонтальних. Переважно вони публічні, а за призначенням —

довідкові та аналітичні ресурси. Вибір технологій, що використовують для програмної реалізації, залежить від багатьох факторів. Інтернаціональні енциклопедії можуть містити регіональні версії, що різняться мовою контенту та інтерфейсу, а також глибиною розгляду різних гасел.

Енциклопедійні портали на основі вікітехнологій

Один із перспективних напрямків створення семантичних вебпорталів з відкритими даними базується на вікітехнологіях та їх семантичному розширенні. Прикладом реалізації такого підходу є портал «Великої української енциклопедії» (<https://vue.gov.ua>). Зараз портал відповідає багатьом вимогам, які пов'язані з тенденціями розвитку порталів, але потребує подальшої роботи й підтримання структури та контенту відповідно до змін відкритого середовища і змін в інформаційних ресурсах, що є джерелами його контенту.

Найвідоміші приклади енциклопедійних порталів: «Вікіпедія», а також Wikibooks, Wiktionary та Wikidata (рис. 1). Названі портали базуються на відкритому програмному забезпеченні MediaWiki⁶⁶, хоч їх аналітичний складник досить обмежений через відсутність семантичних моделей. Зараз є велика кількість семантичних розширень цієї технології, серед найбільш поширених — Semantic MediaWiki.

Семантичне розширення вікітехнології Semantic MediaWiki⁶⁷ надає засоби для створення семантичної розмітки контенту порталу та для багатокритеріального семантичного пошуку в цьому контенті. Але семантизація порталу призводить до ускладнення його структури та може спричинити появу багатьох додаткових проблем: обробка контенту на рівні семантики є значно складнішою за традиційну, а орієнтація на відкрите середовище вимагає враховувати різноманітні форми подання інформації, знаходити шляхи розв'язання неоднозначностей, виявлення змістовних помилок та визначення процедур інтеграції як даних, та і їх моделей⁶⁸, а також більш якісно обирати інформаційні джерела, які забезпечують якісні дані та застосовують релевантні формати їх представлення.

⁶⁶ MediaWiki. URL: <https://www.mediawiki.org/wiki/MediaWiki/>.

⁶⁷ Krötzsch M., Vrandečić D., Völkel M. Semantic mediawiki. International semantic web conference, 2006. Pp. 935–942. https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/11926078_68.pdf.

⁶⁸ Рогушина Ю. В. Нечіткі дані у семантичних wiki-ресурсах: моделі, джерела та методи обробки // Проблеми програмування, 2023. № 2. С. 67–83.

Енциклопедійні вебпортали на основі MediaWiki

технологія

проекти

Семантизація та пов'язане з нею розширення функціоналу порталу потребують значно вищої кваліфікації від розробників порталу й більшого часу на генерацію контенту: додавання нової інформації має супроводжуватися її семантичною розміткою, структуризацією та узгодженням зі вже наявними даними. Але побудований таким чином контент є значно кориснішим, тому що забезпечує автоматизоване виконання різноманітних сервісів, що пов'язані з аналітичною обробкою та узагальненням даних.

Аналіз перспектив семантизації порталу «Великої української енциклопедії»

Розглянемо детальніше основні аспекти семантизації енциклопедійного порталу на прикладі e-BUE — портальної версії «Великої української енциклопедії». Цей інформаційний ресурс концептуально відрізняється від друкованого аналогу значно більшим обсягом, ширшим функціоналом

для навігації та пошуку, нелінійною організацією контенту й наявністю інтерактивних і мультимедійних об'єктів. Для розробки портальної версії «Великої української енциклопедії» виникає потреба в застосуванні сучасних інтелектуальних вебтехнологій, які мають забезпечити можливість подання та аналізу складної системи знань⁶⁹. Однією з основних цілей розробки е-ВУЕ є надання користувачам повсюдного доступу до контенту енциклопедії. Основні складники порталу е-ВУЕ — це ядро MediaWiki; база даних, що містить основний контент; користувацький інтерфейс, що специфікує відображення контенту сторінок і засобів навігації відповідно до потреб енциклопедії; та додаткові плагіни, які розширюють функціональні можливості MediaWiki, зокрема семантичне розширення вікітехнології Semantic MediaWiki. Передумовами семантичного вдосконалення наявних порталів є:

- використання відкритого програмного забезпечення, що підтримує масштабованість контенту та має достатню виразність для подання інформації зі складною структурою;
- наявність моделі представлення знань порталу, що сумісна з сучасними технологіями менеджменту знань у відкритому середовищі та підтримує імпорт і експорт знань із зовнішніх інформаційних ресурсів;
- наявність семантичного структурування контенту та створення метаданих, що характеризують контент;
- засоби перевірки узгодженості контенту і його автоматизованої генерації на основі семантичної розмітки;
- можливість розширення набору сервісів для пошуку й навігації на порталі, для аналізу контенту та його автоматизованої генерації за запитом.

Е-ВУЕ відповідає всім цим вимогам⁷⁰, і тому семантичний складник порталу може розвиватися відповідно до проаналізованих вище тенденцій. Але потрібно розрізняти потенційні технологічні можливості та їх практичну реалізацію в кожному конкретному випадку, яка залежить як від специфіки вирішуваних задач, так і від організації розгортання порта-

⁶⁹ Andon P. I., Rogushina J. V., Grishanova I. Y., Reznichenko V. A., Kyrydon A. M., Aristova A. V., Tyschenko A. O. Experience of Semantic Technologies Use for Development of Intelligent Web Encyclopedia. Proc. of UkrPROG 2020, CEUR Workshoop Proceedings, 2021. Vol-2866. P. 246–259.

⁷⁰ Рогушина Ю. В., Гришанова І. Ю. Засоби і методи подання, пошуку і аналізу знань в енциклопедичних виданнях: онтологічний підхід // Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву: колективна монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа, «Енциклопедичне видавництво», 2022. С. 201–221.

лу й обраних технічних рішень. Як свідчить аналіз, потенційні можливості семантизації e-BUE та її практичне застосування значним чином різняться, що залишає багато простору для подальшого вдосконалення ресурсу.

Семантична розмітка контенту засобами Semantic MediaWiki досить вдало реалізована для типових інформаційних об'єктів (створено значну кількість вікішаблонів для їх введення й подання). E-BUE забезпечує експорт знань у відкриті формати (RDF) як результат виконання семантичних запитів, але доступ до спеціальної вікісторінки семантичного пошуку отримують тільки розробники. Відвідувачі порталу не можуть самостійно генерувати та виконувати такі запити (це дає змогу запобігти обчислювальному перевантаженню порталу). Тому потрібно створювати сторінки, у які вбудовано типові запити, і розробити зручну систему навігації серед таких сторінок.

Автоматизований імпорт знань із зовнішніх джерел у поточні версії e-BUE не підтримується. Це збільшує безпечність порталу, але значно зменшує обсяг контенту та потребує багато додаткової роботи операторів.

E-BUE пропонує розширений і зручний набір сервісів пошуку й навігації на основі вбудованих технологічних засобів і семантичних плагінів — за галузями знань, ключовими словами, семантичними властивостями тощо. Результати запитів можна впорядковувати безпосередньо на сторінці відповідно до потреб користувачів. Але цей напрямок розвитку e-BUE потребує подальшого розвитку та побудови запитів для нових типів інформаційних об'єктів, якими поповнюємо контент порталу. Наприклад, у порталах на основі семантичних вікітехнологій підтримуються різні види пошуку на основі семантичних властивостей сторінок і їхніх значень.

Проблеми персоніфікації в e-BUE підтримано технологічними можливостями вікітехнології у створенні груп користувачів із різними повноваженнями й умовами доступу, але зараз реалізовано лише дві групи: розробники та відвідувачі. Надалі буде доцільно детальніше визначити повноваження різних груп розробників щодо редагування контенту (наприклад, розширити права авторів гасел і зменшити доступ до структури бази даних для операторів).

Є можливість поповнення функціоналу e-BUE інтелектуальними сервісами аналізу контенту (за допомогою додаткового коду API), такими, як пошук семантично подібних сторінок. Цю можливість було перевірено в тестових версіях, але зараз в основній версії e-BUE згадані функції не використовують.

Таким чином, е-ВУЕ потенційно має великі можливості для вдосконалення, але на даний момент значна частина можливостей не реалізована практично (або реалізована лише частково).

Проблеми семантизації вебпорталів та шляхи їх розв'язання

Під час семантизації вебпорталів виникає низка проблем, які є специфічними для систем обробки й аналізу знань, що оперують великими обсягами інформації та гетерогенними моделями інформаційних об'єктів. Проблеми обробки знань значним чином різняться на етапі створення й розгортання та на етапі масового поповнення контенту. У першому випадку більшість проблем пов'язані з невідповідністю моделі об'єктам реального світу і потребують внесення принципових змін (наприклад, припускати кілька значень певного параметру, зміна структури). У другому випадку такі моделі потребують уточнення й розширення, щоб коректно обробляти більш специфічні випадки, які не враховували початкові варіанти. Як показав аналіз розгортання порталу е-ВУЕ, більшість з цих проблем проявилися внаслідок збільшення обсягу контенту порталу та ускладнення його структури.

Ці проблеми умовно можна поділити на групи:

- проблеми моделювання й подання семантики;
- проблеми масштабування;
- організаційні проблеми.

Проблеми моделювання контенту е-ВУЕ здебільшого зумовлені необхідністю обробки даних, які можуть бути неточними (наприклад, «народився наприкінці 15 століття» замість точного року народження), розпливчастими (наприклад, «працював у країнах Європи» замість переліку міст і країн), невизначеними (наприклад, «рік народження невідомий»), непослідовними (наприклад, «в 1715 році використовували дослідження 1740 року»), неповними тощо, і тому не потребують додаткових перетворень або самих даних, або засобів їх подання (шаблонів). Для семантичних даних виникає також необхідність перевірки змістовної узгодженості даних щодо інформаційних об'єктів, між якими є певні семантичні зв'язки (наприклад, рік народження дитини має бути більше року народження її батьків).

Проблеми масштабування е-ВУЕ, що стосуються семантичного складника, пов'язані з різким збільшенням кількості семантичних властивостей.

Участь великої кількості спеціалістів у створенні вебпорталів спричиняє розбіжності в розумінні правил подання й структурування даних, і тому виникає не тільки необхідність додаткової верифікації контенту, а й створення детальної методології семантизації та узгодження з моделлю предметної області. Організаційні проблеми пов'язані з тим, що на початку розробки семантичного вебпорталу основні роботи зазвичай виконує команда кваліфікованих спеціалістів із менеджменту знань, але в процесі розгортання проекту вона зменшується. Внаслідок цього через деякий час структура бази знань не оновлюється та перестає відповідати потребам того контенту, який додають, а працівники portalу з недостатньою кваліфікацією некоректно вносять семантичну розмітку (або не вносять її взагалі, оскільки це не впливає явно на формальні характеристики portalу). Через це семантичні запити та аналітичні сервіси працюють некоректно (вони обробляють некоректно задані дані або не мають потрібних відомостей). Відтак портал, що формально залишається семантичним, втрачає значну частку своїх переваг як аналітична інформаційна система, але надалі продовжує витрачати додаткові обчислювальні потужності на підтримку семантичного складника.

Аналіз додаткових можливостей, які забезпечує вебпорталу його семантизація, і проблем, які виникають під час створення бази знань такого portalу та додавання нових семантичних елементів даних, уможливив формулювання практичних рекомендації, які спрямовані на запобігання й розв'язання проблем обробки знань:

- модель бази знань енциклопедійного інформаційно-аналітичного вебportalу, що генерується на основі початкового набору даних, потребує подальшого постійного вдосконалення й узгодження з усіма особливими випадками інформаційних об'єктів, які не траплялися в початковому наборі даних (важливо враховувати, що цей процес має бути не автоматичним доповненням наявних моделей об'єктів додатковими семантичними властивостями, а результатом аналізу всіх взаємозв'язків між об'єктами з використанням зовнішніх сервісів менеджменту знань);

- моделі інформаційних об'єктів, які використовують на порталі е-ВУЕ, доцільно не видаляти й не спрощувати, а тільки поповнювати додатковими властивостями й відношеннями, щоб забезпечити узгодженість моделі з попередньо оприлюдненим контентом (при цьому потрібно

чітко формалізувати правила й умови застосування моделей різних об'єктів до опису нового контенту);

- генерація семантичної розмітки контенту — необхідна умова семантизації енциклопедійного вебпорталу, тому що така розмітка є інформаційною основою функціонування всіх семантичних сервісів. Створення пропозицій щодо такої розмітки може бути автоматизоване, але прийняття рішень має здійснювати людина — експерт у певній предметній області (а не оператор): потрібно визначати семантику зв'язків між елементами контенту на основі аналізу природномовного опису, який наведено в гаслі, що досить часто не є однозначним;

- набір семантичних відношень між елементами контенту постійно поповнюється, щоб коректно відображати все різноманіття таких зв'язків. Зі зростанням кількості відношень виникає потреба в засобах їх класифікації (наприклад, створити відповідну таксономію або тезаурус, а також надавати сервіси із зіставлення природномовних описів із потенційно пертинентними відношеннями), надавати створеним відношенням чіткі формальні описи й намагатися запобігати їх дублюванню;

- виклик сервісів, що передбачають виконання складних аналітичних і пошукових запитів, доцільно виносити в окремі сторінки або пункти меню порталу, щоб виконувати їх тільки тоді, коли це справді потрібно користувачам (це уможливить економію обчислювальних ресурсів порталу);

- необхідно постійно проводити інформування персоналу, що займається підготовкою контенту, щодо нових елементів семантизації та правил їх застосування, чітко розрізняти функції зі створення моделі розмітки та її застосування (для складних порталів це підтримується внаслідок більш детального визначення повноважень різних груп розробників);

- проводити регулярні оновлення структури бази знань і контролю змістовної цілісності (як з використанням внутрішніх можливостей порталу, так і за допомогою зовнішніх систем менеджменту знань), щоб запобігти появі значних семантичних некоректностей даних.

5.4. ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА У ФОРМУВАННІ ТА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

У світовій економіці відбувається розвиток нової парадигми росту інноваційних перетворень, економіка розвинутих країн все більше набуває ознак інноваційної, пов'язаною з розробкою, впровадженням і використанням нововведень, із перетворенням організаційно-економічного механізму господарювання. У цих країнах існує відповідна система взаємовідносин між наукою, промисловістю і суспільством, у якій інновації є основою розвитку національної економіки, а вона у свою чергу стимулює інновації, визначає їх напрямки і найважливіші напрями наукової діяльності. Зі збільшенням осмислення ролі інновацій як важливого інструменту економічного розвитку збільшується системний підхід до інновацій, акцентується на освіті й поширенні знань.

Енциклопедистика в Україні представлена широким спектром енциклопедій — від багатотомних загальних до одностомних вузькогалузевих, зокрема, опубліковано тритомну економічну енциклопедію на початку ХХІ ст., яка є першою роботою вчених-економістів в Україні та країнах пострадянського простору.

Економічна енциклопедія охоплює всі історичні періоди, водночас акцентує увагу на перехідних економіках. В енциклопедії вміщено інформацію про особливості функціонування фінансової, банківської, бюджетної систем, світової економіки, менеджменту, оподаткування, страхування, підприємництва; формування та реалізацію антициклічної, антикризової, регіональної, трудової, податкової та інших видів політики держави в різних економічних системах. Важливим є висвітлення в енциклопедії становлення економіки України періоду незалежності, формування власної економічної безпеки, доцільності та ефективності використання здобутків світової економічної науки в розбудові економіки України.

У виданні висвітлено не лише класичні економічні теорії та погляди. Велику увагу приділено сучасним економічним дослідженням, що ґрунтуються на основі опрацювання теоретичних та практичних матеріалів. Під час написання енциклопедії було застосовано різноманітні наукові методи та концептуальні засади, характерні для понад двохсот сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців⁷¹.

⁷¹ Економічна енциклопедія. URL: uk.wikipedia.org/wiki/

Швидкий розвиток інноваційної економіки, взаємозв'язок між ринками капіталу та новими технологіями, що постійно зростає, посилення соціальної орієнтації нових технологій, масштабний характер створення і використання знань, технологій, продуктів, послуг зумовили виникнення національних інноваційних систем як інституціональної основи інноваційного розвитку країн.

У суспільствах, які ґрунтуються на ринковій економіці, національна інноваційна система — давня історично сформована невід'ємна частина національної економіки. Це пов'язано необхідністю відповідати новим технологічним змінам, адаптуватися до них. Уміння ремісників і їхня конкурентоздатність залежали від інтенсивності оновлення «бізнес-процесів». Адам Сміт у монографії «The Wealth of Nations» (1776 р.) стверджував, що організаційним механізмом капіталізму є не тільки ринкова система (співвідношення попиту і пропозиції), але й конкуренція, яка спонукає не просто задовольняти потреби, що збільшуються, завдяки зниженню ціни й поліпшення якості, а робити це найбільш ефективним способом із допомогою переходу на нові технології, тобто за допомогою інновацій. Ця теза з часом набула ширшого й важливішого значення. Тепер на вільних ринках підприємства використовують інновації як дієвий фактор у боротьбі за споживача⁷².

Наукові видання останніх років містять результати досліджень різних аспектів національної інноваційної системи. Значна кількість робіт із розвитку НІС у рамках СНД належить українським та закордонним економістам, які проводять дослідження за такими основними актуальними напрямками: зв'язок інноваційних процесів з інституціональним контекстом соціально-економічної системи, зокрема залежність інноваційної активності соціально-економічної системи зі специфікою її ментальних характеристик (А. Г. Кусраєв); пошук шляхів подолання інституціональних обмежень базової структури, що трансформуються НІС та перешкоджають їх розвитку (В. Н. Фрідлянов, М. А. Марушкіна); дослідження й узагальнення умов, що зумовили формування ефективних НІС імітаційного типу (С. Ю. Глазьев, Ю. В. Яковець); аналіз проблем становлення окремих компонентів НІС (В. А. Денисюк, В. В. Іванов, О. Н. Бойко, Е. Н. Забарна,

⁷² Герасимов А. В. Инновационное развитие экономики: теория и методология // Материалы Междунар. научн. симпозиума, посвященного 110-летию со дня рождения Питирима Сорокина. Москва : Московский общественный фонд, 2000. С. 37–43.

Д. В. Шопенко); інтеграція НІС в єдину глобальну ІС (В. М. Кудров, Л. М. Гохберг).

Початок досліджень інноваційних систем вчені відносять до ХІХ ст., коли Ф. Ліст опублікував свою працю «Національна система політичної економії» (1841 р.). У книзі проаналізовано, як Німеччина того періоду змогла досягти вражаючих економічних успіхів і перехопити глобальне економічне лідерство у Великобританії. Ф. Ліст вивчив не тільки протекційні заходи щодо захисту внутрішнього німецького ринку, а й широкий спектр заходів, націлених на створення можливостей для прискореної індустріалізації та економічного зростання. Багато з цих заходів були орієнтовані на вивчення і використання нових технологій. Ф. Ліст зробив висновок, що сучасний стан держав є результатом накопичення всіх відкриттів, винаходів і удосконалень, здійснених попередніми поколіннями: саме вони сформували інтелектуальний капітал покоління. Економіка кожної країни продуктивна лише тією мірою, якою досягнення минулого можуть бути використані в даний час, зокрема для створення нових знань⁷³.

Економічна теорія національних інноваційних систем ґрунтується на ідеї Й. Шумпетера і Ф. Хайєка. Сучасну концепцію НІС почали розробляти в 1970–1990-х рр. у працях К. Фрімена, Р. Нельсона, Б. Лундвалла, М. Хіроока, Г. Менша. Вона має низку характерних ознак: простежено перехід від лінійної до нелінійної моделі інноваційного процесу, що передбачає циклічний взаємозв'язок всіх елементів і підсистем НІС та орієнтацію інновацій на попит («витягування» ринком, для проривних інновацій — технологічний поштовх); національні інноваційні системи є еволюційними, квазідинамічними системами, адаптуються під національні особливості економічного та соціально-політичного розвитку країни; інституціоналізм, склад і взаємодія факторів визначають стійкість і керованість системи; використання аналітичного інструментарію НІС у розробленні інноваційної політики, плануванні та прогнозуванні результатів. Автори й численні послідовники створили основні методологічні принципи цієї теорії (концепції): наслідування ідей економіста Й. Шумпетера про конкуренцію на основі інновацій та наукових розробок у корпораціях як головних чинників економічної динаміки; визнан-

⁷³ List F. The National System of Political Economy, National System of Innovation. URL: http://comms.dsu.ie/flynnr/National_System_of_Innovation.htm

ня особливої ролі знань в економічному розвитку; розгляд інституціонального контексту інноваційної діяльності як фактора, що прямо впливає на її зміст і структуру⁷⁴.

Теоретичною основою формування сучасної інноваційної системи є концепція національних інноваційних систем, яку започаткували в кінці 1970-х років дослідження технологічних систем К. Фрімена, Д. Кларла, Л. Соета, а також праці з вивчення дифузії новачій С. Девіса, Е. Менсфілда, А. Ромео.

У 1980-ті роки керівництво багатьох країн потребувало основи для формування і реалізації політики, що впливала б на інноваційний процес. Такою основою стали національні інноваційні системи. У подальшому основи концепції національних інноваційних систем (середина 1980-х років) розпрацьовувала практично одночасно велика група авторів різних країн. Лідерами цього напрямку стали Б. Лундвалл — професор університету м. Упсала (Швеція), К. Фрімен — засновник Центру вивчення наукової політики при Сассекському університеті (Великобританія), Р. Нельсон — професор Колумбійського університету (США). Перший систематичний виклад цієї концепції зазвичай датують 1988 р. — часом публікації колективної монографії «Технічний прогрес і економічна теорія»⁷⁵. Згодом ця концепція розвивалася зусиллями великої кількості дослідників під керівництвом зазначених авторів⁷⁶.

Концепцію НІС сформовано наприкінці 1970-х — початку 1980-х років. Її методологічну основу становить підхід, запропонований Д. Беллом. У 1962 р. він опублікував доповідь «Постіндустріальне суспільство: гіпотетичний погляд на США в 1985 р. і далі», у якій вперше оприявнили ідею побудови постіндустріального суспільства, головним чинником розвитку економіки якого стануть знання.

⁷⁴ Иванова Н. И. Национальные инновационные системы // Вопросы экономики. 2011. № 7. С. 59–70.

⁷⁵ Dosi Ed. G., Freeman C., Nelson R. Technical change and economic theory. L. : Pinter, 1988. 195 p.

⁷⁶ Freeman C. The National Systems of Innovation in historical perspective. Cambridge journal of economics. 1995. № 19. P. 37–48; Lundvall B. A. Introduction. National System of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning. L., 1992. 95 p.; Nelson R. National Innovation Systems: A Comparative Analysis. N.Y. Oxford University Press, 1993. 132 p.

Уперше термін НІС (NSI) увів К. Фрімен⁷⁷ у 1987 р., стверджуючи, що це свого роду мережа інституціональних та державних структур у державному і приватному секторах економіки, спільна діяльність яких веде до створення та поширення нових технологій. Ці інститути включають не тільки організації, що відповідають за проведення досліджень, а й способи дій, за допомогою якого здійснюють організацію та управління наявними ресурсами, як на рівні підприємств, так і на національному рівні⁷⁸. Варто зазначити, що в цьому формулюванні немає терміну «знання». Усе зведено до нових технологій, у яких знання втілені неявно. К. Фрімен почав свої дослідження з аналізу інноваційної системи Японії; відтоді підхід, що ґрунтується на понятті НІС, використовували в низці країн. Згідно з К. Фріменом, ефективність інноваційного розвитку економіки залежить не тільки від того, наскільки ефективна діяльність самостійних економічних агентів (фірм, наукових організацій, вузів та ін.) окремо, а й від того «як вони взаємодіють один з одним як елементи єдиної системи створення і використання знань, а також із громадськими інститутами (такими як цінності, норми, право)»⁷⁹. Порівнюючи приклади інших країн, К. Фрімен ілюструє загальні принципові чинники відмінностей у моделях НІС, продемонстрованих світовою практикою. Для нових індустріальних країн Південно-Східної Азії (Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Гонконгу) в 1980–1990-ті роки було характерне динамічне зростання, засноване на розвитку науки, освіти і передових наукомістких галузей. У цих країнах склалися сприятливі інвестиційні обставини, досягнуті високі темпи розвитку наукових досліджень і розробок, що забезпечують потреби розвитку експортно орієнтованих галузей, що виробляють технічно складні товари (електроніку та автомобілі), а також швидке зростання всіх видів освіти при широкому доступі населення до вищої технічної освіти. У цей же період інфляційне, стагнующе зростання було характерне для держав Латинської Америки, які не створили сприятливого інноваційного та інвестиційного клімату та допустили деградацію науки та освітніх систем⁸⁰.

⁷⁷ Freeman C. Technology Policy and Economic Performance: lessons from Japan. London : Pinter Publishers, 1987. 96 p.

⁷⁸ Хватова Т. Ю. Национальные инновационные системы зарубежных стран: цели и стратегии развития. СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2009. 298 с.

⁷⁹ Горелов А. П. Предпринимательский риск // Финансовый бизнес. 1996. № 5. С. 29–33.

⁸⁰ Иванова Н. И. Национальные инновационные системы. Москва : Наука, 2002. 244 с.

Однак дослідження Б. Лундвалла, К. Фрімена та Р. Нельсона відрізняються різними підходами й напрямками дослідження, які пов'язані з різним історичним походженням і завданнями дослідників: Б. Лундвалл досліджував особливості національних інноваційних систем⁸¹, К. Фрімен акцентував на інституціональному контексті інноваційної діяльності⁸², для Р. Нельсона⁸³ основними були проблеми державної наукової і технологічної політики. Їх варто розглянути докладніше.

Б. Лундвалл, спираючись на концепцію національних виробничих систем Ф. Ліста та праці про технологічне співробітництво між фірмами, дослідив взаємовідносини між виробниками і споживачами інновацій у межах однієї держави і порівняв основні характеристики, що виникають на цій основі інноваційних систем у країнах Скандинавії. На думку Б. Лундвалла⁸⁴, технологічна взаємодія фірм-інноваторів, що займаються розробкою нових технологій, в основному реалізується всередині країни і визначається особливостями її інституціональної структури. Навіть в умовах глобалізації та активної взаємодії з компаніями інших країн інноваційний процес зберігає тісні генетичні зв'язки з національними інноваційними системами.

К. Фрімен на основі висновків інституціональної теорії Т. Веблена, Р. Коуза і Г. Саймона дослідив інституціональний контекст інноваційної діяльності, підкреслив, що національні інноваційні системи є своєрідною мережею інституціональних структур у державному й приватному секторах економіки, активність і взаємодія яких ініціює, створює, модифікує та сприяє дифузії технологічних інновацій. Ці інститути включають не тільки організації, що відповідають за проведення досліджень, але й спосіб дії за допомогою організації та управління наявними ресурсами як на рівні підприємств, так і на рівні держави⁸⁵.

⁸¹ Lundval B. National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning. London, 1992. 95 p.

⁸² Freeman C. Technology Policy and Economic Performance: lessons from Japan. London : Pinter Publishers, 1987. 96 p.

⁸³ Nelson R. An evolutionary theory of economic change. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1982. 130 p.

⁸⁴ Lundval B. National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning. London, 1992. 95 p.

⁸⁵ Freeman C. Technology Policy and Economic Performance: lessons from Japan. London : Pinter Publishers, 1987. 96 p.

Р. Нельсон виділив основною проблемою державної наукової і технологічної політики, її можливості й обмеження в сучасних національних інноваційних системах країн із різним рівнем розвитку. Він підкреслював особливі властивості технічного прогресу, що уможливають жорстке централізоване управління і планування, що в ідеалі могло б оптимізувати використання ресурсів, необхідних для реалізації інноваційних проєктів. За уявленнями Нельсона, основним фактором розвитку є високий ступінь невизначеності вибору напряму, найбільш перспективного з точки зору витрачання зусиль для дослідження. Завжди існують різні можливості для покращення технологій і численні альтернативи принципово нових шляхів⁸⁶.

Невизначеність вибору зумовлює розбіжності експертів, тому до консенсусу дійти майже неможливо. У таких випадках механізм саморегулювального ринку краший, ніж адміністративне планування, оскільки забезпечує численні джерела ініціативи, конкуренцію та перерозподіл ресурсів. Порівняльний аналіз досвіду різних країн в історично тривалих періодах дав можливість Р. Нельсону зробити висновок про те, що саме включення ринкових регуляторів у механізм державної інноваційної політики є найбільш ефективним. Але різним країнам притаманні різні механізми державного регулювання, існують лише загальні закономірності, які необхідно використовувати для досягнення цілей економічного росту в умовах нової економіки. До найзагальніших закономірностей автор концепції зараховує створення національної інноваційної системи й забезпечення ефективного функціонування цієї системи.

Національну інноваційну систему можна розглядати з різних позицій: як систему взаємовідносин між державою, наукою, бізнесом і суспільством; як єдину й нерозривну систему економічних відносин; як сукупність підсистем, суб'єктів та об'єктів інноваційної діяльності; як сукупність організацій державного і приватного секторів економіки, що здійснюють інноваційну діяльність.

Національна інноваційна система формує таку систему взаємовідносин між державою, наукою, бізнесом і суспільством, де інновації є основою розвитку економіки й суспільства, а потреби інноваційного типу економіки, у свою чергу, багато в чому визначають і стимулюють найважливіші

⁸⁶ Nelson R. An evolutionary theory of economic change. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1982. 130 p.

напрями розвитку науково-дослідної діяльності. Науково-дослідна діяльність повинна забезпечувати отримання, поширення, використання науково-технічних знань, спрямованих на розвиток інноваційних структур, що працюють в області комерціалізації НДДКР.

Національна інноваційна система є єдиною і нерозривною системою економічних відносин, що забезпечує стійке висококонкурентне функціонування господарського комплексу країни на основі генерування, створення і впровадження сучасних досягнень науково-технічного прогресу. Особливість формування національної інноваційної системи полягає в тому, що країнам, у яких формується ринок, необхідно не тільки наздоганяти, а й ставити цілі на випередження розвитку. Водночас для кожної національної інноваційної системи характерні відповідна структура і певна впорядкованість, що передбачає достатню стабільність інституціональної взаємодії (при цьому в кожній країні створена специфічна національна конфігурація її інституціональних елементів)⁸⁷. Національна інноваційна система як сукупність підсистем, суб'єктів і об'єктів інноваційної діяльності, взаємодія яких між собою і навколишнім середовищем забезпечує нову цілісність, є сателітом у форсуванні економічних відносин. Результатом цього є висока ефективність інноваційного процесу і загалом динамічність інноваційної економіки. Такий підхід до розуміння поняття «національна інноваційна система» відрізняється від існуючих комплексністю і визначенням необхідності забезпечення втілення результатів інноваційної діяльності в показниках розвитку господарчих систем. Національна інноваційна система включає організації приватні й державні, що проводять дослідження і розробки, виробництво і реалізацію наукоємної продукції, а також зайнятих управлінням і фінансуванням інноваційної діяльності.

Зі всього різноманіття дефініцій найбільше використовують і цитують у науковій літературі визначення, запропоноване спеціалістами Організації економічного співробітництва і розвитку⁸⁸. Згідно з ним, під національною інноваційною системою розуміють сукупність інститутів, що належать до державного і приватного секторів, які індивідуально і спільно один з одним забезпечують розвиток і поширення нових технологій

⁸⁷ Гурова М. Интернационализация интеллектуальной собственности и открытые инновационные системы. Сборник научных работ. Москва.: МАКС Пресс, 2009. 192 с.

⁸⁸ Hicks J. Causality in Economics. Oxford, 1989. 67 p.

у межах конкретної країни. «Керівництво Осло», розроблене Організацією економічного співробітництва й розвитку з метою гармонізації показників інноваційного розвитку, підкреслює, що національні інноваційні системи побудовані на національному принципі: фактори, що впливають на інноваційну діяльність, мають національний характер, особливо такі інституціональні фактори як культура й цінності. Водночас зазначено, що в багатьох аспектах інноваційний процес є інтернаціональним, оскільки технології і знання долають кордони⁸⁹.

Існують різні визначення національних інноваційних систем. З. О. Адамова зазначає, що національна інноваційна система — це внутрішня інтегрована сукупність суб'єктів інноваційної діяльності та інститутів її регулювання⁹⁰. У Концепції розвитку національної інноваційної системи наведено таке визначення національної інноваційної системи: національна інноваційна система — це сукупність законодавчих, структурних і функціональних компонентів (інституцій), які задіяні у процесі створення та застосування наукових знань та технологій і визначають правові, економічні, організаційні та соціальні умови для забезпечення інноваційного процесу⁹¹.

А. Л. Гапоненко вважає, що національна інноваційна система — це сукупність законодавчих структур і функціональних компонентів, що забезпечують розвиток інноваційної діяльності в країні⁹². На думку О. П. Кавтиша та А. В. Гречка, національна інноваційна система — це динамічна, відкрита, структурована підсистема міжнародної інноваційної системи, що складається із взаємопов'язаних активно співпрацюючих інституцій та забезпечувальних інститутів, які задіяні у процесі створення, акумуляції та реалізації наукових знань, техніки і технологій з урахуванням правових, економічних, організаційних, соціально-культурних умов інноваційного процесу в межах національного господарства і на основі стратегії науково-технічного розвитку, основ-

⁸⁹ Oslo Manual Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data. The Measurement of Scientific and Technological Activities: Third edition. Paris, 2005. 166 p.

⁹⁰ Адамова З. О. Тенденции развития национальной инновационной системы Украины в условиях глобализации. URL: http://www.confcontact.com/2008febr/5_adaman.htm

⁹¹ Концепція розвитку національної інноваційної системи від 17 червня 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/680-2009-%D1%80>

⁹² Гапоненко А. Л. Инновационная деятельность: показатели и методы осуществления // Инновации. 2011. № 1 (174). С. 28.

ною метою якої є підвищення конкурентоздатності економіки та рівня життя населення⁹³.

Аналіз точок зору закордонних і вітчизняних авторів дозволяє констатувати, що наведені визначення поняття «національна інноваційна система» визначають її як сукупність різних інститутів, що забезпечують інноваційні процеси, пов'язані як зі спеціалізованим напрямом — визначенням економіки, науки й технічного прогресу, так і з формуванням нових методологічних підходів до вивчення проблем використання знань як економічного ресурсу, а метою національної інноваційної системи є забезпечення стійкого економічного розвитку й підвищення якості життя населення.

При цьому необхідне поєднання чинних елементів інноваційного комплексу в цілісну єдину систему. Понятійний апарат національної інноваційної системи базується з одного боку на розвитку ідей Й. Шumpетера, з іншого — на інституціоналізмі. Аналіз наведених визначень свідчить про те, що питання методології формування національної інноваційної системи знаходяться на стадії дослідження й обговорення.

На наш погляд, національна інноваційна система повинна сприяти створенню сприятливого середовища для ефективної інноваційної діяльності. Тобто саме національна інноваційна система повинна бути екосистемою — системою, яка складається з сукупності організацій, що займаються виробництвом і комерційною реалізацією наукових знань і технологій, інститутів, що створюють сприятливе середовище існування різних елементів, систему зв'язків для обміну між ними. Відповідно до визначення складних систем⁹⁴ національна інноваційна система як екосистема є складною самоорганізованою, саморегулювальною та саморозвиненою системою.

Таким чином, вважаємо, що національна інноваційна система — це складна система екологічного типу, яка складається із різних елементів і є сучасною інституціональною моделлю отримання і практичного використання за максимально можливого поширення наукових результатів

⁹³ Кавтиш О. П., Гречко А. В. Теоретико-методологічні підходи до визначення національної інноваційної системи. Інноваційна економіка // Всеукраїнський науково-виробничий журнал. 2011. № 2. С. 225.

⁹⁴ Бертаданфі Л. Общая теория систем — обзор проблем и результатов. Системные исследования: Ежегодник. Москва : Наука, 1969. 254 с.

і результатів творчої діяльності, їх втілення в нових продуктах, технологіях, послугах у всіх сферах життя суспільства. Національна інноваційна система забезпечує зв'язок науки із реальним сектором економіки.

На сучасному етапі в промислово розвинутих країнах існують достатньо ефективні національні інноваційні системи, але й вони мають недоліки й підпорядковані системним законам. Однак, промислово розвинуті країни є такими саме тому, що ефективно використовують нововведення. У цих країнах інноваційний імператив діє або на тлі дійсної обмеженості основних матеріальних і трудових ресурсів (країни Європа, Японія, Тихоокеанські «тигри»), або на тлі штучних обмежень власних ресурсів (США залучають сторонні трудові та матеріальні ресурси, застосовують економію власних ресурсів на випадок критичних ситуацій).

Основною умовою ефективного функціонування інноваційних систем є тісний взаємозв'язок держави, бізнесу й науки під час визначення та реалізації пріоритетних напрямів технологічного розвитку. Сучасну національну інноваційну систему можна схарактеризувати як сукупність взаємодіючих елементів державних і недержавних секторів економіки, які забезпечують оперативне перетворення наукових знань у сучасні технології, нові матеріали й іншу конкурентоспроможну продукцію.

Порівняльний аналіз інноваційних процесів, що тісно пов'язаний з економічним контекстом і їх результатами, на прикладі різних країн дозволяє з'ясувати принципові розбіжності в моделях національних інноваційних систем⁹⁵. Поява нових постіндустріальних країн Південно-Східної Азії (Південна Корея, Тайвань, Сингапур, Гонконг) у 1980–1990-ті роки викликана розвитком науки, освіти й передових наукомістких галузей, швидкими темпами інноваційного розвитку, сприятливим інвестиційним середовищем, що забезпечувало необхідність експортоорієнтованих галузей, які виробляють технічно складні товари (електроніку та автомобілі); доступ населення до різних форм освіти, зокрема до вищої технічної. Країни, що не змогли створити сприятливий інноваційний і інвестиційний клімат (країни Латинської Америки), мають деградацію сфер науки й освіти, у цей період перебували у стадії стагнації.

Національні інноваційні системи в розвинутих країнах орієнтовані на забезпечення стійкого економічного розвитку країни. Цього досягають

⁹⁵ Гуриева Л. К. Национальная инновационная система России: модели и инфраструктура // Бюллетень Владаив казского института управления. 2003. №9. С. 25-32

завдяки збільшенню об'ємів виробництва конкурентоспроможної продукції на основі використання новітніх технологій, підвищення освіченості населення, створення додаткових робочих місць у наукових та виробничих галузях, сфері послуг, збільшення надходжень до бюджету різних рівнів і збільшення доходів населення.

Тенденція розвитку світової економіки засвідчує, що Україна повинна формувати економіку інноваційного типу. Недооцінення цих обставин зумовило те, що Україна витіснена з ринку високотехнологічної продукції. Інноваційна діяльність України — не основний фактор економічного зростання. Для України необхідність національної інноваційної системи посилюється, з одного боку, конкуренцією західних фірм із точки зору високотехнічного рівня та якості продукції, з іншого боку, ціною конкуренцією азійського регіону (Китай, Індія, Південна Корея), яка заснована на дешевій робочій силі й відносно високій якості товарів.

Формування національної інноваційної системи України можливе через реалізацію її переваг, таких як достатньо високий рівень освіченості і кваліфікації населення, наукова й виробнича інфраструктура, що залишилися з попередніх історичних періодів. Ринкові механізми повинні бути доповнені активною державною політикою, щоб вони могли відіграти свою позитивну роль у створенні, тиражуванні й використанні науково-технічних досягнень.

Чинна українська національна інноваційна система відрізняється від передових світових аналогів високою часткою державного сектору, слабким розвитком малого інноваційного бізнесу, фондового ринку й венчурного капіталу як джерела формування інноваційних проектів. В українській економіці сформувалися всі основні елементи підприємницького інноваційного середовища: малі інноваційні фірми, бізнес-інкубатори, технопарки, технополіси (інноваційні технологічні центри), але ні масштаби, ні зміст їх діяльності не можна вважати задовільними. Ситуація із інноваційною активністю на підприємствах не зазнає суттєвих позитивних змін, навіть спостерігається її погіршення: безумовно, на це вплинула глобальна фінансово-економічна криза. Попит на результати НДДКР від підприємницького сектору на українському ринку низький, не може конкурувати з промислово розвинутими країнами. Крім того, в Україні ще не створена багаторівнева і багатифункціональна система фондів для підтримки малих інноваційних підприємств, реально функціонують лише окремі її елементи з різною ефективністю.

Отже, формування і розвиток національної інноваційної системи, що дозволить генерувати, відтворювати і використовувати науково-технічні інновації для підвищення темпів економічного розвитку та якості життя в нашій країні, стає все актуальнішим. Вирішення цієї проблеми можливе за умови формування адекватного уявлення про основні характеристики інноваційних процесів, їх рушійні сили й закономірності.

5.5. УКРАЇНСЬКІ ОНЛАЙН-ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Онлайн енциклопедії є породженням епохи інформаційного суспільства. Причому електронна енциклопедистика певною мірою витісняє класичні багатотомні книжкові видання з лаконічним стилем представлення матеріалів (скорочення слів, дрібний шрифт, обмежений у кількості та розмірі іконографічний матеріал тощо), оскільки має легку доступність і більш зручне подання інформації⁹⁶. На відміну від паперових видань, де способами організації фігурують алфавітний (впорядкування заголовкових слів та словосполучень за абеткою) та ієрархічний (за тематичною добіркою), електронним енциклопедіям властиве застосування новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема:

- застосування широкого спектра подання інформації, а саме: тексту, таблиць, графіків, діаграм, анімації, аудіо- та відеоматеріалів;
- залучення низки навчальних та консультаційних матеріалів;
- можливість постійного оновлення та редагування інформації;
- інформаційне моделювання та грамотна навігація;
- особливий сервіс (використання гіперпосилань, що забезпечує динамічний зв'язок між об'єктами обраної статті та іншими джерелами; детальна система класифікаторів (рубрикаторів); зручний інтерфейс користувача; розвинений пошуковий механізм із врахуванням функції ігнорування реєстру літер) тощо⁹⁷.

Саме тому аналіз енциклопедичних ресурсів у інформаційному просторі більш об'єктивно розкриває картину розвитку енциклопедичної справи в країні, ніж аналіз виключно паперових видань (це не заперечує існування стійкої групи користувачів, що віддають перевагу саме багатотомним книжковим виданням).

⁹⁶ Железняк М. Українська електронна енциклопедистика: тенденції розвитку та місце в інформаційному просторі держави // Енциклопедичний вісник України. 2017. Ч. 8–9. С. 7–21.

⁹⁷ Черниш Н. Українські електронні енциклопедії як складова національного інформаційного простору // Вісник Книжкової палати. 2016. № 2. С. 29–34.

Електронні енциклопедії диференціюють^{98 99} за такими характеристиками:

1) за цільовим призначенням: наукова (призначена для спеціалістів, відзначається глибиною представлення будь-якої галузі знань), науково-популярна (призначена для широкого кола читачів, доволі повно та всебічно висвітлює, враховуючи інтереси читачів) та популярна (містить широке коло відомостей, необхідних у повсякденному житті чи для проведення дозвілля);

2) за структурою основного тексту: алфавітні (статті строго впорядковані за алфавітом) та систематичні (хронологічний порядок матеріалу);

3) за характером інформації: а) універсальна або загальна (по можливості охоплює всі галузі знань та відноситься, як правило, до науково-популярних енциклопедій); б) галузева (присвячена окремій галузі знань, відноситься як до наукових, так і науково-популярних та популярних енциклопедій), яка своєю чергою поділяється на: власне галузеву (охоплює галузь науки загалом), підгалузеву (матеріал стосується лише частини галузі) та міжгалузеву; в) регіональна або краєзнавча (містить відомості про який-небудь регіон, чи населений пункт країни або світу; може бути й універсальною, і галузевою); г) спеціалізована: тематична (матеріали з певної теми), персональна (факти життя та діяльності видатного науковця, літератора);

4) за формою подання інформації: електронні копії паперових енциклопедичних видань та мультимедійні енциклопедії;

5) за виконанням: локальний інформаційний ресурс (на компакт-дисках) та ресурс мережі Інтернет;

6) за рівнем активності віртуального середовища: пасивні (виключно подання інформації) та інтерактивні (з елементами зворотного зв'язку, із застосуванням Вікі-технологій).

Виходячи із задач інформаційного моніторингу (збір, обробка та передача інформації для прогнозу розвитку і прийняття управлінських рішень)¹⁰⁰, доцільно провести аналіз української онлайн-енциклопедистики

⁹⁸ Жежнич П., Гіряк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2012. № 732: Комп'ютерні науки та інформаційні технології. С. 400–405.

⁹⁹ Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. Львів: Фенікс, 1998. 92 с.

¹⁰⁰ Карпенко О. Аналітична діяльність державної науково-педагогічної бібліотеки ім. В. О. Сухомлинського в системі інформаційного забезпечення освітньої галузі // Україна: події, факти, коментарі. 2010. Вип. 24. С. 72–75.

для виявлення та осмислення сучасних тенденцій розвитку. Окреслення вітчизняних енциклопедичних ресурсів, розкриті в дослідженнях Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»¹⁰¹ та в Інституті енциклопедичних досліджень НАН України¹⁰², покладене в основу моніторингу.

Найбільшу популярність серед україномовних онлайн енциклопедій посідає Вікіпедія. У рейтингу всіх сайтів українських користувачів мережі Інтернет, який оприлюднює міжнародна служба «Alexa Internet», Вікіпедія займає 7 місце (найближча до неї «Енциклопедія сучасної України» — лише 3105 місце). Станом на 15.01.2022 Вікіпедія містить понад 58 млн статей, що написані добровольцями з усього світу (найбільша енциклопедія за всю історію людства.). Український мовний розділ наразі налічує 1 282 986 статей і займає 16 місце за кількістю статей (лідером є англійський розділ — 6 700 202 текстів). Якщо роздрукувати українську Вікіпедію в енциклопедичному форматі, то вона буде займати приблизно 616 томів. Написання статей добровольцями має свої переваги: швидке наповнення енциклопедії, гнучкість щодо змін (зокрема — швидке усунення помилок) тощо. Але енциклопедії, які створюють фахівці, мають свої суттєві переваги й широке використання в науковій, освітній і фаховій сферах.

«Велика українська енциклопедія» (ВУЕ та e-VUE) за характером інформаційно універсальна енциклопедія, яка має стати виявом духовної зрілості нації, своєрідним підсумком її цивілізаційного розвитку впродовж століть, одним із провідних ретрансляторів національної ідеї та національної культури. ВУЕ подає найважливіші довідкові матеріали практично з усіх галузей знань та виробничої діяльності. Електронний ресурс e-VUE¹⁰³ створений Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» за участі Інституту програмних систем НАН України. Головна сторінка містить рубрики: «Актуально», «Персоналі», «Природа»,

¹⁰¹ Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 312 с.

¹⁰² Железняк М., Іщенко О. Академічні онлайн-енциклопедії в контексті розвитку сучасного інформаційного простору // Енциклопедичний вісник України. 2018. Ч. 10. С. 39–49.

¹⁰³ Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0

«Цивілізація», «Галузі знань», «Автори», «Медіафайли», «Пошук». З перших днів російського вторгнення в Україну (2022) тут розміщено колаж світлин, що показують трагічні миттєвості російсько-української війни. Рубрика «Актуально» подає посилання на найважливіші та злободенні статті, пов'язані з певними календарними подіями або подіями в країні, що перебуває в стані війни. Праворуч від матеріалів рубрики «Актуально» розміщені три «іконки» з посиланнями на групи статей «Герої України в російсько-українській війні», «Міста-Герої» та «Україна. Поруйнована спадщина». Вони відображають гострі воєнні теми й масово обсервуються читачами. Внизу portalу можна перейти до «e-ВУЕ у соціальних мережах» (Facebook і Telegram). На сьогодні на порталі повною мірою відображені статті на літери А і Б, усі інші представлені лише частково. Повністю присутні лише дефініції енциклопедичних гасел. Серед статей останнього воєнного часу переважають ті, що є чинниками забезпечення національних інтересів України в інформаційному просторі.

Значне місце серед енциклопедичних ресурсів у інформаційному просторі України займає «Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ) Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, яку створюють на основі відповідного багатотомного видання. Станом на 2022 опубліковано 24 томи загальним обсягом 67 тис. статей (на сьогодні — ЕСУ є найбільшою в історії українською енциклопедією). Особливе значення укладачі надають поверненню до культурного й наукового дискурсу численних імен українців, що втратилися чи спеціально замовчувалися у радянський період (саме тому в ЕСУ статті-персоналії становлять близько 75%). Сайт енциклопедії діє з 2014, має власний мультимедійний ресурс¹⁰⁴. Також вирізняється, окрім енциклопедичних статей (кожна з яких має власну сторінку), наявністю фотогалерей, актуальною щоденною інформацією-календарем про відомих осіб, стрічкою енциклопедичних новин, інтеграцією із соціальними мережами та обговоренням статей (впроваджено можливість лишати коментарі).

Однією з найкращих онлайн-енциклопедій України є «Шевченківська енциклопедія»¹⁰⁵. В її основу покладене 6-томне універсальне довідкове видання з такою ж назвою, яке підготував Інститут літератури імені Тараса

¹⁰⁴ <https://esu.com.ua/> ЕСУ [електронний ресурс].

¹⁰⁵ <http://kobzar.ua> «Шевченківська енциклопедія» [електронний ресурс].

Шевченка НАН України за участю шевченкознавців України та діаспори. Онлайн-енциклопедія має портал із багатьма тематичними розділами про видатного українця та поета, а також мультимедійні блоки (музеї та 3-d тури, пам'ятники, місця перебування, аудіокниги, телепередачі тощо. Тобто все те, що не можливо реалізувати в рамках книжкових видань). Це робить проект, який розроблявся спільно з Інститут телекомунікацій і глобального інформаційного простору Національної академії наук України, унікальним серед українських онлайн-енциклопедій, зразковим в багатьох мультимедійних вимірах.

В українському інформаційному просторі присутній також інший різновид онлайн-енциклопедій, які не мають друкованих аналогів. Для прикладу назвемо «Українську мінералопедію» — мінералогічну онлайн-енциклопедію України Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення імені Миколи Семененка НАН України¹⁰⁶. Щоправда, варто зауважити, що основний масив інформації складають матеріали «Мінералогічного словника» Є. К. Лазаренка та О. М. Винар, статті «Гірничої енциклопедії» тощо. Та все ж окремої паперової «Української мінералопедії» не існує. Це є певною відмінністю від зазначених вище видань, але переважне використання енциклопедичних матеріалів саме в електронному вигляді та тенденція подальшого збільшення онлайн-користувачів зближує ці форми.

Виходячи із домінування онлайн-енциклопедій, доцільно оцінити їх вплив і форми використання у сфері вищої освіти. На сторінках українського сектора Вікіпедії виконано освітньо-інформаційний експеримент. Виставлено понад 15 тис. статей із циклу праць «Гірнична енциклопедія», що завдяки їхній високій науковій якості, доступності, безкоштовності майже з усіх 300 мовних розділів Вікіпедії, забезпечило максимальне розкриття саме українською мовою тем: «Гірництво», «Гірнична промисловість країн світу», «Корисні копалини країн світу», «Історія освоєння корисних копалин країн світу», «Геологія і гідрогеологія країн світу» та інші.¹⁰⁷ Таким чином, завдяки імплантації статей «Гірничої енциклопедії» до Вікіпедії, значно підвищились можливості використання українських енциклопедичних видань у практиці дистанційного навчання українського

¹⁰⁶ <http://mineralopediaukraine.com> «Українська мінералопедія» [електронний ресурс].

¹⁰⁷ Білецький В., Гайко Г., Онкович Г. Використання українських енциклопедичних видань у практиці медіадидактики (на прикладі «Гірничої енциклопедії» // Українська мова у світі : 36. матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. Львів, 2020. С. 13–16.

студента-гірника. Відвідуваність цього сектора за даними Вікі-ресурсу «Рейтинг» становить 0,5–2 млн відвідувачів на місяць (максимум — у зимові місяці).

Як показав аналіз навчального процесу, за спеціальністю 184-Гірництво в КПІ ім. Ігоря Сікорського практичне значення роботи полягає у широкому використанні «Гірничої енциклопедії» в освітніх процесах: безпосередньо як навчальне видання при викладанні кількох десятків дисциплін для бакалаврів, спеціалістів і магістрів гірничих і геологічних спеціальностей; як базове універсальне видання для підготовки підручників, посібників, курсів лекцій, навчально-методичної літератури в гірництві та суміжних галузях і науках; як розгалужена система сучасних знань для підвищення професійної кваліфікації викладачів і як довідник для студентів; як ключ до англійської, німецької й російської термінологічних баз даних для покращення доступу до іноземних освітніх і наукових джерел, розвитку мобільності студентів і викладачів у межах Болонського процесу.

Таким чином, цикл праць «Гірнична енциклопедія» завдяки розвинутій термінологічній базі даних та енциклопедичній систематизації сучасних знань у природничих науках про Землю та прикладних гірничих науках, забезпечує підвищення якості гірничої й геологічної освіти. Застосування інтернет дидактики суттєво підсилює ефект впровадження української терміносистеми у гірництві та науках про Землю. Подібні висновки можна зробити відносно інших онлайн-енциклопедій. Причому можна передбачити, що лідерські позиції з часом займе саме ВУЕ, як універсальна україномовна енциклопедія й майбутній незамінний помічник українського студентства.

РОЗДІЛ VI

КУЛЬТУРНІ КОДИ ДОБИ В ЕНЦИКЛОПЕДІЙНОМУ ВИМІРІ

6.1. ПРЕЗЕНТАЦІЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ КУЛЬТУРИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ І СВІТОВОМУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

В умовах сучасних глобалізаційно-інформаційних процесів, європейської та євроатлантичної інтеграції України, російсько-української війни особливої актуальності набуває, з одного боку, цивілізаційне осмислення української культури, її витоків спротиву російській культурній, медійній та духовній експансії і військовій агресії, а з другого, — презентація України та її культури в європейській історії, осмислення місця і ролі українського ландшафту в європейському та світовому соціокультурному і цивілізаційному просторі. Саме в Україні сьогодні вирішується майбутня геополітична і геокультурна конфігурація Європи і світу загалом. Нині очевидно, що у XXI ст. будь-які міжнародні союзи утворюються насамперед на основі культурних, духовно-моральних, освітньо-інтелектуальних загальнолюдських цінностей.

Проблематика входження України в європейські і євроатлантичні структури, адаптації українського суспільства до культурних стандартів і духовних цінностей Європейського Союзу досліджується у працях багатьох науковців, зокрема В. Андрущенко, В. Горбатенка, Я. Грицака, Ю. Зерний, Я. Калакури, А. Киридон, В. Кременя, Л. Нагорної, О. Пахльовської, В. Солдатенка, С. Пирожкова, І. Рафальського, О. Рафальського, О. Рудакевича, В. Смоля, П. Мироненка, Л. Саракун, В. Ткаченка, Н. Хамітова, М. Шульги, М. Юрій, О. Ясь¹. Незважаючи на значний доробок дослідників

¹ Див.: За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2023. Книга 2. 1552 с.; Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). Київ: Т-во «Знання України», 2013. 415 с.; Пахльовська, Оксана. Ave, Europa!: ст., доп., публіц. (1989–2008). Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. 656 с.; Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенції до нового світогляду і буття людини. Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2020. 256 с.; Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія / [О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.] : за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2019. 744 с.; Рафальський І. О. Феномен Українського національного самовизначення. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 240 с.; Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.; Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / Авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура та ін. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.; Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. С. 478–479; Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації / Кер. авт. кол. О. М. Рудакевич. Тернопіль : Тернопільський національний економічний університет, 2015. С. 90–113.

у зазначеній царині, актуалізація перспектив інформаційно-просторової, інноваційної моделі розбудови української держави, євроінтеграційних процесів, презентація України в європейському і світовому цивілізаційному просторі потребують подальшого дослідження, їхнього культурного, інформаційного, пропагандистського й ідеологічного забезпечення.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності та науковості, об'єктивності, верифікації, наративного конструктивізму, загальнонаукових методах аналізу і синтезу, абстрагування, а також на підходах сучасних національних студій, інтелектуальної історії та візуальної антропології.

Після проголошення незалежності перед Україною як суверенною державою постала проблема пошуку подальших орієнтирів і пріоритетів розвитку, формули інтеграційних процесів у європейські та світові структури. Історична складність нашої долі, як і вибір моделі розвитку України, значною мірою полягають у тому, що Україна, за твердженням С. Гантінгтона, належить до «зони міжцивілізаційних збуджень»². Уточнюючи цю позицію, вітчизняний науковець Ю. Павленко доводить, що «за всіма своїми істотними ознаками праслов'янство органічно належало до сім'ї європейських етносів середньої смуги Європи [...] За своєю внутрішньою природою праслов'янство було суспільством європейським...». Водночас, наголошує вчений, «розміщення на незначній відстані від цивілізацій Сходу зумовило причетність праслов'янства й до азійського кола культур. Це, своєю чергою, зумовило двоїстість його історичного буття»³.

Геополітичне положення України, яка протягом століть перетворювалася на арену протистояння між Заходом і Сходом, в умовах невизначеності внутрішніх та зовнішньополітичних пріоритетів, об'єктивно підштовхувало країну до виконання ролі буфера між різними політичними гравцями. Життя української нації «на межі» зумовлює транзитність у контексті її сучасних інтеграцій, медіаторства (посередництва) не лише світського, а й церковного життя. Очевидно, що за такої ситуації конче потрібно задуматися й над державотворчою філософією двох світів — європейського та азійського.

² Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Переклад з англ. Наталії Климчук. Львів : Кальварія, 2006. С. 21; 33; 201–207.

³ Павленко Ю. В. Предісторія давніх русів у світовому контексті. Київ : Фенікс, 1994. С. 330.

Після відновлення новітньої незалежності, на жаль, ніхто з політичного керівництва серйозно не порушував проблеми збереження на пограниччі відрубності власної культури серед розмаїття інших світів, які творять і сповідують відмінні світоглядні цінності. Йдеться про життя-буття «посередині»: між релігійним православ'ям і католицизмом; між європейською та азіатською культурою, консенсусно-громадською та керованою демократією, інноваційним високотехнологічним і мобілізаційно-сировинним розвитком економіки, зрештою — між СНД, Митним союзом і ЄС, НАТО тощо. Більше того, ідея включення в процес європейського об'єднання від самого початку, як зазначає І. Рафальський, сприймалася вітчизняними інтелектуалами і політиками в контексті інших інтеграційних альтернатив — як противага загалом неприйнятній інтеграції з Росією та в поєднанні з більш прийнятною, але менш значущою перспективою залучення України до політичного і культурного виміру Східної Європи⁴.

Україна завжди була й залишатиметься частиною Європи. Але були дуже складні часи в житті українського народу, коли його землі розривали більш потужні держави, нав'язуючи свою модель державного устрою і світобачення, релігію, віру, цінності. І не завжди ця модель для частини пригнобленої України ґрунтувалася на європейських цінностях і нормах, більше того, у деяких випадках вона віддаляла українців від Європи. Українці жили і творили в умовах панівної моделі бачення майбутнього іншого державного утворення, з іншим панівним етносом, з його менталітетом. І ментальність українців постійно випробувалася на міцність, на її європейськість, на спроби нав'язати чуже світобачення, чужі життєві цінності. У нас і дотепер гострим є питання з українською ідентичністю, розуміння того, що таке Україна.

Російська імперія, у складі якої тривалий час були українці, роблячи свій імідж на експорт, творила й коригувала систему відповідних історичних, культурних й ідеологічних наративів, створювала ілюзію насамперед своєї присутності у світі, а відтак і нашої. При цьому поширеним було індексування ідеологем про українців як «націоналістів», «сепаратистів», «зрадників», «бандеровців» і т. ін. Як наслідок, за роки нашої бездержавності інші народи — росіяни, поляки, угорці, румуни, турки та ін. — звикли до ситуації, що українці — це просто населення, мешканці, а не самостійний актор на історичній сцені. І якщо вони визнавали, наприклад,

⁴ Рафальський І. О. Феномен Українського національного самовизначення. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 236.

Росію за панівну державу, яка мала право на власну культуру і право насаджувати її іншим, то українці в їхньому розумінні не мали права на свою культуру та й щодо української державності виникало багато питань.

Виступаючи 01.09.1999 р. у Національному університеті «Киево-Могилянська академія» українська поетеса Ліна Костенко зазначила, що коли розпався СРСР, «коли ж з гуркотом упала залізна завіса, виявилось, що по той бік завіси нас нема. Україну мало хто знає, її все ще плутають із Росією, її проблеми для світу неактуальні, за нею тягнеться шлейф історичних упреждень, не спростованих нами і досі»⁵.

Далі поетеса констатує, що «негативні імпульси щодо української культури пустили глибоке і розгалужене по світу коріння. І що ставлення до українців як до нації дуже специфічне, часто закамуфльоване до того, що самі його носії майже не усвідомлюють своєї шовіністичної інфікованості»⁶. Стало мало не правилом доброго тону сказати щось несхвальне про менталітет української нації, розгулялися некеровані стихії взаємних звинувачень, дражливі рефлексії щодо історії України та її видатних діячів.

Як не прикро констатувати, але слід визнати: вітчизняній еліті, українським політикам бракувало системного бачення місця України в сучасному глобалізованому світі, усвідомлення пріоритетних національних інтересів і зовнішніх орієнтацій. Вони не спромоглися піднятися до рівня вироблення власної геостратегії, стали заручниками попередніх підходів та намірів меншовартісного ґатунку. Замість того, щоб розробити свою гуманітарну політику, її стратегію та пріоритети, зафіксувати себе у свідомості людства парадоксом молодой держави з тисячолітньою культурою, що була заблокована в силу історичних причин, бути відкриттям для світу, а не морально ущербним народом в абераціях чужих віддзеркалень, пішли за інерцією. Політичний істеблішмент продемонстрував суб'єктивну нездатність остаточно демонтувати постолітарну модель. Всі ми прийняли добродушно дотепну формулу першого Президента України Л. Кравчука: «Маємо те, що маємо», і не зробили рішучої спроби змінити ситуацію. Більш того, ще й поглибили її за останні роки. Не протиставивши дезінформації про Україну потужної гуманітарної політики, розпочали входження в Європу з оберемком анахронічних проблем.

⁵ Костенко Л.. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. Київ : Видавничий дім «KM Academia», 1999. С. 14.

⁶ Там само.

Перебіг подій після ухвалення Акту про незалежність України від 24.08.1991 р. засвідчив відсутність чітких державотворчих обрисів політичної еліти, слабкість її організаційних та науково-аналітичних зусиль. Український істеблішмент за незначним винятком був радше пасивним спостерігачем, аніж локомотивом творення. Для незалежності України потрібні не лише конкурентоспроможна економіка, судова реформа, європейські стандарти життя та соціального захисту, а й світове, загальнолюдське розуміння духовного і національного відродження, адекватний ренесансу вітчизняний інформаційний простір і належна в ньому роль духовно-інтелектуальних еліт.

Коли йдеться про вибір інтеграційного вектора в межах європейської спільноти, розробки пан'європейських проєктів, міжнародних угруповань транскордонного співробітництва, то для цього необхідно вийти на позаекономічні смисли європейської та світової цивілізації, розширити комплекс національно-ідеологічних, філософсько-світоглядних, духовно-релігійних, соціально-правових, геополітичних, міграційних та інших чинників розбудови української держави. Не виключено, що Україна в ЄС разом з іншими країнами (Польщею, Словаччиною, країнами Балтії) у майбутньому може сформувати і визначити окремий, самостійний і потужний східно-європейський сегмент регіональної політики, у т. ч. щодо розвитку України, її інтеграції, структуризації, диверсифікації їхніх ринків, модернізації промисловості, сільського господарства і т. ін.

Культура загалом відігравала і відіграватиме роль важливого чинника європейської інтеграції України, її репрезентанта в європейському соціокультурному просторі. Вона й надалі залишатиметься так званою м'якою силою, яку часто використовують у дипломатії для досягнення поставлених цілей. Зауважимо, що в Україні є всі необхідні умови для розвитку культурної сфери, реалізації ефективної культурної політики, але водночас бракує розуміння важливості та ролі, яку може відігравати культура. Крім того, для України, де євроінтеграційний вектор є ключовим на нинішньому етапі її суспільно-політичного розвитку, актуальність вирішення проблеми культурної сфери є питанням не лише структури влади, а й самого суспільства.

Культурна політика України в умовах євроінтеграції має ефективно захищати культурні надбання, відкрити їх світові та підвищити престиж країни на міжнародній арені. Реформування сфери культури та її правове

забезпечення повинно виступати одним із головних завдань як гуманітарної політики, так і політики соціально-економічного розвитку України, яке полягає у збереженні споконвічних традицій з одночасним перетворенням їх на загальнолюдські цінності з метою побудови сучасної демократичної нації.

Повномасштабна російська агресія проти України кинула виклик демократичним й гуманістичним цінностям європейської цивілізації. Тому ми повинні розповідати правду про цю війну, її передумови, причини та реальні й можливі геополітичні наслідки, спростовувати російську брехливу пропаганду та її історичні наративи, в тому числі про т. зв. історію «єдиного російського народу» та «русский мир» і, що не менш важливо, виокремити раз і назавжди історію українського народу, України з «російської тіні», показати, що ми — європейська нація, історія якої з прадавніх часів тісно пов'язана і є невід'ємною складовою європейської історії, а також відкривати Європу українцям, наше спільне минуле з європейськими народами, формувати, особливо в молодій генерації, глибоке й цілісне розуміння європейських цінностей та європейських інтеграційних процесів і цим закладати міцний фундамент європейського майбутнього України⁷.

У сучасній війні Росії проти України не меншу роль, ніж військовий, відіграє культурний елемент. Відчуваючи загрозу в сильній українській ідентичності, Росія століттями атакувала й продовжує атакувати культурний простір України. Тому що це справжня історія про націю, її ідентичність, її історію, що протистоїть видуманому наративу про «русский мир», який намагається уособлювати моральну, етичну, духовну вищість. А її просто не існує, це міф. Насаджування ідеології «спільно-російськості», заперечення існування української мови, культури, нації, єдності території, поширення радянсько-російських міфів про спільне життя і боротьбу в одній країні, — усе це спрямовувалось і спрямовується на реалізацію деструктивно-нігілістичного сценарію у сфері національної ідентичності, на «десуверенізацію» та розмивання політичної свідомості українців, деструкцію української державності.

⁷ Віднянський С., Мартинов А. У чому полягає значення європейських студій в Україні в умовах російсько-української війни? // За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах. Друге видання / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Кн. 2. С. 1438.

На жаль, внаслідок російської агресії проти України зменшується фінансування культурної сфери, руйнується інфраструктура культурно-освітніх закладів, спостерігаються масові виїзди талановитих кадрів із культурної та інших сфер за кордон. За даними ЮНЕСКО, за час повномасштабного вторгнення в Україну окупанти знищили понад 700 культурних та історичних об'єктів України — пам'ятники, музеї, архіви, церкви, школи, театри, бібліотеки. Обмежено також доступ вимушених мігрантів до культурного продукту рідною мовою та має місце недостатня представленість українського культурного продукту на світовій арені.

Сьогодні виникла нова соціальна реальність: мільйони громадян України, а це, за даними ООН (станом на 10.10. 2023 р.) — 6 млн 200 тис. українських біженців⁸, не втративши українського громадянства, отримали статус, що дає можливість спрощеної інтеграції в країнах перебування, по суті, відповідний правам місцевих громадян у питаннях житла, роботи, медицини та проведення дозвілля. Але з інтеграцією у суспільства держав Європи одночасно відбувається процес тією чи іншою мірою дезінтеграції з українським соціумом мільйонів громадян України. З часом слабнуть і можуть втрачатися зв'язки з Батьківщиною. Важливою є й діяльність щодо просування позитивної інформації та формування сприятливого іміджу України.

Значним викликом для України є й те, що українські біженці достатньо позитивно налаштовані до інтеграції у суспільства країн ЄС. Як стверджує О. Ядловська, значний рівень спорідненості культур, євроцентричність українців, їхні миролюбність, працьовитість, освіченість, належність переважно до християнської традиції з високою ймовірністю призведуть до того, що країни ЄС частково вирішать за рахунок українських біженців свої демографічні проблеми. І тому закономірно, що уряди цих країн стараються заохотити біженців, насамперед працездатних і сім'ї з дітьми, залишитися у приймаючих країнах⁹.

Українська влада, у свою чергу, розуміючи, що відновлення і відбудова післявоєнної України буде складним і тривалим процесом, має вже сьогодні розробити програму долучення до відновлення і відбудови країни усіх

⁸ Новый 2024 год для украинских беженцев в Европе: или работой, или есжай домой // Семья. № 44(1195). 31.10.2023–6.11.2023. С. 5.

⁹ Ядловська О. Особливості міграційної хвилі українців-евакуантів у 2022 р. через військову агресію Російської Федерації // Науковий вісник ДДУВС. Спец. вип. 2022. № 2. С. 198.

українців з усього світу. Одним із основних пріоритетів програми має бути робота з максимальною кількістю мігрантів та потенційних репатріантів в усьому світі. Щоб мігранти, представники української діаспори, перебуваючи за кордоном, відчували свою важливість для держави, мали бажання робити корисні справи для України, як в самій країні, так і за її межами, керуючись пріоритетами державної політики. Долучення до процесів відновлення, відбудови України українців зі всього світу допоможе іззовні створити і запустити маховик відновлення і відбудови України, що дозволить Україні зробити свій післявоєнний ривок, зокрема й економічн¹⁰.

Дієвим засобом подолання все ще існуючої сий¹¹.

Дієвим засобом подолання все ще існуючої системної кризи цивілізаційної самоідентифікації українського суспільства, формування і закріплення європейської ідентичності українців, популяризації європейського напрямку розвитку України є європейські студії в Україні. Самоусвідомлення українців залежить не тільки від політично-правової системи, соціально-економічного становища, добробуту та способу життя, міжнародного оточення тощо, а й від колективної історичної пам'яті, на формування якої суттєвий вплив мають саме європейські студії.

Доводиться констатувати, що майже ніде в університетах світу немає українських кафедр, все сприймається крізь призму русистики, а в діаспорі молодь українського походження захищає дипломні роботи і дисертації переважно з російської літератури, бо інакше матиме проблеми з працевлаштуванням. Існуючі в західному світі українські наукові й культурні інституції радше сприймаються як своєрідні капсули українства в психологічно дистанційному середовищі, без стабільних контактів зі значно престижнішими інституціями інших діаспор. До цієї роботи треба активно долучати митців з усього світу, насамперед, зрозуміло, з України та української діаспори.

Будучи географічним центром Європи, не можна залишитися поза сучасним рівнем європейської освіти, науки, культури. Розглядаючи все лише в регіональному вимірі, можна приректи себе на маргіналізацію та довічну світову ізоляцію. Нині українська наука має всі підстави бути

¹⁰ Буряченко О. Відновлення України через діалог усіх українців світу. Об'єднавшись — зробити неможливе, всупереч усьому! URL: <http://www.ukrinform.ua>

¹¹ Буряченко О. Відновлення України через діалог усіх українців світу. Об'єднавшись — зробити неможливе, всупереч усьому! URL: <http://www.ukrinform.ua>

більш упізнаваною за кордоном, особливо в контексті євроінтеграційних процесів, отримання Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу, нового рівня співпраці з НАТО. Представники української науки дедалі активніше беруть участь у міжнародних конференціях, співпрацюють з європейськими і світовими науково-освітніми інституціями, проходять міжнародні стажування, здійснюють презентації і публікації своїх досліджень за кордоном, поширюють інформацію в мережах Інтернет тощо. Важко переоцінити тут і роль істориків української діаспори, зокрема Тараса Гунчака, Івана Лисяка-Рудницького, Сергія Плохія, Омеляна Пріцака, Ореста Субтельного, Романа Шпорлюка та ін., а також діяльність українських наукових осередків за кордоном¹².

Важливу роль у збереженні й примноженні етнокультурної самобутності українства, його цивілізаційних цінностей, репрезентації в європейському і світовому культурному просторі відіграють енциклопедичні видання. Залучення до персоналій національної енциклопедії широкого кола осіб, котрі пов'язані з Україною, її історією, наукою, культурою, освітою та зробили вагомий внесок у різні сфери соціокультурного, духовного, економічного й політичного розвитку надзвичайно важливо як для формування міжнародного статусу української енциклопедистики, розвитку науки, так і зростання іміджу України у світі¹³.

Реалізація стратегії гуманітарної безпеки, зміни в культурі і моделях поведінки, поширення європейських цінностей — це тривалий процес. Першочерговими заходами для зміцнення гуманітарної і культурної безпеки мають стати: створення механізмів для поширення в українському медіапросторі європейського культурного продукту, в першу чергу телевізійного контенту з країн ЄС; розвиток національних культурних індустрій на шляхах участі в європейських програмах і проєктах; активне стимулювання вивчення європейських мов, у першу чергу англійської. Це потребує проведення структурних змін і «перекодування» культурної матриці з урахуванням найкращих надбань національної культурної спадщини і тен-

¹² Калакура Я. Критерії українськості формування персоналій Національної енциклопедії. Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву: колективна монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. С. 18.

¹³ Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву: колективна монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. 368 с.

денцій сучасних культурних процесів у Європі та світі. Проте справжня небезпека, слушно зазначає професор Римського університету Оксана Пахльовська, — «повільність цих змін на тлі прискореної динаміки сучасного світу, — саме тому, що ці зміни не найперше залежать від економічного поступу. Ці зміни відбуваються — або не відбуваються — в душах і свідомості людей в результаті їхньої відкритості (чи закритості), їхніх контактів зі світом, мобілізації історичної пам'яті, розвитку критичної свідомості»¹⁴.

У зовнішньополітичному контексті слід враховувати й потужну анти-українську риторику російської пропаганди, яка спрямовується на дискредитацію України в очах Заходу, на те, щоб зробити позиції прихильників України вразливими для критики за підтримку «фашистського режиму». Незважаючи на те, що імперські амбіції РФ не мають перспективи у цивілізованому світі, ситуація кардинально не змінюється. Ідеологія «русского міра», яка не несе в собі жодних гуманістичних чи релігійних цінностей, цілеспрямовано й послідовно поширювалася і поширюється в наукових та релігійних колах, серед росіян.

На жаль, до війни ми не знайшли сил і рішучості, а головне не наважилися покінути із залежністю від Росії (як це вчинили Польща, Чехія, країни Балтії), що зміцнювало її ілюзії — «нікуди не подінуться». Ми терпіли і майже звикли до залежності економічної, політичної та військової, а найголовніше — до залежності культурної. У 2014-му українці відреагували на російський напад лише «декомунізацією». Сьогодні вона, хоч і з запізненням, доповнюється «дерусифікацією» і «деколонізацією».

Стратегія розвінчування ідеологем російської пропаганди, стримування російського імперіалізму передбачає не просто атаки у культурному просторі, а надання достовірного альтернативного національного наративу. Перед політиками, дипломатами, науковцями, журналістами, експертами постала серйозна відповідальність за створення умов для достовірності українського наративу у світовому інформаційному просторі. Щоб цього досягти, необхідно, на нашу думку, дотримуватись кількох умов.

По-перше, український наратив має базуватись на реальних фактах, щоб не потрапити у пастку несвідомого повторення неправдивого наративу про Україну. Так, наприклад, маємо усвідомлювати небезпеку використання

¹⁴ Пахльовська О. Ave, Europa!: ст., доп., публіц. (1989–2008). Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. С. 621.

фраз «українська криза», «збройний конфлікт» чи «українсько-російська війна» (замість «російсько-українська») у контексті повномасштабного російського вторгнення в Україну. Фрази «українська криза», «збройний конфлікт» та «українсько-російська війна» передбачають, що відповідальність за війну лягає насамперед на Україну, а не на Росію.

По-друге, необхідно ґрунтовніше підходити до визначення ролі України у так званому геостратегічному протистоянні між Росією та США за домінування і глобальний простір, про що часто наголошують в російській пропаганді. Маємо говорити про війну в Україні не лише як боротьбу між двома наддержавами, а як про боротьбу між двома країнами в одному регіоні. Це допоможе поставити Україну в глобальному просторі значущим конкурентом — як на полі бою, так і в інформаційному просторі.

По-третє, виправданіше говорити про постколоніальне минуле, а не про пострадянське. Глосарій пострадянськості постійно дає підстави Москві претендувати на відновлення радянського простору, в тому числі й фізично. Визнаючи свій радянський тягар, нам слід дистанціюватися від останнього, називати це постколоніальними практиками. Це буде корисно і в сенсі діалогу з європейськими країнами, оскільки концепт постколоніального там краще розроблений і зрозумілий. Саме постколоніальний підхід сприятиме побудові нової системи координат для розуміння української державності, культури та ідентичності, делегітимізуватиме російськоцентричний наратив про Україну, її історію та культуру, а також консолідації знання європейських аспектів її інтелектуальної та культурної спадщини¹⁵.

По-четверте, маємо чітко розуміти, що Росія десятиліттями використовувала культуру як інструмент зовнішньої експансії, формування, пропагування, поширення ксенофобських, провоєнних сентиментів, повідомлень і наративів, якими утискала сусідні країни, нівелювала ідентичності інших народів, які (як Росія вважала) належать до сфери її геополітичних інтересів. Українці мають усвідомити, що це не їхня культура. Це культура чужа й у багатьох відношеннях ворожа, яка протистоїть українству. Не випадково російські окупанти на всіх захоплених українських територіях негайно переводять українські школи на російську мову викладання та ро-

¹⁵ Смолій В. А., Ясь О. В. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму // Вісник НАН України. 2022. № 6 (36). С. 3–16.

сійські програми, знищують українську літературу. Якщо російська культура й може бути якоюсь корисною і привабливою в самій Росії, то це аж ніяк не культура українського народу. Це культура нав'язування нашим людям духовно-мілітаристського комплексу.

Контрпропагандистська стратегія України має будуватися на трьох основних принципах, які вважаємо засадничими у вирішенні проблеми ефективності впливу на масову свідомість. Це історичність, олюднення українців та авторитетність джерела інформації. Маємо залучати найавторитетніших людей у світі, в Європі, Україні, навіть РФ. Треба створити систему залучення до інформаційної підтримки відомих у світі людей, які висловлювали підтримку Україні, співчуття українцям і засуджували російську агресію. Завдяки систематичному залученню популярних діячів світової політики, науки і культури маємо створювати у світі атмосферу масового несприйняття російської агресії та підтримки України у боротьбі не тільки за власну свободу і незалежність, а й за сучасні цінності цивілізації¹⁶.

Відповідно до зазначеного, основоположним критерієм перемоги України у війні з РФ може бути лише збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності України. Це критерій, який стосується не лише нашої країни, а й кожної цивілізованої країни, світової спільноти в цілому. Цим критерієм може бути лише перемога нового гуманізму над неототалітаризмом, який сьогодні загрожує не лише Україні, а й усьому світові. У цьому реальність перемоги і її не лише військове чи геополітичне, а екзистенціальне значення. Це гуманізм не лише співчуття до Іншого, а й розуміння Іншого, більше того, це гуманізм консолідації і співтворчості з Іншим¹⁷. Саме такий новий гуманізм сьогодні поєднає країни Європи й Євроатлантики, до яких прагне доєднатися Україна. Дієвий і мужній новий гуманізм, який несе світові Україна, має бути єдиним зі справжньою демократією.

Російсько-українська війна змінила ставлення зарубіжних країн, європейців до України, стрімко зростає цікавість до неї. Донедавна російська пропаганда будь-яку лакуну в розумінні України в геополітичному, істо-

¹⁶ Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеева. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 262–263.

¹⁷ Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку // Вісник НАН України. 2022. № 9 (39). С. 47.

ричному чи культурному просторі швидко й ефективно наповнювала своїми інтерпретаційними наративами. Сама ця деномінація ніби містить припущення, що не можна зрозуміти регіон у цілому, і Україну зокрема, не беручи до уваги російську історію та політику. Однак така передумова лише зміцнювала російськоцентричні геополітичні та геокультурні погляди, а отже, формувала помилкову переконаність у тому, що такі країни, як Україна, Білорусь та Молдова не становлять собою самодостатніх реалій, які заслуговують на окремий незалежний аналіз.

Зауважимо, що окрім складного зовнішньополітичного становища України, агресії з боку Росії, негативних наслідків пандемії Covid-19, високого рівня корупції, відсутності професіоналізму і патріотизму в сучасних політичних та економічних еліт України, до деструктивних чинників і транзитивності розвитку нашої держави належить і «політика подвійних стандартів» у ставленні до нашої держави на міжнародній арені. Тому окрім відповідності європейським стандартам, існує гостра необхідність змінити імідж України серед населення, наприклад, у таких країнах, як Італія, Франція, Іспанія, Німеччина, чия підтримка буде нам потрібна і в подальшому для європейського поступу.

Водночас зазначимо, що війна Російської Федерації проти України згуртувала значні сили й ресурси союзників України, ознаменувала глобальну ціннісну і ресурсну опозицію Росії у цій війні. Саме в контексті світоглядної, ментальної війни події в Україні поступово стали глобальним символом боротьби за демократичні права та свободи. При цьому зауважимо, що під прикриттям загарбницьких прагнень, Росія намагається концепцію «ментальної війни» перевести в геополітичне протистояння колективного Заходу із Росією на ціннісно-символічний рівень.

Нині ми є свідками завершення російської ідеологічної парадигми, яку раніше частково перейняв і Захід: у межах цієї парадигми Україні було відведено маргінальну роль культурної провінції «русского міра». Сьогодні цікавість до України зростає з імперативною швидкістю — і на цей запит потрібно відповідати. Тому необхідно розробити й презентувати власну концепцію української культури й ролі України в європейській історії.

Слід визнати, що **сьогодні** міжнародна спільнота значною мірою не готова до українського **наративу**, аби чути його. Більшість академічних департаментів і науково-дослідних центрів на Заході, які є платформою

для вивчення України, мають назву на кшталт «російські та східноєвропейські студії», котрі спрямовані на «настроювання» західної наукової оптики на користь неоімперських прагнень Кремля. У багатьох західних університетах студентів навчають крізь призму російського бачення України, її історії та культури. У музеях країн західного світу є надзвичайно багато помилок на користь російського наративу.

Зазначимо й те, що й самим закордонним українознавчим студіям також належить пройти непростий процес ревізії й деколонізації, дерусифікації. Існуючи в межах русистики, вони вільно чи невільно фактично підтримували міфи й стереотипи щодо українців та України, агресивно нав'язувані «постсовєтською» Росією. Тому необхідний системний підхід до презентації ролі України, її історії й культури в європейській історії¹⁸.

Отже, сьогодні настав час деколонізувати свою історію та культуру не лише всередині країни, а й за кордоном. Великі сподівання у вирішенні цього завдання покладаються на українські студії за кордоном, які завжди були важливими осередками поширення достовірних, актуальних знань про Україну в міжнародній спільноті. Повномасштабна війна, яку розгорнула РФ, ще раз довела, що продовжувати інтегрувати Україну з ціннісно близькою Європою — життєво необхідно. Зрештою, це стає інтелектуальною базою стійкості до російських наративів та протидії ним на різних рівнях — від приватного, національного до міжнародного. Враховуючи інформаційний аспект війни, переосмислення української історії та культури в міжнародному ключі дає змогу покращити розуміння України за кордоном.

Відтак надзвичайно важливим є поширення знання про Україну, просування українського культурного продукту та інституційні гарантії цього процесу. Попри всі наявні надскладні обставини війни необхідно не тільки зберегти, а й розвивати публічні, культурні, наукові, освітні програми і проекти. Дипломати, науковці, культурні та політичні діячі мають скористатися цим міжнародним запитом на глибше розуміння того, що являє собою Україна і чому впродовж стількох років вона залишалася в основному маловідомою соціополітичною реальністю та історичною і культурною спадщиною для пересічних громадян інших країн. Повернення України в

¹⁸ Чадюк М. Чи змінить війна українські студії? -2. Науковці топових університетів — про те, як героїзм нашого народу підважує російський вплив і в академічній спільноті // День. 2022. 29 квітня. С. 10.

Європу є процесом природним, адекватним історичній справедливості. Гадаємо, що Україна здатна повернути й Європі автентичні смисли тих концептів і категорій, які стоять у її витоків. Культурна політика України в умовах євроінтеграції зможе ефективно захистити культурні надбання, відкрити їх світові та підвищити престиж України на міжнародній арені заради цивілізаційного поступу України.

Разом із тим, Україна сором'язливо ігнорує наймогутніший потенціал, який здатний забезпечити реалізацію якісно нового проєкту й оформити новий соціокультурний світ. Йдеться про можливість активної участі у створенні слов'янського «світу», органічними елементами якого могли б стати слов'янські народи й держави Центральної та Східної Європи, що мають багато спільного в долі, економіці й економічній поведінці, психології, культурі, побуті. Однак це не виключає, а, навпаки, передбачає пошук нових форм інтеграції. Якою буде ця модель — покаже майбутнє. Зрозуміло одне, що перемога України й поразка Росії у війні будуть відправними пунктами коеволюційного етапу універсального епохального циклу, що передбачає ускладнення і просторових структур.

Україна володіє достатнім геополітичним потенціалом, щоб посісти гідне місце у світовій спільноті. Розробка й ухвалення національної геостратегії — це питання про існування України як суверенної держави, історичної долі українського народу. Оптимізація процесів державотворення, суспільних трансформацій і зовнішньополітичного механізму вимагає чіткого перспективного бачення ролі і місця України в сучасному світі, формування чіткої геополітичної стратегії на середньострокову та довгострокову перспективу, набуття справжньої, а не формальної суб'єктності.

Шлях України в Європу лежить насамперед через відродження питомих європейських цінностей української культури. Лише інтеріоризація європейської цивілізаційної спадщини, розумне поєднання всезагального й національного в суспільстві та культурі, дотримання високих моральних аксіоматичних принципів дасть змогу українському суспільству не тільки зберегти власну автентичність, а й утвердитись у сучасному європейському і світовому просторі.

6.2. АРХІТЕКТУРА ЯК СКЛАДНИК МУЛЬТИМЕДІЙНОЇ «ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ» У КОНТЕКСТІ ІМІДЖЕВИХ ЗАПИТІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Архітектура є не тільки специфічною та широкою сферою знань, а й безмежною за хронологічним і територіальним охопленням суспільною практикою. Без неї неможливо уявити ані повсякденне життя, ані розвиток цивілізації. Розробляючи концептуальні засади просування мультимедійної «Великої української енциклопедії» як засобу формування знаннєвої та іміджевої парадигми в контексті іміджевих запитів української держави, зокрема за напрямом «Архітектура», важливо врахувати все, що вже напрацьовано в цій царині та проаналізувати відповідну літературу.

Репрезентація архітектури та її пам'яток в українських енциклопедичних виданнях має тривалу й повчальну історію ще за радянської доби, починаючи з двох багатотомних видань «Української радянської енциклопедії» (УРЕ) й завершуючи суто регіональними виданнями — енциклопедичними довідниками «Київ»¹⁹, «Чернігівщина»²⁰, «Полтавщина»²¹. Характер представлення в них архітектури детально проаналізовано у відповідній сучасній публікації²².

Найсуттєвішим внеском у розроблення зазначеної проблематики є публікації автора цього тексту з архітектурної енциклопедистики, починаючи з 1990 р., перелік яких налічує 27 позицій із загальною кількістю опублікованих у різних виданнях²³ енциклопедичних статей понад 1000. Серед цих публікацій варто виокремити суто фаховий довідник найрепрезентативніших архітектурних пам'яток України²⁴, а також специфічне (бо суто

¹⁹ Київ: Енциклопедичний довідник. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1981. 736 с.: іл.

²⁰ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ: УРЕ ім. М. Бажана, 1990. 1006 с.: іл.

²¹ Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ: Українська енциклопедія, 1992. 1024 с.: іл.

²² Вечерський В. В. Репрезентація архітектури в енциклопедичних довідниках «Чернігівщина» і «Полтавщина» // Енциклопедії як глокальні медії: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 222–232.

²³ Мистецтво України: Енциклопедія в 5 т. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. Т. 1. 400 с. (видання містить 12 авторських статей Вечерського В. В.)

²⁴ Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. Вечерський, О. Годованюк, Є. Тиманович та ін.; за ред. А. Мардера та В. Вечерського. Київ: Техніка, 2000. 664 с.: іл. (видання містить 90 авторських статей Вечерського В. В.)

пам'ятокзнавче) енциклопедичне видання — «Звід пам'яток історії та культури України»²⁵. На такій солідній базі можна і треба проаналізувати теперішню ситуацію з архітектурною енциклопедистикою, послідовно розглянувши питання про те:

- які знання продукуємо і поширюємо;
- хто є споживачами нашої продукції і якими є їхні потреби;
- як можемо коригувати ці потреби чи впливати на їх формування;
- як просуваємо свій продукт і наскільки це ефективно;
- якими є перспективи й подальші напрями нашої роботи.

Відповідно до базової концепції «Великої української енциклопедії» як сучасної мультимедійної універсальної енциклопедії, створюємо й поширюємо знання, що відповідають сучасному рівню розвитку суспільства й науки, про:

- архітектуру як базовий атрибут цивілізації;
- історію архітектури України в контексті розвитку світової архітектури;
- найвизначніші пам'ятки архітектури України і світу;
- видатних архітекторів України і світу як сучасних, так і давніх;
- українську архітектурну термінологію.

Щодо останнього пункту варто зазначити, що попри наявність кількох фахових словників²⁶, українську архітектурну термінологію остаточно не кодифіковано і це є надто актуальним завданням, у вирішенні якого роль ВУЕ неможливо переоцінити. Якщо конкретніше — це роль «того, хто встановлює стандарти», і саме цим така діяльність є особливо привабливою для фахівця, котрий любить інтелектуальні виклики і здатен на них відповідати.

Таким чином, найсуттєвішим і найбільш дискусабельним є питання про критерії добору гасел до універсальної (а не вузькофахової) енциклопедії. Цю проблематику докладно розглянуто в передмові до відповідного те-

²⁵ Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область (Матеріали до багатомовного «Зводу пам'яток історії та культури України») / В. В. Вечерський та ін. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2017. 1855 с. (видання містить 158 авторських статей Вечерського В. В.)

²⁶ Архитектура: Короткий словник-довідник / А. Мардер, Ю. Євреїнов, О. Пламеницька та ін.; За заг. ред. А. Мардера. Київ : Будівельник, 1995. 335 с.

матичного реєстру гасел²⁷, а також в окремих статтях²⁸, опублікованих за результатами аналізу практичної роботи²⁹. Тож висновки, які можна зробити зі спостережень над плеканням нашої енциклопедії впродовж 2020–2023 рр., а також на підставі постійних робочих контактів із упорядниками іншої енциклопедії, яка також містить статті про архітектуру, — «Енциклопедії історії України»³⁰ — дають змогу уточнити деякі найпринциповіші моменти щодо критеріїв добору інформації та характеру її представлення. Найскладнішими в цьому плані є загальні статті про архітектуру як суспільне явище³¹, про її філософію, теорію, історію, основи композиції в архітектурі, архітектурну освіту, професію архітектора, архітектурне проектування, архітектурну стилістику тощо³². Попри наявність статей автора про архітектуру, зокрема й України, як у третьому томі ВУЕ³³, так і в ювілейному інформаційному довіднику³⁴, справді фундаментальної статті про архітектуру України ще не написано. Але маємо фундаментальне обмеження: стаття у ВУЕ не може бути гіршою, тобто менш інформативною, ніж аналогічна стаття, яку опубліковано 2018 р. в Енциклопедії історії України³⁵.

²⁷ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Архітектура» / Укладачі: Вечерський В. В., Торопчинова К. Л.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С. 3–11.

²⁸ Вечерський В. В. Архітектурні пам'ятки в універсальній енциклопедії: проблеми презентації // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство: наук. журн. Т. 2. № 2. Київ : Вид. центр КНУКіМ, 2019. С. 125–139.

²⁹ Вечерський В. В. Представлення архітектури в універсальній енциклопедії // Енциклопедичні проекти – чинники національного поступу : монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 169–180.

³⁰ Енциклопедія історії України. Додатковий том 1. Київ : Наукова думка, 2021.

³¹ Вечерський В. В. Архітектура // Велика українська енциклопедія. Т. 3. Апа-Аят. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 339–343.

³² Вечерський В. В. Архітектура // Україна. 30 років незалежності. Стислий довідник / Упорядник д. і. н., проф. Киридон А. М. ; Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. С. 392–395.

³³ Вечерський В. В. Архітектура // Велика українська енциклопедія. Т. 3. Апа-Аят. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 339–343.

³⁴ Вечерський В. В. Архітектура // Україна. 30 років незалежності. Стислий довідник / Упорядник д. і. н., проф. Киридон А. М. ; Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. С. 392–395.

³⁵ Вечерський В. В. Архітектура // Енциклопедія історії України. Том «Україна – українці», кн. 1. Київ : Наукова думка, 2018. С. 573–601.

Критерієм об'єктивності й адекватності наших підходів, відображених у текстах та супровідних візуальних матеріалах, є лише практика, а також вільна наукова дискусія, що її супроводжує. З цією метою всі статті зазначеної тематики (понад 850) було не тільки оперативно оприлюднено на вебпорталі ВУЕ, а й спеціально продубльовано в соціальних мережах, зокрема у фейсбуці. Це викликало бурхливе обговорення в 2022 р. енциклопедичних статей про архітектурну стилістику, особливо ту, яка пов'язана з Росією (Неоросійський стиль, Російський стиль, Російсько-візантійський стиль тощо). За результатами обговорення зроблено висновок про адекватність нашої наукової парадигми і слушність давно відомої максими: «Про термінологію не сперечаються, а домовляються».

Оскільки створюємо енциклопедію українську, то в центрі нашої уваги є історія архітектури України. Але розглядаємо її у відповідному контексті — у розвитку світової архітектури. У цьому полягає україноцентричність нашого сучасного підходу, який принципово відрізняється від тих засад, які були характерними для обох багатотомних видань УРЕ радянської доби: там усі статті про архітектуру написано з позицій, так би мовити, «стояння на колінах перед Росією». Це проявилось у виборі прикладів для пояснення чи ілюстрування, у включенні чи ігноруванні відповідних пам'яток, персоналій тощо: як не парадоксально, але не СРСР, а саме Росію представлено в УРЕ як центр «архітектурного всесвіту». Зрозуміло, що така позиція є неприйнятною і неможливою в незалежній Україні, яка веде визвольну війну проти російської агресії. Та це не означає необхідності вилучення з ВУЕ усього, що змістовно пов'язано з Росією. Звісно, що російського матеріалу залишається «мінімум мінімумом», та ще й у відповідній інтерпретації, зумовленій війною. Згідно з визначеними критеріями, подаємо ретельно відібрані окремі гасла й статті тільки про пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Московський Кремль і Красна площа), про безсумнівно найвизначніші пам'ятки архітектури (Церква Покрова на Нерлі, Успенський собор у Володимирі), про архітекторів світового рівня (В. Баженов), а також про тих, котрі так чи інакше пов'язані з Україною (О. Шусев). Загальна кількість гасел, пов'язаних із Росією є незначною і може бути порівняна з кількістю гасел про архітектуру Польщі, Угорщини, Словаччини, Білорусі та інших наших сусідів — як найближчих, так і віддаленіших (Туреччина, Чехія, Хорватія тощо). І звісно, ця кількість значно менша, ніж число гасел, присвячених Італії, Німеччині,

Австрії, Франції, Великій Британії, Греції, тобто тим країнам, які були провідними в розвитку світової архітектури³⁶.

У цьому сенсі важлива не тільки загальна (дуже скромна) кількість гасел, присвячених архітектурі Росії, а й спосіб репрезентації їх, тобто змістовне наповнення статей. Російська так звана культура аж тепер, у 2022–2023 рр., дочекалася більш-менш об'єктивного ставлення до себе й адекватного описання як явища вторинного, маргінального, еклектично-запозиченого, аморфного за структурою, внутрішньо суперечливого за змістом і зрештою — недоформованого. Архітектура Росії як частина її «культури» дуже яскраво і наочно втілює вищеозначені характеристики: її неможливо уявити собі без іноземних запозичень (на відміну від української архітектури), без робіт архітекторів-іноземців, без навчання місцевих архітекторів у цивілізованій Європі, без змарнованого в рабських умовах творчого потенціалу найталановитіших архітекторів, без постійного безумного нищення архітектурних шедеврів тощо. Саме під таким кутом зору у ВУЕ подано статті про творчість архітекторів В. Баженова і Б. Ф. Растреллі, про знакові для російської ідентичності пам'ятки архітектури — церкву Покрови на Нерлі чи Успенський собор у Володимирі (збудовані архітектурною артіллю імператора Фрідріха Барбаросси, яка включала галичан і поляків, тобто там не може бути нічого специфічно «російсько-го» за визначенням). Щодо церкви Вознесіння в Коломенському, яку у світі вважали знаковою для російської національної архітектурної традиції, ми показали, ще цей витвір є суто італійським (збудовано італійцем, якого великий князь московський тримав в ув'язненні і котрий, зрештою, втік до Литви і про все розповів). Наша особлива й прискіплива увага — тим «стовпам» російської архітектури й архітектурознавства, котрі були українцями: «Архитектор Всея Руси» О. Шусев — нащадок запорозького козака; І. Грабар — українець, котрий дав московитам найпершу в їхній національній історії «Историю русского искусства». Випрацювана колективом Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» структура статей на вебпорталі дає змогу, за потреби, наситити конкретну статтю інформацією, яка для енциклопедичного жанру є факультативною, проте змістовно дуже промовистою. Як приклад можна навести

³⁶ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Архітектура» / Укладачі: Вечерський В. В., Торопчинова К. Л.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 128 с.

розділ «Додатково» зі статті «І. Грабар», що містить інформацію про справжнє ставлення корифея до російського мистецтва: «Ваше искусство — гавно!» (це було висловлено публічно діячам російського радянського мистецтва). І водночас І. Грабар пише з великою повагою: «искусство великого украинского народа» (це у 1952 р., коли «великим» було дозволено називати тільки російський народ). Тут усе настільки очевидно, що й коментарів особливих не треба. Хіба що узагальнення про те, що найталановитіші й найенергійніші українці повною мірою долучилися до створення більш-менш цивілізованої Російської імперії в різних її видозмінах, але зробили це марно. Як каже народна приказка: «Не в коня корм». Тож тепер не варто повторювати того українського подвижництва, а залишити ту спільноту нидіти на задвірках цивілізації, якимось убезпечившись від далекосяжних проявів її дикості.

Якщо коротко узагальнити наш підхід, далекий від будь-яких емоцій і суб'єктивізму, то його можна сформулювати лаконічно: «Усе російське — не мало і не має реальної цінності в сучасному світі; усе, що серед російського є цінним — або вкрадено, або подаровано російській ерзац-культурі іншими націями». Постійно маючи на увазі ці засадничі принципи, варто через увесь великомасштабний енциклопедичний проєкт провести ненав'язливу, але й неунікную позицію щодо творчої неспроможності російської нації, її безнадійної відсталості, зауважуючи, що розвиток тієї спільноти історично спрямовано в бік ентропії. Вище продемонстровано, як це здійснюється у фаховій сфері архітектури. Такий самий підхід є доречним і продуктивним при застосуванні в інших сферах — літературі, образотворчому мистецтві, театрі, кіно, музиці, спорті, науці, освіті, військовій справі.

Навіть тепер, коли робота щодо наповнення статтями енциклопедії в розпалі, раз по раз спалахують дискусії щодо критеріїв внесення у ВУЕ тих чи інших персоналій. Щодо сфери архітектури це питання вирішено ще в передмові до згаданого ТРГ «Архітектура»³⁷, тож немає потреби повторювати ці критерії та обґрунтування їх. Лише зазначимо, що крім формальних критеріїв, таких як, приміром, лауреатство Шевченківської чи Прітцкеровської премій, членство у визнаних академіях тощо, не треба

³⁷ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Архітектура» / Укладачі: Вечерський В. В., Торопчинова К. Л.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С. 3–13.

забувати і про змістовні аспекти: так, віденські архітектори Ф. Фельнер і Г. Гельмер, наприклад, не мали особливо значущих відзнак, проте без їхніх театральних будівель неможливо уявити європейську культуру, тому в енциклопедії є біографічні статті про них та окремо — матеріал про їхнє спільне архітектурне бюро і його витвори.

Щоб фахово оперувати такими змістовними аспектами як критеріями добору персоналій потрібно небагато: знати всю світову архітектуру в її історичному розвитку, хоча б до кінця XX ст. З XXI ст. усе значно простіше: достатньо відстежувати щорічне присудження Прітцкерівської премії, яка має в журналістських колах неофіційне, але цілком «робоче» найменування «Нобелівської премії в галузі архітектури».

Що стосується української архітектурної термінології, то її у ВУЕ не розробляють, а тільки уточнюють та інколи деталізують; переважно це стосується так званих паралельних форм: неф — нава; купол — баня; планування — розпланування; креслення — кресленик тощо. При цьому помічним є класифікатор архітектурних та містобудівних об'єктів³⁸, який автор цього тексту розпрацював понад десятиріччя тому. Він уможливорює чіткіше структурувати термінологію.

Окремою важливою темою є втрачені об'єкти архітектурної спадщини України й принципи репрезентації їх у ВУЕ. Цій проблематиці присвячено окреме наше дослідження³⁹, що дає змогу тут не зупинятися на цьому питанні докладніше.

Споживачами нашої продукції є всі, хто цікавиться історією цивілізації, мистецтвом, архітектурою, містобудуванням, нерухомими пам'ятками культурної спадщини, будівництвом, життям міст і регіонів. Ці люди досить активні як у соціальних мережах, так і в суспільному житті загалом. Спостережено таку закономірність: що більше українська влада знищує сферу архітектури й реставрації архітектурних пам'яток, то активнішими й непримиреннішими стають ці громадяни, зростає їхня чисельність і згуртованість. І це незважаючи на війну. Так формується велика, розміром

³⁸ Класифікатор об'єктів (пам'яток) архітектури та містобудування // Класифікатори нерухомих об'єктів культурної спадщини України. Київ : Фенікс, 2012. С. 35–53.

³⁹ Вечерський В. В. Репрезентація втрачених об'єктів архітектурної спадщини України в універсальній енциклопедії // Енциклопедистика: генеза в часі та просторі (до 30-річчя проголошення незалежності України: колективна монографія / за заг. ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа, «Енциклопедичне видавництво», 2021. С. 234–260.

на всю країну, сфера не просто нестабільності, а соціального конфлікту, який обов'язково вибухне після нашої Перемоги — як тільки розпочнеться відбудова країни, до якої вже тепер прориваються зграї вітчизняних і зарубіжних аферистів, яких народ справедливо називає «будівельною мафією».

Споживачами нашої продукції також є студенти різних спеціальностей, і не завжди суміжних: архітектори, містобудівники, інженери-будівельники, мистецтвознавці, культурологи, історики тощо, а також журналісти та управлінці (органів державної влади й місцевого самоврядування) і, як це не дивно, юристи. Це пояснюємо наявністю такого принципу: якщо якась сутність, явище, поняття не визначено чи не роз'яснено в законодавстві, то треба звертатися до енциклопедії, причому універсальної й останніх років видання (бо все, що є в УРЕ, — безнадійно застаріло). ВУЕ ідеально відповідає цим вимогам; справа лише у швидкості наповнення вебпорталу відповідними статтями. Що стосується тематичного блоку «Архітектура», то тут справи з наповненням статтями є дещо кращі, ніж за багатьма іншими напрямками: на вебпорталі станом на 01.09.2023 виставлено понад 1000 статей з орієнтовно 2600 необхідних, тобто 38 %.

У контексті розглядуваної проблематики важливим аспектом є підбір і розміщення як на вебпорталі, так і в друкованій версії, відповідного ілюстративного матеріалу. Це особливо важливо для архітектури як мистецтва просторово-часового, твори якого не тільки змінюють у часі свій вигляд, а й можуть бути більш-менш адекватно усвідомлені тільки при візуально-моторному сприйнятті, тобто в динаміці. Таке сприйняття важко зафіксувати й відтворити: фахівці знають, що жодна фотофіксація, кіно- чи відеознімання не здатні повною мірою передати відчуття й переживання архітектури. Тільки перебування в архітектурному просторі, рух у ньому, динамічне споглядання архітектурних об'ємів із різних дистанцій дає можливість по-справжньому пізнати й оцінити архітектурний витвір. Тому архітектуру треба бачити наживо. Тоді, приміром, не будемо вважати кокетством власні слова Мікеланджело Буонаротті про те, що він — бездарний архітектор. Оглянувши наживо собор святого Петра в Римі авторства Мікеланджело, кожен, хто професійно розуміється на архітектурі, може переконатися, що маєстро був правий — це архітектура велетенська, але бездарна (попри це Мікеланджело був і залишається генієм).

Розуміючи все це, підходимо до ілюстрування статей про архітектуру з мінімалістичними вимогами: дати відео на порталі можемо далеко не завжди, але проілюструвати текст фотографіями, креслениками, схемами, зокрема й історичними зображеннями — можемо і повинні. Тому на порталі виставляємо іноді до 10–20 зображень на одну статтю (якщо об'єкт того вартий), пам'ятаючи, що 85 % інформації людина отримує і засвоює через візуальне сприйняття. Зрозуміло, що в друкованій версії з великої кількості ілюстрацій до певної статті залишаться лише 1–2. Виняток становитимуть хіба що статті про значні комплекси й ансамблі, такі як Києво-Печерська лавра.

Використання у відкритому публічному доступі ілюстрацій актуалізує проблематику авторських прав на зображення. Для статей про архітектуру це вирішено в той спосіб, що автор конкретної статті дає для опублікування свої власні фотографії, кресленики, інші зображувальні матеріали, зокрема зі своїх раніше опублікованих праць, особистої збірки тощо. У разі відсутності власних ілюстрацій доводиться звертатися до інтернету. Все, що стосується архітектурної спадщини, найкраще запозичувати із офіційного вебпорталу Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Представлені там зображення за визначенням є публічним надбанням і кожен фотограф, який передає туди своє фото, підписує юридично значуще зобов'язання про свою відмову від будь-яких претензій у майбутньому й про неможливість судового вирішення юридичних спорів у разі, якщо вони виникнуть. Проте більшість ілюстрацій на тому вебпорталі — не завжди високої якості і зазвичай малих форматів із недостатнім розрізненням. Причина цього цілком зрозуміла: так автори фото і Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО захищають зображення від некоректного комерційного використання. З огляду на викладене вище, у разі використання фотографії, запозиченої з джерел інтернету, зазначаємо ім'я фотографа та джерело запозичення. При цьому намагаємося оминати одіозну енциклопедію «Вікіпедія», хоч це не завжди можливо.

Як ми просуваємо свій продукт: насамперед через вебпортал, який працює досить стабільно, попри перебої з електроживленням. Якщо є потреба чи бажання привернути увагу громадськості до якогось питання, тексту, групи ілюстрацій — використовуємо соцмережі («Фейсбук» тощо); одночасно один співробітник може задіяти понад 10 груп і персональних сторінок, далі це може розповсюджуватися в геометричній прогресії, якщо

тема «заціпає за живе» бодай певну групу людей. Таким чином зручно проводити експериментальну апробацію написаних статей. Це дає корисні результати — у разі виявлення помилок, описок, недоліків, про які компетентні дописувачі можуть повідомити через соцмережі, є можливість в режимі реального часу швидко їх виправити, подякувати колегам, залучити до ВУЕ нових симпатиків та авторів. Як зазначив у зв'язку з цим дописувач із м. Запоріжжя: «у надрукованій книжці Ви помилку вже не виправите, а на вебпорталі — запросто.» У цьому й полягає корисна суть прийнятої методики оприлюднення статей: спершу їх виставляють на вебпорталі, а потім, зібравши відгуки й зауваження, готують текст до публікації у вигляді чергового книжкового тому ВУЕ⁴⁰. У такому контексті видання на паперовому носії розглядаємо як еталон, що має бути ретельно відпрацьованим, тиражованим, зберігатися і бути доступним у публічних бібліотеках (національних, обласних, міських, районних, а також у бібліотеках закладів вищої освіти). Кількість таких закладів має бути покладено в основу визначення загального накладу друкованих томів ВУЕ.

Огляд актуальної проблематики просування мультимедійної «Великої української енциклопедії» як засобу формування знаннєвої та іміджевої парадигми (за напрямом «Архітектура») дає можливість поміркувати про перспективи справи, про основні напрями, на яких варто сконцентрувати зусилля колективу ВУЕ в майбутньому.

Насамперед ідеться про наповнення вебпорталу, яке (як можна передбачити вже тепер) ніколи не буде повним і завершеним; воно ніколи не зупиниться, оскільки процес пізнання, за своєю філософською суттю, є нескінченним. Важливо забезпечити постійний моніторинг змін інформаційного поля, що має в режимі реального часу відображатися в статтях на порталі; це з кожним наступним роком поставатиме як усе важливіше окреме завдання і серйозна праця, яку має виконувати Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво».

Можливе застосування англійської мови вже обговорювали в робочому порядку: тепер зрозуміло, що воно є неминучим, варто лише розробити й поступово запровадити відповідний алгоритм, який можна уявити так:

- на першій стадії усі гасла й дефініції мають дублюватися англійською мовою і бути доступними у пошукових системах;

⁴⁰ Велика українська енциклопедія. Т. 3. Апа-Аят. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. 712 с.

- з часом запровадити автоматизований переклад текстів статей і текстів до ілюстрацій на англійську мову, аналогічно до того, як це зроблено у «Вікіпедії» з перекладами на різні мови (українську, російську тощо); переклади ці є дуже недосконалими та іноді хибними, проте в інформаційному плані вони можуть бути корисними для фахівця, економлячи його час і зусилля.

Отже, опрацювання теоретично обґрунтованої та експериментально випробуваної концепції просування мультимедійної «Великої української енциклопедії» як засобу формування знанневої та іміджевої парадигми передбачає як невід’ємний складник напрям «Архітектура» — принципово важливий для розуміння розвитку цивілізації та формування і підтримання національної ідентичності. Ці інформаційні матеріали мають значний репрезентаційний потенціал і допускають найрізноманітніше використання в теперішній інформаційній боротьбі.

6.3. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (на прикладі пам'яток Києво-Печерської лаври)

Сьогодні, в результаті російської агресії, проблема збереження пам'яток набуває особливої актуальності з огляду на активні воєнні дії в безпосередній близькості до об'єктів всесвітньої спадщини. Це стосується не тільки руйнувань пам'яток унаслідок прямих влучань російських ракет, бомб, снарядів і мін, а й опосередкованого впливу просторово віддалених вибухів на їхній стан. Особливо гостро це проявилось у Києво-Печерській лаврі у 2023 р.

Станом на жовтень 2023 р. в оперативному управлінні Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» перебувають 144 об'єкти культурної спадщини, з них 132 знаходяться на території заповідника (43 національного значення, 78 місцевого значення, 11 щойно виявлених).

В геоморфологічному відношенні ансамбль Києво-Печерської Лаври розташований у межах Придніпровської височини, у верхній частині схилу лесового плато. Ділянка має нахил з північного заходу на південний схід, абсолютні позначки денної поверхні прилеглої території змінюються від 125 до 188 м. Рельєф ділянки сформований процесами площинної (змив верхнього шару ґрунту) та лінійної (утворення рівчаків) ерозії, зсувними процесами.

Інженерно-геологічні умови визначаються тим, що в основі ансамблю пам'яток залягають делювіально-зсувні ґрунти (перешарування лесових супісків, суглинків), потужністю 1–4 м та насипні. Наявність ґрунтів з різними фізико-механічними властивостями створює загрозу неоднорідного осідання споруд і, як наслідок, їх деформації. Гідрогеологічні умови зумовлені ґрунтовими водами четвертинного та делювіального водоносного горизонтів, що залягають на глибині приблизно 13–14 м від поверхні; потік ґрунтових вод спрямовано на схід, до річища р. Дніпра.

Комплекс пам'яток Києво-Печерської Лаври розташований на правому високому березі р. Дніпра, у прибережній зсувонебезпечній зоні, насичений підземними інженерними мережами. Зокрема водоносними комунікаціями, внаслідок незадовільного технічного стану яких відбувається постійне перенасичення вологою ґрунтів, що мають виражений лесовий характер.

Крім того, через територію заповідника проходять численні зовнішні інженерні мережі (електропостачання, водопостачання, каналізації, теплозабезпечення). Також дренажно-штовельні системи та зливові стоки, через які здійснюється водовідведення безпосередньо з території за-

повідника та прилеглих міських територій, що знаходяться вище за рельєфом.

З огляду на статус пам'яток, нагальним постає питання впровадження надійної системи моніторингу, особливо технічного стану. Для забезпечення оптимальних умов збереження архітектурного комплексу Національного заповідника «Киево-Печерська лавра», сектором моніторингу Заповідника здійснюється багаторічне спостереження за цими об'єктами — дослідження чинників впливу на їх технічний стан. Науковий моніторинг здійснюється за участю фахівців Інституту геологічних наук; Інституту геофізики (обидва — Національної академії наук України); Державного підприємства «Науково-дослідний інститут будівельних конструкцій» Мінінфраструктури; Київського державного підприємства геодезії, картографії, кадастрових та геоінформаційних систем «Київгеоінформатика» Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України; Інституту «Київгео» відкритого акціонерного товариства «Київпроект»; колективного підприємства «Інститут голографії Академії наук прикладної радіоелектроніки»; приватного підприємства «Гео-Еко-Консалтинг».

З огляду на природні особливості розташування, для всіх пам'яток важливими є питання інженерного захисту їхніх комплексів та територій, на яких вони зосереджені, а також інженерного моніторингу.

Цьому присвячені публікації провідних український фахівців, таких як Ю. Маслов⁴¹, В. Рибін⁴² з колегами В. Боковим, І. Черевко⁴³, О. Вечерської⁴⁴, М. Демчишина та Н. Соковніної з колегами⁴⁵.

⁴¹ Маслов Ю. Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоекологічного ризику // Матер. міжн. наук.-практ. конф. / Під ред. В. М. Шестопалова, М. Г. Демчишина, В. О. Кендзери, Ю. О. Маслова. Київ : Фенікс, 2013. С. 70–84.

⁴² Рибін В., Скальський О., Кожан Є., Молочкова Н. Гідрогеологічний моніторинг Національного заповідника «Софія Київська» // Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові грані пізнання: Матер. VI міжн. наук.-практ. конф. Київ : ВД «АДЕФ-Україна», 2013. С. 418–424.

⁴³ Рибін В., Боковой В., Куциба В., Черевко І. Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоекологічного ризику // Матер. міжн. наук.-практ. конф. / Під ред. В. М. Шестопалова, М. Г. Демчишина, В. О. Кендзери, Ю. О. Маслова. Київ : Фенікс, 2013. С. 109–122.

⁴⁴ Вечерська О. В. Організація моніторингу пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Сіверщина в історії України. Наук. вид. Вип. 10. Київ; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. С. 30–33.

⁴⁵ Демчишин М., Соковніна Н., Вдовиченко С., Криль Т., Анацкій А. Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоекологічного ризику // Матер. Міжн. наук.-практ. конф. / Під ред. В. М. Шестопалова, М. Г. Демчишина, В. О. Кендзери, Ю. О. Маслова. Київ : Фенікс, 2013. С. 92–103.

Деструктивні процеси зумовлені природними та техногенними чинниками. Вони призводять до незадовільного технічного стану об'єктів Заповідника. Протягом останніх років спостерігається значна кількість аварійних витоків з водонесучих мереж. У зв'язку з російською агресією з'явився додатковий чинник деструкційних процесів, а саме — вібрація від вибухових хвиль. Після масованих ракетних ударів по м. Києву (особливо 16.05.2023) було зафіксовано стрімке погіршення технічного стану багатьох пам'яток архітектури. Це офіційно зафіксовано актами служби головного архітектора та інженерної частини Заповідника. Найбільших пошкоджень зазнали: Успенський собор (корпус № 80), Корпус клирошан (№ 20) та Економічний корпус (№ 7).

При обстеженні Успенського собору 17.07.2023 виявлено значне погіршення технічного стану пам'ятки порівняно з аналогічним обстеженням 08.05.2023, а саме:

- на сходових клітинах в північно-східній частині будівлі зафіксовано подальше розкриття тріщин, спучення та відшарування штукатурного й фарбового шару. Сигнальний гіпсовий маяк № 1 не втратив цілісності, однак тріщина розширилася на підлозі;

- розширення вертикальних конструктивних тріщин відколу цегляного масиву мурування пілястр від площини капітальної стіни у північно-західній частині Преображенського приділу. Про що свідчить розрив всіх контрольних гіпсових маяків (наліпок), замінених 12.11.2022. При цьому розкриття тріщин досягає 1–1,5 см;

- візуально збільшились конструктивні тріщини навколо підпружної арки та під склепінням. Розкриття — до 1 см у місці з'єднання північного приділу з основним об'ємом собору;

- зафіксовано утворення тріщини на ділянці автентичного мурування на південній стіні північної частини першого поверху (Стефанівський приділ). З метою визначення чинників її утворення обстежили підвальне приміщення собору. На південній капітальній стіні східного приміщення також зафіксували утворення волосяної тріщини;

- візуально збільшились тріщини у південній частині перекриття та на південній стіні по ослабленому віконними прорізами перетину церкви-хрещальні Іоанна Предтечі.

Зафіксовано погіршення стану зовнішнього опорядження фасадів:

- втрати та відшарування штукатурного шару та пофарбування в нижній частині декоративних фронтонів;

- збільшення площі втрат фарбового шару на ділянках монументальних розписів. Також тріщини та локальні втрати на декоративних елементах усіх фасадів;

- деструкція оздоблення в нижній частині та відрив гранітного облицювання з південного боку південно-східного контрфорса.

З цього можна зробити висновок, що стан архітектурних елементів в інтер'єрі вказує на погіршення технічного стану пам'ятки. Активізація конструктивних тріщин спричинена порушенням перев'язки шарів мурування внаслідок нерівномірного осідання фундаментів, що спричинено перезволоженням (це пролонгований у часі процес) та вібрацією від вибухових хвиль. Розрив гіпсових контрольних маяків та наліпок є підтвердженням цього висновку.

Локальні осередки перезволоження, спучення та відшарування штукатурного та фарбового шару (особливо на північній стіні) зумовлені недосконалою системою водовідведення з даху, нещодавніми пошкодженнями покрівлі та системи водовідвідних ринв і труб. Погіршення стану зовнішнього опорядження фасадів пам'ятки, в тому числі монументальних розписів, спричинені безпосередньою дією атмосферних чинників.

При обстеженні Корпусу клирошан 23.06.2023 також зафіксовано погіршення технічного стану пам'ятки порівняно з аналогічним обстеженням 23.03.2023:

- у східній частині, у сходових клітинах, фіксується розкриття застарілих конструктивних тріщини, здебільшого діагонального спрямування та П-подібних, а також утворення нових тріщин. На другому поверсі, де влаштовано вхід до приміщень, які займає Музей голодомору, зафіксовано тріщиноутворення навколо дверного прорізу, що призвело до просідання дверей та деформацію дверної коробки. На першому поверсі, у приміщенні відділу комунікації (розміщений прямо під приміщеннями Музею голодомору), зафіксовано значне тріщиноутворення навколо дверного прорізу з вивалами штукатурного шару та відокремленням дерев'яної дверної коробки від стіни.

- у приміщеннях першого поверху, які займає Український інститут книги, наявні волосяні тріщини в склепіннях та осередки біоураження поверхні на площі північної стіни.

- на всіх фасадах та на прибудовах фіксується розкриття тріщин, що супроводжуються зміщенням штукатурного шару. На східному та західному

фронтоні наявні осередки локальних втрат штукатурного і фарбового шарів, що мають динаміку, яка прогресує.

- у цокольній частині північного та південного фасадів зафіксовано сліди значних замокань, спучення, відшарування та втрати фарбового й штукатурного шарів з осередками біоураження поверхні.

- система водовідведення з даху в незадовільному стані.

Стан жолобів та ринв — незадовільний, спостерігаються численні деформації та роз'єднання. Також фіксуються сліди довготривалих замокань на північному та південному фасадах пам'ятки під карнизами.

Це дозволяє зробити висновок, що активізація конструктивних тріщин та поява нових викликані вібрацією від вибухових хвиль. Враховуючи, що поточний ремонт південного та східного фасадів виконано у травні 2022.

При обстеженні Економічного корпусу 29.05.2023 також зафіксовано погіршення технічного стану пам'ятки порівняно з аналогічним обстеженням (27.03.2023) після проведених поточних ремонтних робіт на західному фасаді пам'ятки:

- в інтер'єрах приміщень фіксуються вертикальні та косі тріщини в стінах, склепіннях та перегородках, наразі нестабільні;

- у цегляному муруванні фасадних стін, які послаблені віконними та дверними прорізами простежуються давні вертикальні та косі конструктивні тріщини, які є нестабільними;

- вінцеві та міжповерхові карнизи, поверхні фасадних стін на рівні другого поверху мають локальні деструкції, втрати штукатурного та фарбового шару;

- на західному фасаді зафіксовано осередки деструкції штукатурного і фарбового шару: тріщини, втрати.

У висновку: активізація конструктивних тріщин та поява нових викликані вібрацією від вибухових хвиль.

При цьому вказані пам'ятки були у стабільному задовільному стані протягом останнього десятиріччя. Тобто деформації, спричинені вибуховими хвилями, виявилися більш руйнівними аніж аварійні витoki з водонесучих мереж, атмосферні чинники або невчасне виконання поточних ремонтних робіт.

На території міської забудови, довкола Києво-Печерської Лаври є щільна мережа інженерних комунікацій. Частина їх має значний ступінь фізичного зносу, тому потребує модернізації та заміни силами відповідних

міських служб. Витоки з підземних водонесучих комунікацій є однією з причин підтоплення міських територій, яке призводить до нерівномірного осідання ґрунтів основи й деформації споруд архітектурних ансамблів. Для запобігання негативних проявів техногенних витоків, адміністрація заповідника проводить регулярні перевірки стану інженерних комунікацій на відповідних територіях.

Частина водопровідних мереж Верхньої Лаври зазнає систематичних аварійних ситуацій, пов'язаних з поривом труб та витоків води. В умовах зсувонебезпечної зони, на якій розташований ансамбль, перенасиченість вологою лесових ґрунтів (при замочуванні ущільнюються й просідають) неприпустима.

На даний час розроблена проектна документація з реконструкції водопровідних та каналізаційних мереж на території Києво-Печерської лаври. Застосовують новітні матеріали та технології з урахуванням складних гідрогеологічних умов. Також нагальним є розв'язання питання щодо ліквідації випуску системи дощової каналізації вулиці Лаврської, що проходить по території Нижньої Лаври, та влаштування нового випуску в напрямку вулиці Старонаводницької.

Підтоплення або підйом рівня ґрунтових вод під впливом природних чинників, таких як збільшення кількості атмосферних опадів тощо, є одним з найнебезпечніших факторів. Це пов'язано з тим, що практично всі архітектурні пам'ятки Києво-Печерської Лаври побудовані на неглибоких стрічкових фундаментах. Вони практично не мають горизонтальної гідроізоляції й спираються на лесовидні супіски, які в разі насичення водою призводять до нерівномірного осідання ґрунтів основи й деформації споруд. Особливо вразливими до чинника підтоплення як поверхневими, так і ґрунтовими водами (внаслідок коливання рівня водоносних горизонтів) є комплекси печер та підземних споруд, що вимагає проведення постійного гідрологічного моніторингу.

Для запобігання підтопленню територій передбачається проведення гідрогеологічних досліджень та розроблення комплексної програми інженерного захисту територій Заповідника.

Зсуви є основним і найнебезпечнішим чинником негативного впливу на ансамбль будівель і споруд Києво-Печерської лаври. Це зумовлено як геологічною структурою ґрунтових масивів, так і місцем розташування на пругі наддніпрянських схилів Печерського плато. Тому протягом всього періоду існування ансамблю одночасно з будівництвом наземних та підземних будівель

і споруд, зводилися системи інженерного захисту території у вигляді підпірних стінок, штолень, аркбутанів та контрфорсів. З метою унеможливлення розвитку зсувних процесів, передбачається здійснювати заходи, які пов'язані з регулюванням поверхневого стоку, терасуванням схилів з упорядкуванням зелених насаджень, доброустроєм території над печерами, реконструкцією та влаштуванням підпірних стінок та наявних водонесучих мереж.

Досвід виконання комплексу протиаварійних, реставраційно-ремонтних та протизсувних робіт, спрямованих на ліквідацію зсувних процесів, нормалізацію вологи́сних параметрів, підсилення фундаментів будівель і споруд, дає позитивні наслідки та має бути запроваджений на інших проблемних ділянках і об'єктах заповідника. З метою запобігання негативних ситуацій, вбачається необхідним здійснення інструментального обстеження об'єктів та прилеглих територій, їх укріплення та підсилення, здійснення протизсувних заходів, впровадження системи постійного гідрогеологічного моніторингу.

Результати моніторингу об'єктів культурної спадщини Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» мають важливе значення для формування державної політики у сфері охорони й збереження культурної спадщини, забезпечення контролю за їх станом, розроблення невідкладних і довгострокових заходів щодо запобігання та усунення впливу шкідливих чинників на стан об'єктів.

У практичному плані Україна як держава вже зараз має організовувати міжнародну допомогу щодо розв'язання порушених у цій статті проблем. Це потребуватиме значних коштів. Детальніший підрахунок збитків, завданих пам'яткам м. Києві й Києво-Печерській лаврі російськими обстрілами має стати основою для тієї частини репарацій, яку Росія заплатить.

Ця інформація має бути відображена у «Великій українській енциклопедії» — як у статтях про Лавру, Заповідник, пам'ятку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, їхні частини (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Всіхсвятську надбрамну церкву), так і в низці статей про російсько-українську війну та її наслідки.

6.4. ОНЛАЙН-ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ОБРАЗУ МІСТА В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

Загальна цифровізація посилює можливості онлайн-енциклопедій у збереженні й популяризації культурного та історичного спадку міст. У інформаційну епоху енциклопедії не лише зберігають і систематизують знання, але формують і підтримують культурний образ міста. Енциклопедії, які пристосовані до вимог інформаційної доби, можуть стати одними з ключових ресурсів промоції територій, слугувати краєзнавчими та освітніми ресурсами, полегшити функціонування місцевих спільнот і управлінських структур у процесах формування культурної ідентичності міста.

Питанням електронних енциклопедій займалися С. Антоненко, А. Бойко, Г. Боряк, А. Гуржій, С. Дорогих, Ю. Клімашевська, Г. Папакін, С. Швець, А. Яцишин та інші⁴⁶. Інтернет зробив доступ до інформації швидшим і зручним, і вимоги користувачів до енциклопедій змінилися відповідно актуальним комунікаційним трендам. Читачі прагнуть миттєвого доступу до надійної інформації, зручного UX (user experience) та UI (user interface) дизайну: «Сучасні тенденції глобалізованого інформаційного світу покладають нові вимоги до енциклопедичного продукту. Передовсім це онлайн-енциклопедії з відповідною пошуковою навігацією та зручним контентом»⁴⁷. Навігаційні та пошукові системи новітньої енциклопедії повинні бути інтуїтивними й швидкими, щоб користувач міг з легкістю знайти потрібну інформацію.

Сьогодні онлайн-енциклопедії відіграють важливу роль у збереженні та поширенні знань про місто і його культурну специфіку. Мережеве

⁴⁶ Бойко Ю. О. Енциклопедія сучасної України – основний науковий проект Інституту енциклопедичних досліджень НАН України // Гілея: науковий вісник. 2016. № 111. С. 96–99; Боряк Г., Папакін Г. Відкриті енциклопедичні гуманітарні ресурси в Інтернеті: сучасний стан і проблеми функціонування // Спеціальні історичні дисципліни. 2013. Ч. 21. С. 73–89; Гуржій А., Яцишин А., Лупаренко Л. Концепт і генеза поняття «онлайн енциклопедія» на сторінках вітчизняної наукової літератури // 36. наук. праць Нац. академії держ. прикорд. служби України. Сер.: Педагогічні науки. Хмельницький, 2022. № 2. С. 172–191; Енциклопедії як глокальні медії: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ: ДІА, 2020. 304 с.; Українська електронна енциклопедистика в соціогуманітарному вимірі / М. Г. Железняк та ін. Київ, 2021. 196 с. та ін.

⁴⁷ Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 17.

середовище не просто «організовує» час юзерів, але й стає сховищем культурних та історичних даних. З розвитком технологій і глобалізацією, простір стає не тільки фізичним, скільки інформаційним чи віртуальним. Як зазначав М. Кастельс, у мережевому суспільстві простір організовує час: фактичне місце перебування людини може бути не так важливим, як «де» і «з ким» ти з'єднаний у мережі⁴⁸. Мережеві з'єднання, зокрема соціальні мережі та їм подібні онлайн-платформи, визначають темпи й ритми життя, організовуючи час у відповідності до логіки просторових зв'язків. Онлайн-енциклопедії, такі як «Вікіпедія», є хорошим прикладом того, як мережевий простір організовує та впливає на наше сприйняття часу та простору.

У мережевому суспільстві енциклопедії сприяють глибшому сприйняттю та оцінці міста і його культурного середовища, враховуючи суспільний, економічний та історичний контекст. У цифровій ері електронні енциклопедії об'єднують та пояснюють матеріальну й нематеріальну культурну спадщину, спрощуючи її осмислення. Віртуальні енциклопедії, наприклад Вікіпедія, відіграють ключову роль у зберіганні та документації культурної історії, збереженні ідентичності міста в епоху глобалізації. Це твердження актуальне до усіх явищ культури. Джим Джайлз підкреслює, що Вікіпедія стала однією з найбільш значущих явищ інтернет-епохи, як безкоштовна платформа, відкрита для редагування всіма⁴⁹.

В умовах інформаційного суспільства великі онлайн-енциклопедії стають одними з основних інструментів глобальної і локальної культурної ідентифікації міст. Як експерти, так і пересічні користувачі можуть наповнювати енциклопедії типу «Вікіпедії» локальними історіями, фотографіями або іншими матеріалами. Сьогодні міста функціонують як головні вузли для обміну знань, куди зосереджуються інноваційні рішення у культурній, економічній та соціальній сферах. Це місця, де активно генеруються ідеї, ресурси й можливості. Енциклопедії та цифрові ресурси відкривають всесвітній спільноті доступ до культурного спадку міст, надаючи можливість документувати, редагувати й досліджувати його.

⁴⁸ Castells M. *The Rise of the Network Society*. Second edition With a new preface. Singapore, 2010. URL: https://urb.bme.hu/wp-content/uploads/2014/05/manuel_castells_the_rise_of_the_network_societybookfi-org.compressed.pdf

⁴⁹ Giles J. Internet encyclopedias go head to head. *Nature*. 2005. Vol. 438(7070). P. 900–901. URL: <https://www.nature.com/articles/438900a> DOI:10.1038/438900a

Онлайн-енциклопедії можуть значущо підвищити привабливість міст для туристів та інвесторів.

Онлайн-енциклопедії стали одним із ключових елементів цифрового суспільства, представляючи й роз'яснюючи різноманітні аспекти природи, суспільства, історії та знань як широкому загалу, так і фахівцям. Ці ресурси не лише забезпечують доступ до інформації стосовно певної країни, наукового явища тощо, але і служать міцною платформою для зберігання культурної спадщини. Їхня широка популярність серед населення зумовлена можливістю мультимедійної взаємодії та постійним безкоштовним доступом.

Сучасні енциклопедії є багатоскладовим довідково-інформаційним масивом, що може бути представлений у паперовій або електронній формі, з розробленим алгоритмом для пошуку інформації, який зазвичай включає алфавітний порядок, індекси, гіпертекстові посилання⁵⁰. Основні вимоги до створення енциклопедії включають повноту й системність інформації, науковий підхід до представлення фактів та використання прийнятих термінів і понять. Забезпечення системності здійснюється через відсилання між статтями та іншими елементами. Об'єктивність, фактологічна точність і уніфікація подання матеріалу є ключовими для забезпечення надійності енциклопедичного ресурсу⁵¹.

Відкритий доступ до змісту зробив «Вікіпедію» унікальним інструментом для навчання, досліджень та інших типів обміну і споживання інформації. Вона представлена багатьма мовами, що забезпечує її глобальну доступність: «однією із найпопулярніших є загальнодоступна вільна багатомовна онлайн-енциклопедія «Вікіпедія». За обсягом відомостей і тематикою «Вікіпедія» вважається найповнішою енциклопедією в історії людства»⁵². Відео, інтерактивні графіки, активне обговорення в онлайн-середовищі співтовариства авторів — це все інструменти, які можуть зробити контент енциклопедій типу Вікіпедії привабливим та інформативним. При цьому важливо постійно оновлювати базу даних, щоб вона відповідала сучасним стандартам і фактам, реалізовувати фахову перевірку з актуальних тем експертами.

⁵⁰ Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 64.

⁵¹ Там само. С. 64

⁵² Там само. С. 17.

У сфері онлайн-енциклопедій, що фокусуються на Україні та українознавстві, своєю чергою, можна виділити фахові електронні видання: «Велика українська енциклопедія», «Енциклопедія історії України», «Енциклопедія сучасної України», «Енциклопедія українознавства», «Українська електронна енциклопедія освіти» тощо. Серед великих енциклопедій світового рівня можна відзначити «Britannica Online» — онлайн-версію знаменитої Енциклопедії Британіки, «Scholarpedia», де приділено увагу експертному та академічному висвітленню численних тем, «Stanford Encyclopedia of Philosophy», сфокусовану на проблемах філософії тощо.

Енциклопедична сфера впливає на освітній процес, ставлячи фундамент для глибокого засвоєння знань. Основні переваги, які електронні енциклопедії пропонують освітнім та науковим спільнотам, включають безкоштовний доступ до авторитетних джерел інформації, ефективний та зручний пошук завдяки простій системі навігації, а також можливість цитування, обміну посиланнями, копіювання та друку потрібних текстів. Енциклопедії з відкритим доступом також надають можливість користувачам створювати та редагувати статті.

Енциклопедії пропонують інформацію про міста та окремі локуси в глобальному контексті, а також доступні всім і в будь-який час. З огляду на концепцію інформаційного суспільства М. Кастельса⁵³, це можна інтерпретувати як домінування простору над часом: не має значення, в якому часовому поясі ви перебуваєте, інформація про будь-яке місце доступна вам відразу. Водночас, інформація в онлайн-енциклопедіях здатна постійно оновлюватися, реагуючи на події в реальному часі. Наприклад, якщо відбулася значуща подія в певному місті, це, швидше за все, незабаром відобразиться у Вікіпедії. Онлайн-енциклопедії демонструють, як мережеве суспільство «ліквідує» кордони часу та простору. Вони дозволяють нам «бути присутніми» у різних частинах світу через доступ до інформації, і цей доступ організує наше сприйняття часу та простору — ми можемо дізнаватися, що відбувається «тут і зараз» у будь-якій точці планети.

В інформаційну епоху, коли управління знанням і інформацією стало критично важливим, енциклопедії (особливо в цифровому форматі) можуть служити потужними засобами для посилення культурного впливу та

⁵³ Castells M. The Rise of the Network Society. Second edition With a new preface. Singapore, 2010. URL: https://urb.bme.hu/wp-content/uploads/2014/05/manuel_castells_the_rise_of_the_network_societybookfi-org.compressed.pdf

іміджу міста. Енциклопедії стають ланками між історичною спадщиною і сучасними потребами. Вони можуть допомогти зберегти культурну спадщину, збагатити її і зробити доступною для широкої аудиторії. Якщо взяти до уваги унікальні історичні та культурні особливості міст, такі енциклопедії стають не просто сховищами інформації, але і платформами для соціокультурного діалогу та освіти у дискурсі міста. Отже, українська енциклопедистка, з її історичними коренями і сучасними можливостями, відіграє одну з центральних ролей у створенні та підтримці культурної ідентичності, особливо в епоху, коли інформаційні технології стали невід'ємною частиною життя.

В інформаційній епосі енциклопедії взяли на себе нову роль в моделюванні культурного образу міст. У контексті глобалізації та швидкого обміну інформацією, енциклопедії можуть бути і засобами брендингу міста. Вони можуть висвітлити унікальні характеристики, історію, традиції, символи та інші аспекти, які допомагають вирізнити місто на глобальній арені⁵⁴.

Розробка електронних енциклопедій та платформ може сприяти кращій взаємодії між різними культурними, історичними й соціальними аспектами міста. Це допомагає не лише зберігати, але й активно формувати культурний образ міста. «Глобалізація та інформатизація світового співтовариства активізують стрімкі темпи розвитку й зростання впливовості та значення електронних технологій. У структурі суспільства зростає роль інформації й створення розвиненої глобальної комунікаційної системи».⁵⁵ Глобалізація та інформатизація створюють умови, за яких локальні культурні активи (наприклад, історичні та культурні особливості міста) можуть транслюватися на глобальній арені.

У цифрових ресурсах, таких як енциклопедії, створюється віртуальна репрезентація реальних локацій, сприяючи збереженню та відтворенню

⁵⁴ Bandarin F., van Oers R. The Historic Urban Landscape: Managing Heritage in an Urban Century. 2012. 236 p. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781119968115>; McLuhan M., Powers R. The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21 st Century. Oxford, 1989; Sassen S. The global city: introducing a concept. The Brown Journal of World Affairs, 2005. Vol. 11. Is. 2. P. 27–43. URL: https://www.researchgate.net/publication/268411689_The_Global_City_Introducing_a_Concept

⁵⁵ Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 5.

культурно-історичного насліддя міст. «Фундаментальне універсальне енциклопедичне видання відображає, фіксує й закріплює рівень знань та культури свого часу, свого народу, суспільства, держави, світової цивілізації в цілому».⁵⁶ Енциклопедії, особливо в електронному форматі, стають інструментами глокалізації.

Енциклопедії можуть підтримувати туристичний інтерес, надаючи дані про пам'ятки, старовинні локації та культурні заходи у місті. Легкодоступний стиль подачі сприяє легкому розумінню матеріалу, тому не дивно, що Вікіпедія та подібні вебресурси стали популярними джерелами інформації для усіх груп населення. У сучасному інформаційному суспільстві, де знання є цінним активом, міста перетворюються на вузли накопичення та розповсюдження інформації. Інтернет-енциклопедії та інші схожі цифрові інструменти діють як мости між минулим, сучасним та майбутнім, забезпечуючи збереження та ретрансляцію актуальної інформації про місто. Цифрова інформація про локації та події стає ключовою у житті міст. Дуже часто інформація у публіцистичних або рекламних матеріалах є вторинною стосовно онлайн-енциклопедій, зокрема Вікіпедії.

Водночас, онлайн-екосистема міста, яка включає вебсайти, соціальні медіа та інше, часто віддзеркалює переконання та інтерпретації окремих осіб чи соціальних груп. При цьому, енциклопедії залишаються відносно незаангажованими ресурсами для збереження та аналізу міської культурної спадщини. Марк Грем у своєму дослідженні «Неогеографія і палімпсести простору: Веб 2.0 і відтворення віртуальної Землі» (2009) підкреслює, що сучасні простори активно представлені в кіберсвіті завдяки колективним зусиллям численних авторів-аматорів⁵⁷. Така поліфонічність інформації є одним із чинників, що зберігає відносну ідеологічну та суспільну відстороненість ресурсів. Цифрова сфера стала неодмінним елементом нашого суспільства: онлайн-енциклопедії можуть служити аренами для множини дискурсів різноаспектних поглядів та ідей. Разом із тим, ця відносна автономність збільшує шанси відтворення неточної або недостовірної інформації.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Graham M. Neogeography and the palimpsests of place: Web 2.0 and the construction of a virtual earth // *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 2010. Vol. 101. Is. 4. September. P. 422–436. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-9663.2009.00563.x>

«Вікіпедія» та подібні платформи дозволяють у режимі реального часу відображати оновлені дані про міські дослідження, реставраційні проекти та інше. Крім тексту, ці цифрові ресурси можуть інтегрувати візуальні зображення, відео, аудіо та інтерактивні картографічні дані, що робить контент більш зрозумілим і привабливим. Вони також зберігають історію змін кожної статті, що дає можливість вивчати еволюцію інформації та оцінювати позиції активістів стосовно кожного окремого культурного елементу.

Такі платформи, як «Вікіпедія» акцентують увагу на важливості посилення на джерела, що сприяє верифікації та глибшому вивченню інформації. Однак, незважаючи на можливість оперативного оновлення даних, цифрові ресурси також несуть в собі ризик втрати через технічні неполадки. Тому важливо створювати резервні копії і навіть розглядати можливість їхнього дублювання в друкованих енциклопедіях.

Інформаційне суспільство вносить у життя людей безліч нових потоків інформації. Це створює низку викликів, серед яких інформаційне перевантаження та зниження якості комунікацій. «Інформаційне суспільство, як суспільство нового типу, має низку особливостей у порівнянні з попередніми типами суспільств. Відбувається різке збільшення інформаційних потоків і технічних засобів, що не тільки забезпечує циркуляцію інформаційних потоків та життєздатність інформаційного суспільства, але й виявляє проблеми й труднощі, зокрема у взаємодії різних соціальних груп».⁵⁸ Енциклопедії можуть бути потенційним рішенням цієї проблеми, пропонуючи ґрунтовну платформу для соціокультурного діалогу та інтеграції різних соціальних груп. Енциклопедії, особливо в цифровому форматі, можуть діяти як модератори інформаційного шуму, фокусуючи увагу на перевірених, об'єктивних даних. Вони можуть стати платформою для соціокультурного діалогу, допомагаючи в адаптації інформації до потреб різних соціальних груп, зокрема структуруючи соціокультурне життя міста.

Міста та їхні окремі локації, які недостатньо представлені в провідних онлайн-енциклопедіях, зокрема у Вікіпедії, можуть стикнутися зі скороченням економічної активності, зменшенням туристичного інтересу та

⁵⁸ Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 5.

обмеженням культурної взаємодії⁵⁹. Вікіпедія як відкритий ресурс поліпшує глобальний доступ до культурних особливостей різних міст і націй. Цифрові енциклопедії та інтерактивні карти можуть стати базою для публічних дискусій і участі громадського суспільства у міському плануванні.

Незважаючи на все більше поширення інтернету, через «цифрову нерівність» зберігається обмежений доступ до вебресурсів для деяких соціальних груп та регіонів. Це ставить під загрозу рівність міст і містечок поширювати свою культурну ідентичність та взаємодіяти на глобальному рівні. Внесення даних про міста в онлайн-ресурси не лише забезпечує збереження культурної спадщини в цифровому середовищі, але й вбудовує їх у глобальну інформаційну мережу. Це перетворює міста та їхні культурні пам'ятки в активні елементи сучасного мережевого суспільства, і в умовах глобалізації історичні міста можуть уповні стати центрами економічного і соціального прогресу⁶⁰.

У сучасному глобалізованому світі, міста вступають в конкуренцію за увагу та ресурси. Онлайн-енциклопедії можуть стимулювати місцевий бізнес, транслюючи данні про особливості та переваги конкретного міста. З одного боку, це приваблює інвестиції, як у випадку туристичної індустрії м. Києва чи м. Львова, де місцеві пам'ятки активно просуваються через Інтернет. З іншого боку, цифрові платформи можуть сприяти втраті культурної унікальності, зводячи образ міст до загальних усереднених стандартів. Важливо пам'ятати, що збереження культурної ідентичності є важливим завданням. Воно сприяє економічному зростанню, просуваючи місцеві переваги і атракції, як у випадку з м. Києвом. Отже, є велика потреба у новій парадигмі енциклопедистики, яка б інтегрувала глобальні і локальні знання, враховуючи культурні, історичні та регіональні особливості, актуальні напрацювання краєзнавства.

Нова парадигма має бути зорієнтована на глобально-глокальний підхід висвітлення краєзнавчої інформації в онлайн-енциклопедіях, де зберігається взаємовідношення між глобальними та місцевими контекстами. Ключовими в енциклопедичному дискурсі краєзнавства можуть стати

⁵⁹ Graham M. Neogeography and the palimpsests of place: Web 2.0 and the construction of a virtual earth. // *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 2010. Vol. 101. Is. 4. September. P. 422–436. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-9663.2009.00563.x>

⁶⁰ Bandarin E., van Oers R. The Historic Urban Landscape: Managing Heritage in an Urban Century. 2012. 236 p. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781119968115>

«зони спільності», де можлива синергія та осмислення різновекторних тенденцій культурного, суспільного, економічного розвитку. Це може досягатися через локалізацію контенту, вивчення структурно-композиційних аналогій видань і типологічно-видових характеристик.

Енциклопедії можуть ставати платформами для збалансованого підходу до управління містом, надійним джерелом даних для міського планування, відображаючи історичні, культурні та соціальні аспекти міста. Вони можуть допомогти адміністрації та громаді в розумінні того, як адаптувати історичну спадщину до сучасних реалій, зберігаючи її цінність. Зокрема, локалізація контенту різними мовами може підсилити промоцію культурної спадщини. Таким чином, енциклопедії і віртуальні платформи є інструментами, які можуть підтримувати культурну та економічну життєздатність міст.

Із розвитком електронних комунікацій просторова близькість втрачає свою роль у повсякденному житті. Робота, покупки, освіта — все можна робити онлайн. У цьому контексті формування культурного образу міста через енциклопедії може стати інноваційним засобом збереження його унікальності. Найближчим часом електронні енциклопедії зможуть не тільки зберігати, але й транслювати культурну спадщину міста у форматі віртуальної або доповненої реальності. Інформація з онлайн-енциклопедій також може бути інтегрована з іншими муніципальними сервісами — наприклад, з мобільними додатками для туристів або системами навігації.

Наразі онлайн-енциклопедії стають чинниками соціокультурної когезії міста. Вони допомагають в уніфікованій формі продемонструвати унікальний образ міста, відображаючи його культурну ідентичність і забезпечуючи підтримку розвитку. Такі платформи актуалізують історичну спадщину, адаптуючи її до сучасних трендів і потреб. Вони відіграють роль мосту між історією та сучасністю, що стимулює культурну свідомість жителів і дає їм можливість оцінювати свою унікальність у контексті глобалізованого світу. Цифрові ресурси дозволяють створювати деталізовані описи місцевих пам'яток, музеїв, історичних місць, що може служити способом збереження культурного спадку.

В інформаційному суспільстві онлайн-енциклопедистка забирає пальму першості у класичних паперових варіантів. Така зміна відбувається не лише через зручність і доступність електронних ресурсів, але й через гнучкість формату, який дозволяє додавати мультимедійний контент,

посилання, інтерактивні елементи тощо. Особливо це актуально для формування культурного образу міста, який в електронних енциклопедіях може бути представлений динамічно та поліфонічно.

Онлайн-енциклопедії не лише збагачують та зберігають культурний ландшафт сучасного міста, але й сприяють економічному зростанню, привертаючи інвестиції через створення позитивного іміджу. Вони стають стратегічними інструментами для міського розвитку в умовах глобальної конкуренції та інформаційної перенасиченості. Відкритий інформаційний простір і глобальний доступ до культурної інформації може значно підвищити привабливість міста на міжнародному рівні, сприяти туризму та інвестиціям. Збереження і розповсюдження інформації про культурні та історичні особливості міста стає важливим фактором його стійкості в сучасному світі. Онлайн-енциклопедії перетворюються на міцні платформи збереження місцевої ідентичності в умовах глобалізації і цифрової трансформації.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРИСТОВА Алла, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

БІЛЕЦЬКИЙ Володимир, доктор технічних наук, професор, професор кафедри видобування нафти, газу та конденсату Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», молодший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

БОЙКО Олександр, доктор політичних наук, професор, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

БУЛАХ Світлана, завідувачка відділу організації науково-дослідної роботи Національної наукової медичної бібліотеки України

ВЕРБИЧ Наталія, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України, молодший науковий співробітник редакційно-видавничого відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ВЕЧЕРСЬКА Ольга, старший науковий співробітник Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»

ВЕЧЕРСЬКИЙ Віктор, кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної та містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ВОДОЛАЗЬКА Світлана, доктор наук із соціальних комунікацій, доцент, доцент кафедри видавничої справи та редагування Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГАЙКО Геннадій, доктор технічних наук, професор, професор кафедри геотехніки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», молодший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ГНАТИШИН Оксана Євстафіївна, доктор мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри загального та спеціалізованого фортепіано Львівської національної музичної академії імені М. В. Лисенка

ГОРКУША Оксана, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

ДЕМОЧКО Ганна, кандидат історичних наук, доцент, Директорка Центру медичного краєзнавства імені В. Д. Отамановського Харківського національного медичного університету

ДОБРОНОСОВА Юлія, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету

ДОЯР Лариса, кандидат історичних наук, доцент, завідувачка відділом «Державний архів друку» Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова»

ЄНІН Максим, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ЗАБОЛОТНА Тетяна, кандидат історичних наук, науковий співробітник військово-історичного відділу Інституту історії України НАН України

ЗАВ'ЯЛОВА Людмила, кандидат біологічних наук, науковий співробітник відділу геоботаніки та екології Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КИРИДОН Алла, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, в. о. директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КОЗЛОВЕЦЬ Микола, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та політології Житомирського державного університету імені Івана Франка

КОЛЯСТРУК Ольга, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

КОРНОВЕНКО Сергій, доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

КОСЯК Світлана, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

КРАЙНІКОВА Тетяна, доктор наук із соціальних комунікацій, доцент, професор кафедри видавничої справи та редагування Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КУЗНЕЦЬ Тетяна, доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

КУШНІР Леонід, кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

КУШНІР Людмила, кандидат географічних наук, доцент, вчитель географії Комунального закладу «Розсошенська гімназія Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської області»

ЛАНДЕ Дмитро, доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри інформаційної безпеки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ОЛЕКСЕНКО Лілія, кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник ТОВ «Інститут інноваційної біоекономіки»

ОСТАПЕНКО Тетяна, в. о. генерального директора Національної наукової медичної бібліотеки України

ПАСІЧНА Юлія, кандидат історичних наук, начальник науково-дослідної частини Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПЕТРЕНКО Ірина, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі

ПОДОЛЕЦЬ Катерина, молодший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ПРИСЯЖНЮК Юлія, здобувач вищої освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

РОБАК Ігор, доктор історичних наук, професор, президент Академії соціальних наук України

РОГУШИНА Юлія, кандидат фізико-математичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту програмних систем НАН України, провідний інженер-програміст Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ТИТАРЕНКО Віта, доктор філософських наук, професор, офіцер групи воєнно-історичної роботи воєнно-наукового відділу штабу Командування Сил ТрО ЗСУ

ТРОЯН Сергій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету / Жешувський університет (Республіка Польща)

УДОД Олександр, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач відділу української історіографії Інститут історії України НАН України

ФЕДОТОВА Оксана, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор Маріупольського державного університету

ФИЛИПОВИЧ Людмила, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України

ШКУРОВ Євген, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри журналістики та реклами Державного торговельно-економічного університету

ШЛІХТА Ірина, кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору

Наукове видання

**СУЧАСНА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА:
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

За ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон

Комп'ютерне верстання

М. Б. Гутман

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 26,97.
Тираж 50 прим. Зам. ЕВ-23-1.

Віддруковано ТОВ «ДІА»: вул. Васильківська, 45, Київ, 03022.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців серія ДК № 1149 від 12.12.2002 р.